

SOSYAL, BEŞERİ VE İDARİ BİLİMLER

ALANINDA AKADEMİK ÇALIŞMALAR - II

CİLT 3

Editör :
DR. ÖĞR. ÜYESİ
HASAN SELİM KIROĞLU

İmtiyaz Sahibi / Publisher • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • Eda Altunel
Editör / Editor • Dr. Öğr. Üyesi Hasan Selim Kiroğlu
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Karaf Ajans

Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2020

ISBN • 978-625-7884-40-2

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin
almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Gece Kitaplığı.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any way
without permission.

Gece Kitaplığı / Gece Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt. No: 22/A Çankaya / Ankara / TR
Telefon / Phone: +90 312 384 80 40
web: www.gecekitapligi.com
e-mail: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

**Sosyal, Beşeri ve İdari
Bilimler Alanında
Akademik Çalışmalar -II**

Cilt 3

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Selim Kıröğlü

İÇİNDEKİLER

Bölüm 52

PRİŞTİNE ÇARŞI CAMİİ ÜZERİNDEN KOSOVA'DAKİ KUBBELİ CAMİLER HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME Gülberk BİLECİK, Orges DRANÇOLLİ	1
--	---

Bölüm 53

BATMAN'DA YAŞAYAN KADINLARIN DİNSEL YAŞAM İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ Gülreyhan ŞUTANRIKULU	21
--	----

Bölüm 54

TURİZM İŞLETMELERİNDE İŞGÖRENİN PERFORMANS DEĞERLEMESİ Günseli GÜÇLÜTÜRK BARAN	39
--	----

Bölüm 55

REEL DÖVİZ KURUNU BELİRLEYEN FAKTÖRLER: TÜRKİYE ÖRNEĞİ Hatice AKDAĞ.....	63
---	----

Bölüm 56

COVID – 19 SALGINININ HARCAMA DÜZEYLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ARAŞTIRILMASI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ Hayri ABAR.....	73
--	----

Bölüm 57

G20 ÜLKELERİNDE KRİZLERİN ÖNGÖRÜLEBİLİRLİĞİ ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME Hilal ALPDOĞAN, Mustafa AKAL.....	91
---	----

Bölüm 58

12 MART 1971 MUHTIRASI SONRASI ARA REJİM DÖNEMİ: FERİT MELEN HÜKÜMETİ ÖRNEĞİ Hüseyin ÇAVUŞOĞLU	105
--	-----

Bölüm 59

GAZ KROMATOĞRAFİSİ/ KÜTLE SPEKTROFOTOMETRESİ (GC/MS) TEKNİĞİ KULLANILARAK YAPILAN ARKEOMETRİK ÇALIŞMALAR İsmail TARHAN, İlker IŞIK	117
--	-----

Bölüm 60

GIDA GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASINDA OBEZİTE VERGİLERİ VE GIDA BANKACILIĞINA SAĞLANAN MALİ TEŞVİKLER Işıl Fulya ORKUNOĞLU ŞAHİN.....	133
---	-----

Bölüm 61

XVI. YÜZYILDA DEMİRCİ KAZASINDA KONAR- GÖÇERLER Kadir ADAMAZ	163
---	-----

Bölüm 62

AZERBAYCAN’DA “8 MARŞ – BİZİMDİR HÜR SOKAKLAR” GÖSTERİSİNİN MEDYATİK BOYUTLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME Nurlan SALAMOV	185
--	-----

Bölüm 63

BORSA VE VOLATİLİTE İLİŞKİSİ Ender BAYKUT.....	207
---	-----

Bölüm 64

ASYA VE AVRUPA ÜLKELERİ TARIM SEKTÖRÜNDEKİ TEKNİK ETKİNLİK FARKLILIKLARI: METAFRONTİER ANALİZİ Saeid HAJIHASSANIASL	231
---	-----

Bölüm 65

OSMANLI TOPLUMUNDA KADINLARIN HAK ARAMA SÜREÇLERİNE DAİR BAZI ÖRNEKLER: AMİD ve MARDİN MAHKEMELERİ (1650-1725) Veysel GÜRHAN.....	253
---	-----

Bölüm 66

Türkiye’de Kamusal Sosyal Hizmetin Temelleri: Sosyal Hizmet Enstitüsü, Sosyal Hizmet Akademisi, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yasin AKYILDIZ	275
---	-----

Bölüm 67

ERZİNCAN VAKFİYELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME Yasin TAŞ.....	295
--	-----

Bölüm 68

FELSEFİ BAĞLAMDA İNSAN VE TOPLUM EYLEMLERİ ÜZERİNE BİR BAKIŞ Yıldırım Onur ERDİREN	315
--	-----

Bölüm 69

KARAYOLU TRAFİK KAZALARININ DÖNEMSEL VE MEKÂNSAL ANALİZİ

Ahmet HASKÖSE 323

Bölüm 70

OTEL İŞLETMELERİNDE İLİŞKİSEL PAZARLAMA FAALİYETLERİ VE YÖNETİCİ BAKIŞ AÇILARI

Ahu YAZICI AYYILDIZ 341

Bölüm 71

İŞTE MEYDÂN İŞTE TÎR İŞTE KEMÂN: PERTEVMEHMEDSA'ÎD PAŞA'NIN MENZİL TAŞI MANZUMELERİ

Ali YÖRÜR..... 367

Bölüm 72

TİNSEL BİLİMLERİN YÖNTEMİ OLARAK HERMENEUTİĞİN TARİHSEL SEYRİ VE POZİTİVİST ANLAYIŞIN NEDEN OLDUĞU YÖNTEMSEL KRİZ

Alper Bilgehan YARDIMCI 379

Bölüm 73

KRAL, BÜYÜCÜ, SAVAŞÇI, AŞIK ARKETİPLERİNİN ERKEK MAGAZİN DERGİLERİNDEKİ TEMSİLİ

Aslı ELGÜN 395

Bölüm 74

ORGANİZASYONLARDA YEŞİL İNOVASYON UYGULAMALARININ SINIFLANDIRILMASI

Aysun Devrim YEMENİCİ,Öznur BOZKURT 415

Bölüm 75

DERNEK İKTİSADİ İŞLETMELERİNİN MUHASEBESİ, DENETİMİ VE KURUMLAR VERGİSİ MÜKELLEFİYETİ KONUSUNDA YAŞANAN SORUNLAR

Azize ESMERAY, Ahmet SOMUNCU 429

Bölüm 52

PRİŞTİNE ÇARŞI CAMİİ ÜZERİNDEN KOSOVA'DAKİ KUBBELİ CAMİLER HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Gülberk BİLECİK¹, Orges DRANÇOLLİ²

1 Öğr.Üyesi, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, bilecikg@istanbul.edu.tr

2 Dr., Priştine Ali Hadri Tarih Enstitüsü Bağımsız Araştırmacı

Coğrafi ve stratejik bir konuma ve doğal güzelliklere sahip olan Kosova, tarih boyunca farklı imparatorluklar ve krallıklar için önemli bir bölge olmuştur. Bu nedenle savaşlar ve göçlere uğramış ve büyük güçlerin eline geçmiştir. (Rizaj, 1982: 13, 15, 16; Ternava, 1996: 20, 21) Bunlardan biri de dünya tarihinde en güçlü ve en gelişmiş imparatorluklardan biri olan Osmanlı İmparatorluğu'dur.

Osmanlıların Balkan, özellikle Kosova topraklarıyla ilk ilişkileri, XIV. yüzyılda başlamıştır. XIV. yüzyılda Balkanlar'da meydana gelen istikrarsız siyasi durum, Osmanlıların bu bölgede fetih hareketlerini daha hızlı bir şekilde genişletmesini sağlamıştır. (Rizaj, 1982: 16; Minkov, 2004: 28) 1389 yılında Sultan Murad'ın liderliğindeki Osmanlı ordusu, Kosova Ovası'nda Balkan İttifakı ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. (İnalçık, 1994: 12; Rizaj, 1982: 17; Drançolli, 2008: 39; Malcolm, 2011: 104, 105; Rexha, 2013: 14, 15) Bu savaş aynı zamanda Osmanlıların bugünkü Kosova topraklarıyla ilk teması olmuştur. Kosova'nın kesin fethi ise 1455-1462 yıllarında Fatih Sultan Mehmet döneminde gerçekleşmiştir. (Rizaj, 1982: 19, 20, 34; Ternava, 1996: 391)

Osmanlı hakimiyeti altına girmesinin ardından Kosova'ya valiler, askeri ve idari personel, din adamları vs. tayin edilmiştir. (Zhelyazkova, 2002: 240, 241; Emecen, 1999: 14) Priştine'de Osmanlı Gümrüğü kurulmuştur. (Rizaj, 1982: 19, 20, 34; Ternava, 1996: 391, 392) Rumeli eyaletine bağlı Kosova toprakları önce Vlk vilayetinin bir parçasıdır, sonra da Vıçitırın Sancağı'na bağlanmıştır. (Ternava, 1982, 1996: 21)

Kosova'nın bugünkü toprakları, XIX. yüzyılın ortasında, Tanzimat'tan sonra Kosova Vilayeti'ne dahil edilmiştir. Kosova Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarında nüfusu çoğunlukla Arnavut olan dört vilayetten (İşkodra, Manastır ve Yanya) biriydi. Kosova Vilayeti; Niş Sancağı (Bugün Sırbistan'a bağlı), Prizren Sancağı, Üsküp Sancağı (Bugün Makedonya'ya bağlı) ve Debre Sancağı (Bugün Makedonya'ya bağlı) olmak üzere dört sancağa bölünmüştür. (Rushiti, 2004: 13) İlk başkenti Prizren'dir. XIX. yüzyılın sonunda siyasi nedenlerden başkenti önce Priştine'ye (1875), sonra da Üsküp'e (1888) taşınmıştır. Aynı şekilde 1888 yılından sonra Üsküp, Priştine, İpek, Prizren, Yeni Pazar ve Taşlıca olmak üzere beş sancağa bölünmüştür. (Rushiti, 2004: 14, 19) Kosova toprakları, Osmanlı döneminde idari teşkilatın değişmesi ve siyasi nedenlerden dolayı çoğu kez farklı idari birimlere bölünmüştür.

Osmanlıların Kosova'daki hakimiyeti, 1912 yılına kadar sürmüştür. Kosova'nın bugünkü toprakları, Balkan Savaşları sonrasında Londra Büyükelçiler Konferansı'nın (1912-1913) kararlarıyla Arnavutluk'tan ayrılmış ve Sırbistan'a verilmiştir. 1913 yılından 1999 yılına kadar Sırbistan'ın bir parçasıdır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra (1918) Sırp, Hırvat ve Sloven

Krallığı'nın bir parçası olmuştur. (Malcolm, 2011: 342) II. Dünya Savaşı'ndan sonra (1945) 1999 yılına kadar ise Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'ne bağlıdır. Kosova, 1998/99 savaşıdan sonra NATO'nun müdahalesi ile uluslararası koruma altına alınmıştır. 17 Şubat 2008 tarihinde ise bağımsız bir devlet haline gelmiştir.

Kosova'nın fethedildiği 1455 senesinden bu toprakların elimizden çıktığı 1912 yılına kadar -yaklaşık 500 sene- bölge dini, sivil ve askeri mimarinin en güzel örnekleriyle donatılmıştır. (Rizaj, 1982: 20; Akademia e Shkencave të Shqipërisë, 1967: 222) Cami, tekke, türbe, medrese gibi dini yapıların dışında; hamamlar, köprüler, kervansaraylar hanlar, eski çarşılar, geleneksel konutlar, kuleler gibi sivil mimari eserler de inşa edilmiştir. (Drançolli, 2013: 49-50)

Kosova'da inşa edilen ilk yapılar, camilerdir. Camilerin inşa edilmesiyle İslam dininin yerel halk arasında yaygınlaşması amaçlanmaktadır. Camiler özellikle tarımsal ve hayvansal ürünler, el işçiliği gibi ürünlerin satıldığı pazarların bulunduğu açık yerlerde inşa edilmiştir. Bu uygulama Kosova şehirlerinin gelişmesini sağlamıştır. (Drançolli, 2008: 128)

Osmanlı döneminde Kosova'da 356 cami ve mescit inşa edilmiştir. Bunlardan 13 tanesi XV. yüzyıla, 36 tanesi XVI. yüzyıla, 37 tanesi de XVII. yüzyıla tarihlenmektedir. (Drançolli, 2008: 128) XVII. yüzyılın ikinci yarısında Kosova'nın Mitroviça, Zvecan, Priştine, Kacanik, Yakova, Vıçitrin ve Kosova Ovası gibi birçok şehrini ziyaret eden Evliya Çelebi de Osmanlı eserleri hakkında bilgi vermiştir. (Evliya Çelebi, 1979: 268-270) Bir diğer kaynakta bunların haricinde 72 yapının XVIII. yüzyılda, 174 yapının XIX. yüzyılda ve 24 yapının da XX. yüzyılın başında inşa edildiği bilgisi de mevcuttur. (Evliya Çelebi, 1979: 268-270) Ayrıca Kosova İslam Birliği Arşivi'nde 1404-1912 yılları arasında inşa edilen 356 caminin ismi verilmiştir. (Drançolli, 2019: 19-29)

* * *

Kosova'da inşa edilen camiler Osmanlı şehirlerinin gelişmesinde mi-henk taşı görevi üstlenmektedirler. Merkez olarak kabul edilen camilerin etrafında zamanla mahalleler oluşmuştur. Bu yapılardan biri de Eski Priştine'nin merkezinde yer alan Çarşı Camii'dir. Yapı Muradiye Camii, Taş Cami ve Pazar Camii adlarıyla da anılmaktadır. Kosova bölgesinde inşa edilen ilk cami olma özelliğini taşır. Yıldırım Beyazıt tarafından babası I. Murad adına yaptırılmıştır. 1389 senesinde temelleri atılan caminin inşası II. Murad zamanında da devam etmiştir. Tamamlanması ise Fatih Sultan Mehmet zamanında 1461/62 senesinde olmuştur. (Ayverdi, 1981: 157; İbrahimgil-Konuk, 2006: 493; Hafız-Asım, 1990: 79; Drançolli, 1995: 169) Caminin yanına Fatih zamanında bir de hamam ve şadırvan eklenmiştir. Zaman içinde harap olan cami 1909 senesinde Sultan II. Abdülha-

mit'in emriyle tamir edilmiştir. (Ayverdi, 1981: 158; İbrahimgil-Konuk, 2006: 493-494)

Kare planlı 10,86 x 10,51m. ölçülerine sahip cami tek kubbe ile örtülüdür.(Gashi, 2010) Moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Önünde üç gözlü bir son cemaat yeri vardır. Tek şerefeli kesme taştan yapılmış bir minaresi mevcuttur.

Caminin önünde yer alan kubbeye örtülü üç gözlü son cemaat yeri zaman içinde harap olmuştur. 1909 senesinde II. Abdülhamid tarafından yapılan köklü tamirat sırasında yıktırılmış ve bu alana iki katlı kagir bir mekan eklenmiştir. (İbrahimgil-Konuk, 2006: 493) Cephenin ortasında yer alan giriş kısmı dışa taşkın olarak vurgulanmıştır. Yuvarlak kemerli kapıya iki yandan merdivenlerle ulaşılmaktadır. Dikdörtgen pencerelerle aydınlatılan alt kat son cemaat yeri, yuvarlak kemerli pencerelerle aydınlatılan üst kat ise hanımlar mahfili olarak kullanılmıştır. Alt katta içerde kapının sağında yer alan merdivenle hanımlar mahfiline ulaşılmaktadır.

Son cemaat yerinden harime giriş yuvarlak kemerli bir kapı ile sağlanmıştır. Kapının iki yanında dikdörtgen iki pencere bulunur. Harimin aydınlığı cephelere açılan üç sıra halindeki pencerelerle sağlanmıştır. Pencereler cephelere altta iki tane dikdörtgen, üstünde üç tane yuvarlak kemerli ve en üstte de yuvarlak birer pencere şeklinde yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin dış cephede yer alan kemerleri tuğladan yapılmıştır. Kubbeye geçiş neredeyse yere kadar uzanan pendentiflerle sağlanmıştır. Kubbe on iki köşeli bir kasnağa oturmaktadır. Kasnağın her köşesine de yuvarlak kemerli birer pencere açılmıştır.

Girişin karşısında taş mihrap ile ahşap bir minber yer alır. Mihrabın solunda ise taş bir vaaz kürsüsü bulunur. Girişin üzerinde ise dilimli altı ahşap sütuna oturan, ortası yüksek tutulmuş ahşap bir hanımlar mahfili yer alır. Bu mahfile dışarıdan son cemaat yerinin kuzeybatı tarafından açılan bir kapıdan ulaşılır. Harimin döşemesi pişmiş topraktan yapılmış altıgen levhalar şeklindedir.

Caminin güneybatısında yer alan minare, harimle son cemaat yerinin birleştiği köşede yer alır. 32 m. yüksekliğindedir. Külâhı da dahil olmak üzere tamamen kesme taştan yapılmıştır. Tek şerefelidir. 114 taş basamakla şerefeye ulaşılmaktadır.

Fatih döneminde yapıya bir şadırvan eklenmiştir. Şadırvan taştan yapılmıştır. Sekizgen planlıdır ve üzeri açıktır. Sekizgenin her köşesinde musluk yer alır.

Yapının içinde geç dönemde yapılan tamir sırasında eklendiği anlaşılan kalem işleri mevcuttur. (Ayverdi, 1981: 157; İbrahimgil-Konuk, 2006: 493) Bu kalem işleri mihrapta, pencerelerde, pendentiflerde ve kubbeye

yer alır. Bu motifler Balkanlara has pastel renklerle yapılmıştır. Bitkisel süslemeler hakimdir. Vazo içinde çiçekler, kıvrımlı dallar, perde motifleri kullanılmıştır. Orijinal olarak günümüze gelen mihrap (Ayverdi, 1981: 157; İbrahimgil-Konuk, 2006: 493) dikdörtgen taş bir çerçeve içine alınmıştır. Beş köşeli mihrap nişi taştandır ve mukarnalıdır. Üzerinde mihrap âyeti yazılıdır. Geç dönemde mihrabın iki yanına birer kalem işi sütun yapılmıştır. Mihrap ayetinin iki yanına da vazo içinde çiçek motifleri yerleştirilmiştir. Mihrabın içinde yine geç dönemdeki tamir sırasında eklendiği anlaşılan uçları püsküllü perde motifleri yer alır. Burada kullanılan sarı, yeşil gibi pastel renkler de yine Balkan topraklarında çok karşımıza çıkmaktadır.

Herhangi bir süslemeye sahip olmayan ahşap minber orjinal halini muhafaza etmektedir. (Ayverdi, 1981: 157; İbrahimgil-Konuk, 2006: 493)

Kuzeydoğu duvarında yer alan vaaz kürsüsü taştan yapılmıştır. Üst kısmı kafes oyma tekniğinde ahşap parmaklıkla çevrelenmiştir. Kürsüye ahşap bir merdivenle çıkılmaktadır.

Ahşap hanımlar mahfilinde de çiçek motifli kalem işleri görülmektedir.

Fatih döneminde yapıya eklenen hamam mevcut değildir. Eski kaynaklardan varlığı bildiğimiz, şehrin önde gelenlerinin medfun olduğu hazire ve güzel hatlarından dolayı Nişanlı Mezarlar olarak adlandırılan mezar taşları günümüze ulaşmamıştır. Bunlar İkinci Dünya Savaşı bitiminden sonra (XX. yüzyılın kırkinci ve ellinci yıllarında ve XXI. yüzyılın ilk on yılında) yetkisiz ve bilinmeyen kişiler tarafından kaldırılmışlardır. Kosova'daki diğer hazireler de aynı akıbeti yaşamıştır. (Virmiş, 1997: 53-54) Cami 2012 senesinden beri restore edilmektedir. Günümüzde ibadete açık değildir.

* * *

Kosova'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra, Bizans kültürü ve sanatı ile yerel unsurların etkisinde olan Arnavut sanatı, Osmanlı sanatı ve kültürü tesiri altına girmiştir. Osmanlılar fetihden sonra Kosova topraklarında camiler dışında mescitler, türbeler, tekkeler, medreseler, mektepler, kütüphaneler, hamamlar, kervansaraylar, hanlar, eski çarşılar, kemerli köprüler, çeşmeler, kronlar, saat kuleleri, geleneksel konutlar gibi yapılar inşa etmişler ve böylece şehirler Osmanlı kültürü ve sanatının etkisinde gelişmiştir.

Osmanlılar eserleriyle Kosova'daki şehirlerin görünüşlerini değiştirmişlerdir. İslam dininin yayılması amacıyla yapılan camiler Priştine, İpek, Prizren, Kaçanik ve Yakova gibi şehirlerin merkezini oluşturmuşlardır. Camiler pazar yerlerinde inşa edilmiş, zaman içinde çevrelerinde çarşılar kurulmuştur.

Yazımıza konu olan Çarşı Camii ile birlikte Kosova’da on bir kubbeli cami inşa edilmiştir. Çarşı Camii (1389), Fatih Camii (1461/62), Bayraklı Cami (1461/62), Lap (Ramazan Çavuş) Camii (1569/70), Mehmet Paşa (Bayraklı) Camii (1573/74), Hasan Ağa Camii (1580/81), Koca Sinan Paşa Camii (1594/95), Hadım Ağa Camii (1595), Yaşar Paşa Camii (16. Yüzyıl), Sinan Paşa Camii (1615) ve Emin Paşa Camii. Bunlardan on tanesi 15.-16. yüzyıla ait olup bir tanesi de 19. yüzyıla tarihlenmektedir. Osmanlı sultanları ve genellikle askeri ve idari üst düzey yerli yetkililer tarafından yaptırılmış olan bu camiler Kosova’nın farklı şehirleri ile bir köyünde bulunmaktadır.

Yapılar dikdörtgen veya kare planlı olup bir kubbe ile örtülmüşlerdir. Açık bir son cemaat yeri ve tek minareden oluşmaktadırlar. Bazı camiler, içinde şadırvan ve hazire bulunan bir avluya sahipken, bazı camiler ise külliye şeklinde olup kütüphane, medrese ve türbeleri bulunmaktadır. Külliyelerin etrafı taş duvarla çevrilidir. (Drançolli, 2008: 99-104)

Mimarları bilinmeyen ve plan bakımından benzerlik gösteren camiler büyüklük, yükseklik, yapım tekniği ve kubbeye geçiş elemanları bakımından farklılık gösterirler. Rogova’daki Hasan Ağa Camii enine dikdörtgen kuruluşlu olup iki beşik tonoz üzerine oturan kubbesiyle diğer yapılardan ayrılmaktadır. Cami bu planıyla Kosova’daki tek örnektir. (Kiel, 1990: 411-416)

Günümüze gelen klasik kubbeli camiler, yerel unsurlarla gelişen Osmanlı mimarisinin üslup ve tipolojik özelliklerini barındırmaktadır. (Drançoll, 2004: 47) Bu yapıların bazısı yerli usta ve kalfalar tarafından inşa edilmiştir. (Rexha, 2013: 77; Kiel, 1990; Drançolli, 2011: 103, 104) Bilinmeyen bu ustalar, mimarlar ve ressamın dini yapıların inşasında tecrübe sahibi oldukları ve yapım teknikleri ve sistemleri, inşaat malzemeleri, duvar yapıları ve sanatsal süslemeleri iyi bildikleri görülmektedir.

Kosova’daki camilerin yapımında malzeme olarak çoğunlukla kesme taş ve taş-tuğla kullanılmıştır. Kesme taş genellikle pencereler, son cemaat yeri, duvar köşeleri, çatı kronları ve minarelerde görülmektedir.

Prizren’deki Sinan Paşa ve Emin Paşa Camilerinin İstanbul’daki Davut Paşa Camii (1485) ve Serez’deki (Yunanistan) Mehmed Paşa Camii’nde (1493) olduğu gibi apsisi andıran bir mihrap çıkıntısı vardır. Ancak Davut Paşa Camii ve Mehmed Paşa Camii’ndeki mihrap çıkıntısı beş köşeli iken, Prizren’deki **üç köşelidir**.

Kubbeye geçişler pantantif ve tromplarla sağlanmıştır. Priştine’deki Çarşı Camii, Fatih Camii, Yaşar Paşa Camii ve Lap Camii pantantiflidir. İpek’te Bayraklı Camii, Kaçanik’te Koca Sinan Paşa Camii, Yakova’da Hadım Camii ve Prizren’deki Mehmet Paşa, Sinan Paşa, Emin Paşa Ca-

mileri'nde ise kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kaçanik Koca Sinan Paşa, Prizren Sinan Paşa ve Emin Paşa camilerin de ise trompların altında mukarnaslı pandantifler yer alır. Sadece Priştine'deki camilerde kubbeye geçişin pandantiflerle olması dikkat çekicidir. Pandantif ve tromp tekniği, Kosova'da Osmanlı öncesi dini yapılarda görülmemektedir.

Camilerin kubbe kasnaklarında farklılıklar görülmektedir. Bazı camilerin kubbe kasnağı on iki köşeli, bazılarının ise sekiz köşelidir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Priştine'de Lap Camii (1569/70), Rogova'da Hasan Ağa Camii (1580/81) ve Yakova'da Hadım Camii'nin (1594/95) kubbe kasnağında pencereler bulunmamaktadır. Kaçanik'te Koca Sinan Paşa Camii'ndeki (1594/95) kubbe kasnağında dört, Mehmed Paşa, Yaşar Paşa, Prizren Sinan Paşa ve Emin Paşa camilerinde ise sekiz pencere vardır.

Prizren camileri kasnak bakımından diğerlerinden farklılardır. Kosova'daki diğer camilerden farklı olarak çift veya ikiden fazla kademeli kasnaklara sahipler. Söz konusu unsur, camilere anıtsal bir görünüm de verir.

Camilerin genelinde son cemaat yerleri dörder sütunla taşınan üçer kubbeye örtülü ve yanları açıktır. Farklı olarak Prizren'deki Mehmed Paşa Camii, Priştine'deki Yaşar Paşa ve Lap Camii ve Ragova'daki Hasan Ağa Camii'nin son cemaat yeri ise ahşap çatıyla örtülüdür. Priştine Lap Camii'nde girişin solundaki bölüm son cemaat yeri olarak kullanılmış, kapının sağına ise minare yerleştirilmiştir. Bu durum Kosova'daki diğer camilerde görülmemektedir. Prizren Mehmet Paşa Camii yapısı "U" şeklinde çevreleyen son cemaat yeri ile Kosova'daki farklı örneklerdendir. Ragova Hasan Ağa Camii'nin son cemaat yeri ise harimden büyük tutulmuştur.

Tek şerefeli minarelerin geneli çokgen gövdeli olup farklı biçimde ve yüksekliktedir. Diğer Balkan camilerinde de görüldüğü gibi ince ve uzun tutulmuştur. Prizren Sinan Paşa Camii'nin 45 m. yüksekliğindeki minaresi Kosova'daki en yüksek minare olma özelliğine sahiptir. Minareler Lap Camii'nin dışında bütün camilerin sağında, güneybatı cephesindedir. Farklı olarak Lap Camii'nin minaresi giriş kapının sağında ve caminin ön duvarındadır. Bütün camilerin minareleri, Priştine'de Çarşı Camii'nin minaresi hariç şerefeden sonra konik bir külah ile sonuçlanmaktadır.

Kubbeli camilerin harimlerinde mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve müezzin ve kadınlar mahfili bulunmaktadır. Minberleri genellikle taştandır, ancak ahşaptan olanları da vardır. Prizren'deki camilerde mahfil, giriş kapısının sağ tarafındadır.

Kosova'daki kubbeli camiler mimari ve yapısal özellikler ve plan bakımından Balkanlardaki diğer camilerden farklı değillerdir. Arnavutluk, Makedonya, Sırbistan, Karadağ ve Bosna-Hersek'te Osmanlı mimarisi ile

inşa edilen dini yapılarla hemen hemen aynı olduklarını söyleyebilir. Ancak malzeme ve teknikte farklılıklar vardır.

Örnek olarak Priştine'deki Fatih Camii'nde (1461/62) görülen tek kubbeli cami tipi diğer Balkan ülkelerinde Makedonya Üsküp Mustafa Paşa Camii'nde (1492), (Ayverdi, 1981: 263-264) Bosna Hersek Saraybosna Ali Paşa Camii (1561) (Zdravkovic, 1964: 121), Foça Alaca Cami'de (1548) (Zdravkovic, 1964: 127-128) ve Sırbistan Belgrad'daki Bayraklı Cami'de (XVI.-XVII. yy) (Zdravkovic, 1964: 18) karşımıza çıkar. Arnavutluk'ta görülen kubbelerin kiremitle kaplanması Kosova'daki kubbeli camilerde uygulanmamıştır. Prizren'deki Sinan Paşa Camii'nin (1615) apsis şeklinde mihrap çıkıntısı Serez Gazi Mehmed Paşa Camii'nde (1493) Arnavutluk İşkodra Kurşunlu Cami'de (1773-74) (Meksi, 2007: 83-84; Ayverdi, 2000: 418) ve Banja Luka'daki Ferhat Paşa Camii'nde de (1579) (Zdravkovic, 1964: 124-125) karşımıza çıkmaktadır.

Tüm kubbeli camilerde kalemişi resimler ve duvar süslemeleri vardır. Camilerin duvarlarında ve farklı kısımlarında bulunan bu resim süslemeleri, yapının iç ve dış cephelerine güzel bir görünüm vermekle beraber sanatsal ve estetik değerlere sahiptir. Süslemeler bitkisel ve geometrik motifler, mimari formlar ve hatlar şeklindedir. Bu dini eserlerde resimler iki boyutludur. Bazı durumlarda mimari motifler üç boyutlu tarzda gösterilmiştir. Bu resimler basit bir şekilde yapılmıştır. Bu özellik Prizren'deki Emin Paşa Camii'nde daha fazla göze çarpmaktadır.

İç mekânda harim duvarlarında, mihrapta, pencere çevrelerinde ve kubbe içlerinde zengin kalem işi süslemeler karşımıza çıkar. Balkan yapılarında sıkça rastlanan ve bir bölge özelliği olarak karşımıza çıkan sarı, mavi, kırmızı gibi canlı renklerin kullanıldığı görülmektedir. Süslemeler genellikle XVIII. ve XIX. yüzyıla ait olup Osmanlı baroğu üslubundadır.

Yakova Hadım Camii'nde kapı üzerinde görülen cami süslemelerine Balkan topraklarında sıkça rastlanmaktadır. İstanbul'daki camileri andıran bu motifler diğer Balkan ülkelerinde Makedonya Üsküp Sultan Murad Camii (1436)'nde, Bulgaristan Tatarpazarcık Eski Cami (1667)'de ve Arnavutluk Tiran Ethem Bey Camii (1793) (Ayverdi, 2000: 403-404)'nde de görülmektedir.

Yine Yakova Hadım Camii'nde görülen kule şeklindeki motifler Yakova şehrinin de içinde bulunduğu Dugagin bölgesine ait bir özellik olup sadece bu camide karşımıza çıkmaktadır.

Taş ve plastik süslemelere ise ince ve orta işçilikle yapılmış olan mukarnaslarda rastlanmaktadır. Kabartma süsler mihrap, minber, minare, mahfil, mahfil sütunları, giriş kapı ve pencerelerde görülmektedir.

Priştine'deki Yaşar Paşa Camii'nde son cemaat yerinin ön cephe du-

varında dekoratif bir unsur olarak altı köşeli bir yıldızın kullanıldığı görülmektedir. “Hz. Davud’un Yıldızı” veya “Hz. Süleyman’ın Mührü” olarak bilinen altı köşeli yıldız sembolü, farklı tarihi dönemlerde ve kültürlerde kullanılmıştır. Bu sembol Osmanlı sanatında, özellikle Kosova’daki mimari yapılarda sıkça kullanılmıştır. (İbrahimgil, 2002: 141; (Harmankaya, 2018: 217-218) Olağanüstü bir gücü temsil eder ve kötülükten koruyan bir simge olarak kullanılır. (Harmankaya, 2018: 219) Bunun en güzel örneği, Yaşar Paşa Camii’nin giriş kapısının üstündeki mühr-i süleyman motifidir. Bu dekoratif elemanda stilize çiçekler ve güzel yazılar da bulunmaktadır. Mühr-i Süleyman motifi İpek’te Bayraklı Camii, Prizren’de Arasta Camii’nin minaresi ile tekkeler gibi dini yapılarda da bulunmaktadır. Mühr-i Süleyman motifine Makedonya Kalkandelen Alaca Camii (1495), Üsküp Sultan Murad Camii(1436), Bosna Hersek Saraybosna’daki Gazi Hüsrev Bey Camii (1530/31)’nde olduğu gibi Balkan topraklarında sıklıkla kullanılmaktadır.

Çoğu caminin avlusu ile hazineleleri yok olmuş ve çevrelerine camilerin görünümlelerini bozan, mimari tarzlarına uymayan binalar inşa edilmiştir. Osmanlı dönemine ait birçok dini ve sivil mimari eser, son savaşta Sırbistan’ın acımasız politikalarına maruz kalarak yıkılmıştır.

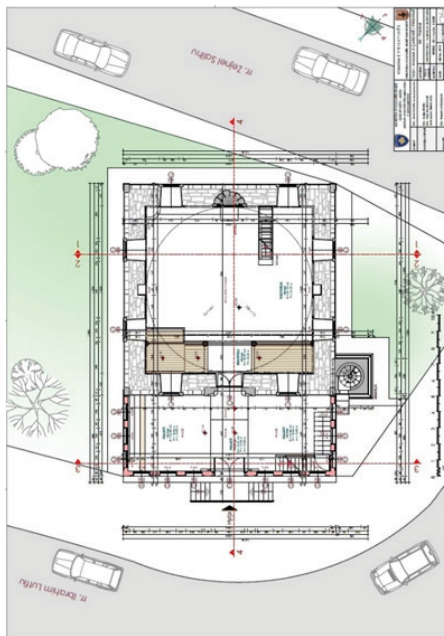
Bu eserler çeşitli dönemlerde karşı karşıya kaldıkları bütün yıkım ve bozgunlara rağmen günümüze kadar gelebilmişlerdir. Kubbeli camiler, Kosova’nın anıtsal eserleri ve tarihinin bir parçasıdır. Arnavutlar tarafından benimsenmiş İslam dininin, geleneği ve manevi kültürünün simgeleridir. Tarihi, kültürel, sanatsal değerlere sahip bu camiler, bilinmeyen çeşitli sanatçıların, mimarların ve ustaların maharetlerini de göstermektedir. Kosova’nın kültüründe önemli bir yer işgal eden yapılar özenle korunmalı, mevcut ve gelecek nesillere tanıtılmalı ve aktarılmalıdır.

KAYNAKÇA

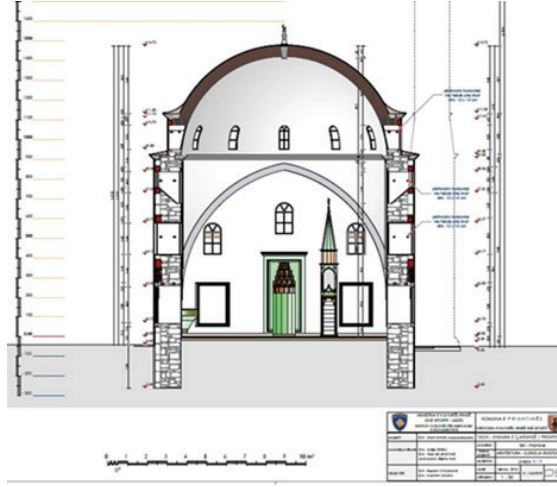
- Akademia e Shkencave të Shqiperisë (1967). *Historia e popullit shqiptar I*. Prishtinë.
- Ayverdi, E.H. (1981). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya, İstanbul*,
- Ayverdi, E.H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*. İstanbul.
- Çelebi, Evlija (1979). *Putopis*, Çev. Hazim Sabanovic. Sarajevo.
- Drançolli, F. (1995). Disa ndërtime arkitektonike islame të shek. XV në Prishtinë. *Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët (simposium ndërkombëtar*. Prishtinë.
- Drançolli, F. (2004). *Rrënimi i kullës shqiptare-Destruction of Albanian kulla*, Prishtinë.
- Drançolli, F. (2011). *Trashëgimia monumentale në Kosovë*. Prishtinë.
- Drançolli, J. (2008). *Illyrian-Albanian Continuity on the Areal of Kosova*. Zagreb.
- Drançolli, O. (2013). *Trashëgimia kulturo-historike e provinencës islame në Kosovë*, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Filozofik, Departamenti i Historisë, yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Prishtinë
- Drançolli, O. (2019). *Kosova'daki Kubbeli Camiler*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Emecen, F. (1999) *Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya. Osmanlı Devleti Tarihi*, I (5-63).
- Gashi, G. (2010). *Tash- Çarshi Xhamia e Prishtinës*. Prishtinë: Instituti i Kosovës për Mbrotjtjen e Monumenteve të Kulturës,
- Hafiz, N.- Asim, M. (1990). Prishtine Kitabeleri. **Çevren Dergisi**. (79/80).
- Harmankaya, N. Ç. (2018). *Mimar Sinan Camilerinde Sembolizm*. İstanbul.
- İbrahimgil, M.Z. (2002). Makedonya'da Türk Mimarisinde Gorulen Sembolik Motifler. *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı*. Ankara.
- İbrahimgil, M.Z.- Konuk, N. (2006). *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri I.*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalçık, H. (1994). *An economy and social history of the Ottoman Empire", Volume I: 1300-1600*.
- Kiel, M. (1990). The Mosque of Kel Hasan Aga in the village of Rogova: An unknown monument of the 16th century in the Kosovo District. *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, 411- 416.
- Kiel, M. (1990). *Studies on the Ottoman architecture of the Balkans*. Variorum.
- Malcolm N. (2011). *Kosova – Një histori e shkurtër*, Çev. Abdullah Karjagdiu, Botimi i III, Koha, Prishtinë.

- Meksi, A. (2007). *Arkitektura e Xhamive të Shqipërisë shekujt XV-XIX*, Tiranë.
- Minkov, A. (2004). *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670-173*. Leiden.
- Rexha, I. (2013). Kosova before and during the Ottoman period of XV-th and XVI-th centuries. *Türk Tarihinde Balkanlar*, 14-18.
- Rizaj, S. (1982). *Kosova gjatë shekujve XV, XVI dhe XVII*. Prishtinë.
- Rushiti, L. (2004). *Ndarja territoriale dhe rregullimi administrativ i Kosovës 1878-1941*. Prishtinë.
- Tërnavë, M. (1996). *Popullsia e Kosovës gjatë shekujve XIV-XVI*. Prishtinë.
- Vırmiça, R. (1997). *Prishtine Camileri*. Prizren.
- Zdravkovic, I. (1964). *Izbor Gradje za Proucavanje Spomenike Islamske Arhitekture u Jugoslavi*. Beograd.
- Zhelyazkova, A. (2002). Islamization in the Balkans as a Historiographical Problem: The Southeast-European perspective. *The Ottomans and the Balkans: A discussion of Historiography*.

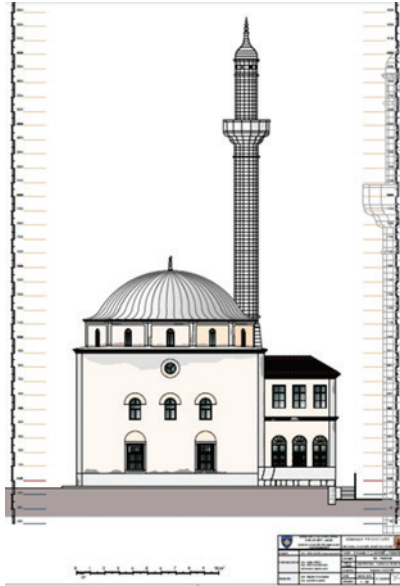
ÇİZİMLER VE RESİMLER

Çizim1. Çarşı Camii planı (Drançolli, 2019)

Çizim 2. Çarşı Camii kesiti (Drançolli, 2019)

Çizim 3. Çarşı Camii cephe çizimi (Drançolli, 2019)

Resim 1. Çarşı Camii'nin eski bir görünüşü (Drançolli, 2019)

Resim 2. Priştine. Çarşı Camii. (Drançolli, 2019)

Resim 3. Çarşı Camii restorasyon sırasında (Drançolli, 2019)

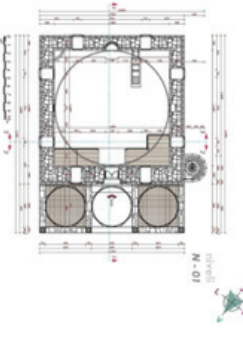
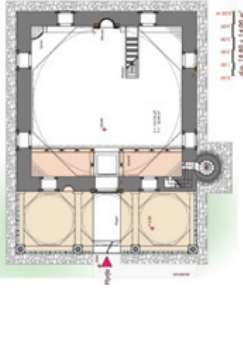
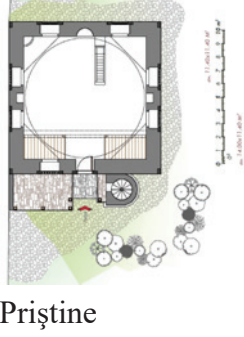
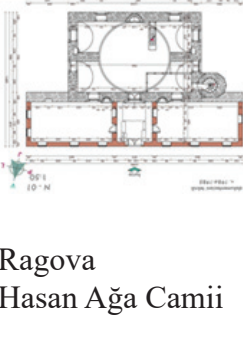
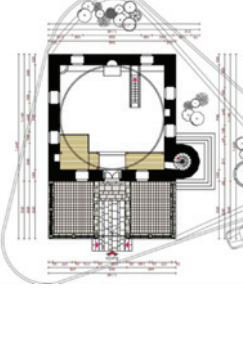
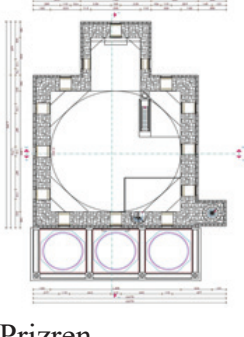
Resim 4. Priştine. Çarşı Camii içeriden görünüş (Drançolli, 2019)

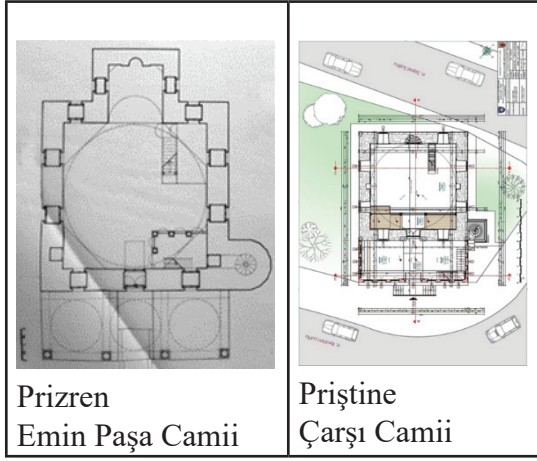

Resim 5. Mihraptan bir detay (Drançolli, 2019)

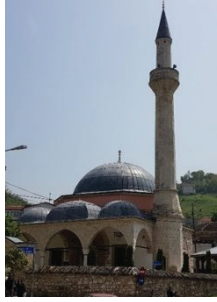
Resim 6. Kubbe (Drançolli, 2019)

 Priştine. Fatih Camii.	 İpek Bayraklı Cami	 Priştine Lap Camii
 Priştine Mehmed Paşa Camii	 Ragova Hasan Ağa Camii	 Kaçanik Koca Sinan Paşa Camii
 Yakova Hadım Camii	 Priştine Yaşar Paşa Camii	 Prizren Sinan Paşa Camii

Çizim 4. Kosova'daki kubbeli camilerin planları (Drançolli, 2019)

		
Prizren Mehmed Paşa Camii	Rogova. Hasan Ağa Camii	Kaçanik. Koca Sinan Paşa Camii
		
Yakova Hadım Camii	Priştine Yaşar Paşa Camii	Prizren Sinan Paşa Camii
		
Prizren. Emin Paşa Camii	Priştine Çarşı Cami	

Resim 7. Kosova'daki kubbeli camiler (Drançolli, 2019)

Bölüm 53

BATMAN'DA YAŞAYAN KADINLARIN DİNSEL YAŞAM İLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ¹

Gülreyhan ŞUTANRIKULU²

1 Bu makale, 10-12 Mayıs 2018 arasında Aksaray/Türkiye gerçekleştirilen Din Sosyoloji Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş ve makale formatına sokulmuş halidir.

2 Dr.Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen/Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
Gulreyhan.sutanrikulu@batman.edu.tr

Giriş

Kadın cinsi bütün toplumlarda nüfusun yarısını oluşturmaktadır. İnsan gözünün ilk açıldığı yer anne kucağıdır. Kadının statüsü ile dinin yorumlanma olgusu arasındaki ilişkiye tarihsel süreçte bakıldığında, bu ilişkinin çoğu zaman açık seçik ve doğrusal, bazen de çelişkili olduğunu görüyoruz. Çünkü dinî yorumlar, uygulandığı toplumların bazı özelliklerine uyum sağlamak ve bazılarını da zamanla değiştirmektedir (Coşkun 2001: 190). Dolayısıyla belli bir dinsel toplulukta kadınların durumunu ve statüsünü incelerken yalnızca dinsel yorum açısından değil aynı zamanda o toplumun ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel yapısı açısından da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Göle'nin (2011: 170) de belirttiği gibi kadın konusu “tarihsellikten gündelik yaşama uzanan toplumsal dönüşümün en ayrıcalıklı konusudur”. Çünkü kadın, bir yandan altında bir medeniyet projesi yatan tarihsel dönüşümün, diğer yandan cinsiyet ayrımcılığı üzerine kurulu dinsel yapının en önemli mihenk taşıdır.

Araştırma bölgemiz olan Batman şehri çeşitli inanç sistemlerini, çok kültürlülüğü, farklı anlayış, yaşam tarzı ve değerler sistemini barındıran bir bölge olmaktadır. Şehir bazı semtlerinde gelenekselliği resmederken bazı semtlerinde ise yeni mimarisi, hareketliliği ve modern yaşam alanlarıyla, yeni bir kültür ve yaşam tarzını sunmaktadır. Şehirde günümüzde bile farklı dinlere mensup insanlar yaşamaktadırlar. Nüfusun %92'si Müslüman, %3'ü Ezidi, %5 Hristiyan'dır.

Bazı dini toplulukların nüfus oranı düşük olsa bile, farklı 3 etnik-dini kültürel çeşitliliğin varlığı, *Batman'da yaşayan kadınların dinsel yaşam ile ilgili bazı görüşlerinin incelenmesi* konulu bu araştırmayı yapmamız için ana motivasyonu sağlamıştır.

Kuramsal Altyapı

a. Tarihsel Süreçte Dinsel Yorumlar ve Kadın

Kadının konumu, farklı toplumlarda hep farklı şekillerde ele alınmıştır. Örneğin din, siyaset, kültür, hukuk gibi toplumsal unsurlar içinde kadın sürekli incelenmiştir. Bu sebeple bazı kültürlerde kadın çok değerli bir varlık olarak tanımlanırken bazılarında ise insan yerine bile konulmamıştır. Erkek ile kadın arasında oluşan bu farklılıkların çeşitli nedenleri olmakla birlikte, dinsel yorumların çok baskın olan etkisini de göz ardı edemeyiz. Gerçekten de din, toplumsal ve bireysel yaşamın her aşamasında son derece önemli bir kurum olarak sosyal bilimcilerin dikkatini çekmiştir (Eren 2017: 2285-2291).

Berktaş'ın da (2014: 15) ifade ettiği gibi dinsel yorumların, içinde yer aldığı toplumun örf ve adetlerine uyum sağladığını ve bu yorumların farklı özelliklerinin maddi koşullara bağlı olarak değişime uğradığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla dindar bir toplulukta kadınların toplumdaki rolünü incelerken o toplumun bütün koşullarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Kadınların hem kamusal hem de özel alandaki statüsü, yaşadığı toplumların kadınlar için uygun gördüğü ve kabul edilebilir bulunduğu rollere bakılarak tanımlanmaktadır. Günümüzde kadınların mücadele ettikleri birçok sorun, toplum ve kültür tarafından belirlenmiş olup kalıp yargılar üzerinden nesilden nesile aktarılmaktadır. Dolayısıyla bu kalıp yargılar yüzyıllar boyunca bilincimizin en derin katmanlarında yer edinerek dinlerin, kültürlerin ve geleneklerin ürünü olmaya devam etmekte. Özellikle de semavi dinlerde bu kalıplar insanlar tarafından mutlak ve değişmez olarak bilinmekte. Bu kalıplar aynı zamanda ayıp kavramı adı altında dindar olmayan insanları da içine alarak onların da gündelik hayatlarını etkilerler. Dolayısıyla dinsel hayat, içerdiği her şeyiyle sadece psikolojik ve biyolojik değil aynı zamanda en güçlü toplumsal bağlardan biridir (Wach 1995: 90).

Berktaş'a (2014: 18), göre kadınlar egemen kültürün oluşturduğu kalıp yargılarla mücadele ederken hem dışsal baskıya hem de kendi iç âlemlerine karşı koyarak değişime uğruyorlar. Bu kalıpların değişmesi de yenilerinin yerine gelmesiyle ancak mümkün olabilir. İşte bu konuda kadınların karşısına çıkan en büyük engellerden biri, dinin algılama biçimi veya dinsel yorumlar ya da dinin erkek egemen yorumudur". Toplumdan topluma değişiklik gösteren bu yorumlama biçimleri, din adı altında meşrulaştırılmaktadır. Bu nedenle de dinin doğasını ve işlevini anlamak en başta kadınlar açısından önemlidir.

b. Kadın Sorunları: Toplumun Kadın Algısı

Kadınlarla ilgili yapılan birçok araştırmaya göre kadınlığın tarihini gelenekler ve kültürel pratikler doldurmaktadır (Güven 2001: 61-70; Berktaş 2003; Durmuş 2008; Özyaydınlık 2014; Bingöl 2014: 108-114; Kocacıoğlu: 2019; Ökten 2009: 302-312). Her kültür kadın ve erkeğin davranışlarını kendi içinde barındırmaktadır. Her iki cinsiyet de bulunduğu kültür içinde kendilerine adanmış olan rollerine uyum göstererek toplumdaki sosyal düzenin devamlılığını sağlamaktadır. Çünkü birçok birey, bulunduğu toplumda o topluma ters düşmemek için cinsiyet rollerini yerine getirmeye çalışır (Akıncı vd. 2015: 780). Bu rollerin belirlenmesinde anne-baba, kültürel çevre, kitle iletişim araçları vb. birçok öge yer almaktadır. Toplumumuzda kalıpların belli ölçüde değişmesi Cumhuriyet devrimleriyle olmuştur. Bu da verilen eğitim sonucu kadının toplumsal hayata kazandırılması ve doğru din eğitimi ile sağlanmıştır.

Geçmişten günümüze kadar kadınlar çalışma hayatında birçok engelleyici faktör ile karşılaşmaktadır. Özellikle de meslek edinme ve kendini geliştirme süreçlerinin her birinde çeşitli baskılar ve sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Kadınların bulundukları toplumda, çalışıyor olmalarından dolayı olumsuz değerlendirilmeleri, eşlerinin ya da babalarının kıskançlık yapmaları, kadınların sadece ev işi yapmakla yükümlü oldukları algısı, namus ile ücretli çalışmanın çatışma halinde algılanması, toplum açısından kadınların sosyal değerler ve normlar ışığında kariyerlerinin hangi engellere takıldığına kanıtı olarak görülmektedir. Verilerimize göre kadınlar, çalışma hayatını ve bu hayat yoluyla ekonomik özgürlük kazanmayı önemsemektedirler.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, günümüzde modern kadın kimliği geleneksel kültürel kodlar ile küresel sosyo-ekonomik düzenin öngördüğü kadın imajları arasına sıkıştırılmıştır. Çünkü çalışan birçok kadın erkeklerle eşit olabilmek yönündeki çabasında, ne toplumdan ne de eşinden destek görmektedir. Toplumda belli bir saygınlığa sahip olması için kadının bulunduğu toplumda kadınca yaşaması gerekmektedir. Buna rağmen çoğu zaman kariyeri bile toplumsal kurallara bağlı olarak gelişmektedir. Özellikle toplumda kadına yüklenen rollerin dinsel yorumlar ve gelenekler tarafından meşrulaştırıldığı yargısı savunulmaktadır. İlgili önceki yerinde de değindiğimiz üzere birçok cinsiyet çalışmalarında ideal kadın ilişkisinin üretilmesinde dinin belli bir tasarım planı sunduğu ifade edilmektedir. Bu çok konuşulan konu hakkında birbirine tamamen zıt olan görüşler yine İslam adına farklı kişiler tarafından önerilmekte ve savunulmaktadır. Kadınlar, üzerinde en çok konuşulan varlık olmalarına rağmen İslam'da kadın konusu gündeme geldiğinde genelde dayatılan ve önerilen görüşlerden birisi *Allah'ın emri, Peygamber'in kavlidir* (Durmuş 2008: 155). Coşkun'un da belirttiği gibi: *Aslında kadınların kadınlık ve daha çok insanlık rollerini ve toplumsal işbirliğine katılmalarını daha çok ev içinde ve ev hayatında gerçekleştiriyor olmalarının sebebi insanlık tarihinin başlangıcına kadar geri götürebilecek olan bir sosyolojik vakadır*. Belki de pek çok toplumda dini bir yaşamı değil tanrısal metnin arkasına gizlenen gizli bir erkeksi günahkârlığın içten içe toplumda yayılışından başka bir şey değildi. Oysa Tanrı katında günahın da takvanın da cinsiyeti yoktur (Coşkun 2001: 90). Araştırmamızın verileri kadınların çoğunun bu dayatmaların dinden geldiğine inanmadığını göstermektedir.

Dini algının oluşumunda eğitimin, kültürün, toplumsal yapının ve coğrafyanın önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Din ve eğitimin her ikisi de insan yetiştirme amacını gütmektedir. Dinin verdiği eğitim insanı kâmil yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Aynı amaç dini olmayan eğitimde de mevcuttur. Din ile kültür arasında da karşılıklı ilişki söz konusudur. Kutsal mabetler, dinî ritüeller, ayin ve törenler dinin kültürel tezahürleri olarak

ortaya çıkmıştır. Örneğin Eski Yunan’da olimpiyat oyunları, değişik kültürlerdeki dans figürleri, Őamanizm’deki ritüeller ve Zerd ştl kteki ateş ve sema dinin kültürel tezahürü olmaktadır. Toplum tiplerinin dini şekillendirdiği de bir gerçektir. Örneğin İşlam dininin Arap, Fars ve Türk algısı arasındaki farklar bunun en güzel örnekleridir. Her toplumun kültürü ve gelenekleri dini algıyı etkilediği için bu farklar ortaya çıkmıştır. Aynı durum Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer dinlerde de mevcuttur. Örneğin doğu Hristiyanları ile batı Hristiyanlarının inançlarındaki farklarda geleneklerin, kültürün ve coğrafyanın etkisi oldukça baskındır (Tanrıverdi 2018: 595).

Din, insan hayatında geçmişten bugüne dek süren, şekillendirici ve yönlendirici toplumsal bir olgu olarak tanımlanmaktadır. Din, yaşamımıza getirdiği kurallarla sosyal hayatı düzenler. Toplumda birlik-beraberlik ruhunun, yardımlaşmanın ve adalet anlayışının var olması gibi pek çok ahlaki durumu tesis eder. Din  kurallar insanları iyi ve faydalı alanlara yönlendirir ve toplumsal değerlerin yerleşmesini sağlar (Sağır vd. 2017:594). Din; evrenin var oluşu, canlıların doğumu, ölümü ve ölümden sonraki süreçleri ile ilgili pek çok soruya cevap verir. Bu da insanlara mütevazı olmayı, sorumlu davranmayı ve ahlaklı yaşamayı  ğretir (Abuzara 2017: 51). Toplumun temelini teşkil eden aile kurumu dinin belirlediği kurallarla sağlam bir yapı oluşturur. Din bir toplumdaki birlik ve beraberlik duygularını geliştirir ve toplumsal dayanışmayı sağlar.

Bütün bu nedenlere dayanarak Batman kadınlarının dinsel yaşam ile ilgili görüşlerine dair bir incelemenin önemli olduğu düşüncesini taşıyoruz. Diğer yandan Batman’da kadın algısı üzerine herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak Batman’daki kadın intiharları ile ilgili bir  alışma, Batman’daki kadın algısında geleneklerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır (Görmeli vd. 2018: 94).

Yöntem

Bu çalışmada farklı inanç sistemlerinin ve kültürlerin bir arada yaşamasından yola çıkılarak kadınların din algısı ve dinsel yorumlarının kadının eğitim ve çalışma hayatına etkileri araştırılmıştır. Bu amaçla araştırmamız Batman şehri ile sınırlı olarak 37 Sünni Müslüman, 7 Alevi Müslüman, 2 Hristiyan ve 6 Ezidi olmak üzere toplam 52 kişi üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma mülakat şeklinde yapılmış olup katılımcılara aşağıdaki sorular sorulmuştur:

Din nedir?

Dini yaşamak sizce ne demektir?

Kadın dinin neresindedir (kadınlar dinin kadınla ilgili hükümünü ne kadar biliyorlar)? Dinde kadın ve özgürlük konusunu açıklayınız.

Din, kadın eğitimi ve kamusal alanda kadın konusunda düşünceleriniz nelerdir?

Bulgular

Kadınlarla yüz yüze görüşme yapılarak din ile ilgili sorular soruldu. Bu sorulara alınan farklı yanıtlar iki üst başlık altında sınıflandırılabilir:

Kadınlarda Din Algısı

Yapılan görüşmelerde *Sizin için din nedir? Dini yaşamak sizce ne demektir?* sorusuna Müslüman katılımcıların çoğunun neredeyse aynı cevabı verdiğini söyleyebiliriz. Diğer din ve mezheplerin yanıtları biraz daha farklıdır. *Din, Kuran'dır, namazdır, oruçtur, ahirettir. Aynı zamanda da M. K. Atatürk'ün ilkelerine göre yaşamaktır.* (Ev hanımı, 51. Arap); *Tam nedir bilmiyorum, bizi aşan bir şeydir din. Bu dünyada yaşadıklarımızdan öbür dünyada ödül ve ceza aldığımız şeydir.* (Ev hanımı, 62. Kürt); *Din, kişinin doğduğu ülkedeki çocukluğundan beri aşılınmış olan kültür, gelenek ve göreneklerdir.* (Öğretmen, 30. Rus); *Çok kutsal bir şeydir, insana doğru yol gösterir. Hayata tutunmak için insanın bir inancı olmalı. Din tapmak demektir.* (Ev Hanımı, 24. Ezidi); *Din Allah'a inanmaktır. Bilinmeyendir. Din insanları terbiye eder.* (Ev hanımı, 58. Kürt); *Din inanç, dua, saygı, sevgi, akraba bağlarıdır.* (Bekâr, 22. Ezidi); *Din kendine ve Allah'a inançtır.* (Ev Hanımı, 42. Rus); *Din ahlaktır, başka insanların hakkına girmektir, dürüst yaşamaktır. İster namaz kıl ister kılma, için dışın bir olsun, kimseye zarar verme dürüst ol yani eline, beline ve diline hâkim ol yeter.* (Sağlık görevlisi, 51. Alevi); *Din rahmettir, melek Tavuz'a inanmaktır.* (Ev Hanımı, 71. Ezidi); *Din insanın içini ferahlatan, sıkıştığımız zamanlarda huzur veren bir duygudur.* (Temizlik görevlisi, 52. Kürt); *Din kültüredir, ayrıca kendini bilmektir. İnsana aidiyet duygusunu veriyor din.* (Bekar, 20. Ezidi); *Çok güzel bir şey, inanmak, inançlı olmak, yoksa hayatın anlamı olmazdı.* (Akademisyen, 50. Kürt); *Din benim her şeyimdir, namusum, çocuklarım ve onların geleceğidir.* (Ev Hanımı, 52. Kürt); *Benim için insana dair her şeydir din, anlamı ve önemi çok geniş bir dünyadır din.* (Ev hanımı, 54. Ezidi).

Bu yanıtlar Müslüman Sünni grupların daha çok dinin amel bölümüne ve aileye olan etkisine önem verirken Müslüman Alevi gruplar dürüstlüğe, kimseye zarar vermemeye ve iç temizliğine önem vermektedir. Hristiyanlar ise sevgi, şefkat, kültür, aidiyet duygusu ve tüm insanların kardeşliğine önem vermektedirler. Ezidilerin görüşü de aşağı yukarı Alevi ve Hristiyan görüşlerine yakındır.

Kadın dinin neresindedir (kadınlar dinin kadınla ilgili hükmünü ne kadar biliyorlar)? sorularına verilen cevaplarda: *Kadınlar hep eziliyor, ama dinde öyle bir şey yok. Kadınları ezenlerin, dövenlerin hepsi dinleri*

ve imanları eksik insanlardır. Dinini tam yaşayan insan karısına işkence etmez. Kur'an'da kadınları dövün, işkence yapın diye bir ayet yoktur. (Ev Hanımı, 62. Kürt); En önemli görevi anneliktir. Özgürdür, evde örnektir, çocukların aynasıdır. (Ev Hanımı, 42. Rus); Bizim inancımızda kadın erkek ayrımı yok hatta ibadetlerimizi birlikte yaparız. (Ev Hanımı, 54. Ezidi); Dinimiz kadına çok değer vermiştir, zaten hadislerde de "Cennet annelerin ayakları altındadır" denmektedir. Dinimizde kız erkek çocuk ayrımı yoktur, bunu biz yapıyoruz. Gelinim kız çocuğu doğurunca üzülüyorum, çünkü erkek çocuk soyun devamıdır; kız ise başkasına gidiyor. Dinimizde bu ayrımı yapmanın günah olduğunu biliyorum, ama bu huyumu bırakamıyorum. (Ev Hanımı, 57. Kürt); Din düşünce, davranış ve ilişki özgürlüğüdür. (Öğretmen 30. Rus); Kadınlar erkeklerin kölesidir. (Ev Hanımı 51. Arap); Ataerkil yapı az da olsa var, yine kadına saygı vardır, yani eşitiz de diyebilirim. (Ev Hanımı, 54. Ezidi); Dine göre kadın eşine itaat etmeli, onun izni olmadan hiç bir şey yapmamalı. (Ev Hanımı, 87. Arap); Dinde kadın erkeğin hükmü altındadır, kadının yerini erkek belirliyor. (Ev Hanımı, 27. Kürt); Dinde kadına değer veriliyor, fakat toplum buna uymuyor, kadına çok eziyet ediyor. (Ev Hanımı, 52. Kürt); Kadın çok önemli bir yerde. Bizim inancımıza göre güneşi kadınlar doğurur. (Genç Kız, 20. Ezidi); Ön yargıların aksine din, kadını sadece evde oturan ev hanımı, çocuk bakıcısı ve ev işlerinin düzenleyicisi olarak görmemektedir. Kadın toplumun diğer yarısı ve en önemli direğidir. (Öğretmen, 28. Türk).

Yukarıda alınan cevaplara göre, aslında bütün dinler kadınlara önem veriyor. Bu önemi bozan din dışı gelenekler ve kişisel eğilimler oluyor.

Batman'da yaşayan ve çeşitli din ve mezheplere mensup kadınların din algısı; ilgili oldukları dinlerin, mezheplerin ve kültürün genel ilkeleri ile de bağlantılıdır (Çelik 2014: 2010-2019; Şahin 2011: 263-284; Baseri 2014: 123-127; Turan 1986: 137-171). Günümüzde yaşanan hızlı değişim ve yükselen eğitim seviyesine rağmen toplumda kadının aleyhine var olan algının kültürel kodlara bağlı olduğu bir gerçektir. Zira erkeğin ve kadının toplumsal rolleri kültürün en belirleyici unsuru olan din tarafından veya din adı altında meşrulaştırılarak şekillenmektedir. Bu sorunların çözülebilmesi için de din ve geleneğin iyi anlaşılması gerekmektedir. Dinde kadının yeri açık bir şekilde ortaya konulmasına rağmen, toplumlarda kadının yeri ve konumu halen tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu anlamda toplumdaki kadın sorununun çözümünde önemli bir yeri olan dinin iyi anlaşılması gerekmektedir (Kaval 2016:322).

Dinsel Yorumların Kadın Eğitim ve Çalışma Hayatına Etkileri

Kamusal Alan, Kadın ve Din konusunda sorulan soruya alınan cevaplar şöyledir: Görüşmecilerin bazıları kız çocuklarının okumasını ve ça-

alışmasını gelenek ve namusla özdeşleştirmekteler: *Din, kadın çalışmasını okumasını demiyor. Kuran'da öyle bir şey yoktur. Ama bizim imamlar bile kızlarını okula göndermiyor. Onlara göre her şey erkek çocukları içindir.* (Ev hanımı, 62. Kürt); *Dinde kadın kocasına itaat etmeli. O izin verirse namusuyla çalışabilir. Kadın önce din eğitimi almalı, sonra meslek sahibi olabilir.* (Ev hanımı, 87. Arap); *Kadın yoğun bir şekilde çalışmalı. Dinimiz kadına çalışma demiyor, ama biz Arap kültürünü yaşadığımız için dinin özünü ihmal ediyoruz. Kadın okumalı ve çalışmalı, çünkü çocuklara kültürü ve dini öğreten ilk başta kadındır.* (MEB öğretmeni, 50. Kürt); *Özgüveninin olması için çalışmalıdır.* (Ev Hanımı, 42. Rus); *Kadın kendini bildikten sonra problem yok, her alanda çalışabilir. Bir meslek sahibi olamadığım için çok üzgünüm. Maalesef içinde bulunduğumuz toplum yapısı bizi de etkilemektedir, yoksa bizim inancımızda kadın erkek ayrımı yok.* (Ev Hanımı, 71. Ezidi); *Dinini yaşarsa çalışabilir. Yabancı erkeklerin bizi açık görmesi yasaktır. Ama erkek doktora gidiyoruz, ne yapalım hasta olunca mecburuz.* (Ev hanımı, 57. Kürt); *Kadınlar sadece evde oturacak diye bir ayet yoktur. Okumalı ve çalışmalı. İlk eğitimi anne verir çocuğa. Bu yüzden anne ilim sahibi olmalı. İlim almak, araştırmak her Müslümana farzdır. Kuran ayetinde: Hiç bilenle bilmeyen aynı olur mu? Diyor.* (Ev hanımı, 52. Kürt); *Modernlik ve dindarlık anlamında tam bir orta yol arayışında kadın şimdi. Medeni kanun ile kazanan haklardan sonra Türk kadını modern Türk toplumunda tam da layık olduğu yerdedir. Zaten bunu da M. K. Atatürk'e borçluyuz. Kadınların eğitimsizliği dünyayı felakete götürür.* (Öğretmen, 52. Arap).

Bu cevaplardan anlaşılacağı üzere kadınların büyük ekseriyeti, kadının okumasından ve iş gücü sahibi olmasından yanadır. Az bir kısmının, dini yanlış yorumlayarak veya geleneklerin etkisiyle, aksi görüşte olduklarını söylemek mümkündür.

Din ve Kadın Eğitimi ile ilgili olarak sorulan soruya da şöyle cevaplar alınmıştır: Yapılan görüşmelerde katılımcıların bir kısmı eğitimin kadınlar için çok önemli olduğunu, eğitim alamadıkları için üzüldüklerini ve eğitimsizlik yüzünden birçok kadının acı çektiğini, birçok haksızlıklara uğradıklarını dile getirmişlerdir. İslam kadına ve erkeğe eğitimi emrediyor. *Ayrıca kadınların eğitimsizliği dünyayı felakete sürükler. Bu yüzden cinsiyet eşitsizliğine son verilmeli. Kadınların eğitimi toplum içinde doğru yerde olmak ve ülkenin gelişimi açısından çok önemlidir.* (Öğretmen, 53. Arap); *Dini anlamak için zaten kadının eğitilmiş olması lazım.* (Öğretmen, 30. Rus); *Özellikle kadın okumalı bence. Çünkü annenin bilinçli olması çok önemli neslin devamı için. Okumadığım için çok üzgünüm. Üniversite sınavını da kazandım, toplum baskısından dolayı babam göndermedi. Fırsatım olsa yine okurum.* (Ev Hanımı, 24. Ezidi); *Kız çocuklarının eğitilmesi yanlış bir düşüncedir. Kızlar okutulmazsa kocalarına mahkûm olur-*

lar. Bu da aile yapısını olumsuz yönde etkiler. (Hemşire 34. Arap); *Ayakta durmak için her zaman eğitilmiş olmalı. Din tercih meselesidir, eğitilmiş kadın daha çok inançlıdır.* (Ev Hanımı, 42. Rus); *Kızımın benim hayatımı yaşamasını istemem. Biz eğitimsizlik yüzünden çok aşağılandık. Doğu'da kadınlar eğitimsizlik yüzünden dolayı çok acı çekiyorlar.* (Ev Hanımı, 35. Kürt); *Bir kadın ahlaklı, sağlıklı çocuklar yetiştirerek topluma çok faydalı olabilir. Bu yüzden kadın eğitimi uzak kalmamalıdır, yaşadığı zamana göre çocukları yetiştirmelidir.* (Ev Hanımı, 50. Arap); *Kocam benimle hiç bir şey paylaşmıyor, hiçbir konuda benden fikir almıyor. Beş çocuğum var. Eğitimsizlik yüzünden çok zorluklar yaşadım, çok aşağılandım, kızım benim kaderimi yaşasın istemem. Bunun için okuması şart.*” (Ev Hanımı, 27. Kürt); *Kadın okumalı. Okumadığım için çok pişmanım, cahil olmak çok kötü.* (Temizlik Görevlisi, 39. Kürt); *Çok yetersiz, en çok kadınların eğitilmesi gerekiyor, çünkü yeni nesli değiştiren kadındır. Ters olursa hiçbir şekilde ilerleyemeyiz.* (Akademisyen, 46. Kürt); *Hem dini okulda hem de devlet okulunda okumalı, meslek sahibi olmalı ve bu zamanda kocasına muhtaç olmamalı.* (Ev Hanımı, 51. Arap); *Hayatın her alanına kadın elinin değmesi şart. Geçmişte kızlar okutulmadığı için bölgemiz her konuda fazla ilerleyemiyor.* (Doktor, 35. Kürt).

Alınan cevaplara göre görüştüğümüz tüm kadınlar, eğitimin gerekli olduğunu ve okuyamadıkları için çok üzgün olduklarını belirtmişlerdir. Yani, eğitimin gerekliliği üzerinde bir fikir birliği olduğu görülmektedir.

Literatür Işığında Değerlendirmeler

a. Din Nedir ve Dini Yaşamak Nedir ve Kadın Dinin Neresindedir? sorularına verilen cevapların geleneksel din anlayışı ve törelerle ilişkisi; kadının mensup olduğu dini grubun akideleri, ibadetleri ve teşkilatına nüfuz etmiş bulunan zihniyete bağlıdır. Belli bir toplumun insanları arasındaki ilişkiler, bu zihniyet tarafından belirlenmiş bulunmaktadır.

Aynı şekilde dinin kadın ve erkeğe belirlediği rol ve statüler, o toplumda toplumsal cinsiyetin belirlenmesine ve insanların buna göre değer yargılarına ulaşmasına neden olmaktadır.

Kadın araştırmaları, daha çok ataerkil yapıyı ön plana çıkaran feminist yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Ataerkilliğin din ve geleneklerden ortaya çıktığı varsayımı, kadının toplumdaki konumunu değerlendirmekte önemli bir rol oynamaktadır. Bu varsayım Doğu toplumlarında daha çok göze çarpmaktadır (Sağır 2017: 593).

Bozkurt'un (1979: 259) ifadesine göre kadının korkaklığı ve erkeğin cesareti kültürel öğretilerdir. Ve yine Berktaş'ın (Berktaş 2003: 83) da ifade ettiği gibi kadınlardan alçakgönüllü ve gösterişsiz olmaları, fazla dikkat çekmemeleri hatta yüksek sesle filan gülmemeleri beklenir, çünkü kadınlar

hareketin vitrinidir.

Günümüzde kadınlar birçok sorunla mücadele etmektedirler. Bu sorunların pek çoğu da toplum ve kültür tarafından belirlenmiş olup, cinsiyet ayrımına dayanmaktadır. Ayrıca bu sorunlar kültürün bir unsuru olan din kavramının hatalı yorumları aracılığıyla pekiştirilmektedir. Dinsel dünya görüşleri ister dindar olsun ister olmasın toplumun nerdeyse tamamının bilinçaltına yerleşerek gündelik yaşamını etkilemektedir. Kültürlerden etkilenen bu görüşler, aynı zamanda bütün toplumlarda kadın imgelerini de içermektedir. Bütün toplumlarda bulunan kadın erkek ayrımcılığı, hatalı dini yorumlar sayesinde meşrulaştırılarak, kadınları hem aile içi ilişkilerde hem sosyal hayatta ikincil konuma düşürmektedir. Bu anlamda ailede verilen hatalı eğitim ile dinin algılanma biçimi veya yanlış tefsiri, kadının özgürleşmesinin önündeki en büyük iki engel olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumlardaki sosyo-kültürel yapı ile ataerkil zihniyet ve uygulamalar kadınların toplumsal yaşama katılımını engelleyen en önemli engellerdir.

Kadınlar toplumda hem mahrem alanı temsil ederek ve hem de annelik göreviyle kuşatılarak ahlakın da toplumsal cinsiyet nazarında taşıyıcılığını üstlenmişlerdir. Bu yüzden de kadının hayatını; toplumda kadın için oluşturulan sorgulanamaz genel değerler, kimlik ve statü, geleneksel söylemler ve dini yansımalarının da birlikte ortaya koyduğu kurallar sürdürmektedir.

Beauvoir’a (1993: 20) göre: *Din, bir kadının kendi kendine hoşgörüsüyle bakmasına izin vermektedir. Din ona vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak gördüğü kılavuzu, babayı, sevgiliyi, koruyucu yüce varlığı sağlamaktadır; boş hayallerini beslemekte, aylak saatlerini doldurmaktadır. Ama özellikle dünya düzenini onaylamakta, cins ayrımının ortadan kalktığı, yer yüzündekinden daha iyi bir dünyada geçecek daha iyi bir yaşam umudu vererek şimdiki boyun-eğişini doğrulamaktadır. Kadınlara bir din gerekir: dini sürdürebilmek için de kadınlara, ama gerçek kadınlara ihtiyaç vardır. Görüldüğü gibi, kadının kişiliğinin bütünü, yani inançları, değer ölçüleri, bilgeliği, ahlâkı, beğenileri, davranıştan, içinde bulunduğu durumdan gelmektedir. Aslında dinin doğasında kadını küçümseme veya dışlama yoktur. Bunlar zaman içinde insanların yanlış algılama ve yorumlamalarıyla dine mal edilmiştir.*

Doğu toplumlarında kadının ikincil planda kalmasının sebebini bölgede yaşayan birçok kadın İslamiyet’in kadına biçtiği ikinci rolden kaynaklandığını zannetmektedir.

b. Kamusal Alan, Kadın ve Din Konusunun Değerlendirilmesi

Eğitimli kadınlar geçmişten günümüze dek kariyer yaşantılarıyla ilgili çeşitli sorun ve baskılarla karşı karşıya gelmektedirler. Birçok toplum, geleneksel yapıya sahip olduğu için kültürel değerlerin etkisi altında olmaya

devam etmektedir. Bazı toplumlarda mesleklerin bile cinsiyetleştirildiğini görmek mümkündür. Hatta iş başvurusu sırasında kadın evli ve hamile olduğu için geri çevrilebilmekte bazen de işe alınsa bile iş hayatında sözlü veya fiziksel tacize uğrayabilmektedir (Günlü vd. 2014: 131-151). Toplumda kadının karşılaştığı en büyük sorun onun hiçbir şey yapmasına izin verilmeyişidir. Bu durumda olan kadın tabi ki çareyi alışverişte, aşkta veya dinde aramaktadır. Hâlbuki en basit işlerde çalışan kadınlar bile kendine saygı ve sorumluluk duymakta ve kendi kendine yeterli olduklarının, yani özgür bireyler olduklarının bilincindedirler. Toplumda herhangi bir iş yapan kadın aynı zamanda hem maddi hem manevi özgürlüğüne de kavuşmaktadır. Günümüzde toplumsal yapı, birçok kültürde ve özellikle de araştırma bölgemizde yaşanan bunca değişime rağmen hâlâ kadının toplumsal durumuyla ilgili pek fazla değişime uğramamıştır. Eskilerden beri erkeklerin malı olan dünya hâlâ onların olmaya devam etmektedir. Bu durum kadınların ev dışı işlerde çalışması sorununu karmaşıklaştıran olgulardandır. Kadınlar geleneksel kadın dünyasından hâlâ kurtulamamışlardır. Çünkü çalışan birçok kadın erkeklerle eşit olabileceği desteği ne toplumdan ne de eşinden görebilmektedir. Toplumda belli bir saygınlığa sahip olması için kadının bulunduğu toplumda kadınca yaşaması gerekmektedir. Hatta çoğu zaman kariyeri bile toplumsal kurallara bağlı olarak gelişmektedir. Kadınların hem kamusal hem özel alandaki statüsü, içinde bulunduğu toplumun kadınlar için uygun ve kabul edilebilir bulunduğu rollere bakarak tanımlanmaktadır. Kadınlar, mesleki rolleri değişmiş olsa bile ev içi rollerinin değişmemesinden dolayı ev-meslek ikilem çatışması yaşamaktalar. Kadınların çalışma hayatından uzak tutulma nedenlerinden biri de çocuk bakımının aksamaması, ev düzeninin bozulması ve işyerinde yabancı erkeklerle bir arada olmanın olumsuz algılanmasıdır (Kuzgun vd. 2004: 16). Çalışan kadının aile yaşantısında da bir takım değişiklikler meydana gelmektedir. Toplumsal değerlere göre kadının rolü ilk olarak *eş* ve *anne* olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla iş yaşamına giren kadın hem anne ve eş görevini hem de iş rollerini beraber yürütmek için yoğun bir çaba içine girmektedir. Bu durumda olan kadın, rol çatışması yaşayarak duygusal açıdan da yıpranmaktadır (Anafarta vd. 2008: 116).

Günümüzde modern kadın kimliği, geleneksel kültürel kodlar ile küresel sosyo-ekonomik düzenin öngördüğü kadın imajları arasında sıkıştırılmıştır. Gelenekselliğinden kopmadan modernliği de kendi sosyal yaşamında baştan yazan kadının öznelleşme süreci de var olan malum engellerden fazlasıyla etkilenmiştir. Geçmiş ve geleceği bir birinden koparamama kaygısı, kadının kendini çift yönlü bir strateji olarak ortaya koymasına sebep olmuştur (Yeter 2015: 189-210).

Kadınların hem kamusal hem özel alandaki statüsü bulunduğu toplumun kadınlar için uygun ve kabul edilebilir gördüğü rollere bakarak tanımlanmaktadır. Bulundukları toplumda kadınların çalışıyor olmalarından

dolayı olumsuz değerlendirilmeleri, eşlerinin ya da babalarının kıskançlık yapmaları, kadınların sadece ev işi yapmakla yükümlü oldukları algısı, namus ile ücretli çalışmanın çatışma halinde algılanması, araştırma bölgemiz açısından kadınların toplumsal değerler ve normlar ışığında kariyerlerinin hangi engellere takıldığına kanıtı olarak görülmektedir (Günlü 2014: 131-15). Esas olarak kadınların yaşamını evin içine adaması gerektiği düşüncesi, açıkça onların kamusal yaşamda pek az güce sahip oldukları anlamına gelmektedir. Günümüzde kadınların yaşamın farklı alanlarında gittikçe daha başarılı olmasıyla birlikte birçok ülkede her şeyin değiştiği gerçeği; cinsiyet, güç dengesizliklerinin öncelikle biyolojik temeller yerine toplumsal temellere dayandığı anlamına gelmektedir (Giddens 2001: 107).

Kadının iş hayatı ve eğitimi konusunda görüşmecilerin çoğu bilinçli olmak ve bilinçli nesil yetiştirmek için çalışmanın ve eğitimin gerekliliğini vurgulamışlardır.

Bu noktada araştırma bölgemizde kadın erkek farklarının büyük bir kısmının cinsiyete değil kültürel şartlanmaya bağlı olduğu görülmüştür. Ayrıca kadının çalışma hayatına katılması ve eğitim alması fikrine geçmişe oranla daha olumlu bakıldığı hususu da dikkatimizi çekmiştir.

c. Din ve Kadın Eğitimi Sorusunun Cevaplarını Değerlendirme

Kadın erkek ayrımının yapıldığı bir diğer alan da eğitimidir. Simone De Beauvoir'e (1993: 95), göre *dünyaya kadın olarak gelmez, zamanla kadın olunur*. Kadınlık kültürel bir oluşumdur ve kadının tarih boyunca ikincil kalması onun bilinç düzeyinde ikinciliği içselleştirmesinden kaynaklanır. Tarih boyunca kadına özgürce kendini gerçekleştirebilme, kısacası insan olma hakkı çok görülmüştür. Hareketsiz ve pasif bir varlık rolü kadına gelenekler tarafından biçilmiş, bu role göre kadın kendini erkeğin yanında öteki olarak görmek zorunda kalmıştır. Kadın bir nesne olarak *dondurulmaya* ve kendi içinde kısıtlılığa mahkûm edilmeye çalışılmıştır. Çünkü onun aşkınlığı, olanaklar tasarlama yetisi, daima başka özsel bir bilinç, yani erkeğin bilinci tarafından aşılmasıdır. Dolayısıyla kadınların tarihsel önemsizlikleri onların değerlerinin düşük olmasıyla değil, tarihsel önemsizliklerinin onları düşük değerli kalmaya mahkûm etmesiyle ilintili olmuştur (Koç 2015: 1-17). Dinin ve geleneğin kadını ikinci plana attığı inancı da bu damarı beslemektedir. Özellikle toplumda kadına yüklenen rollerin, dinin hatalı yorumları ve geleneğin kendini yenilememesi gibi etkenler nedeniyle meşrulaştırıldığı yargısı savunulmaktadır. Topluma hâkim olan cinsiyetçi kalıpların birçoğu eğitim yoluyla aktarılmaktadır. Kadının nasıl iyi bir anne ve iyi bir eş olması gerektiği birçok yazar tarafından dile getirilmektedir (Çelik vd. 2012: 299).

Bireylerin hedeflerine ulaşmalarında eğitim en önemli araçlardan biridir. Kadın eğitiminin sürekli tartışma konusu olmasının sebebi ise kadını

bir birey olarak değil de cinsiyet açısından değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır (Özaydınlık 2014: 109). Birçok cinsiyet çalışmalarında ideal kadın ilişkisinin üretilmesinde dinin belli bir tasarım planı sunduğu ifade edilmektedir. Çeşitli çevrelerde birçok kişi kadın sorunu olmadığını iddia eder, çünkü şimdiye dek kadının işgal ettiği ve gelecekte de işgal etmesi gereken konum, onu eş ve anne olarak belirleyen ve yuvaya sınırlayan *doğa mesleği*yle verilmiştir. Dört duvar dışında olup bitenler ya da ev içi görevleriyle yakın bağıntıda olmayan şeyler kadını ilgilendirmez (Bebel 1996: 38). Hâlbuki İslam dini eğitim öğretim konusunda kadın ile erkeğin eşit tutmuştur. Pek çok yazarın eserlerinde belirttiği gibi kadınları eğitime dinden çok gelenek engel olmaktadır (Güven 2001: 64). Kadının eğitilmiş olması ve ailede yerine getirmekte olduğu görevlerini eksiksiz yapması toplum düzenine de katkıda bulunmaktadır. İyi eğitilmiş anne çocuklarına da iyi eğitim verebilmektedir. Eğitimde en etkin çevre ailedir ve çocuklar yaşamının özellikle ilk senelerinde anne-babasını model alarak öğrenmekteler. Bu yüzden anne-babaların ev içi görevleri kız çocuklarına ev dışı görevleri ise erkek çocuklara verme tarzındaki cinsiyetçi bakış açısı düşüncesinden sıyrılarak, toplum için bir birey yetiştirmelerinin önemi büyüktür. Bu görüşe ulaşmaları için anne ve babaların bu eksen üzere eğitilmeleri de çok önemlidir (Özaydınlık 2014: 100). İyi yetişmiş ve eğitilmiş kadın toplum hayatında daha tesirli olabildiği gibi aynı zamanda eğitimci rolü de oynamış olur.

Katılımcıların çoğu eğitim konusunda kadın ve erkeğin eşit olduğunu ve dinde eğitim konusunda hiçbir ayrımcılığın olmadığını fakat kadınların eğitimsizliği konusunda bölgedeki örf ve adetlerin daha ağır bastığını ifade etmişlerdir. Ayrıca eğitime duyulan ihtiyaç ve eğitimin gereği açısından konuyu ele aldığımızda, erkek için olduğu kadar kadın için de eğitimin önemi büyüktür. Bunun yanında kadın ve erkeğin katılımı ile meydana gelen toplum, bu her iki grubun eğitici gücü nispetinde güç kazanacaktır. Çünkü her alanda en güçlü ülkeler, erkeği ve kadını ile iyi bir eğitim düzeyi elde etmiş olan ülkelerdir (Kayadibi 2011: 19).

Sonuçlar ve Öneriler

Batman'da kadınlara karşı uygulanan baskıların birçoğu kültür ve din adı altında olmaktadır. Kadın erkek ilişkileri, iş hayatı, eğitim, giyim kuşam gibi birçok konularda kültürün baskıcı özellikleri hissedilmektedir.

Bu noktada araştırma bölgemizde kadın erkek farklarının büyük bir kısmının, cinsiyete değil, kültürel şartlanmaya bağlı olduğu görülmüştür. Ayrıca kadının çalışma hayatına katılması ve eğitim alması fikrine geçmişe oranla daha olumlu bakıldığı dikkat çekmiştir.

Yapılan görüşmelerde katılımcıların nerdeyse hepsi eğitimin kadınlar için çok önemli olduğunu, kendilerinin eğitim alamadıklarını üzümlere dile

getirmişler ve eğitimsizlik yüzünden birçok kadının acı çektiğini, birçok haksızlıklara uğradıklarını dile getirmişlerdir. Katılımcıların çoğu eğitim konusunda kadın ve erkeğin eşit olduğunu ve dinde eğitim konusunda hiçbir ayrımcılığın olmadığını fakat kadınların eğitimsizliği konusunda bölgede örf ve adetlerin daha ağır bastığını ifade etmişlerdir.

Kadının iş hayatı ve eğitimi konusunda mülakata katılanların çoğu bilinçli olmak ve bilinçli nesil yetiştirmek için çalışmanın ve eğitimin gerekliliğini vurgulamışlardır. Cinsiyetin kişinin biyolojik yapısı ötesinde toplumsal norm ve değerler çerçevesinde daha çok eril çıkarlar doğrultusunda kalıplaşarak “din” adı altında değerlendirildiği dile getirilmiştir.

Kısaca:

a) Katılımcıların çoğunluğu yaşadıkları sorunların dinden ziyade gelenek, kalıplaşmış yargılar ve erkek egemen toplum anlayışından ileri geldiğini;

b) Bu sorunları aşmak için eğitimin önemli olduğunu;

c) İş hayatına katılarak çalışmanın kadınlara daha özgür bir yaşam sağlayacağını belirtmişlerdir.

Bu sebeple doğru din eğitimi dinin hatalı algılanmasını engelleyebilir. Kadının olumsuz statüsü dinin özünden değil dinin yanlış algılanmasından kaynaklandığından, dini topluma doğru anlatacak din görevlilerinin yetiştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Sosyo-kültürel yapıdan kaynaklanan yanlış algılar da ancak aileden itibaren yaygın ve örgün tüm terbiye kurumlarında verilecek bilimsel ve ahlaki bir eğitimle düzeltilebilir. Bu mesele de uzun soluklu ve sabrı gerektirecek bir sürece işaret etmektedir. Kısaca olumlu bir zihniyetin oluşumu eğitimle ve doğru dini terbiye ile ancak başarmak mümkün olabilir.

Kaynaklar

- Abuzar, Celil (2017). “Din-Toplum Etkileşimi ve Eğitim”. *Harran Maarif Dergisi* 2 (2), 50-58.
- Akıncı Çötök, Nesrin (2015). “Toplumsal Cinsiyet Rolü Dâhilinde Kadına Şiddet Olgusuna Karşı Kadın Algısı”. *International Journal of Social Sciences and Education Research* 1 (3), 778-790.
- Anafarta, Nilgün, Fulya Sarvan ve Nuray Yapıcı (2008). “Konaklama İşletmelerinde Kadın Yöneticilerin Cam Tavan Algısı: Antalya İlinde Bir Araştırma”. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 08 (15), 111-137.
- Bayyigit, Mehmet (2013). *Din Sosyolojisi*. Konya: Palet Yayınları.
- Beauvoir, de Simon (1993). *Kadın*. Çev. Bertan Onaran. İstanbul: Payel Yayınevi.
- Bebel, August (1996). *Kadın ve Sosyalizm*. Çev. S. Nesrin Kaya. İstanbul: İnter Yayınları.
- Berktaş, Fatmagül (2003). *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- (2014). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bingöl, Orhan (2014). “Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye’de Kadınlık”. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (Özel Sayı I). 108-114.
- Coşkun, Ali (2001). *Sosyal Değişme, Kadın ve Din*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Çelik, Demet ve Meral Uysal (2012). “Köşe Yazılarının Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, cilt: 45 (1), 285-306.
- Durmuş, Ayten (2008). *Geleneksel ve Modern Hurafeler Kısacasında Kadın*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Eren, Ahmet Yasir (2017). “Antikçağ’dan Günümüze Kadın Algısı ve Türkiye’de Demokrasinin Gelişimine Etkisi”. *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)* 3 (12), 2285-2291.
- Giddens, Anthony (2001). *Sosyoloji*. Çev. Günseli Altaylar. İstanbul: Say Yayınları.
- Görmeli Kurt, Nazlı ve Songül Araç (2018). “Batmanda Kadın Algısı”. *Batman İli ve Kadın İntiharları, Konuralp Tıp Dergisi* 10 (1), 94-98.
- Güvenç, Bozkurt (1979). *İnsan ve Kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Güven, İsmail (2001). “Tanzimat’tan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi (Osmanlı Düşünürlerinin Kadın Eğitimine Bakışları)”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 61-70.
- İslamoğlu, Emel, Elif Alp ve Özge A. Sönmez-Çalış (2014). Toplumsal Değerlerin ve Dinin Kadınların Kariyer Yaşantılarına Etkileri. *Türkiye*

- *İran Karşılaştırması, Amme İdaresi Dergisi* Cilt 4 (1), Mart, 131-151.
- Kayadibi, Fahri (2011). Kadın Eğitiminin Önemi ve Kalkınmadaki Rolü. *Istanbul Journal of Sociological Studies* 0 (28), 19-31.
- Kaval, Musa (2016). İlahi Dinlerde Kadın'ın Kıymet Problemi. *Akademik Bakış Dergisi* Sayı 55, 306-324.
- Koç, Emel (2015). "Simone De Beauvoir'ın "İkinci Cins": Öteki Olarak Kadın". *Sosyal Bilimler Dergisi* 2(4), 1-17.
- Kuzgun, Yıldız ve Seher A. Sevim (2004). Kadınların Çalışmasına Karşı Tutum ve Dini Yönelim Arasındaki İlişki. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 37 (1). 14-27.
- Meriç, Nevin (2005). *Değişen Kentte Dini Hayat*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ökten, Şevket (2009). "Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Güneydou Anadolu Bölgesi'nin Toplumsal Cinsiyet Düzeni". *The Journal of International Social Research* 2 (8), 302-312.
- Özaydınlık, Kevser (2014). "Toplumsal Cinsiyet Temelinde Türkiye'de Kadın ve Eğitim". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 14 (33), 93-112.
- Sağır, Âdem ve Hülya Demirağ (2017). "Din ve Gelenek Bağlamında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları": Diyanet Hutbeleri Örneği (2006-2016). *Journal of History Culture and Art Research* 6 (3), 592-629.
- Tanrıverdi, Hasan (2018). "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8 (3), 595-601.
- Yeter, Elife (2015). "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadının Özneliği ve Din". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 15 (2), 189-210.
- Wach, Joachim (1995). *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları.

Bölüm 54

TURİZM İŞLETMELERİNDE İŞGÖRENİN PERFORMANS DEĞERLEMESİ

Günseli GÜÇLÜTÜRK BARAN¹

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, günseli-8148@hotmail.com

Giriş

Ulusal ve uluslararası etkileri bakımından önemli bir yere sahip olan ve emek yoğun özelliği ile dikkat çeken endüstrilerden biri turizm endüstrisidir. Turizm endüstrisindeki işgörenler genellikle müşterilerle doğrudan iletişim içerisinde. Bu durum, turizm endüstrisinde üretim, satış ve servisin sorunsuz bir şekilde sağlanmasında işgücünün ve örgütün ve dolayısıyla insan kaynakları bölümünün önemine işaret etmektedir.

Turizm endüstrisinde hizmet veren işletmelerin başarısı, daha çok mal ve hizmet kalitesi ile fiyatına bağlıdır. Buradaki hizmet kalitesinin yakalanması için de işgörenlerin etkin kullanılması sağlanmalıdır. Bununla beraber işletmelerin etkinliğe ulaşması ve işgörenlerin işletmeye olan katkılarını arttırmak amacı ile performans değerlendirme faaliyetleri gerçekleştirilmektedir (İplik, 2004: 195). Günümüzde işletmeler tarafından performans değerlendirme yöntemlerinden, klasik değerlendirme yanında modern değerlendirme yöntemleri de kullanılmaktadır (Tahiroğlu, 2002: 179). Değerleme sürecinde sonuçların, kimler tarafından, nasıl inceleneceği ise önemli bir diğer konuyu ortaya çıkarmaktadır.

Tüm bu bilgiler göz önünde tutularak kitabın bu bölümünde performans ve performans değerlendirme kavramları, bunların gelişimi ve diğer ilgili kavramlar üzerinde durularak performans kullanım alanları, turizm işletmelerinde performans değerlemenin önemi ile bu faaliyetlerin amaçları incelenecektir. Ardından performans değerlendirme süreci açıklanarak ayrıca uygulanan performans değerlendirme yöntemleri ve performans değerlendirme sonuçlarının kontrolü ele alınacaktır. Son kısımda ise performans değerlendirme karşılaşılacak sorunlar ile performans değerlemenin faydaları hakkında bilgi verilecektir.

1. Turizm İşletmelerinde Performans Değerleme Kavramı

Turizm işletmelerinde müşteriye sunulan hizmet niteliğinin çalışanların performansı ile ilişkisi bulunmaktadır (İplik, 2004: 195). Bu yüzden ilk önce performansın tanımını yaparak bu kavramın gelişimine değinip, daha sonra performans değerlendirme kavramına bakmak yerinde olacaktır.

Genel olarak performans, amaçlı ve planlanmış faaliyetlerin sonucunu nicel veya nitel olarak gösteren bir kavramdır. Kısaca, belirli bir sürede ortaya çıkarılan çalışma sonucu olarak tanımlanmaktadır (Akal, 2005: 17). Bu sonuçların olumsuz olması ise işgörenlerin başarısızlığını göstermektedir (Bingöl, 2003: 273). Bu yüzden işletmelerde performans değerlendirme sonuçları ile iyileştirilmelere gidilerek bazı kararlar alınmaktadır. Ayrıca performansın değişmeyen tek özelliği bulunmaktadır. Bu özellik işletmelerin kurulurken kâr amaçlı olmasına bağlı olarak ekonomik performans anlayışıdır (Akal, 2005: 22).

1900’lü yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’nde performans değerlendirme sisteminin kullanılması ile öneminin anlaşılması, nihayetinde zaman içinde performans değerlendirme tekniklerinin geliştirilmesine ve bunun günümüze kadar gelmesine olanak vermiştir. 1990’lı yıllarda daha çok gelişmiş ülkelerde uygulanan performans değerlendirme faaliyetleri, Türkiye’de yaklaşık yirmi beş yıldır başta kamu sektörü olmak üzere diğer sektörlerde de yaygın olarak uygulanmaktadır (Bingöl, 2003: 272).

Performans değerlemesi, işgörenlerin yeteneklerinin, işgörenlere verilen işlerle ne ölçüde uygunluk gösterdiğini inceleyen ve bu anlamda işgörenlerin başarısının objektif bir şekilde analiz edilmesini sağlamaya yönelik bir faaliyettir. Genellikle ölçülebilen sonuçlara dayalı olarak işgöreni ödüllendirme ya da uyarma süreciyle sürdürülür (Sabuncuoğlu ve Tokol, 2001: 320; Çetinel, Yolal ve Emeksiz, 2008: 49). Diğer bir tanıma göre ise işletme çalışanlarının herhangi bir konudaki etkinliklerini ve başarı seviyelerini belirleyebilmek için yapılan çalışmalar olarak açıklanmaktadır (Gavcar, Bulut ve Engin, 2006: 31). Bir başka tanıma göre de çalışanların belirli bir dönemdeki fiili başarılarını ve gelecekteki gelişme olasılıklarını belirlemeye yönelik çalışmalar olarak belirtilmektedir (İplik, 2004: 195).

Performans yönetimi kavramsal açıdan “verimlilik yönetimi”, “yönetim kontrol sistemi” gibi başka isimler olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Performans yönetimi, işletme amaçları doğrultusunda bu amaçlara ulaşmak için performans değerlendirme faaliyetlerini yürüterek örgüt durumu hakkında tam bilgilere sahip olma, bu bilgileri performanslı sürekli geliştirecek şekilde düzenleyip devam ettirecek şekilde örgütü yönetme sürecidir (Akal, 2005: 75).

Verimlilik, çıktının girdiye bölünmesi ile elde edilen bir sonuçtur. Burada üretim faktörlerinin tümünün verimliliği ele alınabileceği gibi, bu faktörlerin ayrı ayrı verimliliğinin hesaplanması ile işgücü verimlilik değeri de elde edilebilir. Verimlilik, her işletmenin nitelikli işgücünün bünyesinde sürekli olmasını istediği bir olgudur. Nitekim işletmede insan unsurunun yaratıcılığı, zekâsı, yeteneği, bilgisi ve deneyimi ile performans kriterleri oluşmakta ve bunların verimlilik üzerinde etkisi bulunmaktadır (Taştan, 2002).

İşgörenin, işlerinde verimli olması, işletmenin de verimliliğine katkı sağlar. İnsan kaynaklarının etkin düzenlenmesi, performanslara göre her türlü iyileştirmelerin yapılması, işgören geliştirme çabaları ve ödüllendirme gibi planlı faaliyetler işgören verimlilik düzeyini artırır.

Başarı ise, örgütte çalışan işgörenin görev ve sorumluluklarının farkında olarak, bunları etkili ve verimli bir şekilde gerçekleştirmesidir (Dinçer ve Fidan, 1997: 271). Başarı için amaçlar doğrultusunda harcanan belirli bir çaba ve bu çabaların karşılığında olumlu sonuçların elde edilmesi gerekir. Bu noktada işgören performansının önemi ortaya çıkmaktadır.

İşletmelerde işgören performansı ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki önemli bir değere sahiptir. Örgütsel bağlılığın yüksek olması ise işgörenlerin işlerinden sağladıkları tatminin (psikolojik ihtiyaçlar, fiziki ortam, diğer gereksinimler) yüksek olmasına ve işlerini sevmelerine bağlıdır. Çalışanların, bu tatmin düzeyine göre performansları ve örgütsel bağlılık düzeyleri artar veya azalır. Turizmin emek yoğun bir endüstri olmasının yanında mevsimsel özellik taşıması da işgören devir hızında etkili olabilmektedir. Ancak işgören devir hızı düşük ve örgütsel bağlılığı sağlanmış işletmeler, yüksek performans yakalayabilir. İşletmeye bağlı işgörenin performansı aynı zamanda hizmet kalitesini de etkiler. Müşterinin aynı işletmeyi tekrar seçmesinde, hizmet kalitesinden duyulan tatminin de önemi büyüktür (Topaloğlu ve Sökmen, 2001: 34-38).

Performans değerlemesi yalnız sonuç olarak algılanmamalıdır, aynı zamanda performansı etkileyen bir araç olarak görülmelidir (Bingöl, 2003: 275). Bu bakımdan performans değerlendirme ile elde edilen sonuçlar, bir işletmede performans faaliyetleri kapsamında işgören ile ilgili konularda karar vermek için kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle performans değerlendirme sonuçları, terfi, ücretlendirme, eleştiri, uyarı, transfer, ödüllendirme, eğitim, işten çıkarma gibi konularda objektif ve uyumlu karar vermede kullanılan ölçütlerdir (Sabuncuoğlu, 2000: 162). Bu işlevler aynı zamanda performans değerlemenin önemine ve amaçlarına da etki etmektedir. İş değerlendirme ise performans değerlemeye yardımcı konular arasında yer alır. Nitekim iş analizleri sonucunda elde edilen standartlar doğrultusunda performans değerlendirme yapılabilir. Fakat performans değerlendirme, işgörenlerin değerlendirilerek işletme içi yer değişikliklerine karar vermeyi de sağlarken, iş değerlendirme, bir işin diğer işlere göre değerinin belirlenmesi amacı ile yapılır (Kozak Akoğlu, 2001: 33). Bu bilgiler turizmde insan kaynakları bölüm faaliyetlerinin önemini göstermektedir. Örneğin, Gaziantep ilinde faaliyet gösteren 4 ve 5 yıldızlı oteller, özel hastaneler ve büyük ölçekli üretim işletmeleri üzerinde gerçekleştirilen bir araştırma sonucuna göre katılımcıların (genel müdür ve insan kaynakları bölüm müdürü) stratejik insan kaynakları uygulamaları, performans değerlendirme ve kariyer yönetimi unsurlarına büyük oranda (%88,5) katıldıkları tespit edilmiştir (Soysal ve Kılınç, 2016: 325).

Performans değerlendirme temelde iki amaca ışık tutmaktadır. Bu amaçlar, yönetsel ve gelişmeye yönelik amaçlardır (Dinçer ve Fidan, 1997: 272; Örüçü, 2003: 202). Yönetsel amaçlar; işgöreni değerlendirme amaçlı olarak ve işgören hakkında yönetsel kararlar verebilmek için yapılmaktadır. İşgörenin bu değerlendirme sonucunda, ücret artışı, ödül, terfi, tenzil, işten çıkarma, eğitim ve işletme içi ilişkileri gibi konularında kararlar verilir. Nitekim birçok işgören de gerçekleştirdiği performans sonucu beklenti içerisine girer. Ayrıca adil bir şekilde değerlendirilmeyi bekleyen işgören kariyeri

ile ilgili hedeflerine de bu sayede yön verebilir (Bingöl, 2003: 276). Adalet ve hakkaniyet ölçülerine uygun şekilde işgören değerlemesinin yapılması, örgütteki adalet ve güven duygusunu da geliştirir (Tunçer, 2013: 89).

Diğer taraftan işgöreni geliştirmeye yönelik amaçlardan performans değerlendirme sonuçlarının işgörene bildirilmesi (feedback) ile çalışanın kendindeki hataları görüp düzelterek daha fazla sorumluluk ve görev almaya çalışması ortaya çıkar. Bu anlamda, performans değerlemede bu amaçların gerçekleşmesi için gelişi güzel bir çalışma değil, planlı bir sürecin izlenmesi doğru yönde bir adımdır.

2. Turizm İşletmelerinde Performans Değerleme Süreci

Turizm işletmeleri, performans değerlendirme faaliyetlerinden fayda sağlayabilmek için sistemli bir plan oluşturmali, yöneticilerine gerekli eğitimi vermeli ve bu objektif değerlemeleri belirli aralıklarla yaparak işgörenlere geribildirim sağlamalıdır (İplik; 2004: 196). Bu doğrultuda amaçların ve kriterlerin belirlenmesi, değerlendirme standartlarının belirlenmesi, değerlendirme aralıklarının belirlenmesi, değerlendirme sorumlularının eğitimi (değerleme sorumlularını belirleme modelleri) ile yönetici ve işgörenlere bilgi verilmesi sağlanmalıdır. Bu performans değerlendirme süreci aşamaları aşağıda açıklanmıştır.

2.1 Amaçların/Kriterlerin Belirlenmesi

Amaçların belirlenmesi, yönetici ve işgörenler arasında bireyin çalışma davranışları ve çıktılarının tanımlanmasına yönelik meydana getirilen etkileşim aracıdır. Amaçları belirlemek üç şekilde performansı etkiler. İlk olarak, insanların düşüncesi ve eylemi üzerinde etkiler yapar. Bu faaliyetler gerçekleştirilirken amaçlar yönündeki davranışlar üzerine odaklanılır. İkinci olarak, davranış amaçlara yönlendirilir. İnsanlar motive edilerek üzerinde anlaşılan zor amaçlara ulaştırılma çabası oluşur. Son olarak amaç belirleme faaliyeti, amaçları zor fakat başarılabilir olduğu zaman işgörenleri fazla çaba harcamaya yönlendirir (Helvacı, 2002).

Bu aşamada iş analizi ve görev tanımları yapılarak bir plan oluşturulur. Buna göre değerlendirme kriterleri belirlenir. Bunlar, nitelikler, kariyer beklentisi, davranışlar, iyileşme ve gelişme potansiyeli ile görev çıktılarıdır (Benligiray, 1999; Bingöl, 2003: 284-285). Buna yönelik bir çalışma sonucuna göre Çukurova bölgesindeki otel işletmelerinin %69'unda her pozisyon için ölçülebilir ve tarafsız kriterler ve standartların belirlendiği ortaya çıkarılmıştır (İplik, 2004: 197).

2.2 Değerleme Standartlarının Belirlenmesi

Performans standartları, görev tanımlarından sonra bunların nasıl yapılması gerektiğini inceler ve işgörenin ne kadar başarılı olduğunu belir-

lemeye yarayan ölçütler olarak düzenlenirler. Ayrıca performansla ilgili standartların yazılı olduğu formlar düzenlenerek astlarla açık görüşte karşılıklı olarak taraflarca imzalanabilir. Böylece astlar, hedeflere ulaşmak için performansını zorlar (Sabuncuoğlu, 2000: 164).

Örneğin, bir otel işletmesinde otel restoranında çalışanların bir ay sonunda x yiyeceğinden ve z içeceğinden 300 tane satmaları, standart olarak kabul edilirse ve işgörenler 500 tane satarlarsa bu bağlamda üstün performans sergilemiş olurlar. Yani kısacası standartlar, işletmede bulunan tüm varlıkların (çalışan, makine, yönetici gibi) çalıştırılması ile yakalanmak istenen performans hedefleridir (Akal, 2005: 164).

2.3 Değerleme Aralıklarının Belirlenmesi ve Bilgilendirme

Turizmin mevsimsel özellik taşıması, zamanın iyi ve etkin kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Performans değerlendirme faaliyetlerinin ise zaman alan ve pahalıya mal olan bir çalışma olmasından dolayı turizm sektöründe uygulamalarda zorluklar görülebilmektedir. Yöneticilerin bir sonraki adıma geçebilmeleri ise bu aşamadaki geribildirimleri almakla başlar. Performans değerlendirme faaliyetlerinin çok sık yapılması verimli bir sonuç sağlamayabilir. Bu yüzden en uygun görülen aralık, altı aylık veya bir senelik olarak yapılan uygulamalardır. Buna karşın üç aylık yapılan uygulamalar da bulunmaktadır (Sabuncuoğlu, 2000: 165, Ertürk, 2006: 297; DeCenzo ve Robbins, 2010: 237). Değerlemelerdeki önemli noktalar ise işgörelere yeterli zaman ayırarak görüşmelerin gerçekleştirilmesi ve başarıml değerlendirilmesi için geri bildirimden faydalanabilmektedir (Yüksel, 2000: 183).

Turizm endüstrisinde üretim ve tüketim eşzamanlı olarak gerçekleşmektedir. Anlık yanlış tutum ve davranışlar müşteri tatminini ve hizmet kalitesini olumsuz etkileyebilir. Ayrıca sezonda turizm işletmelerinde stresin artması ve çalışanlar arasında sorunların yaşanması, performansa ve dolayısıyla alınabilecek verime de olumsuz yansımaktadır. Bu yüzden işletmelerde belli aralıklarla toplantılar düzenlenmesi, işgörelere sorunları hakkında görüş bildirmelerine ve işletme için yeni fikirlerin ortaya çıkmasına vesile olarak işgörel ile işletmenin gelişmesini sağlar. Ayrıca bu toplantılar, işgörelin bilgisiz olduğu veya yetersiz bilgiye sahip olduğu konuların ortaya çıkarılmasına vesile olarak onların doğru bir şekilde gelişmelerine yön verir. Böylece sonradan doğabilecek sorunlar önceden önlenerek ast ve üst uyumu ve iletişimi sağlanır. Dolayısıyla, işletme amaçları doğrultusunda performansa dönük olumlu davranışlar elde edilir. Bu açıdan performans değerlemesi özellikle hizmet sektöründe daha kritik bir önem kazanmaktadır (Narban, Narban ve Narban, 2016: 289).

2.4 Değerlendirme Sorumlularının Eğitimi ve Sorumluları Belirleme Modelleri

Performans değerlendirme sürecinin bu aşamasında, performans değerlemeye yönelik sorumlular belirlenerek sorumlulara kriterler, işgörenlerin nasıl değerlendirileceği ve formların kullanım düzeni hakkında bilgiler verilir. Objektif ve önyargısız bir değerlendirme sağlanması için tüm gereken bilgiler bu eğitim sayesinde değerlendirme yapacak kişilere aktarılır. Muğla bölgesinde konaklama işletmeleri üzerinde yapılan bir araştırma sonucuna göre, performans değerlendirme çalışmalarının adil olmadığı görüşü yaygındır. Fakat insan kaynakları departmanının olduğu konaklama işletmelerinde, objektif değerlendirme yapıldığı düşüncesine katılım ise daha yüksektir (Gavcar vd., 2006: 41). Bunun yanında Çukurova bölgesindeki konaklama işletmelerindeki insan kaynakları müdürlerinin %69'unun herhangi bir eğitime tabi tutulmadıkları ayrıca konaklama işletmelerindeki işgörelere sadece işbaşı eğitimi verildiği saptanmıştır (İplik, 2004: 202-204). Bu bilgiler performans değerlememe sürecinde yapılan hatalara ve eksikliklere işaret etmektedir.

Değerlendirme sorumlularını belirleme modelleri, yöneticiler tarafından yapılan değerlendirme, özdeğerlendirme, takım arkadaşlarınca yapılan değerlendirme, astlarca yapılan değerlendirme, bilgisayarlı değerlendirme, müşterilerce değerlendirme ve 360 derece değerlendirme olarak yapılabilir (Sabuncuoğlu, 2000: 166-169, Bingöl, 2003: 287-288). Ayrıca yöneticiler ve insan kaynakları uzmanı ya da uzman ekiplerden performans değerlendirmeleri konusunda destek alınabilir (Demir, 2006: 75-162). Bu performans değerlendirme yöntemleri aşağıda açıklanmıştır.

Yöneticiler tarafından yapılan değerlendirme: İşgörenlerin bağlı oldukları bölümün yöneticileri tarafından yapılan değerlemeyi içerir. Zira işgöreni en iyi tanıyan ve işgörenin özelliklerini en iyi bilen çalıştığı üstü, amiridir (Ertürk, 2006: 297). Ancak bir üst tarafından yapılan değerlemenin adil olmama ihtimali vardır ve bu bakımdan yöntem eleştirilmektedir. Bunun nedeni, ast ve üst arasındaki çatışmadan ve astın üste göre daha başarılı performans sergilemesinden dolayı objektif bir değerlemenin mümkün olmayacağı görüşünden ileri gelir (Sabuncuoğlu, 2000: 166).

Özdeğerlendirme: Performans değerlemeyi yapacak kişinin, işgörenin kendi kendisini değerlendirme şekli ile bizzat kendisi de olabilir. Fakat bu teknik, işgörenin kişisel planlama yapmasını özendirici bir çalışma olarak performans değerlendirme içinde tutulursa daha sağlıklı sonuçlar verir (Bingöl, 2003: 288).

Takım arkadaşlarınca yapılan değerlendirme: Performans değerlemede, aynı bölümde çalışan işgörenlerin birbirlerini değerlemeleri de istenebilir. İşgörenin takım arkadaşlarınca değerlemelerinde, çalışanların birbirlerini

daha iyi tanımlarından ötürü işgörenin çalışma bilgileri ve performansını etkileyen nedenler ile başarı kriterleri elde edilebilir. Bu değerlendirme sisteminin sakıncaları ise informal ilişkilerin sıkı dostluklar oluşturması veya işgörenler arasında çatışmanın olması ile performans değerlendirme formunun objektif olarak doldurulmamasıdır (Sabuncuoğlu, 2000: 168).

Astlarca değerlendirme: Yönetim anlayışındaki değişiklikler ile birlikte günümüzde performans değerlendirme sisteminde sadece astların değil üstlerin de değerlemeye alınması gerekmektedir (Örücü, 2003: 203). Nitekim birer çalışan olarak onlar da görevlerini aksatabilmektedirler. Bazen üstlerin de bilgi eksikliğinden kaynaklanan sorunların olması, üstlerin performanslarını ve dolayısıyla astların da performansını etkileyebilmektedir. Bu sistemde astlar, üstlerini değerlerken objektiflik tutumunu değiştiren önyargıların ve çatışmaların olması veya üstlerle çok iyi ilişkilerin var olması, yine sonucu olumsuz etkileyen nedenler arasında sayılabilir.

Bilgisayar/bilişim destekli değerlendirme: Teknolojinin gelişmesi ile teknolojiye uyum sağlamak artık zorunlu hale gelmiştir. Her işletme ihtiyaç duyduğu bilgisayar programlarına sahip olabilmektedir ve birçok işlemi bu programlar aracılığıyla yürütmektedir. Bu durum, işletmelere hız, zaman, bilgiye daha kolay erişim, maliyetlerde düşüş gibi faydalar kazandırmaktadır. Bu nedenlerle turizm endüstrisinde performans değerlendirme süreci bilgisayar ortamında da yapılabilmektedir. Buna yönelik yönetim programlarında modüller geliştirilmiştir.

Bu değerlendirme yöntemi ile gerek yöneticinin gerekse işgörenin performans gelişimine yönelik bilgilerin sürekli tutulmasına bağlı olarak anlaşmalar, ücret, kariyer, hedefler, standartlar, görüşme bilgileri, yasal işlemler, önceki performans sonuçları, ödül-ceza işlemleri, eğitim ve geliştirme programları beraber ele alınabilir. Bu yüzden yöntem, işgörenin performans değerlemesi hakkında daha uzun süredeki kayıtlara ulaşılmasına ve ölçülebilir sonuçların kıyaslanmasına katkı sunarak işgörenin öğrenmesini teşvik edecektir (Karcıoğlu ve Öztürk, 2009: 363).

Müşterilerce değerlendirme: Müşteri tatminini de amaçlayan turizm işletmelerinde, bunun ne oranda gerçekleştiğinin saptanmasına yönelik müşterilerce değerlendirme yöntemi uygulanmaktadır. İşgörenlerin tutum ve davranışları müşteriler tarafından değerlemeye tabi tutularak bu anlamda müşterinin görüşlerinin alınması yanında hem işgörenin hizmeti ve müşteriyle olan ilişkisi ölçülmekte hem de performansı değerlendirilmektedir (Bingöl, 2003: 288). Nitekim konaklama sektöründe aynı işletmeden tekrar hizmet satın alınmasında, müşteriye bu davranışa yönelten önemli bir kriter olarak işgören performansı ve davranışları gösterilmektedir (Topaloğlu ve Sökmen, 2001:38).

360 derece değerlendirme: İşgörenin yapacağı iş için gerekli beceriler ve davranışlar sıralanarak bir model geliştirilir. Bu kapsamda bir anket formu hazırlanır. İşgören kendisini değerlemesi için iş arkadaşları, yöneticileri, kendisine bağlı işgörenlerden oluşan sekiz-on iki kişilik isim listesi oluşturur. Bu kişiler, anket formlarını doldururlar ve her bir beceri alanı için işgörenin performansını derecelendirirler. Ayrıca işgören kendi performansını da değerlendirebilir. Son olarak anket yanıtları bir arada analiz edilerek işgörene kendi performansı ile ilgili algılamaların özetini içeren, güçlü ve geliştirilmesi gereken yönlerini ve ihtiyaçlarını belirten bir geribildirim sağlanır (Barutçugil, 2002: 203).

Bu sistemi diğer sistemlerden ayıran en önemli özellik olarak işgörenin görev çevresinde etkileşim ve iletişimde bulunduğu çevrenin bilgi akışında rol oynaması gösterilmektedir (Uygur ve Sümerli Sarıgül, 2015). Bir araştırmada Türkiye'nin 5 büyük ilinde (Antalya, İstanbul, Muğla, Ankara, İzmir) faaliyet gösteren toplam 182 adet turizm işletme belgeli 5 yıldızlı otel işletmeleri üzerinde performans değerlendirme yöntemlerinin iş başarısına etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu araştırma sonucunda 360 derece geribildirim sürecinin geleneksel performans değerlendirme yöntemlerine göre etkinliğinde yedi boyutun (Liderlik, Görevi Yönetme, Değişime Uyabilmek, İletişim, İnsan İlişkileri, Sonuç Üretme, İşgöreni Yetiştirme ve Geliştirme) 360 derece geribildirim yöntemini uygulayan orta kademe yöneticilerin iş başarısında daha etkili olduğu tespit edilmiştir (Kara, 2010: 87).

Değerlemede açık görüşme

Performans değerlendirme süreci, dönemsel gerçekleştirilmesine rağmen süreklilik arz eden bir süreçtir ve işgörenleri yönlendirme kapsamında önem taşır. Performans değerlendirme sürecinde değerlendirme yöntemleri uygulanıp analizler gerçekleştirildikten sonra yönetici ve değerlendirilen işgören arasında açık bir görüşme yapılır. Bu aşamada işgörenin performans bilgileri aktararak gelişmesi için gerekenler, başarısızlık nedenleri, yükselme ölçütleri için ne yapması gerektiği veya başarılı ise ödüllendirme ve teşvik sistemi oluşturulur. Performans değerlendirme görüşmelerinin çeşitlerine bakılacak olursa bunlar; söyle ve sat yöntemi, söyle ve dinle yöntemi, problem çözme yöntemi ve bilgilendirme yöntemi olmak üzere dört şekilde gerçekleştirilebilir (Sabuncuoğlu, 2000: 170-171). Bu konuda insan kaynakları bölümünün sorumlulukları fazladır. Turizm işletmelerinde yıllık yapılması gereken performans değerlendirme aralıkları, zorunlu iş yükü olarak görülmemelidir, gerekli aralıklarda işletmenin geleceğini belirlemeye yönelik bir süreç olarak ele alınmalı ve sorunlardan arındırılmış ve gerçekçi sonuçlar elde etme çabası sergilenmelidir (Pelit ve Çetin, 2019: 183).

Köroğlu ve Merter'in (2012: 230) seyahat acentalarının turist rehberlerini işe almalarıyla ilişkili İstanbul'da yaptıkları çalışma sonucuna göre

seyahat acentalarının %68,8'inin belirli dönemlerde rehber performanslarını değerlendirdiğini belirlemişlerdir. Bu değerlendirme sonucuna göre %6,3'ünün ikramiye, komisyon gibi ödül uyguladığını, %42,7'sinin performansı artırmaya yönelik çabalara giriştiğini, %68,8'inin ise bu sonuçlara göre işten çıkarma gibi uygulamaları gerçekleştirdiğini belirtmişlerdir.

2.5 Turizm İşletmelerinde Performans Değerleme Yöntemlerinin Seçimi ve Uygulanması

Performans anlayışı, günümüze gelene kadar sürekli olarak değişme göstermiştir. Bu süreçte, önemini kaybeden, yeniden oluşturulan ve önem derecesi değişen performans değerlendirme anlayışları olmuştur (Akal, 2005: 22). İşgörenlerin performanslarını değerlemek için geliştirilmiş birçok yöntem vardır. Bunlardan bazıları performans değerlendirme yöntemlerinin ilk örneklerinden olup klasik ya da geleneksel değerlendirme yöntemleri olarak hala kullanılmaktadır. Ancak klasik yöntemler uygulanırken karşılaşılan sorunları çözmek veya daha objektif değerlendirmeler yapmak için ise geliştirilmiş modern değerlendirme yöntemleri uygulanmaktadır (Tahiroğlu, 2002: 179). Performans değerlendirme yöntemleri başka bir sınıflandırmaya göre ise bireysel performans standartlarına dayalı yöntemler (hedeflerle yönetim, doğrudan endeks yöntemi, metin değerlendirmesi yöntemi vb.), ortak performans kriterlerine dayalı yöntemler (grafik değerlendirme ölçekleri, kontrol listesi yöntemi vb.), kişilerarası karşılaştırmalara dayalı yöntemler (çiftli karşılaştırma yöntemi, zorunlu dağılım yöntemi vb.) olarak ele alınmaktadır (Barutçugil, 2002; Turan, 2008; Soysal ve Kılınç, 2016). Nitekim modern performans değerlendirme yöntemlerinde, işgörenler değerlendirilirken kullanılacak olan veriler;

- Astlarından,
- Emsallerinden (akranlarından),
- Müşterilerden elde edilmektedir (Yalçın ve Kılıç, 2002).

Örneğin, ikili karşılaştırma, sıralama yöntemi, grafik değerlendirme yöntemi, kritik olay yöntemi ve kontrol listesi yöntemi geleneksel performans değerlendirme yöntemleri arasındadır (Örücü, 2003: 203-205). Performans değerlendirme yöntemleri aşağıda açıklanmıştır. Ancak 360 derece değerlendirme, değerlemecileri belirleme modelleri arasında geçebildiği gibi, 360 derece yöntemi şeklinde performans değerlendirme yöntemleri arasında da yer almaktadır. Bu çalışmada bu konuya değerlemecileri belirleme modelleri arasında değinilmesinden dolayı 360 derece değerlendirme yöntemi olarak aşağıda tekrar ele alınmayacaktır.

Sıralama, Zorunlu Dağılım ve İkili Karşılaştırma Yöntemleri

Performans değerlendirme yöntemlerinden biri olan sıralama yönteminde (Ranking Method), üstler, astlarını başarılarına göre, en başarılıdan en

başarısız kadar sıralayarak bir liste oluştururlar. Bu aynı zamanda basit sıralama (Simple Ranking) tekniğidir (Tahiroğlu, 2002: 179; Deb, 2008: 112). Ayrıca bu yöntem sınırlı işgörene sahip, pratikte küçük işletmelerde maliyetinin ucuz olması, kısa sürede gerçekleştirilmesi ve kolay uygulanmasından dolayı daha çok kullanılan bir yöntemdir (Ertürk, 2006: 295).

Zorunlu dağılım yöntemi de yine başarı kriterine göre işgörenleri değerleyen bir yöntemdir. Çalışanların performans düzeylerinin normal dağılım eğrisine uygun olması gerekliliğinden hareketle, üstler, astlarını beşli bir skalaya (çok düşük, düşük, orta, yüksek, en yüksek) göre sayısal olarak değerler. Ayrıca bu yöntemde skalada orta değer yanındaki ölçütler eşit değerler olmaktadır. Diğer bir şekli, %10'luk oranda grupları kümelerle ayırarak en iyi ve en kötü performansı gösteren grupların belirlenmesi için kullanılır. Çalışanların çok olduğu işletmelerde, standart sonuçlara ulaşılması için faydalı bir yöntemdir (Tahiroğlu, 2002: 180-181; Akgemci ve Güleş, 2009: 119).

Ancak bu yöntemlerde kişiler bir bütün olarak sadece bir kritere göre değerlemeye tabi tutulmasından dolayı ve işgörenlerin yeteneklerinin geliştirilmesine olanak verilmediği için bu uygulamalara karşı eleştiriler bulunmaktadır (Sabuncuoğlu, 2000: 173).

İkili karşılaştırma yöntemi, sıralama yönteminden biraz daha gelişmiş bir yöntem olarak görülmektedir. İşgörenlerin bir bütün olarak değil, ikiye ikiye ve bazı özellikleri de dikkate alınarak yapılan, kişileri tanımayla yönelik bir değerlendirme yöntemidir. Bu yöntemde, daha kişisel değerlendirme yapıldığından dolayı objektif ölçütler kullanılarak gerçekleştirilmelidir (Ertürk, 2006: 295; Benligiray, 2007: 157).

Grafik Değerleme Yöntemi

Performans değerlemesinde kullanılan bir diğer basit yöntem de grafik değerlendirme yöntemidir. Bu yöntemde, öncelikle işgörenlerin isimleri alt alta, bir liste halinde yazılır. Ardından işgörenlerin performansı yeterli, yetersiz, çok yetersiz, normal, çok iyi gibi beşli bir dereceleme yoluyla değerlendirilir. Kişinin yalnız bir bütün olarak değerlendirilmesinden dolayı sağlıklı bir değerlendirme olarak görülmemektedir (Sabuncuoğlu, 2000: 173).

Derecelendirme ve Puanlama Yöntemi

Derecelendirme ile performans değerlendirme yöntemi, diğer yöntemlere kıyasla daha kapsamlı bir faaliyeti içerir. İşgörenlerin uyumu, çalışma durumu, başarısı, iş bilgisi, insanlarla ve diğer işgörenlerle olan ilişkileri ile yetenek ve sorumluluklarını objektif ve sistemli biçimde ölçülmesini değerlemeye alan bir yöntemdir. Burada formlar, bu kriterlere göre düzenlenerek performans değerlemesi teker teker gerçekleştirilir. İşgörenlerin ne ölçüde başarı sağladıkları yatay bir ölçek üzerinde, en iyiden en kötüye

doğru derecelendirilir (Mucuk, 2003: 335). Bu doğrultuda beşli skalada çok iyi, iyi, orta, ortanın altı ve yetersiz olarak dereceleme ölçütlerine tabi tutulan işgörenlerin performans değerlendirme sonuçlarına göre işlerinden başarısı yüksek olanlara, yüksek ücret veya yükselme olanağı verilir. Orta derecede olanlar eğitime alınır. Düşük derecelerde yer alan işgörenlerin ise işleri değiştirilir veya bu işgörenler uyarılır ya da işten çıkarılır (Sabuncuoğlu ve Tokol, 2001: 321).

Puanlama yöntemi, dereceleme yönteminde uygulanan sayısal verilerin toplam değerinin ortalamasının alınması ile sonuçlandırılan bir yöntemdir. Toplam puan yüz üzerinden olmak üzere puanlama yapılarak değerlendirme sonuçları elde edilir. Ancak astlar için baz alınan kriterler, üstler değerlendirilirken onlara göre ayarlanıp değerlendirilmelidir (Sabuncuoğlu, 2000: 177-178).

Kritik Olay Yöntemi

Kritik olay yöntemi (Critical Incident Method) uygulaması, üst tarafından işgörenin çalışırken gözlemlenmesine dayalı bir yöntemdir ve bu gözlem sırasında işgören davranışlarında meydana gelen kritik olayların teşhis edilmesi, sınıflandırılması ile kaydedilmesi sonucu performans değerlemesi yapılır (Canman, 1993: 24; Bingöl, 2003: 296).

Üst, işgöreninde gözlemlediği kritik olayları geribildirim ile çalışanına bildirir. Bu yöntemde, performans kriterleri önceden belirlenirse kaydetme sırasında kolaylık olur ve hangi unsurların neye göre değerlendirme yapıldığı konusunda bir sistem sağlanmış olunur. Ayrıca burada işgörenin kişilik özelliklerine göre değil, spesifik davranışlarına göre performans değerlendirme yapılmalıdır. Ancak bu yöntemin uzun zaman almasından ve sürekli gözleme dayalı olmasından dolayı işletmeler tarafından daha az uygulanan bir yöntem olarak karşılaşılmaktadır (Tahiroğlu, 2002:183).

Değerleme Merkezi Yöntemi

Çağdaş performans değerlendirme yöntemlerinden biri olan değerlendirme merkezi yönteminde, işgörenler, işletme içindeki performanslarına göre değil, bir çalışma grubu oluşturularak, bunun içinde gösterecekleri performanslarına göre değerlendirilir. Bu yöntemin, diğer yöntemlerden farkı ise işgörenlerin geçmişteki değil, gelecekteki performanslarının belirlenmeye çalışılmasıdır.

Bu uygulamada, değerlendirme formları düzenlenerek gruplara ayrılan işgörelere örnek olaylar anlatılır. İşgörelere bununla ilgili görüşlerini bildirmeleri istenir. Böylece elde edilen formlar üzerindeki öneriler, işgörelere gelecekteki performanslarını değerlendirmede kullanılır (Örücü, 2003: 206-207). Yine zaman alan bir yöntem olduğundan fazla kullanılmamaktadır.

Takım Bazlı Performans Değerleme Yöntemi

Günümüzde hizmet sektöründe birçok işletme, var olan sorunları çözmek, daha akılcı ve yaratıcı çalışmalar ortaya koymak için takım çalışmalarına yönelmektedir. Bu yüzden performans değerlendirme yapılırken takım bazlı performans değerlendirme yöntemi de uygulanabilmektedir. Bu uygulamada, işgörenler arasında rekabet değil, iş birliği ve dayanışma önemli bir yer tutmaktadır. Takımlar, kriterlerine göre bir bütün olarak değerlendirildiğinden zorluklar yaşansa da takım başarısına etkisi ile işgören ayrı olarak da değerlendirme yoluna gidilebilmektedir (Bingöl, 2003: 298-299). Ancak takım olarak değerlendirmenin hem güç olması hem de bireysel performansı doğrudan yansıtamamasından ötürü eleştirilmektedir (Tunçer, 2013: 98).

Amaçlara Göre Değerleme Yöntemi

Amaçlara göre değerlendirme yöntemi, modern performans değerlendirme yöntemleri arasında yer alır. İşletmenin amaçlarına ulaşmak için yapılacak işlerin ve istenilen performansın planlanması yanında sorunların ortadan kaldırılmasına dayanan çok yönlü ve esnek bir yöntemdir (Akal, 2005: 422). Ayrıca bu yöntem, bir yönetim yaklaşımı olması yanında sonuçlara dayalı performans değerlendirme yaklaşımı örneğidir. Organizasyonda yer alan üst düzey yöneticilerin, üstlerin ve astların amaçları ve beklentilerinin, işletme amaç ve beklentileri ile uyum sağlaması gerekir. Zira birbiri ile çelişen amaçların varlığı, değerlemeyi güçleştirici bir durum yaratır (Tahiroğlu, 2002:185).

Bu yöntem, ast ve üstlerin iş birliği içinde çalışmasına olanak tanır. İki yönlü olarak, hem astların özdeğerleme yapmasını, hem de onların başarı standartları belirlenirken kararlara katılmalarını ve bu noktada görüş bildirmelerini sağlar. Süreklilik arz eden, dinamik bir süreci içeren amaçlara göre değerlendirme yöntemi dört aşamada gerçekleştirilmektedir. Bunlar; amaçların belirlenmesi, faaliyet planlarının yapılması, özdeğerleme (kendi kendini kontrol) ve periyodik değerlemedir (Dinçer ve Fidan, 1997: 273).

Kontrol Listesi Yöntemi

Kritik olay yönteminin geliştirilmiş bir modeli olarak kontrol listesi yönteminde, işgörenlerden oluşan iş gruplarına önceden kriterlerin bulunduğu formlar dağıtılarak, kendilerine uygun olanların işaretlenmesi istenir. Yanıtlama ve ölçme şekli, işaretleme şeklinde olabileceği gibi ikili ya da üçlü dereceler (her zaman, bazen, hiçbir zaman) şeklinde de olabilir ve toplam yüz puan üzerinden değerlendirme yapılarak daha sonra bu toplanan puanlar skalaya yerleştirilir. Zor ve zaman alıcı bir yöntem olmasının yanında genelde işgörelere de bu yöntemde geribildirim yapılmamaktadır (Sabuncuoğlu, 2000: 186).

Davranışsal Değerleme Yöntemi

Davranışsal değerlendirme yöntemi, geleneksel değerlendirme yöntemlerinde oluşan sorunların ortadan kaldırılmasında kullanılan bir yöntemdir. İki kısma ayrılarak değerlendirme yapılabilir. Bunlar, davranışsal beklenti skalaları (Behavioral Expectation Scales) ve davranışsal gözlem skalalarıdır (Behavioral Observation Scales). Ancak bu yöntemin dezavantajı zaman alıcı ve maliyetinin yüksek olmasıdır. Davranışsal beklenti skalalarında, işgörenin performansı tek veya gruplar halinde kritik olaylardaki beklenen davranışları not alınarak değerlemeye alınır ve bu bağlamda iş gereklerini ne oranda yerine getirdiği belirlenmeye çalışılır. Ayrıca davranışsal gözlem skalaları, davranışsal beklenti skalalarında karşılaşılan sorunlara yönelik düzenlenir. Burada somut davranışlara göre değerlendirme yapılmaktadır (Tahiroğlu, 2002: 182-183; Bayraktaroğlu, 2008: 121). Bu yöntemler kritik olay yöntemi ile benzer görünse de farklılıklar içeren bir performans değerlendirme yöntemidir.

Dengeli Sonuç Kartı (Balanced Score Card) Yöntemi

Dengeli sonuç kartı, bir işletmenin performansının değerlendirilmesi için dört temel boyut öne sürer. Bunlar: finansal boyut, müşteri boyutu, iç verimlilik boyutu, öğrenme ve gelişme boyutu olarak ortaya çıkar (Barutçugil, 2002). Böylece tek bir performans ölçütüne odaklanmaz. İşgören performansını ileri seviyeye yükselterek işletmenin verimliliğini arttırmaya yönelik bir çalışma yapılır.

Turizm işletmeleri kapsamında performans değerlendirme yöntemleri incelenirse, konaklama işletmeleri üzerinde yapılan bir araştırma sonucuna göre amaçlara göre değerlendirme yöntemi ve davranışsal değerlendirme yöntemi daha çok kullanılırken, zorunlu dağılım yöntemi en az kullanılan yöntemler arasında yer almaktadır (İplik, 2004: 204). Pınarbaşı (2007: 102) tarafından Antalya bölgesindeki otel işletmeleri üzerinde yapılan bir araştırma sonucuna göre en çok tercih edilen yöntemin davranışsal değerlendirme yöntemi olduğu ve bunu sırasıyla sıralama yöntemi, standartlar yöntemi, 360 derece değerlendirme yöntemi ve grafik derecelendirme yönteminin izlediği belirlenmiştir. En az kullanılan yöntem ise burada da zorunlu dağılım yöntemi olarak ortaya çıkmıştır. Bu oteller birden fazla yöntemi performans değerlemede kullanmaktadır. Özgen, Başer ve Mimaroglu (2008: 342) ise çalışmalarında turizm işletme belgeli 25 konaklama işletmesinin ilk sırada (%28,6) karşılaştırma yöntemini kullandıklarını tespit etmişlerdir.

Ayrıca Bodrum, Marmaris ve Fethiye’de yer alan birçok konaklama işletmesinde modern performans değerlendirme sisteminin kurulduğu ve uygulandığı belirlenmiştir. Modern performans değerlendirme yöntemlerini uygulayan bu işletmelerde hizmet kalitesinin ve işgören memnuniyetinin de arttığı tespit edilmiştir (Gavcar vd., 2006: 31).

2.6 Turizm İşletmelerinde Performans Değerleme Sonuçlarının Kontrolü

Performans değerlendirme faaliyetleri, ortak amaçlara ulaşmak için planlı ve dizgesel bir süreç içerisinde yürütülmelidir. Tüm işgörenlerin sürekli gelişimi ve katılımı sağlanmalı ve objektif bir şekilde performans değerlendirilmesi temel alınmalıdır. Buna bağlı olarak değerlendirme sonuçlarının kontrolünü yapmak ve iyileştirmelere gitmek önemlidir (Akal, 2005: 449-450).

Performans değerlemede seçilen yöntemlerin çok sert bir otorite ile uygulanması başarısız değerlendirme sonuçları verebilir. Taraflı görüşlerin ise performans değerlemede objektif ve sağlıklı sonuçlar alınması üzerinde olumsuz etkileri olacaktır. Performans değerlendirme faaliyetleri büyük bir titizlikle yürütülmelidir. Dolayısıyla ortaya çıkabilecek sorunların önlenmesi ve gerekli tedbirlerin alınmasıyla etkin performans değerlendirme mümkün olabilir. Nitekim bu durumlar, performans değerlendirme sonuçlarının kontrol edilmesi gerekliliğini zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan söz konusu olan bu son aşamada gos eğrisi, halo ve boynuz etkisinden faydalanarak sonuçların sağlıklı ve tutarlı olup olmadığı denetlenir. Burada, bu uygulamalara değinmek yerinde olacaktır (Sabuncuoğlu, 2000: 188-189; DeCenzo ve Robbins, 2010: 245).

Gos Eğrisi: Gos eğrisi uygulamasında, beş derece (çok kötü %5, normalin altında %20, normal %50, normalin üstünde %20, çok iyi %5) ve bunları değerleyen yüzdelik oranlar bulunmaktadır. Düzlem çizgisinde yer alan bu derece ve yüzdeler üzerinde ise bir eğri oluşmakta ve ortada bulunan %50'lik (normal) bölümde en yüksek düzeye ulaşmaktadır. Bunun nedeni, bu dilimde yer alan işgörenlerin uyumlu, bilgi sahibi ve yetenekli kişiler olmasından kaynaklanmaktadır. “Çok kötü” olan yüzdelikteki işgörenler için uyarma, eğitime veya işten çıkarma yoluna gidilmektedir. “Çok iyi” olan yüzdelikteki işgörenler ise iş gereklerinde çok yetenekli olmalarına karşın uyumsuzluk göstermeleri yüzünden bu kısımda yer almaktadır (Sabuncuoğlu, 2000: 188).

Halo (Hale) Etkisi/Hatası ve Boynuz (Horn) Etkisi/Hatası: Halo kelimesi, Türkçe’de hale yani ay etrafında görülen ışık gölgesi anlamına gelir. Halo etkisi uygulaması daha çok değerlemecilerin, değerlendirme sürecinde işgöreni değerlendirirken yaptıkları hataları, çıkan sonuçların yanlış yorumlanıp yorumlanmadığını veya işgörenin diğer özelliklerinin etkisi ile işaretleme yerinin değiştirilip değiştirilmediğini araştırmaya yarayan bir uygulamadır. Eğer değerlemeciler işgörenin performansını tek olumlu etkisini göz önüne alarak değerlendirme yaparsa bu halo etkisini ortaya çıkarmakta, yalnız olumsuz yönde etkisine göre değerlendirme sonuçlandırılırsa boynuz etkisine yol açmaktadır (Palmer, 1993: 20; İbicioğlu, 2006: 86; Lewis, Goodman, Fandt ve Michlitsch, 2007: 355; Lunenburg, 2012). Bu

hatayla başa çıkmaya yönelik ölçme aracında ters ifadelerin yer alması bir seçenek olarak gösterilebilir (DeCenzo ve Robbins, 2010: 245).

3. Turizm İşletmelerinde Performans Değerlemede Karşılaşılan Sorunlar ile Performans Değerlemenin Faydaları

Performans değerlendirme faaliyetleri sürecinde hatalar yapılabilir, yanlış anlaşılabilir olabilir ve bazı geribildirimler ters etki yaratabilir ya da başka sebeplerden dolayı sorunlarla karşılaşılabilir. Bu sorunların fazla olması, yanlış uygulama yöntemlerinden veya doğru uygulamalarda yanlış tutumların sergilenmesinden kaynaklanabilir. Buradaki önemli nokta, sürecin planlı olarak gerçekleştirilmesi, süreç içerisinde değerlemecilerin öznel yargılardan uzak olması (objektif olması) ve kriterlerin de öznel yanıtlama özelliğinin bulunmaması gerekliliğidir. Diğer karşılaşılan sorunlar ise halo etkisi hatası, tolerans veya katılık, tek yönlü ölçüm hatası, ortalama eğilimi (merkez eğilim), kontrast hataları, açık görüşmede çatışma, yetki alanı, yakın zaman etkisi, sendikaların tepkisi ve bilgilendirme yetersizliği gibi sorunlardır (Sabuncuoğlu, 2000: 191; Bingöl, 2003: 302-303). Bunlar aşağıda açıklanmıştır.

Tam Nesnel/Objektif Olamama ve Kişisel Önyargılar: Tutum, bağlılık ve kişilik gibi faktörlerin, nesnel ve sağlıklı ölçülememesinden dolayı bazı sorunlar ortaya çıkabilir. Değerlemecilerin önyargılar ile değerlendirme yapmaları, bir bakıma taraflı davranmalarına neden olarak, sonuçların objektiflikten uzaklaşmasına da sebep olacaktır. Bu yüzden değerlemeciler, yaş, ırk, dil, din ve cinsiyet vb. ayrımına gitmeden değerlendirme sonuçlarını incelemelidirler (Deb, 2008).

Halo Etkisi Hatası: Önceki başlık altında da açıklandığı üzere eğer bir işgören, değerlemecinin gözünde, bir iş bölümünde başarı göstermesi ile kaldıysa genelleme yapılarak bu durum diğer kriterlere de yansıtılabilir (Uyargil, 2013).

Tolerans-Katılık: Değerlemeci üst, astına fazla hoşgörü ile yaklaşarak astını sadece başarılı değerlemlere tabi tutabilir. Bu durumun tam tersi olarak katı davranışlar sergilenmesi ile normal ya da başarılı bir işgören de başarısız gibi değerlendirirse bu da bir hatadır. Bu tutum ile yapılan değerlendirme, ayrıca geribildirimde işgörenin gelişmesine de olumsuz yansıyacaktır (Tınaz, 1999: 393; Bingöl, 2003; Bulut, 2004; Özgen, Öztürk ve Yalçın, 2005).

Tek Yönlü Ölçüm Hatası: Performans değerlendirme yöntemlerinde, standartlar önceden belirlenmektedir ve bu standartların sadece birine göre işgörenin, tek yönlü veya bir kişi tarafından değerlemesine gidilirse bu durum sorun yaratır (Helvacı, 2002: 161).

Ortalama Eğilimi (Merkezi Eğilim): Değerlemeciler, gerçek sonuçları yansıtmak yerine işgörenler arasında fark gözetmeksizin ölçeğin ortasına yakın yerlerde değerlendirirlerse hatalı sonuçlara ulaşılır. Bu hatanın giderilmesi için zorlanmış dağıtım yöntemi (zorunlu dağılım yöntemi) uygulanmaktadır (Lunenburg, 2012; Çetin ve Dinç Özcan, 2013).

Kontrast Hataları: Kısa sürede, çok sayıda işgörenin değerlemeye alınması, işgörenler hakkında ister istemez karşılaştırma yapılmasına yol açabilir. Arka arkaya değerlendirilen işgören verileri kıyaslama ile “çok başarılı” değerlendirilen bir işgörenden sonra “başarısız” işgörenler arasında yer alması gereken bir işgörenin, “çok başarısızlar” a göre “başarılı” gibi algılanması, burada gösterilebilecek iyi bir örnektir (Saruhan ve Yıldız, 2012; Uyargil, 2013). Kısaca, işgörenlerin performansı birbirinden ayırt edilmeli ve ortaya çıkan sonuçlara göre hareket edilmelidir (Bulut, 2004).

Yetki Alanı: Astlarını değerleyen bir üstün, ast sayısı arttıkça onları, izleme ve değerlemesinin gücüğü etkili bir değerlendirme sonucunu bize veremeyebilir (Sabuncuoğlu, 2000).

Yakın Zaman Etkisi: Değerleyicilerin, işgörenlerini sürekli takip edememesi gibi, değerlendiricilerin buradaki isteksizliği de değerlemeyi etkileyebilir. Ayrıca performans görüşmesinden önceki kısa zaman içinde araştırma ve gözlem yapılırsa, başka bir ifadeyle performans değerlendirme aralığına yakın zamanda işgörenin performansını artırma eğilimi göstermesiyle sadece son davranışlar baz alınır bu durum, sonuç üzerinde farklı etkiler yaratabilir (Lunenburg, 2012).

Açık Görüşmede Çatışma: Geribildirim zamanlarında açık görüşmede işgörene olumsuz sonuç bildirilmesi, tartışmaya ve daha sonra çatışmaya yol açabilir. Görüşmelerde yüz ifadeleri, ses tonu gibi faktörler de farklı ileti olarak algılanabilir ve tartışmaya zemin hazırlayabilir (Arthur, 2008; Sullivan, 2011). Bu noktada işgöreni öncelikle dinlemek önemlidir ve kendi kendini değerlendirme yöntemi de uygulanabilir.

Sendikaların Tepkisi: Sendikalar, işgörenlerin daha somut kriterlere göre değerlendirilmesini istemektedirler. Bu yüzden bu sisteme karşı çıkabilmektedirler. Üst düzey yöneticilerin performans değerlemesine girmekte isteksiz olmaları ya da üstlerin değerlemesinde yaşanan güçlükler yer alabilmektedir. Saat başı çalışma durumu olan işgörenlerin de değerlendirmeye tabi olmamaları ve iş sözleşmelerindeki sınırlılıklar sendikaların bu değerlendirme sürecine güven duymamalarına neden olarak gösterilmektedir (Çakmak, 2005).

Diğer sorunlar arasında ise bilgilendirme yetersizliği, pozisyonundan etkilenme, sorumluluğa giren işler arasındaki bağlantının iyi kurulamaması, yakın geçmişteki özellikle olumsuz olaylardan etkilenme gibi sıralanabilir (Can, Kavuncubaşı ve Yıldırım, 2016; Bakan ve Keleroğlu, 2003).

Performans ölçüm yöntemlerinin doğru seçilmesi, performans değerlendirme faaliyetlerinin değerlendirilmesinde görev alacak uygun sorumluların belirlenmesi, değerlemecilerin eğitime tabi tutulmaları, objektif değerlemelerin yapılması, kriterler ve standartların anlaşılır olması ve kişiye göre değişmemesi, geribildirimde tarafsız olarak işgöreni geliştirecek şekilde davranılması, ödüllendirme sisteminin var olması, etkin bir performans değerlendirme gerçekleştirilmesine ve işgörenlerin iyileştirilmesine fayda sağlar. Dolayısıyla doğru performans değerlendirme süreci işgörenin işletmeye bağlılığının sağlanmasında da etkin bir rol oynar. Bunun yanında işgörenin performansına da olumlu yansiyarak özellikle turizm endüstrisinde hizmet kalitesinin artmasına ve müşteri memnuniyetinin sağlanmasına etki eder. Böylece işletme karlılığına da etkisi olur (Falcone ve Sachs, 2007; Jana ve Chandra, 2016; Pelit ve Çetin, 2019).

Organizasyon amaçları doğrultusunda iş birliği içinde çalışılması, amaçlara ulaşılmasında, işgören bağımlılığı sağlamada ve toplam performans üzerinde yine olumlu etki yaratır. Performans değerlendirme sonuçlarına göre, turizm işletmesinde işgören devir hızının düşük tutulması, maliyetlere de bu konuda uzun dönemde olumlu etki eder (Taştan, 2002).

Performans değerlendirme sonuçlarının diğer bir faydası da işletmelerde doğru pozisyon ve görev değişikliklerini yöneticilere göstermesidir. Bu faydaları elde etmek için performans değerlendirme sürecinde oluşabilecek hatalara karşı önceden önlem alınması ve geribildirimlere önem verilmesi gerekir. Sözelimi, yanlış anlaşılımlar, üstlerin ve değerlemecilerin sert veya fazla hoşgörülü tutumlarının olumsuz sonuçları, subjektif değerlemelere bağlı olarak doğru performans sonuçlarına ulaşamamasından dolayı yanlış kararlar alınmasına da yol açarak başka sorunlar doğurur.

İşgörenin sisteme güvensizliğinin oluşması, yanlış yöntem uygulamaları ile maliyet artışı, işgörenlerde performans düşüklüğü ve işgörenin işten çıkmak istemesi gibi durumların yanında işgörenler arası ve işgörenler ile üstler arası oluşabilecek çatışmalar gibi sakıncalara karşı da önceden önlem alınmalıdır. Bu gibi sakıncalarla karşılaşıldığı zaman profesyonel davranılmalı ve ilk olarak işgören anlaşılmaya çalışılmalıdır. Nitekim Ankara'da konaklama işletmelerinin performans değerlemesinin daha çok alt kademedeki görevli işgörelere sıklıkla uygulandığı, geçici işgörelere ise genellikle yapılmadığı buna karşın ağırlıkla işletmelerin performans değerlendirme faaliyetlerini faydalı bulduğu ve objektif performans ölçütlerini uyguladığı görüşünün hâkim olduğu da anlaşılmaktadır (Arslantürk, 2009: 27).

Özetle, insan sermayesinin işletmelerde işin niteliklerine uygun olarak doğru bir planlamayla istihdam edilmesi, işgörenlerin sağladıkları katkıyı artırdığı gibi, gereksiz maliyetlerden vazgeçilmesi ya da bu maliyetlerin

(eğitim, seçim, tazminat vb.) düşürülmesi gibi faydalar sağlar (Erdil, Alpkan ve Biber, 2004).

SONUÇ

Hizmet sektörü içerisinde yer alan küçük, orta veya büyük ölçekli turizm işletmeleri, işletme amaçlarına ulaşmak için tüm bölümlerini ve kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmayı hedefler. Yönetim anlayışındaki değişikliklere bağlı olarak işletmeler de kendilerini yenilemek ve küreselleşen dünyada neler olup bittiğini takip etmek durumundadırlar. Turizm işletmelerinde bulunan en önemli girdi unsurunun “işgücü” olması ise ayrı bir önem teşkil eder. Artan rekabete, diğer yandan piyasa şartlarına ayak uydurabilmek için bu işletmeler, modern insan kaynakları yaklaşımlarını bünyelerinde bulundurmaya zorundadırlar (Gavcar vd., 2006: 43).

İşletmelerde verimliliği etkileyen en önemli sebeplerden biri, yine insandır. Bu yüzden verimlilik geliştirme çabaları, işgörenden başlayarak onların geliştirilmesi ve iyileştirilmesi için birtakım faaliyetlerle devam etmelidir (Taştan, 2002). İşgörenin işletme amaçları doğrultusunda uyum içinde çalışması ve başarılı olması, onun geliştirilmesinin sonucudur. İşgörenin geliştirilmesi ile birçok fayda sağlanmakla birlikte, en önemli olan faktörler hizmet kalitesine ve müşteri tatminine bağlı olarak işletme karlılığının artmasıdır. Ayrıca işgörenin kendi özellikleri ile işletmeyi sevmesi, bağlılığının oluşmasına ve işletmede örgüt üyeliğini sürdürme isteğine yol açarak performansını da bu doğrultuda olumlu etkileyecektir (Topaloğlu ve Sökmen, 2001: 43). Bunun gerçekleştirilmesinin tek yolu, rollerin belirlenmesi, işlerin ve iş kriterlerinin açıklanması, kaynakların planlanması, işe uygun işgörenin seçilerek performans değerlendirme faaliyetlerinin doğru ve sistemli bir şekilde uygulanmasından geçer. Böylece terfi, uyarı, eğitim, işten çıkarma, transfer gibi konularda karar verilmesi sağlanarak mevcut işgücünün de geliştirilmesi için önemli bir çaba ortaya çıkar. Bu bakımdan turizm işletmeleri birkaç performans değerlendirme yöntemini birlikte kullanırlar ise daha etkin bir süreç yönetirler.

Performans değerlendirme sonuçlarına göre geribildirim yapılması, işgörenin aynı zamanda özdeğerleme yapması için de önemlidir. Eğer bu faaliyetlerin yapılma sürecinde objektif ve tutarlı tavır sergilenirse, doğru ve sağlıklı performans değerlendirme sonuçlarına ulaşılabilir. Ayrıca kriterler ve standartların önceden belirlenmesi ve bunlara bağlı olarak değerlendirme yapılması doğru olan bir adımdır. Günümüzde genellikle başarı, bilgi, yetenek, iletişim becerileri, işletme ve örgüt ile uyumluluk ve davranışlar gibi kriterler göz önüne alınarak turizm endüstrisindeki işgörenin değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Günümüzde turizm işletmelerinde insan gücünün önemi anlaşılmaya başlanmıştır. Bu yüzden işgörenler, işletme içi müşteri olarak düşünölmek-

te ve işgörenleri iyileştirmek için onlara performans değerlendirme hizmeti sunulmaktadır. Unutulmamalıdır ki doğru, sistemli ve düzenli performans değerlendirme faaliyetlerinin sonucunda hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve işletme verimliliği olumlu etkilenecektir.

Kaynakça

- Akal, Z. (2005). *İşletmelerde Performans Ölçüm ve Denetimi*. Ankara: Milli Prodüktivite Yayınları. No: 473.
- Akgemci, T. ve Güleş, H. K. (2009). *İşletmelerde Stratejik Yönetim*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Arslantürk, Y. (2009). Dört ve Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Performans Değerlendirme: Ankara İli Örneği, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 19-34.
- Arthur, D. (2008). *Performance Appraisals Strategies for Success*, New York: AMACOM.
- Bakan, İ. ve Kelleroğlu, H. (2003). Performans Değerlendirme: Çalışanların Performans Değerlendirme Uygulamalarından Beklentileri Konusunda Bir Alan Çalışması, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF. Dergisi*, 8(1): 103-127.
- Barutçugil, İ. (2002). *Performans Yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Bayraktaroğlu, S. (2008). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Adapazarı: Sakarya Yayınları.
- Benligiray, S. (1999). *İnsan Kaynakları Açısından Otellerde Performans Yönetimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Bilgi Sistemleri (İKBS) Arasındaki İlişkisi: İstanbul İlinde Bir Araştırma, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1): 343-366.
- Bingöl, D. (2003). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Bulut, Z. A. (2004). İşletmelerde Performans Değerlendirme Çalışmaları ve Uygulanan Yöntemler, *Mevzuat Dergisi*, Temmuz, 7(79): 1-10.
- Can, H., Kavuncubaşı, Ş. ve Yıldırım, S. (2016). *Kamu ve Özel Kesimde İnsan Kaynakları Yönetimi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Canman, D. (1993). *Personelin Değerlendirilmesinde Çağdaş Yaklaşımlar ve Türkiye’de Kamu Personelinin Değerlendirilmesi*, Ankara: TODAİE Yayınları.
- Çakmak, F. (2005). *Performans Değerleme Sistemi Etkinliğinin Değerleyici Ve Değerlenen Bakış Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme A.B.D. İstanbul.
- Çetin, C. ve Dinç Özcan, E. (2013). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayın.

- Çetin, D. (2006). *Performans Yönetim Sistemi ve Performans Değerlendirme Süreci Sonuçlarının Çeşitli İnsan Kaynakları Yönetimi İşlevlerinde Karar Almaya Yönelik Etkileri ve Bir Uygulama Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çetinel, F., Yolal, M. ve Emeksiz, M (2008). Human Resources Management in Small- and Medium-Sized Hotels in Turkey, *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 8(1), 43-63.
- Deb, T. (2008). *Performance Appraisal and Management Concepts, Antecedents and Implications*. New Delhi: Excel Books.
- DeCenzo, D. A. & Robbins, S. P., (2010). *Fundamentals of Human Resource Management*. (10th Ed.), Asia Print, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Demir, Y. (2006). *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Açısından Performans Değerlendirme Yöntemlerinin İncelenmesi, Güven Sigorta T.A.Ş için Karşılaştırmalı Bir Model*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Dinçer, Ö. ve Fidan Y. (1997). *İşletme Yönetimine Giriş*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Erdil, O., Alpkan, H. L. ve Biber, L. (2004). İnsan Kaynakları Uygulamalarıyla Örgütsel Performans Arasındaki İlişkileri Araştırmaya Yönelik Bir İnceleme, *D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 19(2): 101-122.
- Ertürk, M. (2006). *İşletme Biliminin Temel İlkeleri*. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Falcone, P. ve Sachs, R. (2007). *Productive Performance Appraisals*. (2nd Ed.), New York: AMACOM.
- Gavcar, E., Bulut, A. Z. ve Engin, K. (2006). Konaklama İşletmelerinde Uygulanan Performans Değerleme Sistemleri ve Uygulama Alanları (Muğla İli Örneği). *Celal Bayar Üniversitesi, Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2): 31-45.
- Helvacı, M. A. (2002). The Importance of Performance Appraisal in Performance Management Process, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 35(1). 155-169.
- İbicioğlu, H. (2006). *İnsan Kaynakları Yönetimi (Kobi'ler Üzerine Bir Araştırma)*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- İplik, N. F. (2004). Dört ve Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Çalışan Personelin Performans Değerleme Faaliyetleri: Çukurova Örneği, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*. 15(2), Güz: 195-205.
- Jana, A. ve Chandra, B. (2016). Mediating Role Of Customer Satisfaction in the Mid-Market Hotels: An Empirical Analysis, *Indian Journal of Science and Technology*, 9(1), 1-16.
- Journal of Scholarly Academic Intellectual Diversity*, 14(1): 1-9.
- Kara, D. (2010). Performans Değerlendirme Yöntemi Olarak 360 Derece Geribildirim Sürecinin Orta Kademe Yöneticilerin İş Başarısına

- Olan Etkisi: 5 Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Uygulama, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(1): 87-97.
- Karcıoğlu, F. ve Öztürk, Ü. (2009). İşletmelerde Performans Değerleme ile İnsan Kaynakları
- Kozak Akoğlu, M. (2001). *Konaklama İşletmelerinde İş Analizi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir Meslek Yüksekokulu Yayınları. No:11.
- Köroğlu, Ö. ve Merter, B. (2012). Seyahat Acentelerinin Turist Rehberlerini Seçme ve İşe Alma Sürecindeki Eğilimlerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20): 213-238.
- Lewis, P., Goodman, S., Fandt, P., and Michlitsch, J. (2007). *Management: Challenges for Tomorrow's Leaders*, Thomson, Mason.
- Lunenburg, F. (2012). Performance Appraisal: Methods and Rating Errors. *International*
- Mucuk, İ. (2003). *Modern İşletmecilik*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Narban, S. J., Narban, S. K. A. ve Narban, S. P. B. (2016). Performance Appraisal Practices in Hospitality Industry in New-Delhi: An Exploratory Study, *IJARIE*. 2(2): 289-300.
- Örücü, E. (2003). *Modern İşletmecilik*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özgen, H., Başer, R. ve Mimaroğlu, H. (2008). Performance Appraisal Practices at Tourist Accommodation and Hospitality Organizations. *Çukurova Üniversitesi*, 335-348.
- Palmer, M. J. (1993). *Performans Değerlemeleri*, (Çev. Doğan Şahiner). İstanbul: Rota Yayınları.
- Pelit ve Çetin, (2019). Turizm İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetimi İşlevi Olarak Performans Değerlendirme ve Sorunlar: Kavramsal Bir Değerlendirme, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi (İAÜD)*, Nisan, 11(2): 165-203.
- Pınarbaşı, C. (2007). *Otel İşletmelerinde Performans Değerlendirme Sonuçlarının Hizmet İçi Eğitim Faaliyetlerinde Kullanılması ve Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Programı, İzmir.
- Sabuncuoğlu, Z. (2000). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Bursa: Ezgi Yayınları.
- Sabuncuoğlu, Z. ve Tokol, T. (2001). *İşletme*. Bursa: Ezgi Yayınları.
- Saruhan, Ş. C. ve Yıldız, M. L. (2012). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Soysal, A. ve Kılınç, E. (2016). İşletmelerde Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Sürecinde Performans Değerlendirme ve Kariyer Yönetimi Uygulamaları, *Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(31): 325-347.
- Sullivan, J. (2016). *Performance Appraisal, the Most Dreaded HR*

- Process-A List of the Top 50 Problems*, <https://drjohnsullivan.com/articles/performance-appraisal-the-most-dreaded-hr-process-a-list-of-the-top-50-problems/> [Erişim Tarihi: 05.05.2020].
- Tahiroğlu, F. (2002). *Performans Yönetimi*, İçinde Figen Tahiroğlu (Editör). Düşünceden Sonuca İnsan Kaynakları (ss:179-192). İstanbul: Hayat Yayınları.
- Taştan, S. (2002). İnsan Kaynakları Performans Kriterleri, *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*. 4(2), sıra: 5, no: 52. <http://www.isguc.org/?p=article&id=52&cilt=4&sayi=2&yil=2002> [Erişim Tarihi: 03.05.2020].
- Tınaz, P. (1999). Performans Değerleme Sistemlerini Önemi ve Türkiye'deki Uygulamalarına İlişkin Bir İnceleme, *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 5(1): 389-406.
- Topaloğlu, M. ve Sökmen, A. (2001). Örgütsel Bağlılık ile İşgören Performansı İlişkisi: Ankara'da Faaliyet Gösteren Otel İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*. Bahar: 34-43.
- Tunçer, P. (2013). Örgütlerde Performans Değerlendirme ve Motivasyon, *Sayıştay Dergisi*, 88/Ocak-Mart, 87-108.
- Turan, S. N. (2008). *Resort Otellerde Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Sürecinde Performans Değerlendirmesinin Kariyer Yönetimine Etkileri ve Antalya İli Uygulaması*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Uyargil, C. (2013). *Performans Yönetimi Sistemi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Uygur, A. ve Sümerli Sarıgül, S. (2015). 360 Derece Performans Değerlendirme ve Geri Bildirim Sistemi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33: 189-201.
- Yalçın, A. ve Kılıç, T. (2002). Farklı Performans Değerlendirme Sistemlerine İlişkin İşgören Tercihlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(9): 1-14.
- Yüksel, Ö. (2000). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. ANKARA: Gazi Kitabevi.

Bölüm 55

REEL DÖVİZ KURUNU BELİRLEYEN FAKTÖRLER: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Hatice AKDAĞ¹

¹ Dr.Öğr. Üyesi , Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Aydın İktisat Fakültesi,
hatice.kucukkaya@adu.edu.tr

I. Giriş

Reel döviz kuru, iki ülkenin aynı para birimi cinsinden ifade edilen görelî fiyatlarına göre belirlenmekte ve uluslararası rekabet gücünün ölçülmesi amacıyla bir gösterge olarak kullanılmaktadır (Uslu, 2012: 1). Döviz kuru dengesi iktisat literatüründe geniş yer kaplamasına rağmen, Türkiye ekonomisinin 1989'dan itibaren tamamen dışa açık bir konuma gelmesi, özellikle son yıllarda reel döviz kuru kavramının ilgi görmesine neden olmuştur.

Reel döviz kurundaki değişikliklerin, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik performanslarının iyileştirilmesinde hayati önemi olduğu literatürde vurgulanmaktadır. Hatta kurdaki aşırı değerlenmelerin, döviz krizlerinin çok önemli bir öncü göstergesi olduğu kabul edilmektedir. Literatürde yer alan bir diğer görüş ise, reel döviz kurunda meydana gelen sapmaların, gelişmekte olan ülkelerin çoğundaki zayıf ekonomik performansın nedenini oluşturan temel faktör olduğudur.

Literatürde reel döviz kurunu etkileyen birçok farklı makroekonomik değişken ele alınmıştır. Ancak bu çalışmayı farklı kılan kullandığımız değişkenlerin ilk defa ele alınmış olmasıdır. Çalışmada reel döviz kurunu belirleyen faktörler olarak tüketici fiyat endeksi, devlet iç borçlanma senetleri faiz oranı ve bileşik öncü göstergeler endeksi 2003:01-2020:02 dönemi aylık verileri kullanılarak güncel zaman serisi teknikleriyle araştırılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde konu ile ilgili literatür taraması sunulmuş, izleyen bölümlerde analizde kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılmış ve elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Son bölümde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

II. Literatür

Reel döviz kuru, bir ülkenin fiyatlar genel seviyesinin diğer bir ülkenin fiyatlar genel seviyesine görelî ölçüsü olarak tanımlanmaktadır (Engel, 1995: 1).

Reel döviz kuru açık ekonomilerde hayati bir rol oynamaktadır. Reel döviz kurunun nasıl tanımlandığı, zaman içinde nasıl bir seyir izlediği, çeşitli zaman dilimlerinde belirleyicilerinin neler olduğu gibi sorular uzun yıllardır merak edilmiştir. Uluslararası işlemlerin genişlediği ve daha fazla ekonomik aktivitenin diğer ülkelerdeki ekonomik faaliyetlerden doğrudan veya dolaylı etkilendiği gibi, bu sorular da son yıllarda gereğinden fazla üstünde durulmuştur. Reel döviz kuru oranının en bilinen tanımı ise, fiyat seviyesi ile uyarlanmış nominal döviz kuru olmasıdır (Chinn, 2006: 2).

$$q_t \equiv s_t - p_t + p_t^*$$

s : yabancı para birimi başına tanımlanan milli para döviz kuru oranı logaritması

p ve p^* : fiyat seviyelerinin logaritması

Eğer Satın Alma Gücü Paritesi Teorisi söz konusuysa, her zaman sabittir. Ulaşım ve işlem maliyetleri ihmal edilebilir, tüketim sepetleri aynı ve arbitraj karlarının olmadığı bir dünyada PPP teorisi geçerliliğini sürdürebilir. Bu şartların yokluğunda, reel döviz kuru farklılaşacaktır (Chinn, 2006: 2).

Reel döviz kuru genellikle ticarete konu olmayan malların ticarete konu olan mallara göreli fiyatı olarak da ilişkilendirilmektedir (Engel, 1995: 1). Nedenini anlayabilmek için, fiyat indeksinin ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan malların fiyatlarının geometrik ağırlıklandırılmış ortalama olduğunu düşünelim:

$$p_t = (1 - \alpha)p_t^T + \alpha p_t^N$$

p_t : Fiyat indeksinin logaritması

p_t^T : Ticarete konu olan malların fiyat indeksinin logaritması

p_t^N : Ticarete konu olmayan malların fiyat indeksinin logaritması

α : Ticarete konu olmayan malların fiyat indeksinden aldığı pay

$*$ ’ ın yabancı bir ülkeyi temsil ettiğini kabul edersek,

$$p_t^* = (1 - \beta)p_t^{T*} + \beta p_t^{N*} \text{ şeklinde de yazabiliriz.}$$

β : Ticarete konu olmayan malların yabancı fiyat indeksinden aldığı pay.

Bu işlemlerden sonra reel döviz kuru oranı aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

$$q_t = x_t + y_t \quad (1)$$

$$x_t \equiv s_t + p_t^{T*} - p_t^T$$

$$y_t \equiv \beta(p_t^{N*} - p_t^{T*} - \alpha(p_t^N - p_t^T))$$

s_t : yabancı para biriminin yerli para birimi değeri olarak logaritması

Denklem (1) reel döviz kurunun, ticarete konu olan malların ülkeler arasındaki göreli fiyatlarının logaritması x_t ve ticarete konu olmayan malların ticarete konu olan malların her ülkedeki göreli fiyatının ağırlıklandırıl-

rılmış farkının logaritması olan yt olarak iki parçadan oluştuğunu belirtir (Engel, 1995: 1).

Döviz kurunun görelî fiyat seviyelerine göre keskin hareketleri “reel döviz kuru”ndaki dalgalanmalardır (Branson, 1981: 1).

Edwards (1988: 2-3), reel döviz kuru değişmelerini geliştirmekte olan ülkeler için dinamik bir modelle incelemiştir. Ekonomi üç mallı (ihraç malları, ithal malları, ticarete konu olmayan mallar) olarak düşünülmüştür. Ülkenin ihraç malları ve ticarete konu olmayan malları ürettiği; ithal malları ve ticarete konu olmayan malları tükettiği varsayılmaktadır. Önceleri, etkili sermaye kontrollerinin olması varsayımıyla uluslararası sermayenin mobil olmadığı düşünülmüştür. Daha sonra ise bu varsayım genişletilmiş, devletin sermaye kontrollerine tabi olmadığı, ülke içine ve dışına sermaye akışının olduğu varsayılmıştır. Devletin dışarıdan borç alamaması, dolayısıyla devletin bütçe açığı vermemesi ise çalışmada kullanılan diğer bir varsayımdır.

Uzun dönem denge reel döviz kurunun ‘esasları’ olan gerçek değişkenlerin gümrük vergilerinde artış, ticaret hadlerinde bozulma ve sermaye akışları olduğu belirtilmiştir (Edwards, 1988: 6-12).

Literatürde reel döviz kuru davranışını Satın Alma Gücü Paritesi (PPP) ile ilişkilendirerek açıklayan birçok çalışma vardır. Wu (1996), reel döviz kuru davranışının satın alma gücü paritesinden sapmalarla yakından ilişkili olduğunu belirtmektedir. PPP teorisine göre, nominal döviz kuru oranları görelî fiyatlardaki değişimi telafi etmek için belirlenir, böylece reel döviz kuru sabit değerinde kalır. Buna rağmen, yaygın bir kanı da önemli sapmaların Bretton Woods sisteminin terk edilışinden itibaren oluştuğunu savunur. Bu, reel döviz kurunu geriye döndürecek hiçbir denge değerinin olmaması demektir. Ampirik testlerde, gerçekten de birçok yazar reel döviz kurunun Rassal Yürüyüş Süreci’ni takip ettiğı hipotezini reddedemez. Bu yüzden, reel döviz kurundaki değişmelerin geçici olduğu düşünülür. Bazı gerçek sapmaların nominal döviz kuru ve görelî fiyat seviyeleri arasındaki ilişkiyi altüst ettiğine inanılır, böylece reel döviz kurunun PPP ile tutarsız olduğu görüşüne varılır (Wu, 1996: 1-2).

Yapılan birçok çalışmada, reel döviz kuru davranışını belirleyen temel faktörlere ulaşmak için, ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan mallı sektörlerin reel döviz kurundaki geçici değişmelerin asıl nedeni olduğu düşünülmüştür. Balassa (1964: 586) faktörler arasında ücretlerin eşitliğı varsayımı altında, ülke içi ticari sektörlerdeki üretim, ticari olmayan mallı sektörlerden daha hızlı büyürse, ticari ve ticari olmayan mallar arasındaki görelî fiyatın düşeceği belirtmiştir. Uluslararası arbitraj aracılığıyla ticari malların fiyatları eşitleninceye kadar, ülke içinde genel fiyat seviyesi yükselecektir. Bunu reel döviz kurunun artması izler.

Bergstrand (1991: 326) ise, ürün çeşitliliği modeline dayanarak, zengin ülkelerin mal ve hizmetlerde mutlak, ama üretkenlikte görece olarak avantajlı olduğuna inanıldığını belirtir. Buna bağlı olarak, kişi başına gelir seviyesi yüksek olan ülkelerde reel döviz kurunun artacağını ifade eder. Mal arbitrajı ülkeler arasındaki mal fiyatlarını eşitleme eğiliminde olacağı için, ulusal fiyat seviyesi zengin ülkelerde yüksek olma eğilimindedir. Bu yüzden kişi başına GSYİH ve görece fiyat seviyesi arasında yüksek korelasyon beklenir. Gerçekten de kullandığı data ile görece fiyat farklılıklarındaki çeşitliliğin % 85' inin kişi başına GSYİH tarafından açıklandığına değinmiştir.

III. Model, Yöntem ve Veri Seti

2003:01-2020:02 dönemini kapsayan bu çalışmada, reel döviz kurunu (rer) belirleyen değişkenler olarak Tüketici Fiyat Endeksi (tufe), Tüketici Kredisi Faiz Oranı (i) ve Bileşik Öncü Göstergeler Endeksi (boge) modele ilave edilmiştir. Model şu şekilde tahmin edilmiştir:

$$\text{rer} = f(\text{tufe}, i, \text{boge})$$

Rer, tufe, i ve boge serileri logaritmaları ile kullanılmış ve tüm seriler Hareketli Ortalama yöntemi kullanılarak mevsimsellikten arındırılmıştır. Seriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (<http://evds.tcmb.gov.tr/>) temin edilmiştir.

Bu çalışmada tüketici fiyat endeksi, devlet iç borçlanma senetleri ve bileşik öncü göstergelerin reel döviz kuru üzerindeki etkileri zaman serileri yöntemiyle araştırılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak Augmented Dickey-Fuller (ADF) 1979,1981) Philips-Perron (1998) ve Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) testleri kullanılarak serilerin durağanlığı test edilmiştir. Birim kök testleri, aralarında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olan serilerdeki bu ilişkinlerin gerçek mi yoksa sahte mi olduğunu anlamak için kullanılmaktadır. Serilerin birim kök testi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Birim Kök Testi Sonuçları

Test		
boge	Düzye	Birinci Fark
ADF	0.773591 [0.9934]	-3.491403 [0.0092]***
PP	1.107127 [0.9975]	-3.415897 [0.0115]**
KPSS	1.737583	0.436472*
rer		

ADF	-0.804326 [0.8154]	-11.52130 [0.0000]***
PP	-0.985106 [0.7586]	-9.959272 [0.0000]***
KPSS	1.032746	0.351039*
tufe		
ADF	1.467033 [0.9992]	-10.66380 [0.0000]***
PP	1.568532 [0.9994]	-10.50577 [0.0000]***
KPSS	1.801752	0.380527*
i		
ADF	-3.275452 [0.0173]**	-8.486069 [0.0000]***
PP	-2.625111 [0.0895]*	-7.563712 [0.0000]***
KPSS	0.670342**	0.140088***

Tablo 1'deki sonuçlara göre, üç serinin de birinci farklarında durağan oldukları sonucuna varılmıştır. Bu nedenle seriler arasındaki ilişkinin ve regresyonun gerçek olduğu söylenebilir. Seriler düzey değerinde birim köke sahip ve farkları alındığında aynı dereceden bütünlük oldukları için Engle-Granger eşbütünlük yöntemi kullanılmıştır.

Eşbütünlük kavramı kısaca uzun dönemde ekonomik değişkenler arasındaki ortak bir hareket olarak tanımlanmaktadır. Teknik olarak Engle-Granger'e (1987) göre değişkenlerin her biri I(1) düzeyinde entegre olduğu takdirde, her ne kadar seriler seviye itibarıyla durağan olmasa da serilerin doğrusal bileşimleri durağan olabilir. Dolayısıyla Granger nedensellik testleri uygulanmadan önce orijinal serilerin eşbütünlük özelliklerinin test edilmesi zorunludur (Çetintaş, 2004: 26).

Eşbütünlük analizi iktisadi değişkenlere ait seriler durağan olmasalar bile, bu serilerin durağan bir doğrusal kombinasyonunun var olabileceğini ve eğer varsa, bunun ekonometrik olarak belirlenebileceğini ileri sürmektedir. Bu, değişkenleri etkileyen kalıcı dışsal şoklara rağmen, değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını gösterir (Tarı, 2008: 406).

Değişkenler arasında eşbütünlük sınavının yapılması için gerekli koşul sağlanmış, uzun dönem tahmin sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	t-istatistikleri	prob (olasılık)
boge	-0.328713	-5.352540	0.0000***
i	-0.257612	-20.44168	0.0000***
tufe	-0.156948	-4.854344	0.0000***
c	7.872941	50.35981	0.0000***

Tanısal Testler			
$R^2=0.86$	$Adj.R^2=0.85$	DW=0.304698	F=399.0198(0.0000)***

Tablo 2'ye göre, reel döviz kurunun belirleyicileri olarak ele alınan bileşik öncü göstergeler endeksi (boge), tüketici kredisi faiz oranı (i) ve tüketici fiyat endeksi (tufe) katsayılarının tümü istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilmektedir. Bahsedilen tüm değişkenlerin reel döviz kurunu negatif yönde etkiledikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Daha sonra, serilerin düzey değerleriyle uzun dönemli denkleminde hata terimi serisi (ut) elde edilmiş ve Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Hata Terimi Serisi (ut) ve Engle-Granger Tablo Değerleri

	t-istatistiği	prob (olasılık)
ADF test ist.	-4.018251	0.0016***
%1	-3.462574	
%5	-2.874679	
%10	-2.573850	

Tablo 3 incelendiğinde, söz konusu değişkenler arasında eşbütünleşmenin olabilmesi için eşbütünleşme hata terimleri serisine birim kök testi yapılmıştır. Hata terimi serisi %1 anlam seviyesine göre durağan çıkmıştır. Bu sonuç, değişkenlerin eşbütünleşik seriler olduklarını göstermektedir. Bu bulgu, yani eş-bütünleşme ilişkisinin olduğuna ilişkin sonuç CRDW testi ile de desteklendiği tespit edilmiştir.

Seriler arasındaki uzun dönem ilişki belirlendikten sonraki izlenen aşama, söz konusu seriler arasındaki nedensellik ilişkisini ve yönünü saptamaktır. Granger(1988), değişkenler eşbütünleşik olduğunda standart Granger nedenselliğin geçerli olmayacağını, bu durumda seriler arasındaki nedensellik analizinin Hata Düzeltme Modeli (Error Correction Model, ECM) ile yapılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Hata düzeltme modeli bu amaçla geliştirilmiş olup, değişkenler arasındaki uzun dönem dengesi ile kısa dönem dinamikleri arasında ayırım yapmada ve kısa dönem dinamiklerinin belirlenmesi amacıyla da kullanılmaktadır (Aktaş, 2009: 40-41).

Uzun dönemde birlikte hareket eden değişkenlerin arasındaki sapmaların araştırıldığı kısa dönem analizi sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Kısa Dönem Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	t-istatistikleri	olasılık değerleri
dbogesa	0.014590	0.027762	0.9779
disa	-0.145138	-3.920510	0.0001***
dtufesa	-0.865171	-2.785510	0.0059***
ut(-1)	-0.126369	-3.058651	0.0025***
c	0.004899	1.357855	0.1760
$R^2 = 0.40$	DW=1.452033	F= 7.954708 (0.000006)***	

Tablo 4'te hata düzeltme terimi katsayısı *ut(-1)* negatif olarak bulunmuştur. *ut(-1)* katsayısı istatistiki olarak anlamlı çıktığı için hata düzeltme modelinin çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır. Uzun dönemde birlikte hareket eden seriler arasında kısa dönemde meydana gelen sapmaların ortadan kalktığı ve serilerin tekrar denge değerine yakınsadığı gözlemlenmiştir. Katsayının -0.12 olması, her ay için modelde sapmaların %12'sinin ortadan kalkmakta olduğunu ve modelin güvenilirliğini teşkil etmektedir.

IV. Sonuç

Bu çalışmada, Tüketici Fiyat Endeksi (tufe), Tüketici Kredisi Faiz Oranı (i) ve Bileşik Öncü Göstergeler Endeksi (boge) değişkenlerinin Tükiye'de reel döviz kuruna etkileri 2003:01-2020:02 dönemi aylık verileri kullanılarak; Engle-Granger (1987) eşbütünleşme yöntemiyle incelenmiştir. Birim kök testleri (ADF, PP ve KPSS) sonucunda rer, boge, i ve tufe serilerinin hepsinin de birinci farklarında durağan olduğu belirlenmiştir. Değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığına ilişkin bulgular elde edilmiş ve buna dayanarak uzun ve kısa dönem tahmin sonuçları oluşturulmuştur.

Uzun dönem sonuçlarına göre, bileşik öncü göstergeler endeksi (boge), tüketici kredisi faiz oranı (i) ve tüketici fiyat endeksi (tufe) katsayılarının tümü istatistiksek olarak anlamlı ve yorumlanabilir bulunmuştur. Bahsedilen tüm değişkenlerin reel döviz kurunu negatif yönde etkiledikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Kısa dönem analizinde ise, modelin hata düzeltme katsayısı beklendiği gibi negatif ve anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla kısa dönemde ortaya çıkan sapmalar uzun dönem denge düzeyine dalgalı bir şekilde yakınsamaktadır.

Kaynakça:

- Aktaş, C. (2009), Türkiye'nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. 18, s.2, ss. 35-47.
- Balassa, B. (1964), The Purchasing-Power Parity Doctrine: A Reappraisal, *Journal of Political Economy*, Vol. 72, pp. 584-596.
- Bergstrand, J. H. (1991), Structural Determinants of Real Exchange Rates and National Price Levels: Some Empirical Evidence, *The American Economic Review*, Vol. 81, No. 1, pp. 325-334.
- Branson, W. H. (1981), Macroeconomic Determinants of Real Exchange Rates, NBER Working Papers, no. 801.
- Chinn, M. D. (2006), Real Exchange Rates, http://www.ssc.wisc.edu/~mchinn/NewPalgrave_RER.pdf
- Çetintaş, H. (2004), İhracat ve Ekonomik Büyüme, Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, c.5, s., ss. 23-34.
- Edwards, S. (1988), Real and Monetary Determinants of Real Exchange Rate Behavior: Theory and Evidence from Developing Countries, NBER Working Paper Series, n. 2721.
- Engel, C. (1995), Accounting For U.S. Real Exchange Rate Changes, NBER Working Papers, no. 5394.
- Tarı, R. (2008), Ekonometri, İstanbul: Avcı Ofset.
- Uslu, E. (2012), Reel Kurun Denge Değerinden Sapmasında Balassa-Samuelson Etkisi: Türkiye Örneği, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası İletişim ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012.
- Wu, H. L. (1996), Testing For The Fundamental Determinants Of The Long-Run Real Exchange Rate: The Case of Taiwan, NBER Working Paper Series, n. 5787.

Bölüm 56

COVID – 19 SALGINININ HARCAMA DÜZEYLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN ARAŞTIRILMASI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Hayri ABAR¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İktisat Bölümü, Gaziantep Üniversitesi, hayriabar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2043-6747

1. Giriş

Son zamanların en önemli fenomeni şüphesiz ki Covid – 19 pandemi-sidir. Covid – 19 virüsü, 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıktığı andan itibaren öncelikle Çin'de sonrasında ise dünyanın dört bir yanında hızlı bir şekilde yayılmıştır. Bu çalışmanın yazıldığı an itibarıyla dünyada Covid – 19 vaka sayısı 5 milyon civarına ve ölüm sayısı 300000 civarına ulaşmıştır. Türkiye'de ise 11 Martta görüldüğünden bu yana vaka sayısı 150000 ölüm sayısı ise 4000 civarındadır. Türkiye'de başlangıçla hızla yayılan hastalık son dönemde kontrol altına alınmıştır. Tabi kontrol altına alınması, alınan tedbirler sayesinde gerçekleşmiştir. Alınan tedbirler arasında zorunlu olmadıkça evden çıkılmaması, bireyler arası mesafenin korunması, toplu taşımalarla ilgili tedbirler, alışveriş merkezlerinin kapatılması ve ülkenin belirli bölgelerinde belirli periyotlarda sokağa çıkma yasakları yer almaktadır. Alınan tedbirler bu olumlu etkisinin yanında günlük hayatı dahi derinden etkilemiştir. İnsanlar yeni alışkanlıklar edinmiş, bazı alışkanlıklarından ise vazgeçmiştir. Örneğin pandemi sürecinde hayatımıza “sosyal mesafe” kavramı girmiştir.

Pandemi sürecinde gerçekleşen izolasyonun şüphesiz ki ekonomik hayat üzerinde de etkileri bulunmaktadır. İzolasyon nedeniyle hizmet sektörü neredeyse durma noktasına gelmiştir. Turizm, otel, lokanta ve seyahat işletmelerinin pek çoğu faaliyetlerini durdurmuştur. Üretim süreci durmasa da yavaşlamış, küresel tedarik zinciri durma noktasına gelmiştir. Negatif arz şokları işsizliği artırmış, üretimi ise azaltmıştır (Guerrieri, Lorenzoni, Straub ve Werning, 2020). İşsizlik ve azalan gelirler, ayrıca sosyal izolasyon neticesinde dünyada ve ülkemizde önemli bir talep azalması gerçekleşmiştir. Tüm dünyadaki finans piyasaları da yaşanan bu normal dışı durumdan etkilenmiş ve dünyadaki hisse senedi endeksleri düşmüştür. Bu gibi faktörler nedeniyle dünya ekonomileri ve Türkiye ekonomisi büyüme beklentilerini azaltmıştır. Tecrit uygulanması, virüsün yayılmasını azaltsa da ekonomi üzerinde olumsuz etkilerde bulunması beklenmektedir. Tecrit, ölümlerden kaynaklanan refah kaybının yaklaşık üç katına tekabül edecek büyüklükte, yaklaşık bir yıllık GSYH'nın %8 civarında azalmasına neden alabilecektir (Alvarez, Argente ve Lippi, 2020).

Pandemi süreci tüketicilerin harcama modellerinde ve alışveriş şekillerinde değişikliklere yol açmıştır. Evden çıkmak istemeyen bireyler alışverişlerini internet üzerinden yapmayı tercih etmişlerdir. Pandemi sürecinde kart kullanımı ve özellikle internette alışveriş oldukça artmıştır. BKM Mayıs ayı bültenine göre geçen yılın aynı dönemine göre kart sayısı %10 artmış, pandemi döneminde 5 milyon kart ilk kez internette üzerinden ödemede kullanılmıştır (BKM, 2020). Pandemi ekonomik pek çok belirsizliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tüketicilerin harcama modellerinde pandemik kaynaklı değişikliklerin ne ölçüde devam edeceği de bu

belirsizliklerden biridir.

Makroekonomik etkiler, ekonomideki ‘talep’ ve ‘arz’ şoklarının birleşiminden kaynaklanmaktadır. Tüketicilerin ve firmaların yaşadığı panik olağan tüketim kalıplarını bozmuş ve talep şokları yaşanmıştır. Bu çalışmada durum talep şokları açısından değerlendirilmiştir. Bu çalışmada amaç Covid – 19’un Türkiye’de görüldüğü tarih itibariyle talep şoklarının ya da diğer bir ifadeyle harcamalarda yapısal değişimin veya kırılmaların ortaya çıkıp çıkmadığının belirlenmesidir. Çalışmada kredi kartı ile yapılan harcama verileri kullanılmıştır. Çalışma literatür taraması, veri ve yöntem, ampirik bulgular ile devam edecek ve sonuç bölümü ile sonlandırılacaktır.

3. Literatür Özeti

Covid – 19’un ekonomik açıdan etkilerini değerlendiren çalışmalar sınırlı olmakla birlikte bu bağlamda yapılan pek çok çalışmada Covid – 19’un potansiyel ekonomik etkileri üzerinde durulmuştur. Türkiye ve dünya ekonomisi için incelenen çalışmalar aşağıda özetlenmiştir:

Malamud ve Núñez (2020) çalışmalarında Covid – 19’un etkilerini politik, sağlık sistemi ve ekonomik belirsizlik açısından incelemişlerdir. Yazarlara göre politikacılar kamu hizmetleri özellikle de sağlık hizmetleri konusunda başarısız olmuşlardır. Çalışmada yaklaşan kış ve Latin Amerika’daki ülkelerinin sağlık sisteminin gelişmemiş olması nedeniyle sağlık sisteminin artan yoğunluk karşısında zorlanma ihtimalinin bulunduğu ifade edilmiştir. Latin Amerika ülkeleri bunun yanında genç nüfus, virüsün bölgeye geç gelmesi ile kazanılan deneyimden yararlanma olanağı, bazı kararların erken alınması ve kırsal nüfusun fazlalığı nedeniyle izolasyonun sağlanabilme kolaylığı gibi avantajlara da sahiptir. Ekonomik etkinin büyüklüğü ise Çin’in normale dönmesinin ne kadar sürdüğüne ve virüsün ABD ve AB’de nasıl geliştiğine bağlı olacaktır.

Baker vd. (2020) çalışmalarında Covid – 19’dan kaynaklanan belirsizliğin kısa ve orta vadeli makroekonomik etkilerini ABD için değerlendirmişlerdir. Covid – 19’un kısa vadeli makroekonomik sonuçlarının ortaya konulmasında ileriye dönük tedbirlerin kullanımının etkilerini göstermek için ampirik bir afet etkileri modeli kullanmışlardır. Bulgular ABD’nin reel GSYH’sinde 2020’nin 4. Çeyreği için yaklaşık yüzde 11’lik bir yıllık daralma meydana gelebileceğini ve yüzde 90’lık bir güven aralığında yaklaşık yüzde 20’lik bir daralmaya kadar uzanabileceğini göstermektedir. Öngörülen daralmanın yaklaşık yarısının nedeni Covid kaynaklı belirsizliktir.

Ataguba (2020) çalışmasında Covid – 19 pandemisinin Afrika’daki ekonomik yükünü mikro ekonomik ve makro ekonomik etkiler ayrımında incelemiştir. Yazara göre mikro bazda Covid – 19 salgını, Afrika’daki hane halklarının cepten sağlık harcamalarının yükünü artırabilir ve sağlık

için finansal korumayı azaltabilir. Kayıt dışı çalışanların fazlalığı bireylerin gelirlerinin önemli ölçüde değişmesine yol açacaktır. Makro açıdan üretkenlikteki veya ithalattaki azalmanın yarattığı emtia kıtlığı, enflasyona neden olabilir. Ayrıca ihracattaki azalma işsizlik artışına yol açabilir. Genel olarak değerlendirilirse fakir ve savunmasız nüfus uzun dönemde salgından daha fazla etkilenecektir.

McKibbin ve Fernando (2020) çalışmalarında önümüzdeki yıl Covid – 19 salgınının nasıl gelişebileceğine dair yedi farklı senaryoyu incelemişlerdir. Çalışmada küresel makroekonomik model (G – Cubed) kullanılmıştır. Çalışmadaki senaryolar gerçekleşen bir salgının dahi küresel ekonomiyi kısa vadede önemli ölçüde etkileyebileceğini göstermektedir. Bulgular tüm ekonomiler için özellikle de sağlık sisteminin az gelişmiş ve nüfusun fazla olduğu az gelişmiş ülkelerde kamu sağlığı hizmetlerine yapılan yatırımın salgının maliyetini azaltacağını göstermektedir. Yazarlara göre merkez bankaları aktif rol oynamalı, faizler düşürülmeli, sosyal kısıtlamalar uygulanmalı ve hijyen uygulamaları yapılmalıdır.

Guerrieri vd. (2020) çalışmalarında Covid – 19 salgınının ekonomik etkilerini Keynesyen arz şokları bağlamında incelemişlerdir. Yazarlar kapanma, işten çıkarma ve firmaların sektörü terk etmesi gibi etkileri nedeniyle Covid – 19’dan kaynaklanabilecek arz şoklarının toplam talepteki değişimi, talep şoklarından daha fazla tetikleyebileceğini ifade etmişlerdir. Bu durumda standart mali uyarın daha az etkili olabilir çünkü bazı sektörlerin kapatılması Keynesyen çarpan geri bildirim etkisini yok eder. Likidite kısıtlı tüketiciler ile sektörler ve eksik piyasalar arasındaki düşük ikame edilebilirlik, Keynesyen arz şoklarının olasılığına katkıda bulunmaktadır. Sıfır alt sınırdan etkilendiği sürece para politikası firma çıkışlarını engelleyerek artan etkilere sahip olabilir. Optimal politikaya dönülmesi, temas yoğun sektörlerin kapatılması ve etkilenen işçilere tam sigorta ödemeleri yapılması, maliye politikasının düşük gücüne rağmen, en iyi paylaşımı sağlayabilir.

Alvarez, Argente ve Lippi (2020) çalışmalarında sokağa çıkma yasağının çıktı maliyetini minimize ederken pandeminin ölüm oranlarının azaltması için en uygun sokağa çıkma yasağı politikası geliştirmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada lineer ekonomi modeli ve SIR epidomoloji modeli kullanılmıştır. Optimal politika, salgından iki hafta sonra başlayan şiddetli bir kilitlenme öngörür, bir ay sonra nüfusun% 60’ını kapsar ve 3 ay sonra nüfusun% 20’sini kapsayacak şekilde kademeli olarak azalır. Tecridin yoğunluğu, enfekte olan sayısının bir fonksiyonu olarak ölüm oranının gradyanına ve yaşamın istatistiksel varsayılan değerine bağlıdır. Testin yapılmaması, tecridin ekonomik maliyetlerini artırır ve daha çabuk sona eren en uygun tecrit süresini kısaltır. Testin olması durumunda en uygun politika altında refah daha yüksektir, tek seferlik GSYH’nın % 2’sine eşdeğerdir.

Atkeson (2020) çalışmasında Covid-19'un ABD'de 12 – 18 aylık ilerleyişini basit bir SIR modeli ile incelemiştir. Covid – 19'un ABD ve benzer şekilde diğer ülkelerde ilerleyişi için bu modelin simülasyonundan elde edilen temel bulgu, ciddi halk sağlığı sonuçlarından kaçınmak için büyük olasılıkla bir yıl boyunca, hatta 18 ay boyunca devam eden (bir aşı geliştirilinceye kadar) ciddi sosyal mesafe önlemlerinin gerekeceğidir. Sosyal mesafe uygulanmasının veya uygulanmamasının ekonomide karşılıklı etkisi bulunmaktadır. Sosyal mesafenin ekonomik boyutu varken hastalık nedeniyle kayıp çalışma zamanının toplamsal yükü bulunmaktadır. Şu anda İtalya'da yaşanmakta olan bir sağlık felaketinden kaçınmak için, uzun süreli şiddetli sosyal mesafeli tedbirlerin sağlık kapasitesine yapılan büyük yatırımlarla birleştirilmesi gerekeceği açıktır.

Bahar ve İlal (2020) çalışmalarında Covid – 19 pandemisinin turizm sektörü üzerindeki etkisini kavramsal olarak incelemişlerdir. Türkiye için turizm sektörü özellikle ticaret açığının kapatılması açısından oldukça önemlidir. Bunun yanında turizm sektörü ülke koşullarından oldukça etkilenmektedir. Turizm sektörüne olan talepteki azalma ve ekonomik boyutu pandeminin süresine göre değişecektir. Turizm için talep oldukça esnektir ve üretilen hizmetler depolanamaz. Bu açıdan turizm sektöründe kayıpların yaşanması kaçınılmazdır. Fakat kayıpların azaltılması için genişlemeci politikalar önerilmektedir. Türkiye'de turizm sektörü için 100 milyar Türk Lirası tutarında bir yardım paketi açıklanmıştır. Türkiye turizm ekonomisinin büyüklüğü değerlendirildiğinde bu paketin yetersiz olduğu, ek pakete gereksinim duyulduğu söylenebilir. Ek bir araç olarak ise turizmin çeşitlendirilmesi tercih edilecek bir politikadır.

Akca (2020) çalışmasında Covid – 19'un havacılık sektörüne etkilerini incelemiştir. Çalışmada havacılık sektörü ile ilgili alınan tedbirler ve pandeminin ekonomik etkileri değerlendirilmiştir. Covid – 19'un bulaşıcılık etkisinin fazlalığı etkilerinin de derin olmasına yol açmıştır. Salgın dünyada ve ülkemizde havacılık sektöründe oldukça yüksek sayıda yolcu kaybına yol açmıştır. İkinci ve üçüncü çeyrekte ise bu sayının daha da artması öngörülmektedir. Olumlu senaryolara göre dahi toparlanma özellikle dış hatlarda oldukça zaman alacaktır. Hava taşımacılığına yönelik yasaklar kalksa dahi önümüzdeki yıllarda havacılık sektörünün büyüklüğü beklenin altında seyredecektir.

Tosunoğlu ve Kasal (2020) çalışmalarında Covid – 19 pandemisinin ekonomik etkilerini azaltmaya yönelik yapılması gerekenleri değerlendirmişlerdir. Yazarlara göre merkez bankaları kredi akışını sağlayarak piyasaları desteklemelidir. Döviz müdahaleleri tamamlayıcı unsur olarak kullanılabilir. Para politikaları ile birlikte genişleyici maliye politikalarına da gereksinim duyulmaktadır. Salgın ülke bütçelerinin sıkışmasına ve bütçe gelirlerinin düşmesine yol açacaktır. Salgın turizm ve ihracat gelirlerinin

de azalmasına neden olacaktır. Bu gibi problemlerden kaçınmak için para ve maliye politikalarının yanında küresel işbirliğinin de artırılması gerekmektedir.

2. Veriler ve Yöntem

2.1. Yöntem

Zaman serisi modelleri zamanın belirli dönemlerinde birden çok değişken arasındaki ilişkiyi, değişkenin kendi geçmiş dönem değerleriyle ilişkisini veya değişkenlerin modele ait hatalarla ilişkilerini belirler. Pek çok modelde bu ilişkilerin zamana göre değişmediği varsayılır. Fakat bazı dışsal değişimler modele ait katsayıların zamana göre değişmesine yol açabilir. Bu durum literatürde yapısal kırılma olarak adlandırılır. Talep, tüketim veya harcamalar ülkenin ekonomik ve diğer bazı koşullarından etkilenebilmektedir. Salgın gibi faktörler de bu koşullar arasında sayılabilir. Yaşanan Covid – 19 salgını dünyayı, ülkeleri, bireyleri farklı açılardan etkilemiştir. Ekonomik faktörler de salgından etkilenen unsurlar arasında sayılabilir. Bu çalışmada amaç Covid – 19’un Türkiye’de görüldüğü tarih itibarıyla talep şoklarının ya da diğer bir ifadeyle harcamalarda yapısal değişimin veya kırılmaların ortaya çıkıp çıkmadığının belirlenmesidir. Bu amaçla serilerde kırılma olup olmadığı ve kırılma noktaları Quandt – Andrews yapısal kırılma testi ve Bai – Perron çoklu yapısal kırılma testi ile belirlenmiştir. Bu bölümde bu iki test prosedürü kısaca tanıtılacaktır.

2.1.1. Quandt – Andrews Yapısal Kırılma Testi

Bu testler sadece tek bir kırılmanın tespitinde kullanılabilmektedir. Bu testlerde, kırılmanın varlığı serinin belirli oranlarda her iki ucundan kesilmiş kısımları karşılaştırıldıktan sonra kalan seride her nokta için ayrı Chow istatistikleri kullanılarak belirlenir. Quandt Olabilirlik Oranı (QLR) (1960) testi, Chow testini olası tüm kesme noktalarında hesaplayarak bir kırılma noktası belirlenmesine gerek kalmaksızın kırılma olup olmadığını belirler. Tüm potansiyel kırılma noktalarının arasındaki en büyük Chow test istatistiği, en olası kırılma noktasını gösterdiği varsayımıyla Quandt istatistiği olarak seçilir. Olabilirlik oranı istatistiği tüm $m=k+1, \dots, T-k-1$ noktaları için aşağıdaki gibi hesaplanır (Quandt, 1960):

$$\lambda_m = \frac{\hat{\sigma}_1^m \hat{\sigma}_2^{T-m}}{\hat{\sigma}^T}$$

Bu gösterimde $\hat{\sigma}_1, m$ noktasından önceki gözlemler için standart hata, $\hat{\sigma}_2, m$ noktasından sonraki gözlemler için standart hata ve $\hat{\sigma}$ tüm gözlemler için standart hatadır. m, λ 'yı minimize edecek şekilde seçilir.

Andrews, Quandt'ın testini geliştirerek yeni bir test ortaya koymuştur.

Bu test Supremum testi ortalama ve üstel testler olmak üzere üç farklı şekilde yapılabilmektedir. Supremum testi, en olası kırılma noktasını Chow istatistiklerini maksimize eden nokta olarak belirlerken, ortalama ve üstel testler tüm Chow istatistik değerlerini kullanır ve yalnızca kırılmanın varlığı hakkında bilgi verir, kırılma noktasını vermez (Allaro, Belay ve Kotu, 2011).

Andrews'ın Supremum olabilirlik oranı benzeri test istatistiği aşağıdaki Chow istatistiği kullanılarak elde edilir(Andrews, 1993):

$$Sup LR - F = \max_{1 \leq m \leq T} \frac{[\hat{u}'\hat{u} - (\hat{u}'_1\hat{u}_1 + \hat{u}'_2\hat{u}_2)]/k}{(\hat{u}'_1\hat{u}_1 + \hat{u}'_2\hat{u}_2)/(T - 2k)}$$

Bu gösterimde $\hat{u}_{1,m}$ noktasından önceki gözlemler için hata vektörü, $\hat{u}_{2,m}$ noktasından sonraki gözlemler için hata vektörü ve $\hat{u}$ tüm gözlemler için hata vektörüdür.

2.1.2. Bai – Perron Çoklu Yapısal Kırılma Testi

Quandt – Andrews testlerinin zayıf yönü serilerde tek bir kırılmanın tespitine olanak sağlamasıdır. Bai – Perron çoklu yapısal kırılma testinde birden çok kırılma noktası belirlenebilmektedir. Bai ve Perron (1998, 2003) tarafından geliştirilen çoklu yapısal kırılma testinde m kırılma noktası olduğu varsayımı altında aşağıdaki denklem sistemi yazılabilir:

$$y_t = x_t'\beta + z_t'\delta_j + u_t \quad t = T_{j-1} + 1, \dots, T_j; j = 1, 2, \dots, m + 1$$

Bu eşitlikte y_t bağımlı değişken, x_t yapısal değişim içermeyen bağımsız değişkenler ve z_t yapısal değişim içeren bağımsız değişkenler; β ve δ_j bağımsız değişken katsayıları ve u_t hata terimidir.

Yukarıdaki denklem sistemi matris formunda aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$Y = X\beta + \bar{Z}\delta + U$$

Bu eşitlikte $\bar{Z}$, Z 'nin $(T_1, \dots, T_m)$ noktalarındaki köşegen bölüntüsüdür. $\bar{Z} = \text{diag}(Z_1, \dots, Z_{m+1})$ ve $Z_i = (z_{T_i-1+1}, \dots, z_{T_i})'$. 0. üst indisi doğru parametreleri göstermek üzere $\delta^0 = (\delta_1^0, \dots, \delta_{m+1}^0)$ ve $(T_1^0, \dots, T_m^0)$ katsayıları ve kırılma noktalarını göstermektedir. $\bar{Z}^0$, Z 'nin $(T_1^0, \dots, T_m^0)$ noktalarındaki köşegen bölüntüsüdür. Bundan dolayı:

$$Y = X\beta^0 + \bar{Z}^0\delta^0 + U$$

olduğu varsayılır. Her bir m -bölüntü için katsayıların tahminleri hata karelerinin toplamının minimizasyonu ile elde edilir. Hata kareleri fonksiyonunu $S_r(T_1, \dots, T_m)$ ile göstermek üzere $(\hat{T}_1, \dots, \hat{T}_m) = \text{argmin}_{(T_1, \dots, T_m)} S_r(T_1, \dots, T_m)$ şeklinde elde edilir. Kı-

rılma noktaları ayrıntı parametreler olduğundan ve yalnızca sınırlı sayıda değer alabildiğinden, bir ızgara aramasıyla tahmin edilebilirler. Bu yöntemde $m > 2$ için hesaplamalar zorlaşmaktadır. Hesaplamalarla ilgili ayrıntılar için Bai ve Perron (2003)'a bakılabilir. Bu yöntemde en uygun kırılma noktası sayısı bilgi kriterlerine göre belirlenmektedir.

2.2. Veriler

Bu çalışmada amaç Türkiye’de farklı sektörlerle yönelik yapılan ödemelerin pandemi öncesi ve sonrasında değişip değişmediğinin belirlemesidir. Çalışmada kredi kartı ile yapılan harcama verileri kullanılmıştır. Bu verinin tercih edilmesinin nedeni yüksek frekanslı güncel veriye ulaşma imkânıdır. Günümüzde kredi kartı ile yapılan harcamalar oldukça artmış, dolayısıyla kredi kartı ile yapılan harcamaların tüm harcamaları temsil etme gücü artmıştır. Bankalararası Kart Merkezi’nin Ekim 2019 basın bültenine göre Türkiye’de yapılan toplam harcamaların yaklaşık %40’ı kartla yapılmakta; kartla yapılan ödemelerin ise yaklaşık %86’sı kredi kartı ile yapılmaktadır ve bu durumda toplam harcamaların yaklaşık %34’ünün kredi kartı ile yapıldığı söylenebilir (BKM, 2019). Bu oran bu verinin genel durumu temsilen kullanılabileceğinin göstergesidir.

Çalışmada kullanılan veriler TC Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi’nden elde edilmiştir. Veriler 30.06.2017 – 15.05.2020 dönemine ait 151 haftalık verilerdir. Veriler milyon ₺ cinsinden ifade edilmiştir. Kullanılan harcama türleri ve tanımlayıcı istatistikler aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Std. Sapma	Oran
Araba Kiralama	41.92	11.47	0.19
Araç Kiralama-Satış/Servis/Yedek Parça	547.32	97.78	2.52
Benzin ve Yakıt İstasyonları	1281.34	201.12	5.90
Çeşitli Gıda	1073.12	180.43	4.95
Doğrudan Pazarlama	31.20	19.67	0.14
Eğitim/Kırtasiye/Ofis Malzemeleri	492.69	215.62	2.27
Elektrik-Elektronik Eşya, Bilgisayar	898.87	221.50	4.14
Giyim ve Aksesuar	1269.43	320.25	5.85
Havayolları	438.71	156.54	2.02
Hizmet Sektörleri	1006.70	350.14	4.64
Konaklama	250.36	103.19	1.15
Kulüp/Dernek/Sosyal Hizmetler	73.17	23.15	0.34
Kumarhane/İçkili Yerler	24.82	12.87	0.11
Kuyumcular	240.31	63.24	1.11
Market ve Alışveriş Merkezleri	2958.11	528.92	13.63
Mobilya ve Dekorasyon	534.19	81.03	2.46

Müteahhit İşleri	149.99	32.13	0.69
Sağlık/Sağlık Ürünleri/Kozmetik	600.61	197.71	2.77
Seyahat Acenteleri/Taşımacılık	494.31	166.59	2.28
Sigorta	686.49	125.96	3.16
Telekomünikasyon	320.49	35.94	1.48
Yapı Malzemeleri, Hırdavat, Nalburiye	607.07	104.21	2.80
Yemek	700.72	192.64	3.23
Kamu/Vergi ödemeleri	1438.41	528.49	6.63
Bireysel Emeklilik	162.56	29.49	0.75
Diğer	399.56	85.64	1.84
İnternet Üzerinden Yapılan Alışverişler	3173.61	929.89	14.62
Mektupla/Telefonla Yapılan Alışverişler	875.60	119.98	4.03
Gümrük Vergisi Ödemeleri	928.52	247.77	4.28
Toplam	16722.45	2439.16	-

Ele alınan dönemde haftalık ortalama 16.72 trilyon ₺ harcama yapılmıştır. En çok harcama yapılan 5 başlık, İnternet Üzerinden Yapılan Alışverişler, Market ve Alışveriş Merkezleri, Kamu/Vergi ödemeleri, Benzin ve Yakıt İstasyonları, Giyim ve Aksesuar şeklindedir.

3. Bulgular

Çalışmada harcama türlerine ait serilerin yapısal kırılma içerip içermediği ve kırılma varsa kırılma noktaları Quandt – Andrews yapısal kırılma testi ve Bai – Perron çoklu yapısal kırılma testi ile belirlenmiştir. Yapısal kırılma araştırırken düzeyde kırılma olup olmadığını belirlemek amaçlanmıştır. Bu nedenle aşağıdaki model tahmin edilmiş ve testler bu denklem için gerçekleştirilmiştir:

$$y_t = \alpha + u_t$$

Bu çalışmada Türkiye’de Covid – 19 vakasının ilk görüldüğü tarih olan 11.03.2020 tarihi ve bu tarihe yakın olan, pandeminin yayılımını azaltmaya yönelik ilk tedbirlerin alındığı tarihler itibarıyla yapısal kırılmaların varlığı, Covid – 19 pandemisinin yapısal kırılma etkisi olarak değerlendirilmiştir. Her iki testte de kırılma oranı pandemi sürecine zaman serisinin kısıllığı nedeniyle %5 olarak belirlenmiştir.

Quandt – Andrews yapısal kırılma testi sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur. Ele alınan dönemde %5 önem seviyesi baz alındığında Eğitim/Kırtasiye/Ofis Malzemeleri ve Telekomünikasyon harcamaları için yapısal değişimin olmadığını iddia eden yokluk hipotezi reddedilememektedir. %5 önem seviyesinde bu iki harcama başlığının yapısal kırılma içermediği tespit edilmiştir. Diğer değişkenlerin tamamı için %5 önem seviyesinde yapısal değişimin olmadığını iddia eden yokluk hipotezi reddedilmektedir.

Bu harcama türlerinin ele alınan dönemde yapısal kırılma içerdiği tespit edilmiştir.

Tablo 2. Quandt – Andrews Yapısal Kırılma Testi Sonuçları

Harcama Türü	Test İstatistiği	p değeri	Kırılma Noktası
Araba Kiralama	34.961	0.000	27.3.2020
Araç Kiralama-Satış/Servis/Yedek Parça	44.882	0.000	31.8.2018
Benzin ve Yakıt İstasyonları	100.556	0.000	27.3.2020
Çeşitli Gıda	204.146	0.000	31.8.2018
Doğrudan Pazarlama	36.358	0.000	25.8.2017
Eğitim/Kırtasiye/Ofis Malzemeleri	8.730	0.074	31.8.2018
Elektrik-Elektronik Eşya, Bilgisayar	88.962	0.000	15.11.2019
Giyim ve Aksesuar	60.590	0.000	20.3.2020
Havayolları	86.436	0.000	27.3.2020
Hizmet Sektörleri	62.269	0.000	31.8.2018
Konaklama	60.508	0.000	20.3.2020
Kulüp/Dernek/Sosyal Hizmetler	22.924	0.000	24.5.2019
Kumarhane/İçkili Yerler	42.611	0.000	6.7.2018
Kuyumcular	64.832	0.000	27.3.2020
Market ve Alışveriş Merkezleri	188.620	0.000	28.2.2020
Mobilya ve Dekorasyon	20.300	0.000	30.3.2018
Müteahhit İşleri	80.000	0.000	29.6.2018
Sağlık/Sağlık Ürünleri/Kozmetik	37.767	0.000	12.10.2018
Seyahat Acenteleri/Taşımacılık	62.960	0.000	20.3.2020
Sigorta	73.135	0.000	30.11.2018
Telekomünikasyon	7.716	0.115	14.6.2019
Yapı Malzemeleri, Hırdavat, Nalburiye	42.881	0.000	30.3.2018
Yemek	90.887	0.000	27.3.2020
Kamu/Vergi ödemeleri	15.217	0.004	20.3.2020
Bireysel Emeklilik	23.774	0.000	18.1.2019
Diğer	238.392	0.000	23.8.2019
İnternet Üzerinden Yapılan Alışverişler	131.099	0.000	31.8.2018
Mektupla/Telefonla Yapılan Alışverişler	48.098	0.000	31.8.2018
Gümrük Vergisi Ödemeleri	75.895	0.000	27.3.2020
Toplam	95.539	0.000	1.6.2018

Bu çalışmanın odak noktası Covid – 19 pandemisinin yapısal kırılma etkisinin belirlenmesi olduğundan yapısal kırılma bu açıdan değerlendirilecek olursa; Araba Kiralama, Benzin ve Yakıt İstasyonları, Giyim ve Aksesuar, Havayolları, Konaklama, Kuyumcular, Market ve Alışveriş Mer-

kezleri, Seyahat Acenteleri/Taşımacılık, Yemek, Kamu/Vergi ödemeleri ve Gümrük Vergisi Ödemeleri harcamaları için pandemi sürecinde yapısal kırılma tespit edilmiştir. Bu sektörlerde, yapılan harcama seviyeleri pandemi sürecinden etkilenmiştir ve pandemi sürecinde talep şoku ortaya çıkmıştır. Bu test ile sadece tek bir kırılma noktası belirlenebilmektedir. Fakat bu durum ele alınan dönemde tek bir yapısal kırılma olduğunu göstermez. Sadece en büyük kırılmanın tarihini belirler. Bu test sonucuna göre bu değişkenler için pandeminin yapısal kırılmaya neden olduğunun tespiti ele alınan tüm dönem için en önemli değişikliğin pandemi kaynaklı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Pandeminin bu sektörleri şiddetli bir şekilde etkilediği söylenebilir. Fakat etkilenmenin olumlu mu yoksa olumsuz mu olduğu bu test sonuçlarına göre belirlenmemektedir.

Quandt – Andrews yapısal kırılma testinin tek kırılmanın tespitine olanak sağlaması, bu testin kısıtlayıcı bir yönüdür. Çünkü ele alınan dönem birden çok kırılma içerebilir. Böyle bir durumda pandeminin neden olduğundan daha etkili bir kırılma, pandeminin kırılma etkisinin gözden kaçırılmasına neden olabilecektir. Bu nedenle çalışmada yapısal değişiklik olup olmadığı Bai – Perron çoklu yapısal kırılma testi ile de belirlenmiştir. Bai – Perron çoklu yapısal kırılma testi sonuçları Tablo 3’te sunulmuştur. Ele alınan dönemde sadece Telekomünikasyon harcamaları hiçbir kırılma içermemektedir. Diğer tüm harcama başlıkları en az bir yapısal kırılma içermektedir. Kırılma içeren serileri için sadece pandemi sürecinde yer alan kırılma noktaları sunulmuştur.

Tablo 3. Bai – Perron çoklu yapısal kırılma testi sonuçları

Harcama Türü	Kırılma Noktası Sayısı	Kırılma Noktası
Araba Kiralama	5	27.3.2020
Araç Kiralama-Satış/Servis/Yedek Parça	3	27.3.2020
Benzin ve Yakıt İstasyonları	5	27.3.2020
Çeşitli Gıda	4	21.2.2020
Doğrudan Pazarlama	1	-
Eğitim/Kırtasiye/Ofis Malzemeleri	5	20.3.2020
Elektrik-Elektronik Eşya, Bilgisayar	3	-
Giyim ve Aksesuar	5	20.3.2020
Havayolları	5	20.3.2020
Hizmet Sektörleri	2	-
Konaklama	5	20.3.2020
Kulüp/Dernek/Sosyal Hizmetler	2	-
Kumarhane/İçkili Yerler	5	20.3.2020
Kuyumcular	2	27.3.2020
Market ve Alışveriş Merkezleri	3	13.3.2020
Mobilya ve Dekorasyon	3	27.3.2020
Müteahhit İşleri	3	-

Sağlık/Sağlık Ürünleri/Kozmetik	4	27.3.2020
Seyahat Acenteleri/Taşımacılık	5	20.3.2020
Sigorta	2	-
Telekomünikasyon	0	-
Yapı Malzemeleri, Hırdavat, Nalburiye	3	-
Yemek	3	-
Kamu/Vergi ödemeleri	1	-
Bireysel Emeklilik	1	20.3.2020
Diğer	2	-
İnternet Üzerinden Yapılan Alışverişler	2	-
Mektupla/Telefonla Yapılan Alışverişler	3	-
Gümrük Vergisi Ödemeleri	2	27.3.2020
Toplam	5	27.3.2020

Araba Kiralama, Araç Kiralama-Satış/Servis/Yedek Parça, Benzin ve Yakıt İstasyonları, Çeşitli Gıda, Eğitim/Kırtasiye/Ofis Malzemeleri, Giyim ve Aksesuar, Havayolları, Konaklama, Kumarhane/İçkili Yerler, Kuyumcular, Market ve Alışveriş Merkezleri, Mobilya ve Dekorasyon, Sağlık/Sağlık Ürünleri/Kozmetik, Seyahat Acenteleri/Taşımacılık, Bireysel Emeklilik ve Gümrük Vergisi Ödemeleri harcama başlıkları ve Toplam harcamalar pandemi sürecinde yapısal değişiklik içermektedir. İnternet Üzerinden Yapılan Alışverişler harcama başlığının yapısal değişiklik içermemesi çalışmanın şaşırtıcı bulgularındandır. Bu durum daha önce hiç internetten alışveriş yapmayanların internet üzerinden alışverişe başlamalarından kaynaklanan artış ve daha önce internetten alışveriş yapanların alışveriş miktarlarını azaltmasından kaynaklanan azalışın birbirinin etkisini yok etmesinden kaynaklanmış olabilir.

Kırılma noktaları incelendiğinde çoğu sektör için kırılmaların 20 ve 27 Mart haftalarında gerçekleştiği görülmektedir. Bu haftalar ilk Covid – 19 vakasının tespit edildiği haftanın bir ve iki ertesi haftalardır. Covid – 19 kaynaklı ilk kayıp 20 Mart haftasında gerçekleşmiştir. Bu haftalarda ilköğretim, ortaöğretim ve üniversitelerde eğitime ara verilmesi, pek çok ülkeye uçuş yasağı, sınır kapılarının kapatılması, tiyatro/sinema/düğün gibi faaliyetlerin yasaklanması, alışveriş merkezlerinin kapatılması, camilerde cemaatle namaz kılınmasına ara verilmesi ve berber/kuaför/güzellik merkezlerinin faaliyetlerinin durdurulması gibi pek çok önlem alınmıştır (“TRT Haber”, 2020). Bu haftalar Covid – 19 pandemisinin etkisinin kendisini şiddetli bir şekilde hissettirdiği haftalardır. Çeşitli Gıda sektörü için ise kırılmanın tarihinin 21 Şubat olması dikkat çekicidir. Market ve Alışveriş Merkezleri için ise kırılma tarihi 13 Mart haftasıdır. Bu belirtilen kırılma noktaları serilere ait seviyelerde kaymayı ifade etmektedir. Fakat bu kaymanın aşağı mı yoksa yukarı yönlü mü olduğu bu sonuçlarla belir-

lenemez. Bu nedenle kırılmanın yönünün de belirlenebilmesi amacıyla her bir serideki kırılma noktası için yapay değişken tanımlanmış ve aşağıdaki model tahmin edilmiştir:

$$y_t = \alpha + \beta d_t + u_t$$

Bu eşitlikte d_t her bir seri için pandemi süreci içerisinde yer alan kırılma tarihini temsil eden yapay değişkendir. Bu modelin tahminiyle elde edilen gölge değişken katsayıları aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 4. Harcama Seviyelerindeki Değişim Miktarları

Harcama Türü	Katsayı	p değeri
Araba Kiralama	-22.327	0.000
Araç Kiralama-Satış/Servis/Yedek Parça	-25.535	0.476
Benzin ve Yakıt İstasyonları	-569.947	0.000
Çeşitli Gıda	289.868	0.000
Eğitim/Kırtasiye/Ofis Malzemeleri	-197.070	0.008
Giyim ve Aksesuar	-727.315	0.000
Havayolları	-399.607	0.000
Konaklama	-234.231	0.000
Kumarhane/İçkili Yerler	-22.296	0.000
Kuyumcular	-155.459	0.000
Market ve Alışveriş Merkezleri	1583.084	0.000
Mobilya ve Dekorasyon	-103.024	0.000
Sağlık/Sağlık Ürünleri/Kozmetik	-142.195	0.048
Seyahat Acenteleri/Taşımacılık	-383.502	0.000
Bireysel Emeklilik	-679.529	0.000
Gümrük Vergisi Ödemeleri	-27.214	0.536
Toplam	-2025.933	0.022

Araç Kiralama-Satış/Servis/Yedek Parça ve Gümrük Vergisi Ödemeleri haricindeki tüm harcamalar için kırılma tarihi için tanımlanan yapay değişken katsayısı anlamlıdır. Bu sektörlerde Covid – 19 pandemisinin harcama seviyelerini değiştirdiği söylenebilir. Katsayıların işaretleri seviyedeki değişimin yönünü göstermektedir. Çeşitli Gıda – Market ve Alışveriş Merkezleri haricindeki tüm harcama türleri için yapay değişken katsayısı negatiftir. Bu sektörlerde pandemi nedeniyle harcama seviyeleri azalmıştır. Pandemi sürecinde toplam harcamalar ortalama 2,026 milyar₺ azalmıştır. Çeşitli Gıda – Market ve Alışveriş Merkezleri harcama türleri için yapay değişken katsayısı pozitiftir. Bu sektörlerde pandemi nedeniyle harcama seviyeleri artmıştır. Çeşitli Gıda için kırılma tarihi 21 Şubat haftasıdır. Bu haftalarda virüs henüz Türkiye’de görülmemiş olsa dahi tedirginlik oluşturmıştır. Bu haftalarda bireyler sokağa çıkma kısıtlaması olması,

arz eksikliği yaşanması gibi korkularla virüs ortaya çıkmadan gıda stoku yapmaya başlamışlardır. Market ve Alışveriş Merkezleri için ise kırım tarihi 13 Mart haftasıdır. Virüsün ilk görüldüğü tarih bu hafta içerisinde yer almaktadır. Türkiye’de Covid – 19 tespit edildiğini duyan vatandaşlar 11 Mart günü marketlere akın ederek pek çok market rafını boşaltmışlardır (“Demirören Haber Ajansı”, 2020). Bu sonuçlar ışığında öncelikle gıda sonrasında ise genel market ürünleri stoku yapıldığı söylenebilir.

4. Sonuç

Bu çalışmada amaç Covid – 19’un Türkiye’de görüldüğü tarih itibariyle talep şoklarının ya da diğer bir ifadeyle harcamalarda yapısal değişimin veya kırılmaların ortaya çıkıp çıkmadığının belirlenmesidir. Çalışmada kredi kartı ile yapılan harcama verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler TC Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi’nden elde edilmiştir. Veriler 30.06.2017 – 15.05.2020 dönemine ait 151 haftalık verilerdir. Serilerde kırılma olup olmadığı ve kırılma noktaları Quandt – Andrews yapısal kırılma testi ve Bai – Perron çoklu yapısal kırılma testi ile belirlenmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre Araba Kiralama, Araç Kiralama-Satış/Servis/Yedek Parça, Benzin ve Yakıt İstasyonları, Çeşitli Gıda, Eğitim/Kırtasiye/Ofis Malzemeleri, Giyim ve Aksesuar, Havayolları, Konaklama, Kumarhane/İçkili Yerler, Kuyumcular, Market ve Alışveriş Merkezleri, Mobilya ve Dekorasyon, Sağlık/Sağlık Ürünleri/Kozmetik, Seyahat Acenteleri/Taşımacılık, Bireysel Emeklilik, Gümrük Vergisi Ödemeleri ve Toplam harcamalar pandemi sürecinde yapısal değişiklik içermektedir. Bu sektörlerde talep değişiklikleri – talep şokları görülmüştür. Çeşitli Gıda – Market ve Alışveriş Merkezleri haricinde tüm sektörler için talep şokları negatif talep şokudur. Bu sektörler için talepteki azalış bu sektörde yer alan bireylerin ve kuruluşların gelirinde azalışa yol açacaktır. Bu durum diğer sektörleri ve ülke ekonomisini olumsuz etkileyecektir. Bu nedenle bu sektörlerle yönelik ekonomik yardım paketlerinin ilanı uygun bir politika olarak tercih edilebilir. Talep şoku Çeşitli Gıda – Market ve Alışveriş Merkezleri için ise pozitif talep şoku şeklindedir. Ayrıca Çeşitli Gıda için şoklar Türkiye’de ilk Covid – 19 vakasının tespitinden öncedir. Pandemi kaynaklı kıtlık kaygısı bireyleri gıda ve market ürünlerini stoklamaya yöneltmiştir.

Kaynaklar

- Akca, M. (2020). Covid-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7, 46–64.
- Allaro, H., Belay, K. ve Kotu, B. H. (2011). A time series analysis of structural break time in the macroeconomic variables in Ethiopia. *African Journal of Agricultural Research*, 6, 392–400.
- Alvarez, F. E., Argente, D. ve Lippi, F. (2020). A Simple Planning Problem for COVID-19 Lockdown. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 26981. doi:10.3386/w26981
- Andrews, D. W. K. (1993). Tests for Parameter Instability and Structural Change With Unknown Change Point. *Econometrica*, 61(4), 821–856. doi:10.2307/2951764
- Ataguba, J. E. (2020). COVID-19 Pandemic, a War to be Won: Understanding its Economic Implications for Africa. *Applied Health Economics and Health Policy*. doi:10.1007/s40258-020-00580-x
- Atkeson, A. (2020). What Will Be the Economic Impact of COVID-19 in the US? Rough Estimates of Disease Scenarios. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 26867. doi:10.3386/w26867
- Bahar, O. ve Çelik İlal, N. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6, 125–139. doi:10.24289/ijsser.728121
- Bai, J. ve Perron, P. (1998). Estimating and Testing Linear Models with Multiple Structural Changes. *Econometrica*, 66(1), 47–78. doi:10.2307/2998540
- Bai, J. ve Perron, P. (2003). Computation and analysis of multiple structural change models. *Journal of Applied Econometrics*, 18(1), 1–22. doi:10.1002/jae.659
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J. ve Terry, S. J. (2020). *COVID-Induced Economic Uncertainty* (No: 26983). *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*. Cambridge. doi:10.3386/w26983
- BKM. (2019). *BKM Ekim Verileri Bulteni*. İstanbul. https://bkm.com.tr/wp-content/uploads/2019/01/bkm_ekim_verileri_bulten.pdf adresinden erişildi.
- BKM. (2020). *BKM Nisan Verileri Bulteni*. İstanbul. https://bkm.com.tr/wp-content/uploads/2020/01/bkm_nisan_aylik_bb.pdf adresinden erişildi.
- Demirören Haber Ajansı. (2020). 27 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.dha.com.tr/istanbul/istanbulda-marketlerde-yogunluk-agaoglu-cogu-israf-olacak-belki-de-cope-atilacak/haber-1759582> adresinden erişildi.

- Guerrieri, V., Lorenzoni, G., Straub, L. ve Werning, I. (2020). Macroeconomic Implications of COVID-19: Can Negative Supply Shocks Cause Demand Shortages? *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 26918. doi:10.3386/w26918
- Malamud, C. ve Núñez, R. (2020). COVID-19 in Latin America: political challenges, trials for health systems and economic uncertainty. *Elcano Royal Institute*, 36(March), 1–12. http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/ari36-2020-malamud-nunez-covid-19-latin+america-political-challenges-trials-for-health-systems-and-economic-uncertainty adresinden erişildi.
- McKibbin, W. ve Fernando, R. (2020). *The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios*. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3547729
- Quandt, R. E. (1960). Tests of the Hypothesis that a Linear Regression System Obeys Two Separate Regimes. *Journal of the American Statistical Association*, 55(290), 324–330. doi:10.2307/2281745
- Tosunoğlu, Ş. ve Kasal, S. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgını ve Sağlıklı Küresel Ekonomi İçin Politika Uygulamaları: IMF’nin Rolü. *Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 35–49.
- TRT Haber. (2020). 27 Mayıs 2020 tarihinde <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/turkiye-viruse-karsi-teyakkuzda-468131.html> adresinden erişildi.

Bölüm 57

G20 ÜLKELERİNDE KRİZLERİN ÖNGÖRÜLEBİLİRLİĞİ ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME¹

Hilal ALPDOĞAN², Mustafa AKAL³

1 Bu çalışmada Hilal ALPDOĞAN'ın 7 Mayıs 2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde savunduğu doktora tezinden yararlanılmıştır.

2 Dr.Öğr. Üyesi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finans Bölümü, halpdogan@subu.edu.tr

3 Prof.Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, akal@sakarya.edu.tr

1. Giriş

Literatürde kriz dönemlerini inceleyen ve krizin öncü göstergelerini tahmin etmeye çalışan çalışmalara bakıldığında ülkelerin kümülatif olarak incelendiği görülmektedir. Oysa ülkelerin içsel dinamiklerinin değişkenlik gösterdiği, ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel pek çok farklılıklara sahip olduğunu düşünerek ülkeleri KLR yöntemi (Kaminsky vd., 1998) ile ayrı ayrı değerlendirmek gerektiği düşünülmüştür. Bu durum göz önünde bulundurularak G20 ülkeleri ayrı ayrı incelenmiş; tespit edilen kriz dönemlerinde başarılı ve başarısız kriz tahmincileri belirlenmiştir. Bu belirleme yanında ülkeler alt gruplara; BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin), G7 ülkeleri (Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, İngiltere, ABD), G8 ülkeleri (Avustralya, Arjantin, Endonezya, Meksika, Suudi Arabistan, Güney Afrika, Güney Kore, Türkiye) ve G20 ülkeleri olarak ortak ortak olabilecek başarılı ve başarısız kriz tahmincileri belirlenmiştir.

Ülkelerin ayrı ayrı ele alınması ve/veya kümülatif olarak değerlendirilmesi durumunda tespit edilen öncü göstergelerin farklılık göstermesi her ülkenin kriz tahmincilerinin ülkenin içsel dinamiklerine göre değiştiği sonucunu vermektedir. Bu nedenle kriz dönemlerinde kriz tahmincilerinin tek bir model ile bütün ülkelerde geçerlilik göstermesi beklenmemelidir. Ancak ülkeler gelişmişlik düzeyi, dışa açıklık, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapıları, ortak para ve maliye politikaları gibi kriterler dikkate alınarak gruplandırılması durumunda daha tutarlı sonuçlar elde edilebilecektir.

2. G20 Ülkelerinde Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri

Tablo 1’de çalışma neticesinde ulaşılan ülke gruplarına ait öncü göstergeler verilmiştir.

Tablo 1. Ülke Gruplarına Ait Öncü Göstergeler

BRIC3 (Brezilya, Rusya, Çin)	G7 (Gelişmiş Ülkeler)	G8 (Gelişen Ülkeler)	G20
M2 Borsa Endeksi M2/Uluslararası Rezervler Döviz Kuru Faiz Oranı Enflasyon Uluslararası Rezervler İşsiz Sayısı İthalat İhracat Net Portföy Yatırımları GSMH Net Borçluluk Cari İşlemler Dengesi Sanayi Üretim Endeksi	İhracat Uluslararası Rezervler İthalat Borsa Endeksi Sanayi Üretim Endeksi Net Portföy Yatırımları Faiz Oranı İşsizlik Sayısı Cari İşlemler Dengesi	M2/Uluslararası Rezervler Uluslararası Rezervler İthalat İşsiz Sayısı Faiz Oranı İhracat Sanayi Üretim Endeksi Net Portföy Yatırımları Borsa Endeksi GSMH Net Borçluluk Cari İşlemler Dengesi	M2 Enflasyon Döviz Kuru M2/Uluslararası Rezervler Uluslararası Rezervler İşsiz Sayısı Borsa Endeksi İhracat Faiz Oranı İthalat Net Portföy Yatırımları Sanayi Üretim Endeksi Net Borçluluk Cari İşlemler Dengesi
Ortak: Borsa endeksi, Faiz oranı, Uluslararası rezervler, İşsiz sayısındaki değişim, İthalat, İhracat, Net portföy yatırımları, Sanayi üretim endeksi			

Tablo 2'ye bakıldığında G20 ülkeleri için toplam sinyal sayıları açısından en başarılı öncü gösterge M2 değişkeni olmuştur. M2 göstergesi incelenen kriz pencerelerinde toplam 45 doğru (iyi) sinyal (A), kriz pencereleri dışında 29 hatalı (kötü) sinyal vererek yanlış sinyal verme olasılığının doğru sinyal verme olasılığına oranını ifade eden gürültü sinyal oranı 0.11 olarak tespit edilmiştir. M2 göstergesinin sinyal verme olasılığına bağlı kriz olma olasılığı yüzde 60.8, koşulsuz kriz olma olasılığı ise yüzde 45.6'dır. Daha sonra sırasıyla; enflasyon, döviz kuru, M2/Uluslararası rezervler, uluslararası rezervler, işsiz sayısı, borsa endeksi, ihracat, faiz oranı, ithalat, net portföy yatırımları, sanayi üretim endeksi, net borçluluk, cari işlemler dengesidir. KLR yöntemine göre değişkenin gürültü sinyal

oranı (GSO) 0 ile 1 aralığında değer alması durumunda krizi öngörmeye başarılı bulunmuştur. İncelenen değişkenlere bakıldığında GSO değeri birden büyük olan GSMH değişimi G20 ülkelerinde krizi öngörmeye başarılı bir gösterge değildir. Gürültü sinyal oranının birden büyük olması göstergenin hatalı sinyal verme olasılığının doğru sinyal verme olasılığından daha büyük olduğu anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda koşullu ve koşulsuz kriz olasılıkları ise negatif değerler almaktadır.

Tablo 2’de G20 ülkelerine ait 14 başarılı öncü göstergenin toplam sinyal sayıları () dikkate alınarak gürültü sinyal oranı ve kriz olasılık değerleri hesaplanmıştır. G20 ülkelerinde başarılı 14 göstergenin toplamına ait doğru sinyal sayısı 1074 (A), hatalı sinyal sayısı 3839 (B) ve hesaplanan gürültü sinyal oranı 0.0788’dir. Göstergelerin toplamının sinyal verme olasılığına bağlı kriz olma olasılığı %21,8, koşulsuz kriz olma olasılığı ise %6,6’dır.

Tablo 1’de yer alan ülke gruplarına bakıldığında her grupta krizi öngörmeye başarılı olan öncü göstergeler; borsa endeksi, faiz oranı, uluslararası rezervler, işsiz sayısındaki değişim, ithalat, ihracat, net portföy yatırımları, sanayi üretim endeksidir. Ülke gruplarına bakıldığında gelişmiş ülkelerden oluşan G7 ülke grubuna ait öncü göstergelerin diğer ülke gruplarının (bu ülke grupları gelişmekte olan ülkeleri temsil etmektedir) öncü göstergelerinden oldukça farklılık göstermektedir. G7 ülkelerinin üçünün Euro parasal birliğinde olması ve ABD Doları, İngiliz Sterlini gibi güçlü para birimlerinin bu grupta yer alması bu ülkelerde döviz kurunun trendden çıkmasını mümkün kılmaması, başarılı bir kriz tahmincisi olmamasının temel nedenidir. Literatürdeki çalışmalarda Kaminsky ve Reinhart (1999), Flood ve Marion (1995), Eichengreen vd. (1995), Edin ve Vredin (1993) ve Goldstein vd. (2007)’in çalışmalarının aksine böyle bir sonuçla karşılaşmış olmamızı bu çalışmalarda incelenen dönemde parasal birliğin olmamasına ve incelenen ülke grubunda bu parasal birliğin üyesi olmamasına bağlayabiliriz. Ayrıca G7 ülkeleri genelde dijitalleşmiş, sanayileşme sürecini tamamlamış, hizmetler sektöründeki verimliliğin yüksek, mali piyasaların büyük ve istikrarlı olduğu ülkelerdir. Kendi içlerinde üstünlüklere sahip oldukları alanlar vardır. Bu ve buna benzer yapılar krizlere karşı direnç oluşturur. Hatta öncü göstergelerin duyarsızlık göstermesi veya teoremin aksi durumları göstermesi mümkündür. Örneğin Mundell-Fleming modelinde ülkeler büyük ülke (gelişmiş ülke) ve küçük ülke (gelişen ülke) olma durumuna göre faiz oranları belirleme ve sermaye akışının yönü şokun olduğu dönemlerde farklılık gösterebilir.

O’Neill (2001) tarafından literatüre kazandırılan ve daha sonra resmîlik kazanan BRIC kapsamındaki ülkeler büyük büyüme potansiyeline sahip ve ticaret hacmi geniştir. Ülkelerin sahip olduğu ticaret ilişkileri daha çok sahip oldukları doğal kaynakların ihracatından ve bazı sektörlerde ucuz

işgücü maliyetleri ile elde ettikleri ölçek ekonomilerinin avantajından yararlanmaktadır. Rusya ve Brezilya sahip olduğu enerji ve altın rezervleri ile önemli hammadde ihracatçısı konumunda iken Hindistan ve Çin çeşitli sektörlerde ölçek ekonomilerinin avantajları ile sağladıkları verimlilik, dış ticaret hacmini önemli ölçüde artırmış ve ihracata dayalı büyüme politikaları yürütmelerine neden olmuştur. Ülkelerin sahip oldukları bu özellikler kriz dönemlerinde direnç gösterme imkanı sağlar.

G8 ülkeleri ise gelişen ülke kategorisine giren, geçmişlerinde ciddi finansal krizler yaşamış ve siyasi istikrarsızlıklar yaşayan ülkelerdir. Ülkelerin ortak özellikleri dikkate alındığında yüksek enflasyon oranları ile mücadele ettikleri, yüksek kamu borçlarına sahip oldukları ve ülke risk primlerinin yüksek olduğu söylenebilir. Latin Amerika ve Güneydoğu Asya ülkelerinin 1990'lı yıllarda yaşadığı krizler incelendiğinde bu ortak özellikleri görmek mümkündür. Çalışmamızda G8 ülkelerine ait öncü göstergelere bakıldığında M2/Uluslararası Rezervler, uluslararası rezervler, faiz oranı, GSMH değişimi gibi parasal göstergelerin yanı sıra işsiz sayısındaki artış, sanayi üretim endeksi gibi reel sektör göstergelerinin başarılı olduğu görülmektedir. Ayrıca net portföy yatırımları, cari işlemler dengesi, net borçluluk, borsa endeksi gibi mali açıklık ve borçluluk göstergeleri de başarılıdır.

Tablo 3'te incelenen 18 ülkede hangi değişkenlerin kriz penceresinde belirlenen yönde %10-25 aralığında değişim gösterip göstermediği verilmiştir. Nominal döviz kuru Rusya ve Brezilya dışında hiçbir ülkede sinyal vermemiştir. Ayrıca GSMH'deki negatif yönlü değişim sadece Arjantin, Meksika ve Rusya için kriz göstergesi olmuştur. Yine M2 Almanya, Türkiye, Rusya ve Brezilya dışında hiçbir ülkede sinyal vermemiştir. Cari işlemler dengesi, net portföy yatırımları daha sonra ihracat, ithalat ve net borçluluk hemen hemen her ülkede sinyal vermiş başarılı öncü göstergelerdir.

Tablo 4'te ilk sinyal gelişinden kriz ayına kadar geçen ay sayıları verilmiştir. Kriz penceresinde sinyal vermeyen göstergeler *SY* (Sinyal Yok) şeklinde belirtilirken, sinyal vermesine rağmen hatalı sinyal oranı doğru sinyal oranından fazla olan yani başarısız göstergeler *B* (Başarısız) ile ifade edilmiştir. Daha önceki tablolarda değişkenlerin doğru ve hatalı sinyal verme sayılarına göre krizi tahmin güçlerine göre sıralanmıştır. Tablo 4'te ise her bir değişkenin ülkelere krizin patlak verdiği aydan kaç ay önce ilk sinyali verdiğine yer verilmiştir. Bu bilgiler politika yapımcılar korumacı ve krizi önleyici politikaların uygulanma zamanı hakkında fikir edinmelerini sağlar. Uluslararası rezervler ile M2/Uluslararası rezervler oranı değişkenlerinin kriz ayından önce verdikleri ilk sinyallerin paralellik gösterdiği dikkat çekmektedir. Göstergelerin geneline bakıldığında en dikkat çeken nokta krizin patlak olduğu aydan 1 yıl ya da 15 ay öncesinde ilk sinyalin

geldiğidir. Goldstein vd. (2007)'nin çalışmasıyla benzer sonuçlar vermesi göstergeler hakkında kümülatif bir sinyalleme sistemi geliştirmenin mümkün olabileceğini göstermektedir.

Tablo 2. G20 Ülkelerinde KLR Yöntemi ile Öncü Göstergelerin Tahmini

Değişkenler	A	B I. Tip Hata	C II. Tip Hata	D	A/(A+C)	B/(B+D)	(B/ (B+D))/ (A/ (A+C)) Gürültü Sinyal Oranı	A/(A+B) P(Kriz/ Sinyal)	(A/(A+B))- ((A+C)/ (A+B+C+D)) P(Kriz/ Sinyal)- P(Kriz)
M2	45	29	780	4593	0,054545	0,006274	0,11503	0,608108	0,456649
Enflasyon	50	57	378	396	0,116822	0,125828	1,077086	0,46729	-0,01852
Döviz Kuru	32	14	180	572	0,150943	0,023891	0,158276	0,695652	0,429988
M2/Ulus- lararası Rezervler	46	61	694	3641	0,062162	0,016478	0,265074	0,429907	0,263315
Ulusla- rarası Rezervler	9	11	587	2564	0,015101	0,004272	0,282891	0,45	0,262047
İşsiz Sayısı	4	5	140	461	0,027778	0,01073	0,386266	0,444444	0,208379
Borsa Endeksi	66	117	750	3507	0,080882	0,032285	0,399157	0,360656	0,176872
İhracat	61	161	703	4518	0,079843	0,034409	0,430959	0,274775	0,134411
Faiz Oranı	56	154	684	4539	0,075676	0,032815	0,433625	0,266667	0,130462
İthalat	69	193	723	4584	0,087121	0,040402	0,463744	0,263359	0,121143
Net Portföy Yatırım- ları	250	1058	394	3168	0,388199	0,250355	0,644914	0,191131	0,058893
Sanayi Üretim Endeksi	15	52	497	2444	0,029297	0,020833	0,711111	0,223881	0,053668
Net Borçluluk	180	1030	440	3536	0,290323	0,22558	0,776999	0,14876	0,029208
Cari İşlemler Dengesi	174	890	659	3815	0,208884	0,18916	0,905579	0,163534	0,013119
GSMH	25	151	431	2429	0,054825	0,058527	1,067535	0,142045	-0,00815
Toplam	1082	3983	8040	44767	0,118614	0,081703	0,688808	0,213623	0,055999

Tablo 3. G20 Ülkelerinde Kriz Penceresinde Değişkenlerin Sinyal Verme Durumları

Değişkenler	Değişim Yönü	U S	DE	UK	F R	İ T	J P	C A	A U	A R	I D	M X	S A	Z A	K R	T R	R U	B R	C N
Uluslararası Rezervler	-	s.y.	s.y.			s.y.	s.y.				s.y.		s.y.		s.y.				s.y.
M2/U. Rezervler	+	s.y.	v.y.		s.y.	s.y.	s.y.				s.y.		s.y.						s.y.
Net Portföy Yatırımları	+																		
Borsa Endeksi	-		s.y.	s.y.	s.y.			s.y.	s.y.		s.y.								
İhracat	-			s.y.															
İthalat	-			s.y.					s.y.										
Döviz Kuru	+	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.			s.y.
Faiz Oranı	+								s.y.		s.y.		s.y.						
Enflasyon	+	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.		s.y.				s.y.
Sanayi Üretim E.	-	s.y.		s.y.				s.y.	s.y.							s.y.	s.y.		s.y.
GSMH Değişimi	-	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.		s.y.		s.y.	s.y.	s.y.	s.y.			s.y.
M2	+	s.y.		s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.	s.y.				s.y.
Net Borçluluk	+		s.y.																
Cari İşlemler D.	+																		
İşsizlik Sayısı	+			s.y.	s.y.					s.y.									
Gruplar	Grup	G7 Ülkeleri							G8 Ülkeleri							BRIC3 Ülkeleri			

Not: : Boşluklar sinyal var ve anlamlı göstergeyi ifade eder. **s.y.:** İncelenen öncü göstergenin kriz tarihinden önceki 24 aylık dönem içerisinde hiç sinyal vermediğini ifade eder. **Yüzde düzey:** Belirlenen eşik değerler yüzdelerik (%) değişimi ifade etmektedir. **v.y.:** Veri yok. **-:** bir önceki aya göre aşağı yönde % değişmeyi, **+**: bir önceki aya göre yukarı yönde % değişmeyi işaret eder.

Ülke Grup- ları	Ülkeler	Kriz Ta- rih- leri	DEĞİŞKENLER															
			UR	M2/ UR	NPY	BE	İHR	İTH	DK	FO	EO	SÜE	GSMH	M2	NB	CİD	İŞZ	
B R I C 3	Rusya	1998	5	22	24	23	15	18	0	17	24	SY	3	12	24	24	0	
		2014	0	0	14	0	23	23	5	0	0	SY	23	0	14	20	23	
	Brezilya	1991	23	24	B	23	20	23	24	20	24	VY	SY	24	21	23	VY	
		1994	0	18	B	19	0	15	24	18	24	13	SY	24	23	20	VY	
		1998	0	11	B	11	0	23	0	10	0	21	SY	0	23	24	VY	
	Çin	1993	SY	SY	VY	B	14	14	SY	B	SY	SY	SY	SY	SY	B	24	
		2004	SY	SY	VY	B	18	7	SY	B	SY	SY	SY	SY	SY	B	0	
		2007	SY	SY	VY	B	0	0	SY	B	SY	SY	SY	SY	SY	B	0	
		2012	SY	SY	VY	B	24	24	SY	B	SY	SY	SY	SY	SY	B	0	
	G 7 Ü L K E L E R İ	Kanada	1992	0	B	24	SY	2	21	SY	0	SY	SY	SY	SY	B	B	VY
1998			9	B	24	SY	1	VY	SY	0	SY	SY	SY	SY	B	B	7	
2016			0	B	18	SY	0	0	SY	19	SY	SY	SY	SY	B	B	0	
Fransa		2011	24	B	24	SY	17	16	SY	2	SY	16	SY	SY	22	22	SY	
		2016	0	B	24	SY	21	8	SY	23	SY	21	SY	SY	22	16	SY	
Almanya		2015	SY	VY	24	SY	9	19	SY	B	SY	9	SY	4	SY	20	16	
İtalya		2011	SY	SY	20	23	24	16	SY	1	SY	17	SY	SY	B	14	16	
		2015	SY	SY	24	0	21	21	SY	23	SY	21	SY	SY	B	24	0	
Japonya		2011	SY	SY	24	14	5	0	SY	10	SY	2	SY	SY	B	B	0	
		2004	SY	SY	23	0	0	0	SY	23	SY	0	SY	SY	B	B	0	
		2009	SY	SY	22	7	3	5	SY	12	SY	3	SY	SY	B	B	1	
İngiltere		2016	1	1	24	SY	SY	SY	SY	14	SY	SY	SY	SY	B	B	SY	
Amerika		2003	SY	SY	24	0	24	20		1	SY	SY	SY	SY	B	B	B	
		2010	SY	SY	23	24	24	23		1	SY	SY	SY	SY	B	B	B	
		2013	SY	SY	24	0	0	0		1	SY	SY	SY	SY	B	B	B	
	2016	SY	SY	14	0	0	0		1	SY	SY	SY	SY	B	B	B		
G 8 Ü L K E L E R İ	Avustralya	2011	8	8	21	SY	21	SY	SY	SY	SY	SY	SY	22	22	24		
	Arjantin	2001	4	SY	24	B	18	18	SY	22	SY	24	24	SY	B	B	SY	
	Endonezya	1997	SY	SY	SY	SY	19	6	SY	SY	SY	SY	18	SY	22	20	B	
	Meksika	1994	5	5	23	22	15	15	SY	23	SY	SY	24	SY	9	9	17	
	S. Arabistan	2015	SY	SY	24	3	23	17	SY	SY	SY	23	SY	SY	SY	SY	SY	
	G. Afrika	1996	12	12	24	SY	24	12	SY	14	SY	23	SY	SY	24	24	22	
	G. Kore	1997	SY	SY	23	B	B	14	SY	0	SY	B	SY	SY	B	B	9	
		2016	SY	SY	21	B	B	23	SY	19	SY	B	SY	SY	B	B	22	
	Türkiye	1994	0	24	20	4	8	13	SY	14	B	SY	SY	B	23	SY	0	
		2001	3	3	22	2	0	13	SY	13	B	SY						

3. Genel Değerlendirme ve Sonuç

G20 ülkeleri gelişmişlik düzeyleri, sosyo-ekonomik durumları, ekonomik ilişkileri ve ekonomik tarihleri göz önüne alındığında bazı gruplara ayrılmaktadır. Bu bilgiler göz önünde bulundurularak ülkeleri BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin), G7 ülkeleri –gelişmiş ülkeler- (Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, İngiltere, ABD), G8 ülkeleri –gelişmekte olan ülkeler- (Avusturalya, Arjantin, Endonezya, Meksika, Suudi Arabistan, Güney Afrika, Güney Kore, Türkiye) gruplarına ayırıp incelemekle beraber, G20 ülkeleri hem ayrı ayrı hem de genel olarak değerlendirilmiş, tespit edilen kriz dönemlerinde başarılı ve başarısız kriz tahminçileri belirlenmiştir.

Ülkelerin gruplara ayrılarak kümülatif olarak değerlendirilmesi sonucu elde edilen öncü göstergelerin ortak kümesi; borsa endeksi, faiz oranı, uluslararası rezervler, işsiz sayısındaki değişim, ithalat, ihracat, net portföy yatırımları ve sanayi üretim endeksi şeklindedir. Öncü göstergelere bakıldığında faiz oranı, uluslararası rezervler, ithalat, ihracat, net portföy yatırımları gibi makro değişkenlerin yanı sıra; borsa endeksi, işsiz sayısındaki değişim, sanayi üretim endeksi gibi değişkenlerin öncü gösterge olarak takip edilmesi gerekir. Ayrıca finansal sistem ve parasal göstergelerin yanı sıra reel sektöre ait değişkenlerin de öncü gösterge olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Sanayi üretim endeksinin seyri ile çok sayıda değişken içeren yayılma endeksi ya da bileşik endeks kullanılarak elde edilen konjonktür devreleri arasında yakın bir ilişki gözlemlenmiştir. Bu bulgu Parasız ve Bildirici'nin (2006:17) sanayi üretim endeksi GSYH'deki değişimi yansıtan en doğru gösterge olma görüşünü desteklemektedir. Ayrıca sanayi üretim endeksi özel sektörün sahip olduğu bilanço uyumsuzluklarını ortaya koymasına bakımından önem arz eder.

Hisse senedi piyasalarını yansıtan borsa endeksi ise finansal piyasalarda piyasa riskine karşı duyarlılığı ortaya koyan önemli bir göstergedir. Finansal piyasalardaki piyasa riski ise kur ve faiz uyumsuzluklarını yansıtan önemli bir göstergedir. Ülkenin kriz dönemlerinden önce içerisinde düştüğü kur ve faiz uyumsuzluklarının artması ise artan piyasa riski ülkelerde krizden önce borsa endekslerinde ciddi düşüşler yaşanmasına neden olur.

Faiz oranındaki artış ve uluslararası rezervlerde yaşanacak azalma ise birinci nesil kriz modellerine göre krizin temelini oluşturan yanlış makro ekonomik politikaların neticesidir. Kriz tarihlerinin tespit edilmesinde de finansal baskı endeksinin bileşiminde yer alan bu değişkenler krizleri tespit etmek için incelenen ilk göstergeler arasında yer almaktadır. Ayrıca incelenen ülkelerin ticari açıklıklarının yüksek olması ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin büyümelerinin dış ticaretle yakın ilişkili olması bu değişkenlerin önemli birer öncü gösterge olmasına neden olmuştur.

Net portföy yatırımlarının seyri kur ve faiz riskini yansıtması bakımından kriz göstergesi olarak önemli bulunmuştur. 1990'lı yıllarda Latin Amerika ve Asya ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı krizlerden önce kontrolsüz deregülasyon süreci geçirdikleri görülmektedir. Yaşanan deregülasyon sürecinde yeterli yasal düzenlemelerin yapılmadığı ve kontrolün sağlanmadığı buna bağlı olarak hem kamunun hem de özel sektörün bilanço yapısını bozan net portföy yatırımlarında ciddi artışlar gözlemlendiği görülmektedir. Bu artışın ülkede faiz ve kur riskini tetiklediği ve borçluluk oranlarının artıp cari işlemler dengesinin bozulduğu ve kriz sürecine girildiği görülmektedir. Bu süreç sonunda gelişmekte olan ülkelerin hemen hemen hepsinin uluslararası rezervlerin tükenmesini göze almak pahasına bir süre kur çıpası politikasını sürdürdüğünü ve en sonunda devalüasyona giderek kuru dalgalanmaya bıraktığı görülmektedir. Tüm bu süreci ortaya koyması bakımından net portföy yatırımları önemli bir öncü gösterge olmuştur.

Ülkelerin ayrı ayrı ele alınması ve kümülatif olarak değerlendirilmesi durumunda tespit edilen öncü göstergelerin farklılık göstermesi her ülkenin kriz tahmincilerinin ülkenin içsel dinamiklerine göre değişebileceği sonucunu vermektedir. Bu nedenle kriz dönemlerinde kriz tahmincilerinin tek bir model ile bütün ülkelerde geçerlilik göstermesi beklenmemelidir. Ancak ülkeler gelişmişlik düzeyi, dışa açıklık, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapıları gibi kriterler dikkate alınarak gruplandırılması ile oluşturulan ortak kriz tahmincileri ile kurulacak modellerin daha uygun olabileceği sonucuna ulaşabiliriz. Bu nedenle çalışmamız ülke grupları dikkate alındığında ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre sahip oldukları öncü göstergelerin değişiklik gösterebileceğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu çerçeveden bakıldığında; gelişmekte olan ülkelere yaşanan krizler genellikle yayılma etkisi ile sistematik krizlere dönüştüğü gözlemlenmiştir. Nitekim gelişmiş ülkelerin sahip oldukları kriz tarihleri ile öncü göstergeleri birbirlerinden farklılık göstermesine rağmen, gelişmekte olan ülkelerin kriz tarihlerinin benzerlik gösterdiği ve öncü göstergelerin ortak kümesinin daha fazla olması bizi bu sonuca götürecektir. Çalışmamız kriz tahmincileri ile ilgili yapılacak gelecek çalışmalar için ülke ve ülke grupları bazında önemli bilgiler sunması ve kümülatif değerlendirmeler için model kurulmasına katkı sağlayacak önemli sonuçlar içermesi bakımından literatüre önemli katkılar sağlamıştır.

Bir ekonominin daralma konjonktürüne girmesi durumunda politika yapıcıların uyarıcı iktisat politikaları uygulaması gerekirken; ekonominin ısındığı dönemlerde yavaşlatıcı iktisat politikaları uygulaması beklenir. İstikrar politikası çerçevesinde düşünülen bu iktisadi uygulamaların doğru bir şekilde tespit edilmesi uygulanacak politikaların doğuracağı sonuçlar ve oluşacak beklenmedik maliyetler açısından oldukça önemlidir. İstikrar

politikalarının yürütülmesi açısından iki gecikme sorunu ortaya çıkacaktır. Bunlar iç gecikme ve dış gecikme şeklinde ayrılabilir. İç gecikme, ekonomide yaşanan şok ile bu şoka karşı uygulanması gereken politikaların belirlenmesine kadar geçen süreyi kapsar. İç gecikmenin nedeni politika uygulayıcıların yaşanan şokun varlığını fark etme ve uygulanması gereken doğru önlem politikalarının tespit edilmesinden doğar. Dış gecikme ise politika uygulanması anından başlayarak uygulanan politikaların gelir, harcama ve istihdam; kısaca iktisadi faaliyetler üzerindeki etkilerinin ortaya çıkmasına kadar devam eder.

Uzun süren iç gecikmeler istikrarın sağlanması için uygulanacak maliye politikalarının temel sorunudur. Kamu harcamalarının ve vergi gelirlerinin yeniden düzenlenmesi için bir takım bürokratik işlemlerin gerçekleşmesi gerekir. Oysa para politikalarının iç gecikmeleri daha kısadır. Merkez bankasının politika araçları arasında bir günden kısa sürede uygulanabilecek politikalar mevcuttur. Ancak para politikalarında ise dış gecikmeler ortaya çıkar. Uygulanan para politikalarının iktisadi faaliyetler üzerindeki etkisi en erken altı ay önce kendisini gösterecektir. Bu nedenle politika uygulayıcıları iç ve dış gecikmelerin ortaya çıkaracağı sorunları yaşamamak için ekonomiyi çok yakından takip etmeli, olası olumsuzluklara karşı iç ve dış gecikmelerin ortaya çıkmasını önleyecek otomatik dengeleyici mekanizmalar geliştirmelidir.

İktisat politikalarının uygulama aşamasında yaşadığı iç ve dış gecikmelerden dolayı başarılı istikrar politikası yürütmek doğru bir ekonomik öngörü yapmaya bağlıdır. Uygulanan politikaların etkilerinin en erken altı ay sonra görüleceği düşünüldüğünde ekonomide yaşanan durumun nedenlerini ve biçimini doğru bir şekilde tespit etmek önemlidir. Nitekim uygulanacak politikaların neticelerine bakarak doğru ya da yanlış politika uygulandığına karar vermek oldukça maliyetli olacaktır. Bunun için tahmincilerin kullandığı ilk yol temel ekonomik göstergeleri takip etmek olmuştur. Lucas kritiğine (1976) göre politika uygulayıcıları politikaları belirlerken politikaların iktisadi aktörlerin beklentilerini ve davranışları nasıl etkilediğini göz önünde bulundurmazlar. Bu durum politika uygulayıcılarının yanlış politikalar tercih etmesine neden olmaktadır. Bu nedenle temel iktisadi göstergeler gibi, iktisadi aktörlerin beklenti ve davranışlarını yansıtan göstergelerin de takip edilmesi önemlidir.

Sinyal yaklaşımı, logit-probit modeli, regresyon ağacı modeli gibi farklı yöntemler kullanılarak kriz dönemlerini önceden tahmin edebileceğimiz modeller oluşturabilmek ya da öncü göstergeler belirlemek krizin maliyetlerinden kaçınmak için IMF gibi politika yapıcılar tarafından başvurulmuş bir yöntem olmuştur. Literatüre bakıldığında hangi yöntem uygulanırsa uygulansın ülkelerin içsel dinamiklerinin farklılığından ve gelişmişlik düzeyleri, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel şartlarının de-

ğişkenlik göstermesinden dolayı ortak bir kriz tahmini modeli oluşturmak mümkün gözükmemektedir. Her ne kadar mümkün olmamakla beraber temel makro ekonomik göstergelerin seyri ülkenin kriz habercisi olabileceği de bilinen bir durumdur. Finansal baskı endeksinde olduğu gibi birkaç değişkene bakarak kriz hakkında kesin bilgilere ulaşmak bazı durumlarda mümkün değildir. O nedenle ekonomideki diğer temel makroekonomik göstergelerin incelenmesi olası bir krizin habercisi olabileceği gibi olası krizin maliyetlerinden kaçınmayı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Edin P., Vredin A. (1993), Devaluation Risk in Target Zones: Evidence from The Nordic Countries, *The Economic Journal*, 103.416, 161-175.
- Eichengreen B., Rose A. K., Wyplosz C. (1995), Exchange Market Mayhem: The Antecedents and Aftermath of Speculative Attacks, *Economic policy*, 10.21, 249-312.
- Flood, R.P., Marion N. (1995), The Size and Timing of Devaluations in Capital-Controlled Economies, Working Paper No.4957.
- Goldstein, M., G.L. Kaminsky, C.M. Reinhart (2000), “Assessing Financial Vulnerability an Early Warning System for Emerging Markets”, pp.1-56, Institute for International Economics, Washington, DC (Finansal Kırılganlığın Ölçümü Yükselen Piyasalar İçin Erken Uyarı Sistemleri, Çeviren: Dina Çakmur Yıldırtan, Derin Yayınları, 2007, İstanbul).
- Kaminsky G., Lizondo S., Reinhart C.M. (1998), Leading Indicators of Currency Crises, *International Monetary Fund Staff Papers*, 45, 1-48.
- Kaminsky G., Reinhart C. (1999), The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance of Payment Problems, *The American Economic Review*, 89 (3), 473-500.
- Lucas R. (1976), Econometric Policy Evaluation: A Critique, In Brunner K. - Meltzer, A. The Phillips Curve and Labor Markets, *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy* 1 (19-46), New York: American Elsevier.
- O'Neill J. (2001), Building Better Global Economic BRICs, *Goldman Sachs Global Economics Paper*, 66.
- Parasız İ., Bildirici M. (2006), Modern Konjonktür Teorileri, Bursa: Ezgi Kitabevi.

Bölüm 58

12 MART 1971 MUHTIRASI SONRASI ARA REJİM DÖNEMİ: FERİT MELEN HÜKÜMETİ ÖRNEĞİ

Hüseyin ÇAVUŞOĞLU¹

¹ Doç. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi,
huseyin.cavusoglu@beun.edu.tr

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde demokrasinin askıya alındığı bazı dönemler olmuştur. Bu dönemlerde, TSK'nın yönetimi ele geçirmesi ile demokratik düzen sekteye uğramıştır. Bu da demokrasinin gelişimini olumsuz bir biçimde etkilemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda özellikle asker ve bürokrasi ağırlıklı olarak rol oynamıştır. Bu rolden dolayı asker, kendisine göre ülkede birliğin bozulduğu, rejimin tehlikeye girdiği dönemlerde demokratik yaşama müdahalelerde bulunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ordunun, demokrasiye ilk müdahalesi 27 Mayıs 1960 yılında olmuştur. Bu darbe ile DP, iktidardan uzaklaştırılmış, Milli Birlik Komitesi 20 Ekim 1961 genel seçimlerine kadar iktidarda kalmıştır. 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 Albay Talat Aydemir ve arkadaşlarını darbe girişimleri ile demokratik yaşama dönüş daha da uzamıştır. 1968 yılında dünyadaki öğrenci olayları ve işçi hareketleri Türkiye'yi de etkilemiş, yaşanan şiddet olaylar ülkedeki siyasi, toplumsal yapıyı da derinden etkilemiştir. TSK'nın ikinci müdahalesi 12 Mart 1971'de oldu. TSK'nın 12 Mart'ta muhtıra vermesinde, hem iktidardaki AP hükümetinin icraatlarından duyulan hoşnutsuzluk hem de aralarında sol görüşe sahip komutanların bulunduğu Milli Demokratik Devrim (MDD) grubunun 9 Mart'taki darbe girişiminin etkili olduğu söylenebilir.

Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu'nun imzaladığı bildiri, önce radyoda saat 13:00 haber bülteninde duyurulduktan sonra saat 15:00'da Millet Meclisi'nde okunmuştur. Muhtıra metni şöyledir (Akşin, 2005: 262):

1. Parlamento ve hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.

2. Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çevrelerin, partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilecek, mevcut anarşik durumu giderecek ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılâp kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.

3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilmediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu, Türkiye Cumhuriyeti'ni ko-

rumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya karardır.

Muhtırada görüldüğü gibi asker, ülkenin içinde bulunduğu ortamdan Demirel hükümeti sorumlu tutmuş ve AP hükümetinin istifası istenmiş, reformları gerçekleştirecek kuvvetli bir partiler üstü hükümetin kurulması gerektiğine vurgu yapılmış olup, bunların gerçekleşmemesi durumunda yönetime el konulacağı belirtilmiştir. 27 Mayıs'tan farklı olarak 12 Mart'ta, meclisler kapatılmamış, siyasal partilerin faaliyetleri serbest bırakılmış, siyasetçiler tutuklanmamış, doğrudan yönetime el konulmamıştır. Muhtıranın radyo ve Meclislerde okunması üzerine Başbakan Süleyman Demirel, uzun gayretler sonucunda Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a ulaşabilmiştir. Demirel, muhtırayı verenlerin emekliye sevk edilmesini istemiş, fakat Cumhurbaşkanı, durumun ciddiyetini gerekçe göstererek bu isteği onaylamamıştır. Bunun üzerine Başbakan Süleyman Demirel, hükümetin istifasını Cumhurbaşkanı'na sunmuştur.

12 Mart Muhtırası sonrası partiler üstü hükümetler (askeri hükümetler) olarak adlandırılan Birinci Nihat Erim hükümeti (26 Mart 1971-11 Aralık 1971), İkinci Nihat Erim Hükümeti (11 Aralık 1971-22 Mayıs 1972), Ferit Melen Hükümeti (22 Mayıs 1972-15 Nisan 1973), Naim Talu Hükümeti (15 Nisan 1973-26 Ocak 1974) kurulmuştur. Çalışmanın amacı, Ferit Melen hükümeti döneminde yaşananları ortaya koymaktır. Bu bağlamda öncelikle hükümetin kuruluşu ele alınmış, daha sonra da dönemin önemli gelişmeleri arasında yer alan anayasa değişikliği, cumhurbaşkanlığı seçimi ayrıntılı olarak incelenmiştir. Son bölümde ise sıkıyönetim uygulaması, dernekler kanunu, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı gibi gelişmelere değinilmiştir.

1. FERİT MELEN HÜKÜMETİ

İkinci Nihat Erim hükümeti sona erdikten sonra Milli Savunma Bakanı Ferit Melen, Başbakanlığa vekâlet etmiştir. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, 29 Nisan 1972'de eski başbakanlardan Suat Hayri Ürgüplü'yü hükümeti kurmakla görevlendirdi. Ürgüplü, siyasal parti liderleriyle yaptığı görüşmeler sonucunda 14 Mayıs'ta hazırladığı kabine listesini Cumhurbaşkanı'na sundu. Ürgüplü'nün listesinde AP'den 9, CHP'den 5, DP'den 3, MGP'den 2, Meclis dışından 5 isim yer aldı. Türk siyasal hayatında ilk defa, kabine listesi Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmamıştır. Cumhurbaşkanı'nın kabineye onaylamama nedenleri arasında askerin baskısı, kabinenin 12 Mart'ın ruhuna aykırı olması, DP'den bakanların yer alması ve CHP'nin 3 bakanın Bülent Ecevit'e yakınlığı gösterilmektedir. Ürgüplü'nün istifası üzerine hükümeti kurma görevi Nihat Erim Hükümetlerinde Savunma Bakanı olarak görev alan Ferit Melen'e verildi. DP, Melen hükümetine üye vermedi. AP'den 8, CHP'den 5, MGP'den 2, Meclis dışı 9 ve 1 kontenjan senatöründen oluşan kabine listesi, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından 22 Mayıs 1972'de

onaylandı. Hükümet listesi şu isimlerden oluştu: Başbakan Ferit MELEN (MGP), Devlet Bakanı Doğan KİTAPLI (AP), Devlet Bakanı İsmail Hakkı ARAR (CHP), Devlet Bakanı Zeyyat BAYKARA (TBMM Dışından), Devlet Bakanı İlhan ÖZTRAK (TBMM Dışından), Adalet Bakanı Hasan Fehmi ALPASLAN (MGP), Milli Savunma Bakanı Mehmet İZMEN (Kontenjan Üyesi), İçişleri Bakanı Ferit KUBAT (TBMM Dışından), Dışişleri Bakanı Ümit Haluk BAYÜLKEN (TBMM Dışından), Maliye Bakanı Ziya MÜEZ-ZİNOĞLU (TBMM Dışından), Milli Eğitim Bakanı Ahmet Sabahattin ÖZBEK (TBMM Dışından), Bayındırlık Bakanı Mukadder ÖZTEKİN (CHP), Ticaret Bakanı Mehmet Naim TALU (Kontenjan Üyesi), Sanayi Ve Teknoloji Bakanı Ali Mesut EREZ (AP), Sağlık Ve Sosyal Yardım Bakanı Kemal DEMİR (CHP), Gümrük Ve Tekel Bakanı Haydar ÖZALP (AP), Tarım Bakanı İlyas KARAÖZ (AP), Ulaştırma Bakanı Rıfkı DANIŞMAN (AP), Çalışma Bakanı Ali Rıza UZUNER (CHP), Enerji Ve Tabii Kaynaklar Bakanı Mehmet Nuri KODAMANOĞLU (CHP), Turizm Ve Tanıtma Bakanı Erol Yılmaz AKÇAL (AP), İmar Ve İskan Bakanı Hayrettin Turgut TOKER (AP), Köyişleri Bakanı Necmi SÖNMEZ (TBMM Dışından), Orman Bakanı Selahattin İNAL (TBMM Dışından), Gençlik Ve Spor Bakanı Ali Adnan KARAKÜÇÜK (AP). Önceki hükümette yer alan 16 bakan, Melen hükümetinde de yer alırken; kabinede liberal-gelenekçi isimler ağırlıktadır. Ayrıca, diğer hükümetlerden farklı olarak maliye temelli altı bakan hükümette yer aldı. 5 Haziran 1972’de yapılan güven oylamasında 262 evet, 4 hayır, 24 çekimser oyla Melen hükümeti güvenoyu alırken; AP ve CHP’den 119 milletvekili oylamaya iştirak etmedi. Melen hükümeti kendini “Atatürkçü atılım” olarak adlandırdı ve adalet ve hukuk, idari, tarım ve toprak, vergi ve maliye, eğitim, maden ve petrol olmak üzere altı alanda reforma öncelik verdi. Programda anarşi, terör, ekonomik ve sosyal reformlar, huzur ve asayiş, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, toprak reformu, vergi kontrolü, yabancı sermaye ve özel sektör, ilköğretimin sekiz yıla çıkarılması, komünizm, seçimlerin zamanında yapılmasına ve anayasa değişikliğine vurgu yapılmıştır (Kınık, 2014: 14-22; Gülbay, 2017: 53-55; Karataş, 2019: 93-95).

2. ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ

Erim hükümetinden sonra 1961 Anayasasındaki ikinci değişiklik Ferit Melen hükümeti döneminde gerçekleşmiştir. Ferit Melen hükümeti döneminde yapılan anayasa değişiklikleri arasında şunlar yer almaktadır (Erdogan, 2003: 129-130):

- Hükümete, Kanun Hükmünde Kararname (KHK) çıkarma görevinin sağlanması
- Üniversitenin bağımsızlığının zayıflatılması ve TRT’nin bağımsızlığının yok edilmesi
- Temel hak ve özgürlüklerin kanunla sınırlandırılması

- Devlet memurlarının önemli haklarından biri olan sendika kurma hakkının ellerinden alınması
- Öğretim üyelerinin bir siyasal partiye üye olmasının yasaklanması
- Devletin güvenliğine ilişkin davalara bakmakla sorumlu olan, bir başkan, dört asıl, iki yedek üye 1 savcıdan oluşan Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulması
- TBMM’de grubu olmayan siyasal partilerin, Anayasa Mahkemesine iptal davası açma haklarının ellerinden alınması
- Askerlerle ilgili yargı işlevi, Danıştay’dan alınmış ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi yetkili kılınmıştır.

Bu anayasa değişiklikleri ile yetki ve kontrol devletin elinde olup, bireyin özgürlüğü kısıtlanmış, birey arka planda iken devlet ön planda olmuştur. Nihat Erim ve Ferit Melen hükümeti döneminde gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri ile 12 Mart Muhtırasını verenlerin, 1961 anayasasını bir tehdit olarak gördükleri söylenebilir. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç’ın “Anayasanın bu ülkeye fazla geldiği” şeklindeki sözleri bunu göstermektedir. Önceki hükümet döneminde, Erim hükümeti döneminde, anayasanın 35 maddesi değiştirilmişti. Melen hükümeti döneminde, anayasa değişikliği için 12 üyeden oluşan bir komisyon kuruldu. TBMM Başkanı Sabit Osman Avcı başkanlığında toplanan komisyon, 19 Temmuz 1972’de çalışmalarına başladı. Komisyonda, AP’den Ahmet Nusret Tuna, Hasan Dinçer, Seyfi Öztürk, CHP’den Zihni Betil, İsmail Hakkı Birler, Selçuk Erverdi, Cevat Önder, Hasan Korkmazcan, Talat Asal, MGP’den Emin Paksüt, Salih Yıldız, Sedat Cumralı yer almıştır. Görüldüğü gibi komisyon dört partinin üyelerinden oluşmuştu. Siyasal partiler, kendi görüşleri doğrultusunda farklı talepler sundukları için bazı maddelerde uzlaşmak epeyce zaman aldı. Dört aylık bir sürede komisyon çalışmalarını tamamlandı ve anayasa değişikliğine ilişkin oylama 63 ret oyuna karşı 309 evet oyu ile kabul edildi (Kınık, 2014: 37-41).

3. CUMHURBAŞKANLIĞI SEÇİMİ

1973 yılına girildiğinde, 12 Mart Muhtırasının üzerinden yaklaşık iki yıl geçmiş olmasına rağmen, sıkıyönetim devam etmekte, temel sıkıntılar sürmekteydi ve kamuoyu Cumhurbaşkanlığı seçimine kilitlenmişti. Çünkü Mart 1973’te Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın görev süresi bitiyordu. 1973 Cumhurbaşkanlığı seçimi, 12 Mart Muhtırasının, askerin ülke yönetimi üzerindeki etkisinin sona erip ermediği bakımından önem arz etmekteydi.

27 Mayıs sonrası yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde de askerin müdahalesi yaşanmıştı. 15 Ekim 1961 genel seçimlerinden sonra asker içinden bir grup, “21 Ekim Protokolünü” yayınlarak, TBMM açılmadan

önce bir müdahalenin yapılacağını açıklamışlardır. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın araya girmesi ile bu protokolün uygulanması engellenmiştir. 24 Ekim'de sivillerin yayınladığı “Çankaya Protokolünde”, “*Siyasal partiler cumhurbaşkanlığı seçiminde aday göstermeyecekleri ve Cemal Gürsel'e oy verilmesi için siyasal partiler çalışacakları*” vurgulanmıştır. 26 Ekim'de TBMM'de yapılan oylamada Cemal Gürsel, Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir (Çavuşoğlu, 2019: 39).

Dönemin Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'in adaylığı gündeme gelince, asker, Gürler'in seçilmesi için çalışmalara başladı. Bu doğrultuda, Yüksek Komuta Konseyi Başkanı Muhsin Batur, CHP lideri Bülent Ecevit ile görüştü. Demirel ise görüşme teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine hem Faruk Gürler'i destekleyen hem de AP lideri Süleyman Demirel'i hedef alan bir bildiri TSK tarafından 21 Şubat'ta yayımlandı. Bildirinin tam metni şöyledir: “*1. Sorumsuz veya sorumluluğunu idrak etmeyen bazı politikacılarla sapık ideoloji ve çıkar çevrelerinin, memleketin yüksek menfaatlerini hiçe sayarak ve Silahlı Kuvvetlerin vakur bir anlayış içerisinde bulunmasından cüret alarak, son aylarda gittikçe temposunu arttıran yersiz beyan ve yorumlarda bulunmaları esefle müşahade olunmaktadır.*

2. Türk vatani ve milletini maruz kaldığı yok olma tehdidinden kurtarmak ve güvenli bir geleceğe kavuşturmak amacı ile verilmiş olan 12 Mart muhtırasının Silahlı Kuvvetlere yüklediği sorumluluğun idraki içerisinde bulunan Yüksek Komuta Heyeti; Silahlı Kuvvetlere ve 12 Mart muhtırasına doğrudan doğruya veya dolaylı olarak yöneltilen küçük düşürücü ve kıskırtıcı sataşma ve beyanların son bulmasını, Muhtıranın gereği olan yurttaki huzur ve istikrarın sağlanması ve devamını, Reformların gerektiği şekilde ve bir an önce tahakkuk ettirilmesini, Siyasi partiler ve seçim kanunlarının milli iradeyi adil bir şekilde tam olarak yansıtacak bir temsile ve dürüst seçime imkân verecek hale getirilmesini, Böylece içinde bulunulan bunalım ve olağanüstü durumdan bir an evvel çıkılarak normal döneme arızasızca geçilmesini sağlamak amacıyla sarf edilecek çabalar konusunda, başlıca siyasal partilerimizin, kontenjan, Milli Birlik ve bağımsız grupların lider kadroları ile fikir teatisinde bulunmak üzere görüşme ve temaslar yapılmasını yurt yararına mülhaza etmiştir.

3. Bu amaçla davet olunan bütün parti ve grup liderleri; bu görüşmelere büyük bir içtenlikle katılmışlardır. Yalnız Adalet Partisi genel başkanı, kendisine özgü bazı nedenlerle yapılan davetlere icabet etmekten kaçınmıştır. Liderler ve beraberlerindeki heyetlerle yapılmış olan bu görüşmeler; şahıs, zümre, parti ve hükümet icraatı bahse konu edilmeksizin samimi bir hava içerisinde cereyan etmiş olup, bu hususta yanlış istikametlere yayılmasına çalışılan her türlü haber ve yorumların hakikat ile hiçbir ilgisi yoktur Keyfiyet kamuoyuna saygı ile duyurulur.” (Batur, 1985: 398).

Cumhurbaşkanlığı seçiminden çok kısa bir süre önce, 6 Mart 1973'te aralarında dört kuvvet komutanının yer aldığı, elli iki komutanın katılımı ile "Genişletilmiş Komuta Konseyi" toplantısı yapıldı. Toplantıya katılanların 15'i asker, 6'sı sivil, 19'u sivil ya da asker kökenli bir ismin Cumhurbaşkanı olmasını isterken; 4'ü mevcut Cumhurbaşkanı'nın görev süresinin uzatılmasını, 3'ü de seçimlere müdahale edilmemesi yönünde görüş bildirmişlerdir (Batur, 1985: 372-374). Askerin çizdiği Cumhurbaşkanı tipinde, hem 27 Mayıs'ı hem de 12 Mart'ı savunan, Ulu Önder Mustafa Kemal'in ilkelerini benimseyen ve uygulayan, DP ve AP çizgisinde olmayan, asker ve siyasetçilerle iyi ilişkileri olan ve halkın isteklerini siyasete taşıyan bir kişi figürü öngörülmüştür (Dursun, 2003: 84).

Faruk Gürler'in adaylığı ortaya çıkınca, AP lideri Süleyman Demirel, Gürler'e karşı olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "*AP meclis grubu, milletvekilleri ve senatörleriyle birlikte Gürler'e oy vermeyecek. Her siyasal dar boğazda, her siyasal dönemde bilinçle davrandıkları gibi davranacaklar ve tarihsel görevlerini yerine getireceklerdir. Buna bütün kalbimle inanıyorum.*" (Arcayürek, 2014: 224-25). Demirel, ordunun siyasetin içinde olmasını istemediğinden ve 12 Muhtırası sonrası askerin baskısı ile başbakanlıktan istifa ettiği için, asker olan Gürler'in adaylığına karşı çıkmıştır. CHP Meclis Grubu, Faruk Gürler'in adaylığında izlenecek yol için toplanmış ve sert tartışmaların yaşandığı bu toplantıda, 46'ya karşı 48 oy ile ilk oturuma katılmama kararı alınmıştı. Fakat bu karar rağmen CHP Genel Sekreteri Kamil Kırıklioğlu'nun aralarında olduğu 31 milletvekili ilk oturumda oy kullanmıştı (Çavdar, 2019: 220).

Askerin aday dönemin Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler oldu. Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'in Ağustos 1971'de emekliye ayrılması gerekiyordu. Fakat görev süresi bir yıl uzatıldı. Ağustos 1972'de Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, komutanların baskıyla emekliye ayrıldı ve Gürler'in Genelkurmay Başkanı olmasıyla Cumhurbaşkanlığı yolu Faruk Gürler'e açılmış oldu (Akşin, 2005: 267). Dönemin Milli Savunma Bakanı Mehmet İzmen, Faruk Gürler'in kontenjan senatörü seçilmesi için 5 Mart 1973'te görevinden istifa etmişti. İzmen'den boşalan senatörlüğe, Cumhurbaşkanı tarafından Faruk Gürler atanmış, bir gün sonra da Genelkurmay Başkanlığından istifa etmiştir. Böylece, Faruk Gürler'in Cumhurbaşkanlığı adaylığı önünde hiçbir engel kalmamıştır.

13 Mart 1973 günü Cumhurbaşkanlığı seçimi başladı. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin başlamasıyla üst düzey komutanlarda Meclise gelerek, siyasiler üzerinde baskı kurmaya çalıştılar. Cumhurbaşkanlığı seçimine üç aday katıldı. Cumhurbaşkanlığı seçimi için ilk oylama 13 Mart 1973 günü yapıldı. Seçime Faruk Gürler, AP'nin aday Cumhurbaşkanı Senatosu Başkanı Tekin Arıburun ve Demokratik Parti lideri Ferruh Bozbeyli katıldı. Hiçbir aday yeterli çoğunluğu sağlayamayınca, 20 Mart'ta, Faruk Gürler ve Tekin

Arıburun adaylıktan çekildiler ve yeni çözüm yolları aranmaya başlandı (Çetin, 2016: 196).

Meclis'teki dört oylamada hiçbir adet yeterli çoğunluğu sağlamayınca, mevcut Cumhurbaşkanı Sunay'ın görevinin iki yıl uzatılması gündeme gelmiştir. AP ve CHP dışındaki siyasi partiler, bu öneriye sıcak bakmamışlardır. 303 milletvekilinin imzası ile verilen anayasa değişikliği teklifi, 22 Mart 1973 günü Meclis'te oylanmış ve 299 oyla, 1 oy eksikle reddedilmiştir. Teklif, reddedilmesine rağmen, Cumhuriyet Senatosu'nda da görüşülmüştür. Tabi senatör İsmet İnönü, bu anayasa değişikliğine *“Süresini doldurmuş bir insan, bu görevi yerine getirmiş olur. Bunu bir tertiple çözmek istemesi siyasal yaşamın en büyük zehrini teşkil eder. Anayasayı değiştirecek olursanız bu takdirde bugüne kadar olanlar sürecektir.”* sözleri ile karşı olduğunu belirtmiş ve Senato'da yapılan oylamada anayasa değişikliği reddedilmiştir (Çavdar, 2019: 221; Arcayürek, 2014: 232-33).

Sunay ile ilgili anayasa değişikliği kabul edilmeyince, siyasal partiler çok vakit geçirmeden bir aday üzerinde anlaşabilmek için yoğun bir çalışma dönemine girmişlerdir. Yapılan görüşmeler sonucunda AP, CHP, GP dönemin Anayasa Mahkemesi Başkanı Muhittin Taylan'ı Cumhurbaşkanlığına aday olarak göstermişlerdir. Muhittin Taylan'ın Cumhurbaşkanlığına aday olabilmesi için Cumhurbaşkanı tarafından senatör olarak atanması gerekmektedir. Fakat Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Taylan'ın senatör olarak atanmasını diğer bir ifade ile Taylan'ın Cumhurbaşkanı olmasını uygun görmemiştir. Bu ortamda, AP lideri Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanlığı için üç önerisi olmuştur. Bunlar TBMM'den bir kişinin aday olarak gösterilmesi, erken genel seçim kararının alınması ve Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesidir. Fakat bu öneriler, siyasal partiler tarafından kabul edilmemiştir (Alatlı, 2002: 93).

Bu gelişmeden sonra siyasal parti ile hiçbir bağı olmayan, tarafsız dört kontenjan senatörü üzerinde durulmuştur. Bu dört isimden Faruk Gürler'in aday gösterilmesi söz konusu değildi. Naim Talu ve Sabahattin Özbek'in adaylığını ise CHP lideri Bülent Ecevit istememişti. Sonuç olarak, geriye kalan tek isim olan Fahri Korutürk üzerinde anlaşmaya varılmıştır (Çavdar, 2019: 221-22). 6 Nisan 1973'te yapılan oylamaya 557 üye katılmış ve 365 oyla Fahri Korutürk, Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhurbaşkanının seçilmesi sonrasında 7 Nisan'da Başbakan Ferit Melen hükümetin istifasını Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e sunması ile Ferit Melen hükümeti dönemi sona ermiştir. Siyasal parti liderlerinin adayları olan Fahri Korutürk, Cumhurbaşkanı seçilirken; Faruk Gürler, 12 Mart Muhtırasının önde gelen komutanlarından biri olmasına rağmen, Cumhurbaşkanı seçilmedi. Bu durum, 12 Mart Muhtırasının hem siyasi hem de sosyal bakımdan bir etkisinin kalmadığının göstergesidir.

4. FERİT MELEN HÜKÜMETİ DÖNEMİNDEKİ DİĞER GELİŞMELER

Ferit Melen hükümetinin diğer önemli gelişmeleri arasında sıkıyönetim uygulaması, dernekler kanunu ve Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı yer almaktadır. 12 Mart Muhtırası sonrası kurulan Birinci Nihat Erim hükümeti döneminde 26 Nisan 1971’de Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Diyarbakır, Kocaeli, Sakarya, Eskişehir, Hatay, Zonguldak, Siirt olmak üzere 11 ilde sıkıyönetim ilan edildi. 11 ile sıkıyönetim komutanları atandı ve mahkemeler kuruldu. Dev-Genç, Milliyetçi Kültür Birliği, Ülkü Ocakları gibi sağ ve sol görüşlü birçok örgüt sıkıyönetim komutanlıkları tarafından kapatıldı. Bunun dışında grev, toplantı, yürüyüş gibi faaliyetler yasaklandı. Ferit Melen hükümeti döneminde de sıkıyönetim uygulaması devam etti ve tartışmalı geçen oturumlarla sıkıyönetim uzatıldı. Sıkıyönetimin hükümetin sorumluluğunda olduğu şeklindeki eleştirilere Başbakan Ferit Melen, sıkıyönetim komutanlıklarının siyasal iktidardan emir almadığını, tek başına karar aldığını ve hükümete bağlı olmadığını vurgu yapmıştır. Bu dönemde, sıkıyönetim komutanlıklarının aldığı kararlar arasında, Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı askeri mahkemesinde, TİP üyeleri yargılanmış ve her biri 15’er yıla çarptırılması yer almaktadır. Melen hükümeti döneminde Zonguldak ve Sakarya’da sıkıyönetim kaldırılarak, 9 ilde bu uygulamaya devam edilmiştir (Kınık, 2014: 28-33).

Melen hükümeti döneminde kabul edilen kanunlardan biri de dernekler kanunudur. Kanunla derneklerin her zaman ve her konuda denetlenmesine imkan verilmiş, özel ve resmi eğitim kurumlarındaki dernek vb. örgütler feshedilmiş, aşırı ideolojilerle aynı isimler dernek kurulmasına izin verilmemiş ve derneklerin bir grup ya da siyasal parti ile bağlantısı yasaklanmıştır. Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) gibi birçok dernek bu dönemde kapatılmıştır (Kınık, 2014: 69-70).

Bu dönemde kabul edilen Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, altı kesimden oluşmaktadır. Birinci kesimde, önceki dönemdeki ekonomik ve sosyal alandaki gelişmelere; ikinci kesim hedef ve amaçlar olup, ekonomik ve sosyal hedeflere, istihdam, gelir dağılımı, sanayileşme, dışa bağımlılığın azaltılması ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi gibi amaçlara; üçüncü kesim planın hedef ve dengeleri olup, GSMH gelişmesi ve yapısı, yatırım-tasarruf dengesi, kaynaklar-harcamalar, finans dengesi ve dış ekonomik ilişkilere; dördüncü kesimde, sektördeki gelişmelere; beşinci kesim politika ve reformlar olup, tasarruf ve finansman, yatırım, fiyat-ücret gibi politikalara, adalet, toprak ve tarım, eğitim, kamu ve maden-petrol gibi alanlardaki reformlara; altıncı kesimde planın uygulanmasına yer verilmiştir (DPT, 1973). 26 Ekim 1972’de Mecliste yer yer kavgaların yaşandığı oturumda, 98 ret oyuna karşı 193 oyla Üçüncü beş Yıllık Kalkınma Planı kabul edildi (Kınık, 2014: 79).

SONUÇ

12 Mart Muhtırası sonrası kurulan Ferit Melen hükümetinin ele alındığı çalışmada, Türk siyasal hayatında önemli bir yeri olan iki önemli gelişmenin bu dönemde yaşandığı görülmektedir. Bunlardan biri anayasa değişikliği iken diğeri de Cumhurbaşkanlığı seçimidir.

Melen hükümeti döneminde yapılan anayasa değişiklikleri ile devlet ön plana çıkarken; birey ikincil planda kalmıştır. Hükümete, Kanun Hükümünde Kararname (KHK) çıkarma yetkisini verilmesi, TRT'nin özerkliği, devlet memurlarının sendika kurma hakkının ellerinden alınması gibi bazı önemli değişikliklerin bu dönemde yapılmıştır. Muhtıra sonrası ortamın hassasiyetine rağmen, dört siyasal parti arasındaki uzlaşma sonucunda, bu önemli değişiklikler hayata geçirilmiştir. Bu da Melen hükümetinin gerçekleştirdiği önemli bir başarı olarak değerlendirilebilir.

Melen hükümeti döneminin en önemli olayı, tabii ki Cumhurbaşkanlığı seçimidir. Daha önceki Cumhurbaşkanlığı seçimlerine bakıldığında, askerinin önemli bir baskısının, etkisinin olduğu görülmektedir. 1973 Cumhurbaşkanlığı seçiminde siyasetçiler, askerinin baskısına göğüs gererek, kendi belirledikleri adayı, Cumhurbaşkanlığına getirmişlerdir. Cumhurbaşkanlığı seçimi, siyasetçiler tarafından 12 Mart'ın rövanşı olarak görülmüştür. Gürler'in seçilememesinde, askeri içindeki farklı görüşler, bölünmüşlük, bir bütün olarak askerinin, Gürler'in arkasında durmaması, Muhsin Batur'un Gürler'e verdiği desteği çekmesi gibi etkenler yer almaktadır. Faruk Gürler'in seçilmemesi, 12 Mart Muhtırasının hem siyasi hem de sosyal bakımdan bir etkisinin kalmadığının göstergesidir.

Cumhurbaşkanlığı seçim süreci ülkedeki siyasi atmosferin oldukça gerildiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu gerilim tabii ki iktidardaki Ferit Melen hükümetini negatif bir biçimde etkilemiştir. Başbakan Ferit Melen, Faruk Gürler'e destek vermiştir. Fahri Korutürk'ün Cumhurbaşkanlığı seçilmesiyle Başbakan Ferit Melen, istifasını vermiştir (Ahmad, 1994: 359). 1973 Cumhurbaşkanlığı seçiminden 34 yıl sonra 2007 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde tarihe e-muhtıra olarak geçen bildirinin yayımlanması ve Anayasa Mahkemesi'nin 367 kararı, hem askerinin hem de yargının etkisini göstermektedir. Bu da ülkemizdeki demokrasi mekanizmasının tam olarak oturmadığı, siyasi kültürümüzün de çok fazla değişime uğramadığı şeklinde değerlendirilebilir.

1973 Cumhurbaşkanlığı seçiminde, askerinin yaptığı baskı sonuç vermedi ve siyasetçiler, eski Genel Kurmay Başkanı Faruk Gürler'i Cumhurbaşkanı seçmediler. Siyasetçilerin bu yönde hareket etmesinde, Gürler'in Cumhurbaşkanı seçilmediği taktirde, ordunun bir darbe yapmayacağını siyasetçiler tarafından bilinmesi etkili olmuştur. Gürler'in seçilememesinde, dönemin en kuvvetli isimlerinden Hava Kuvvetleri Komutanı Muh-

sin Batur'un Gürlar'e verdiği desteği çekmesi önem arz etmektedir. 1973 Cumhurbaşkanlığı seçimi, Türk siyasi tarihinde asker-siyasi çekişmesini yansıtan örnek gelişmelerden biri olarak kabul edilebilir. Melen hükümeti, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve askerın desteklediği kısa süreli bir hükümet olarak Türk siyasal hayatındaki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1994). *Demokrasi sürecinde Türkiye 1945-1980*, İstanbul: Hil yayınları.
- Akşin, S. (2005). *Çağdaş Türkiye tarihi 1908-1980*, Cilt. 4, İstanbul: Cem yayınevi.
- Alatlı, E. (2002). *Müdahale*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arcayürek, C. (2014). *11 Cumhurbaşkanı 11 öykü Çankaya (1923-1980)*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Batur, M. (1985). *Anılar ve görüşler "üç dönemin perde arkası"*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Çavdar, T (2019). *Türkiye'nin demokrasi tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Çavuşoğlu, H. (Ed.) (2019). *Talat Aydemir'in darbe girişimlerinin Türk siyasal hayatına etkileri*, Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Araştırmalar ve Değerlendirmeler, Cilt 4, Ankara: Gece kitaplığı, 35-46.
- Çetin, H. (2016). *Türk siyasal hayatında krizler, kahramanlar ve hainler*, V. Cilt, Ankara: Orion kitabevi.
- DPT (1973). *Üçüncü beş yıllık kalkınma planı*, Ankara.
- Dursun, D. (2003). *12 Mart darbesi haturalar gözlemler düşünceler*, İstanbul: Şehir Yayınları.
- Erdoğan, M. (2003). *Türkiye'de anayasalar ve siyaset*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Gülbay, A. (2017). *12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de seçimler ve sonuçları*, Hacettepe üniversitesi AİİTE, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara.
- Karataş, M. (2019). *Türkiye'de asker-sivil ilişkileri bağlamında 12 Mart muhtırası ve partilerüstü hükümet modeli üzerine bir değerlendirme*, ABAD, 2(3): 69-110.
- Kınık, H. (2014). *12 Mart muhtırası sonrası geçiş dönemi Ferit Melen ve Naim Talu hükümetleri (22 Mayıs 1972-26 Ocak 1974)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul.

Bölüm 59

GAZ KROMATOĞRAFİSİ/ KÜTLE SPEKTROFOTOMETRESİ (GC/MS) TEKNİĞİ KULLANILARAK YAPILAN ARKEOMETRİK ÇALIŞMALAR

İsmail TARHAN¹, İlker IŞIK²

1 Dr., Selçuk Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyokimya Bölümü, ismtarhan@gmail.com / ismtarhan@selcuk.edu.tr Orcid No: 0000-0003-3353-8635

2 Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, ilkerarkeo26@gmail.com / ilkerarkeo@selcuk.edu.tr Orcid No: 0000-0003-4510-6100

1. Giriş

Arkeometri, içinde bulunduğumuz yüzyılda sıklıkla kullanılmaya başlanan ve arkeolojik sorulara cevap aranması amacıyla kimya, biyokimya, fizik, jeoloji ve coğrafya gibi doğa bilimlerinden faydalanan disiplinler arası bir araştırma alanıdır. Bu sebeple farklı alanlarda uzmanlaşmış bilim insanlarının iş birliği içerisinde uyumlu bir çalışma ortamı oluşturabilmesi, arkeometrik gelişmeler için vazgeçilemez bir durumdur. Özellikle arkeolojik eserlerin tanımlanması, coğrafi kaynağının belirlenmesi, etnik köken analizi, tarihlenme çalışmaları ve orijinallliği gibi konularda kimyanın bir alt bilim dalı olan analitik kimya, içerdiği miktar analizine dayalı metodları ve bu analizlerden elde edilen verileri işlemeye yönelik matematiksel ve istatistiksel yöntemleri ile arkeoloji dünyasında ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda karakterizasyon teknikleri ve bunların arkeolojide kullanımı arkeometrik analizler için son derece önemli hale gelmiştir (Işık, 2018) . Analitik kimyanın arkeometri çalışmalarındaki büyük önemi, bu konuda yayınlanmış olan birçok araştırma makalesi ve kurumsal yayınevleri tarafından basılmış olan kapsamlı kitaplar incelendiğinde daha iyi anlaşılabilir (Edwards & Vandenabeele, 2012; Pollard, Batt, Stern, & Young, 2007).

Arkeometri alanında yapılan çalışmaların çoğu diğer bilimsel gelişmelere göre yeni sayılabilecek bir zaman diliminde gerçekleştirilmiştir. İlk olarak 18. Yüzyılda, volumetri ve gravimetri gibi geleneksel kimyasal analiz metodları antik materyallerin karakterizasyonu için kullanılmıştır. Klaproth ve arkadaşları, madeni para, renk pigmentleri, çanak-çömlek ve cam gibi antik eserleri analitik metodlar kullanarak inceleyen ilk bilim adamları olmuşlardır (Caley, 1951). Geçen süre içerisinde çeşitli antik eserlerin incelenmesi için yeni analitik tekniklerin ve yöntemlerin gelişimi hızlanmış ve özellikle 1960'lı yıllardan itibaren mermer, taş, toprak, reçi-ne, sıva, insan atıkları, kemik ve DNA gibi daha nicel sonuçlar vermeye müsait arkeolojik buluntuların kimyasal analizleri önem kazanmıştır.

2. Kromatografiye Giriş

İlk kez 20. y.y. başlarında Rus botanikçi Michail Tswett tarafından kullanılan kromatografi, tüm bilim dallarında uygulaması bulunan güçlü bir ayırma ve tayin tekniğidir. Tswett yeşil yapraklardan elde ettiği çözeltiyi, toz haline getirilmiş kalsiyum karbonatla doldurulmuş cam bir kolondan geçirerek çözeltide bulunan klorofil, ksantofil gibi renkli maddeleri (pigmentleri) kolonda ayrı tabakalar (halkalar) halinde ayırmayı başarmıştır. Yunancada chroma “renk”, graphin de “yazma” anlamına geldiğinden, kolonda renkli bantlar şeklinde ayrılımlar gören Michail Tswett, bu tekniği “chromagraphein” olarak adlandırmıştır (Ettre, 2003).

Kromatografi çok geniş ve verimli bir analitik yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kromatografi alandaki araştırmalarından dolayı şimdiye kadar 12 bilim adamına Nobel ödülü verilmiştir. Hiçbir araştırma alanında bu kadar çok Nobel ödülü verilmemiş olması kromatografi tekniğinin üstünlüğünü ortaya koymaktadır.

Teknik bir tanım yapmak gerekirse; kromatografi, bir karışımda bulunan kimyasal bileşenlerin, hareketli (mobil) bir faz yardımıyla sabit (stationary) faz üzerinden değişik hızlarla hareket etmeleri veya sürüklenmeleri esasına dayanarak birbirinden ayrılmasını sağlayan ve ayrılan bileşenlerin miktarlarının çeşitli fiziksel ve kimyasal metotlarla belirlenmesine imkan veren bir ayırma ve tayin metodudur. Hareketli ve sabit fazlar, numune bileşenlerinin farklı oranlarda dağılmasını sağlayacak şekilde ve yapılacak analiz metoduna göre seçilebilmektedir. Sabit faz tarafından kuvvetli bir şekilde tutulan numune bileşenleri daha yavaş hareket ederken; zayıf tutulan numune bileşenleri ise hızlı hareket ederek birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bu hareket hızının farklılığı sonucu, numunede bulunan bileşenler birbirlerinden kalitatif veya kantitatif olarak analiz edilebilen farklı bantlar veya bölgeler şeklinde konumlanmaktadır.

2.1. Kromatografinin Sınıflandırılması

Kromatografik teknikler, içerisinde bulunan farklı uygulama yöntemlerine göre birden fazla başlık altında sınıflandırılabilir. Bunlar;

Ayrılma mekanizmalarına göre;

- Adsorpsiyon kromatografisi
- Partisyon kromatografisi
- İyon değiştirme kromatografisi
- Jel filtrasyon (Moleküler eleme) kromatografisi
- İyon çifti kromatografisi
- Afinite kromatografisi

Uygulama biçimine göre

- Düzlemsel kromatografi
 - Kâğıt kromatografisi
 - İnce tabaka kromatografisi (TLC)
- Kolon kromatografisi
 - Gaz kromatografisi (GC)
 - Yüksek basınçlı sıvı kromatografisi (HPLC)

Faz tiplerine göre

- Sıvı kromatografisi
 - Sıvı-Katı kromatografisi
 - Sıvı-Sıvı kromatografisi
- Gaz kromatografisi
 - Gaz-Katı kromatografisi
 - Gaz-Sıvı kromatografisi
- Süperkritik akışkanlı kromatografi

Çizelge 2.1. Kolon Kromatografisi Metotları (Saraç, 2009)

Genel Sınıflandırma	Özel Metot	Durgun Faz	Denge Tipi
Sıvı kromatografisi (hareketli fazı; sıvı)	Sıvı-sıvı ve partiyon	Bir kalıntı üzerine adsorplanmış sıvı	Karışmayan sıvılar arasında partiyon
	Bağlı-sıvı faz	Katı bir yüzeye bağlı organik türler	Sıvı ve bağlı yüzey arasında partiyon
	Sıvı-katı veya adsorpsiyon	Katı	Adsorpsiyon
	İyon değişimi	İyon değiştirici reçine	İyon değişimi
	Boyut elemesi	Polimer katının yüzeyindeki sıvı	Partiyon/eleme
Gaz kromatografisi (hareketli faz; gaz)	Gaz-sıvı	Bir katı üzerine absorplanmış sıvı	Gaz ve sıvı arasında partiyon
	Bağlı-gaz fazı	Katı bir yüzeye bağlı organik türler	Sıvı ve bağlı yüzey arasında partiyon
	Gaz-katı	Katı	Adsorpsiyon
Süperkritik akışkanlı kromatografi (hareketli faz; süperkritik akışkan)		Katı bir yüzeye bağlı organik türler	Süperkritik akışkan ve bağlı yüzey arasında partiyon

Çizelge 2.1'in ilk sütununda gösterildiği gibi kromatografik metotlar sıvı, gaz veya süperkritik akışkan olmak üzere, hareketli fazın yapısına bağlı olarak üç sınıfta da verilebilmektedir. Bu tablonun ikinci sütununda

durgun fazın yapısına ve fazlar arası dengenin niteliğine bağlı olarak beş tür sıvı kromatografi, üç tür de gaz kromatografi tekniği bulunduğu görülmektedir (Saraç, 2009).

2.2. Gaz Kromatografisi (GC)-Kütle spektrofotometresi (MS) Tekniği

Gaz kromatografisi (GC) uçucu olan ya da çeşitli türevlendirme metotları ile uçucu hale getirilebilen numunelerin ayırma ve tayin analizlerinde en çok kullanılan ayırma tekniğidir. GC ile ulaşılan ayırma seviyesi, doymuş ve doymamış yağ asitleri, trigliseritler, steroller ve birçok biyoaktif türlerin başarılı bir şekilde tayin ve tespit edilmesine müsaade etmektedir. Gaz kromatografisinde genellikle hidrojen ve helyum gazları hareketli faz olarak kullanılmakta ve bu gazlar numune ile herhangi bir etkileşime girmediklerinden sadece numuneleri taşıma görevi üstlenmektedirler.

Gaz kromatografisinde ayırımı gerçekleştirilen türlerin tayini için çeşitli dedektörler kullanılmaktadır. Bunlardan en fazla tercih edileni, düşük maliyeti ve kolay kullanımı sebebiyle alev iyonlaşma dedektörüdür (FID). Kapiler kolonun sonuna monte edilen FID dedektörü, kolondan çıkan her bir türün yakılması ile ortaya çıkan elektriksel iletkenlik farkını ölçerek sinyal oluşturmaktadır. Gaz kromatografisi sergilediği yüksek ayırma potansiyeline karşın, ayırdığı türleri tayin etme noktasında sahip olduğu dedektörlerden ziyade farklı tekniklerin dahil edilmesine ihtiyaç duymaktadır. Sahip olduğu FID ve diğer dedektörler, ayırımı yapılan bileşenlerin türlerini tespit edememekte; içerdği türler ve bu türlerin konsantrasyonları tam olarak bilinen ticari standart karışımlar kullanılarak sadece miktarları hakkında bilgi verebilmektedirler.

Kütle spektrofotometresi (MS), moleküllerin iyon mertebelerinde ölçümelerini gerçekleştirdiğinden en hassas tayin sistemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kütle spektrofotometrelerinin farklı analitik sistemlerde dedektör olarak kullanılması sonucu ICP-MS, GC-MS, HPLC-MS gibi birleştirilmiş-teknikler olarak da adlandırılan günümüzün en hassas analiz teknikleri karşımıza çıkmaktadır. Kütle spektrofotometresinin temel prensibi, harici olarak oluşturulan bir elektrik ve / veya manyetik alanda hareket eden elektrik yüklü iyonların veya moleküllerin, farklı kütle/yük (m/z) oranlarından faydalanarak tayin edilmeleri esasına dayanmaktadır. Doğadaki her iyon veya molekülün kütle/yük oranı farklı olduğu için analiz sonucu elde edilen kütle/yük oranının mevcut veri tabanlarındaki kütle/yük oranları ile karşılaştırılması sonucu analiz edilen bileşenin türü tespit edilebilmektedir.

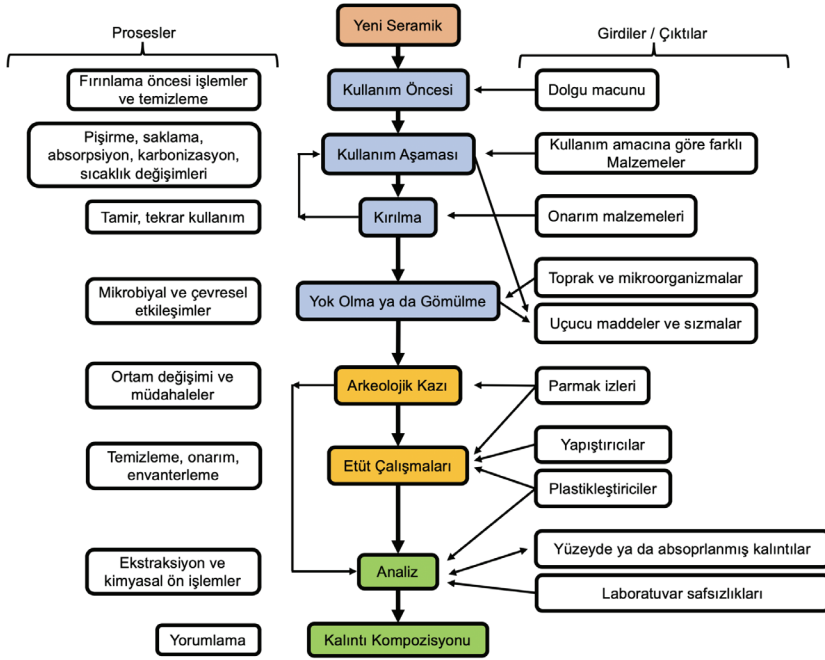
Gaz kromatografisi sisteminin dedektör kısmının sökülüp bu noktaya bir kütle spektrofotometresi bağlanması ile uçucu özellik gösteren karışım-

larda bulunan biyoaktif bileşenlerin hem ayrımı hem de türlerinin tayini GC-MS tekniği ile başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmektedir. GC-MS tekniğinin diğer kütle spektrofotometresi içeren ayırma tekniklerinden en önemli üstünlüğü kompleks moleküllerin bile başarılı bir şekilde iyonlaştırılarak analiz edilebilmesidir (Pollard et al., 2007). Kütle spektrofotometresine sahip olan gaz kromatografisi sistemleri; kimya, petrol, çevre, ilaç, adli tıp, gıda ve kozmetik gibi alanlarda kullanım alanı bulduğu kadar, arkeoloji ve arkeometrik çalışma alanlarında da büyük oranda uygulama alanı bulmakta ve sağladığı nitelikli veriler sonucu faydalı bir analitik tayin tekniği olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Gaz Kromatografisi-Kütle Spektrofotometresi (GC-MS) Tekniğinin Arkeometrideki Uygulama Alanları

Tarihi bir eserin karakterize edilmesi sonucunda elde edilen veriler arkeologların cevap aradıkları yer, zaman ve koşul eksenine mutlak çözüm üretebilmektedir. Bu bağlamda yapılan ileri analiz yöntemleri vasıtasıyla kültürel mirasın sağlıklı bir şekilde korunması ve sonraki nesillere aktarılması mümkün olmaktadır. 20. yy.dan itibaren artış gösteren arkeoloji ve fen bilimleri dayanışması yeni bir disiplin olan arkeometri çatısı altında sürdürülmüş ve teknik kapasitesi yüksek bilim insanlarının interdisipliner bir modelde araştırma yürüterek ortak çalışma bilincinin gelişmesine neden olmuştur. Kromatografik çalışmaların 1970 yıllarında dahil olduğu bu süreç organik malzemelerin içeriğini saptamada ve yorumlamada birçok kolaylığı da beraberinde getirmiştir.

Arkeolojik seramik eserlerin üzerinde tespit edilen organik kalıntılar, ilgili eserin üretiminden kullanımına ve kullanımı sonrası kazı ve nihai analizine kadar geçen sürede birçok değişime uğrayabilmektedir. Şekil 3.1’de arkeolojik bir seramiğin yaşam döngüsünü ve bu döngüdeki olası değişimleri verilmiştir (Bonfield, 1997).

Şekil 3.1. Seramik kaplarındaki kalıntıların üretimden kazı sonrası işlemlere kadar geçirdiği olası dönüşüm süreçleri (Bonfield, 1997)

Arkeolojik çalışmalar sonucu bulunan organik kalıntıların çoğu seramik kaplarla ilişkili olmaktadır. Kap şeklinin analizi, seramik tipi, kullanım aşınması vb gibi analizler tarafından sağlanan ek veriler daha çok geleneksel arkeolojik yaklaşımları desteklemekte ve bu nedenle organik içerikleri doğrudan tespit edebilmek için ileri analiz tekniklerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğrultuda Çizelge 3.1.'de GC-MS tekniği ile analiz edilebilen arkeolojik eserlerin türleri verilmiştir.

Organik kalıntılar genellikle bir nesnenin yüzeyinde görünür bir kalıntı olarak gözlemlenebilmekle birlikte aynı zamanda seramik yapılarının mikroorganizmaların erişemeyeceği küçük gözenek yapıları içerisinde de absorbe edilmiş olarak bulunabilmektedirler. Tüm bu kalıntılar amorf formda olduğundan, kapsamlı bir kimyasal analiz yapılmadan kalıntının bileşiminin tanımlanabilmesi mümkün olamamaktadır.

Seramik ve GC-MS tekniği kullanılarak yapılan çalışmalara değinecek olursak; örneğin, Tache ve ark. (2008)'nın yapmış olduğu bir çalışmada, Batiscan bölgesindeki çanak çömlek parçaları üzerinde, dört baskın organik kalıntıyı py-GC/MS analizinin sonuçları ile belirlemişlerdir (Tache, White, & Seelen, 2008). Bu analiz sonuçlarının kromatografik alanlarını nispi yüzde bazında karşılaştırmışlar ve bu sonuçlardan faydalanarak bu kaplarda azot tespit ettikleri bitkilerin ve tatlı su balıklarının pişirildiği,

dolayısıyla da böyle değerli gıdaların tespiti sayesinde seramiklerin sosyal faktörleri belgeleme açısından bir örnek teşkil ettiği sonucuna varmışlardır.

Çizelge 3.1. GC-MS tekniği ile analiz edilebilen arkeolojik eserler ve analiz edilen türler (Edwards & Vandenabeele, 2012)

Arkeolojik Eser	Analiz Edilen Tür
(Seramik) Pişmiş Toprak eserler	Yağ asitleri
	Steroller
	Tokoferoller
	Tokotrienoller
	Skualen
	Terpeneoidler
	Vakslar
	Organik kalıntılar
	Renk pigmentleri
	Reçine
	Katı kalıntılar
	Vernik
Taşlar	Organik kalıntılar
	Renk pigmentleri
	Reçine
	Zift
	Kehribar
	Cila
Mumyalar	Renk pigmentleri
	Reçine
	Katı kalıntılar
	Organik kalıntılar
Sikkeler	Katı kalıntılar
	Organik kalıntılar
Cam ve metal objeler	Organik kalıntılar
	Katı kalıntılar

Yine benzer şekilde bir başka çalışmada ise; Özbal ve ark. (2010) 2009 kazı döneminde Barcın Höyük'ün özellikle Geç Neolitik (M.Ö. 7. Binyılın ikinci yarısı) döneminde tarihlenen 136 adet çanak çömlek örneklerini seçerek, kalıntı analizi yapmışlardır (Özbal et al., 2010). Organik kalıntıların nicel ve nitel analizlerini GC ile gerçekleştiren Bal ve ark., bu analiz sonucunda lipidlerin bozulma ürünü olan yağ asitlerini incelemişlerdir. Elde ettikleri veriler doğrultusunda Barcın Höyüğü'nde Neolitik Dönemde yaşayan halkın bölgenin bilinen en erken süt ürünlerini tükettiklerini tespit etmişlerdir. Beck (2012) ise, Batı ve İç Anadolu seramik kalıntıları üzerin-

deki gıda kalıntılarını GC/MS ile tespit etmiştir (Beck, 2012). Bu sayede Beck, elde ettiği analiz sonuçları ile birlikte arkeolojik kayıtlarda tanınan doğal ürün çeşitliliğini tespit ederek, bu çeşitliliği var olan kayıtlarda artırdığı yönünde değerlendirme yapmıştır. Son yıllarda yapılan seramik çalışmasına örnek verecek olursak, Sanchez ve ark. (2019) nın yapmış olduğu çalışmayı gösterebiliriz. Araştırmacılar, İspanya’ da yaşamış yerli Cerro de los Vientos topluluğundan alınan arkeolojik eserleri çeşitli fiziko-kimyasal analizlere tabi tutmuşlardır. Mikro Raman Spektroskopisi (MRS) ve Enerji Dağıtıcı X Ray Floresan (EDXRF) ile seramiklerin mineral ve elementel kompozisyonları tanımlanırken, Gaz Kromatografisi-Kütle Spektrometresi (GC-MS) ile seramiklerde hem balmumu hem de yiyecek kalıntıları tespit edilmiştir. Bu tekniklerin ortak kullanımı ile Sanchez ve ark., yerli Cerro de los Vientos topluluğu ile Doğu Akdeniz etkisi arasındaki etkileşimi inceleyebilmişlerdir (Sánchez et al., 2019).

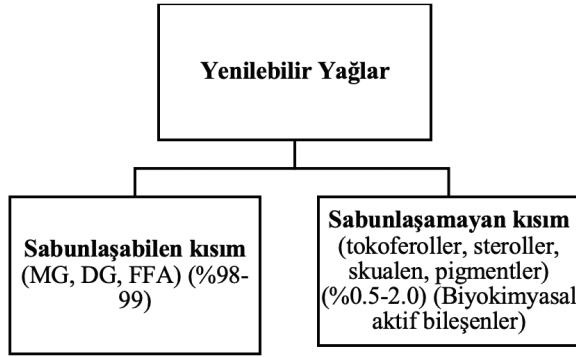
Tüm bunların yanında organik kalıntı türüne şarap örneği vermemiz de mümkündür. Şarap, çeşitli analitik tekniklerin uygulanabildiği birkaç malzemenin biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu analiz tekniklerinin çoğu geleneksel tekniklerdir ve seçicilikleri ve hassasiyetleri az olmaktadır. GC-MS tekniğinin şarap analizlerinde kullanılmasıyla bozunma ürünleri daha doğru olarak yorumlanabilmekte ve pozitif hatalı sonuçlara yol açabilecek olan kontaminasyon gibi olumsuzlukların önüne geçilebilmektedir. (Murray, Boulton, & Heron, 2000).

Yenilebilir yağlarda bulunan biyoaktif bileşenlerin GC-MS tekniği ile incelenmesi konusu oldukça detaylıdır. Yenilebilir yağlar, çift karbon sayılı (4–24) doymuş veya doymamış yağ asitlerinin gliserinle verdiği trigliseritlerdir (TG). Saf yağın bileşiminde C, H ve O elementleri bulunmaktadır. Bu bileşikler suda çözünmediği halde pek çok organik çözücüde çözünürler ve sudan daha düşük yoğunluğa sahiptirler. Yenilebilir yağların ana bileşeni yaklaşık %99’luk kısmını oluşturan TG’lerdir. Geriye kalan yaklaşık %1’lik kısım ise monogliserit (MG) ve digliserit (DG)’ler, serbest yağ asit (FFA)’leri, tokoferoller, steroller, hidrokarbon olarak başlıca skualen, alifatik alkoller ve renk pigmentlerinden oluşmaktadır (Şekil 3.2) (Tarhan, 2018).

Yenilebilir yağların kimyasal kompozisyonu iki ana gruba ayrılabilir. Bunlardan birincisi neredeyse yağın ağırlıkça %98-99’unu oluşturan sabunlaşabilen kısmı; diğeri ise ağırlıkça %0.5-2.0’ını oluşturan ve biyokimyasal bakımdan büyük öneme sahip, arkeolojik analizler için ayırt edici bileşenleri içeren sabunlaşamayan kısımdır (Şekil 3.3) (Tarhan, 2018).

Şekil 3.2. Yenilebilir yağların ana bileşenleri (Tarhan, 2018)

Şekil 3.3 Yenilebilir yağların kimyasal kompozisyonu (Tarhan, 2018)

Yağ asitlerinin analizi, çok sayıdaki arkeolojik kalıntı analizinde faydalanılmıştır. Bunlar genellikle pişirme kapları (Charters et al., 1993), kandiller (Evershed, Vaughan, Dudd, & Soles, 1997) veya amforalar (Stern, Heron, Serpico, & Bourriau, 2000) olarak karşımıza çıkmaktadır. Yağ asitleri ayrıca korunmuş insan yumuşak dokularında (Evershed, 1990; Evershed & Connolly, 1988) ve kemiklerinde de (Evershed, Turner-Walker, Hedges, Tuross, & Leyden, 1995) bulunmuştur. Çizelge 3.2'de arkeolojik buluntulardaki organik kalıntıların GC-MS tekniği ile analiz edilebilen biyokimyasal grupları verilmiştir.

Çizelge 3.2. Arkeolojik buluntulardaki organik kalıntıların GC-MS tekniği ile analiz edilebilen biyokimyasal grupları

Biyokimyasal bileşenler	
n-alkanlar	Steroller
n-alkenler	Vakslar
n-alkoller	Vaks esterleri
Yağ asitleri	Trigliseritler
Yağ asidi metil esterleri	Fitalat plastikleştiricileri

Hopanlar	Skualen
Hopenler	Sülfür
Diklormetan	Su
Azot gazı	Oksijen gazı
Argon gazı	Karbondioksit gazı

Arkeolojik eserlerde bulunan yağ kalıntılarından ilgili yağın menşei- nin tespitinin, kurak ortamlar haricinde, sadece yağ asidi kompozisyonla- rına göre yapılması tam olarak doğru bir yaklaşım olmamaktadır (Copley et al., 2001). Triglicerit yapısının hidroliz olup tamamen yağ asidi şeklinde parçalanmış olduğu durumlarda, yağ asidi kompozisyonundan faydalana- rak ilgili yağın hayvansal ya da bitkisel kaynaklı olduğunu tespit etmek mümkün olamamaktadır (Pollard et al., 2007). Bu durumda yağlarda bu- lunan ve yağa özgü olan minör bileşenlerin analizi ön plana çıkmaktadır.

GC-MS ve ardışık termal desorpsiyon-GC-MS (TD-GCMS) ve pi- roliz-GC-MS (Py-GC-MS) incelenen mumyalarda, mumyalama ajanları olarak kullanılan serbest ve bağlı / polimerik organik doğal ürünlerin ka- rakterizasyonu ve bunların tanımlanması için kullanılmıştır (Buckley & Evershed, 2001; Jones, Higham, Oldfield, O'Connor, & Buckley, 2014). Mumya ile yapılan çalışmalardan birisi, Echeverria ve Niemeyer (2013) 'in San Pedro de Atacama'da (SPA) da elli altı mumyanın saçlarındaki nikotin ve triptamin alkaloidlerini GC-MS ile tanımlamayı amaçladıkları bir çalışmadır. Yapılan çalışma ile, nikotin tüketimine bağlı olarak orada yaşayan halkın sosyal ve refah düzeyleri tespit edilmeye çalışılmıştır (Ec- heverria & Niemeyer, 2013).

Arkeolojik kalıntılar çoğunlukla sadece bir defaya mahsus, küçük miktarda örneklemeyi mümkün kıldığı için mevcut olan en uygun analitik tekniğin uygulanması büyük öneme sahip olmaktadır. Bir önceki konu baş- lığında genel hatlarıyla değinilen GC-MS tekniği, lipid ve yağ kalıntıları için en yaygın olarak kullanılan analiz tekniği olarak karşımıza çıkmak- tadır. İlgili kalıntının yağ türevidir olma ihtimali çok yüksek ise ve yağ asidi kompozisyonu üzerine çalışılacaksa daha az maliyetli olan GC-FID tekniği de kullanılabilir. Karmaşık arkeolojik organik kalıntıların ayrılması ve tanımlanmasında, çalışılan kalıntının türünün ne olduğunun bilinmeme- si ve içerdiği tüm türlerin tespit ve tayinin yapılması istendiğinde GC-MS tekniği sahip olduğu üstün özellikleri ile öne çıkmakta ve birçok otorite tarafından "altın standart" olarak tanımlanmaktadır (Pollard et al., 2007).

GC-MS analiz tekniği kullanılarak yağ kalıntılarından yararlanıldığı bir çalışmayı özetleyecek olursak, Colonese ve ark. (2015) nın yapmış ol- duğu çalışmayı gösterebiliriz. Yapılan bu çalışmada, arkeolojik kazılarda bulunan kemiklerden lipidleri kolay bir şekilde geri kazanmışlar ve elde edilen bu lipidler sırasıyla çözücü ekstraksiyonu (diklorometan / metanol),

ardından asitleştirilmiş metanol ekstraksiyonu (metanol / H_2SO_4) kullanılarak ekstrakte edilmiştir. Lipidler daha sonra GC-MS ve GC-yanma-izotop oranı-MS (GC-C-IRMS) ile analiz edilmiştir. Elde edilen analiz sonuçları doğrultusunda araştırmacılar arkeolojik kemiklerden elde edilen lipidlerin döneme ait diyet girdisini yansıttığını ve bu bilgilerin deniz ve karasal tüketicilerin arasında ayırım yapmak için kullanılabileceğini tespit etmişlerdir (Colonese et al., 2015).

GC-MS tekniğinde faydalanılarak yapılan çalışmaların çoğu, çalışılan numuneyi tanımlamada kullanılabilen biyo belirteçlerin tespit edilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Bu biyo belirteçler, spesifik bir organik bileşiğin veya bileşik grubunun, günümüzdeki bir bitki veya hayvansal molekül ile eşleşen bir biyoaktif bileşeni olabilmektedir. Örnek olarak reçineleri tanımlamak için terpenoidler; sıvı ve katı yağları tanımlamak için trigliseritler, yağ asitleri, bitkisel steroller ve tokol türleri biyo belirteçler olarak kullanılabilmektedirler. Özellikle lipidlerin bozunma direnci diğer organik maddelere göre (DNA, proteinler, karbonhidratlar, şekerler) çok daha yüksek olduğu için, lipid analizleri arkeokimya da en yaygın olarak başvuru alan analiz metodu olmuştur (Eglinton et al., 1991). Biyo belirteçlerin tespit edildiği bir çalışma, Gismondi ve ark. (2018) nın yapmış olduğu çalışmadır. Yapılan çalışma, duvar boyası analizlerini kapsamaktadır. Terme degli Stucchi Dipinti arkeolojik kazısından (Roma, İtalya) elde edilen sekiz farklı renkli Julio-Claudian freskleri ayrıntılı kimyasal profiller elde edilerek GC-MS analizine tabi tutulmuştur. Sonuç olarak, GC-MS analizi sayesinde, her numune için ayrıntılı biyokimyasal profiller üretilmiş, bitkisel mumlar, yağlar ve reçinelerin bağlayıcı veya koruyucu kaplamalar olarak rol oynadıkları, hayvan tutkallarının (örneğin süt) az kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda GC-MS tekniğinin kullanıldığı bu çalışma ile Roma duvar resimlerinde boyarmadde olarak bitki pigmentlerinin (yani alizarin) ilk kez bilimsel olarak gösterildiği ve çeşitli bitki türlerine atfedilebilen çok çeşitli başka doğal moleküllerin (yani terpenik, fenolik ve alkaloid türevleri) varlığı tespit edilmiştir. Araştırmacılar aynı zamanda bu çalışmanın, Roma freskleri üzerindeki konservasyon ve restorasyon aşamalarında restoratörlere de büyük kolaylık sağlayabileceğini öngörmektedir (Gismondi et al., 2018). Ribechini ve ark. (2008) yapmış oldukları çalışmada Antik Roma Oplontis kazılarında elde edilen bir dizi cam eserlerin içeriğindeki organik materyallerin kompozisyonlarını incelemiş ve kökenleri tanımlamışlardır. Birçok analiz yönteminin kullanıldığı çalışmada, GC-MS analizleri ile cam eserlerin içeriğindeki uzun zincirli hidroksi asitler, n-alkanoller, alkandiyoller, n-alkanlar, uzun zincirli monoesterler, fitosteroller ve diterpenoid asitler gibi çok çeşitli bileşik sınıfları taranarak ayrıntılı bir şekilde moleküler kompozisyon sağlanmıştır (Ribechini, Modugno, Colombini, & Evershed, 2008).

4. Sonuç

Günümüzde analitik yöntemlerin ve tekniklerin hızla gelişmesiyle birlikte, geçmiş toplumların günümüze kadar ulaşan eserleri ve onların kalıntıları hakkında multidisipliner bakış açısıyla en gerçek ve en doğru verileri elde edebilmekteyiz. Bu noktada GC-MS tekniği kemik, yağ ve şarap gibi organik kalıntıların, çanak çömlek, pişirme taşları, mumya ve sikke gibi çok çeşitli malzemelerin çalışılmasına imkan sunması, esere zarar vermeden çok küçük miktarlardaki numunelerin dahi çalışılabilmesine olanak sağlaması bakımından oldukça avantajlı bir yöntem haline gelmiştir. GC-MS ile gerçekleştirilen arkeometrik çalışmalar sayesinde eserin içeriği, kökeni, türü, menşei ve üretim teknolojisi hakkında ipuçları elde edebilmekte ve böylece döneme ait sosyo-kültürel hayat, devrin ekonomisi vb. gibi konularda daha güçlü yorum yapabilme ve var olan durumu somut verilerle kanıtlayabilme imkanı bulabilmekteyiz.

İçinde bulunduğumuz küreselleşme sürecinde bizlere aktarılan kültürel mirası, dünya tarihini anlamada, kültürel çeşitliliğimizi korumada ve birbirimize saygı gösterme anlamında hepimizin yararına olan çok önemli bir unsurdur. Dolayısıyla bu kültürel mirası korumak ve onu gelecek nesillere aktarmak için, bilim insanlarının gelişen teknolojiye yararlanarak ortaya daha doğru ve daha gerçekçi bilgiler sunması büyük bir ihtiyaç haline gelmiştir. Bu ihtiyaca binaen; yapılan bu çalışma, son yıllarda kazı alanında yapılan çalışmalardan elde edilen tarihi ve arkeolojik eserlerin multidisipliner bir yaklaşımla, kromatografik analizler ışığında arkeolojik döneme ait daha sağlıklı bilgilerin elde edildiğine dair birtakım arkeometrik analiz çalışmalarını kapsadığını ve bu konuda çalışan arkeologlara, kimyagerlere ve restoratörlere ışık tutacağını öngörmekteyiz.

5. Referanslar

- Beck, E. M. (2012). Differentiation Of Biomarkers In Anatolian Chalcolithic & Bronze Age Ceramic Residues Using Gc/Ms. *Australian Archaeology*(74), 111-111. Retrieved From www.jstor.org/stable/23621529
- Bonfield, K. M. (1997). *The Analysis And Interpretation Of Lipid Residues Associated With Prehistoric Pottery: Pitfalls And Potential*. (Ph.D.). University Of Bradford, Uk.
- Buckley, S. A., & Evershed, R. P. (2001). Organic Chemistry Of Embalming Agents In Pharaonic And Graeco-Roman Mummies. *Nature*, 413(6858), 837-841. Doi:10.1038/35101588
- Caley, E. R. (1951). *Early History And Literature Of Archaeological*

- Chemistry. *Journal Of Chemical Education*, 28(2), 64. Doi:10.1021/Ed028p64
- Charters, S., Evershed, R. P., Goad, L. J., Leyden, A., Blinkhorn, P. W., & Denham, V. (1993). Quantification And Distribution Of Lipid In Archaeological Ceramics: Implications For Sampling Potsherds For Organic Residue Analysis And The Classification Of Vessel Use. *Archaeometry*, 35(2), 211-223. Doi:10.1111/J.1475-4754.1993.Tb01036.X
- Colonese, A. C., Farrell, T., Lucquin, A., Firth, D., Charlton, S., Robson, H. K., . . . Craig, O. E. (2015). Archaeological Bone Lipids As Palaeo-dietary Markers. *Rapid Communications In Mass Spectrometry*, 29(7), 611-618. Doi:10.1002/Rcm.7144
- Copley, M. S., Evershed, R. P., Rose, P. J., Clapham, A., Edwards, D. N., & Horton, M. C. (2001). Processing Palm Fruits In The Nile Valley — Biomolecular Evidence From Qasr Ibrim. *Antiquity*, 75(289), 538-542. Doi:10.1017/S0003598x00088761
- Echeverría, J., & Niemeyer, H. M. (2013). Nicotine In The Hair Of Mummies From San Pedro De Atacama (Northern Chile). *Journal Of Archaeological Science*, 40(10), 3561-3568. Doi:<https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.04.030>
- Edwards, H. G., & Vandenabeele, P. (2012). *Analytical Archaeometry: Selected Topics*. Cambridge: The Royal Society Of Chemistry.
- Eglinton, G., Logan, G. A., Ambler, R. P., Boon, J. J., Perizonius, W. R. K., Eglinton, G., & Curry, G. B. (1991). Molecular Preservation. *Philosophical Transactions Of The Royal Society Of London. Series B: Biological Sciences*, 333(1268), 315-328. Doi:10.1098/Rstb.1991.0081
- Ettre, L. S. (2003). M.S. Tswett And The Invention Of Chromatography. *Lc-Gc North America*, 21, 458-467.
- Evershed, R. P. (1990). Lipids From Samples Of Skin From Seven Dutch Bog Bodies: Preliminary Report. *Archaeometry*, 32(2), 139-153. Doi:10.1111/J.1475-4754.1990.Tb00461.X
- Evershed, R. P., & Connolly, R. C. (1988). Lipid Preservation In Lindow Man. *Naturwissenschaften*, 75(3), 143-145. Doi:10.1007/Bf00405306
- Evershed, R. P., Turner-Walker, G., Hedges, R. E. M., Tuross, N., & Leyden, A. (1995). Preliminary Results For The Analysis Of Lipids In Ancient Bone. *Journal Of Archaeological Science*, 22(2), 277-290. Doi:<https://doi.org/10.1006/jasc.1995.0030>
- Evershed, R. P., Vaughan, S. J., Dudd, S. N., & Soles, J. S. (1997). Fuel For Thought? Beeswax In Lamps And Conical Cups From Late Minoan Crete. *Antiquity*, 71(274), 979-985. Doi:10.1017/S0003598x00085860
- Gismondi, A., Canuti, L., Rocco, G., Pisani, M., Ghelli, A., Bonanno, M., & Canini, A. (2018). Gc–Ms Detection Of Plant Pigments And Metabolites In Roman Julio-Claudian Wall Paintings. *Phytochemistry Let-*

- ters, 25, 47-51. Doi:<https://doi.org/10.1016/J.Phytol.2018.03.016>
- Işık, İ. (2018). Karakterizasyon Ve Tarihlendirme Çalışmalarının Arkeometrik Yöntemlerle İncelenmesi. *Cedrus*, 713-736. Doi:10.13113/Cedrus.201834
- Jones, J., Higham, T. F. G., Oldfield, R., O'connor, T. P., & Buckley, S. A. (2014). Evidence For Prehistoric Origins Of Egyptian Mummification In Late Neolithic Burials. *Plos One*, 9(8), E103608. Doi:10.1371/Journal.Pone.0103608
- Murray, M. A., Boulton, N., & Heron, C. (2000). Viticulture And Wine Production. In P. T. Nicholson & I. Shaw (Eds.), *Ancient Egyptian Materials And Technology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Özbal, H., Bıyık, A. T., Thissen, L., Doğan, T., Gerritsen, F., & Özbal, R. (2010). Sütçülerin Öncüleri: Barcın Höyük Keramiklerinde Süt Kalıntıları. 26. *Arkeometri Toplantı Sonuçları T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı*, 3268.
- Pollard, A. M., Batt, C. M., Stern, B., & Young, S. M. M. (2007). *Analytical Chemistry In Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ribechini, E., Modugno, F., Colombini, M. P., & Evershed, R. P. (2008). Gas Chromatographic And Mass Spectrometric Investigations Of Organic Residues From Roman Glass Unguentaria. *Journal Of Chromatography A*, 1183(1), 158-169. Doi:<https://doi.org/10.1016/J.Chroma.2007.12.090>
- Sánchez, A., Tuñón, J. A., Parras, D. J., Montejo, M., Lechuga, M. A., Ceprián, B., . . . Luque, Á. (2019). Mrs, Edxrf And Gc–Ms Analysis For Research On The Ritual And Funerary Areas Of Cerro De Los Vientos (Baeza, Jaén, Spain). Native And Eastern Mediterranean Influences. *Journal Of Archaeological Science: Reports*, 28, 102026. Doi:<https://doi.org/10.1016/J.Jasrep.2019.102026>
- Saraç, A. G. (2009). *Konjuge Linoleik Asitin Kromatografik Tayininin İncelenmesi*. (Yüksek Lisans). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Stern, B., Heron, C., Serpico, M., & Bourriau, J. (2000). A Comparison Of Methods For Establishing Fatty Acid Concentration Gradients Across Potsherds: A Case Study Using Late Bronze Age Canaanite Amphorae*. *Archaeometry*, 42(2), 399-414. Doi:10.1111/J.1475-4754.2000.Tb00890.X
- Tache, K., White, D., & Seelen, S. (2008). Potential Functions Of Vinette I Pottery. Complementary Use Of Archaeological And Py-Gc/Mc Data. *Archaeology Of Eastern North America*, 36, 63-90.
- Tarhan, İ. (2018). *Zeytinyağı Distilatındaki Biyoaktif Bileşenlerin Monolitik Kolonlarla İncelenmesi*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Bölüm 60

GIDA GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASINDA OBEZİTE VERGİLERİ VE GIDA BANKACILIĞINA SAĞLANAN MALİ TEŞVİKLER

Işıl Fulya ORKUNOĞLU ŞAHİN¹

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, isilfulya@gmail.com

GİRİŞ

Dünyanın yaşlanmasına, insanların doğaya verdikleri zararlara, çeşitli doğal afetlere, gıdadaki fiyat artışlarına vb. birçok nedene bağlı olarak gıdada yaşanabilecek kıtlıkla beraber tüketilebilecek güvenli gıda bulma güçlüğü sorunu her geçen gün kendini daha fazla hissettirmeye başlamıştır. Bunun bir yansıması olarak 2000’li yıllarda şehir merkezlerine yakın mesire yerlerinde hobi bahçeciliğinde, daha sağlıklı olan prebiyotik ve probiyotik gıdalara olan talepte, yağ, şeker, tuz gibi fazla miktarda kullanılan sağlığa zararlı gıdaların ek olarak vergilendirilmesinde ve özellikle Covid 19 salgını sonrasında gıda güvenliği ve sürdürülebilirliği ile yakından ilintili gıda bankacılığı faaliyetlerinde bir artış olduğundan rahatlıkla söz edilebilir. Dolayısıyla çalışmada gıda güvenliği, obezite ve gıda bankacılığının kavramsal çerçevesine, gıda güvenliğinin sağlanmasında obezitenin önlenmesine ve gıda bankacılığının desteklenmesine ilişkin kamusal politikalara ve özellikle de obezite vergilerinin Türkiye’deki ve bazı ülkelerdeki gelişimi ile gıda bankacılığına sağlanan teşviklere ve belirtilen konularla ilgili uygulamada karşılaşılan sorunlara ve çözüm önerilerine değinilmektedir.

1. GIDA GÜVENLİĞİ, OBEZİTE VE GIDA BANKACILIĞININ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO) nın benimsediği tanıma göre gıda güvenliği, insanların sağlıklı bir yaşam için gıda ihtiyaçlarını ve tercihlerini karşılamaya yetecek, güvenli, besleyici gıdalara fiziksel, sosyal ve ekonomik erişim imkânlarının bulunması durumu olarak belirtilebilir (Clay, 2002). Gıda güvenliği, gıdada oluşabilecek kimyevi, biyolojik, fiziki her tür zarar içeren unsurun engellenmesine ilişkin alınacak önlemleri (Tayar, 2010:21) de içermektedir. Ancak Dünya Gıda Programı (World Food Programme) organizasyonunun yayımladığı dünya açlık haritasına bakıldığında görülebileceği üzere (WFP, 2020) 2020 itibariyle yaklaşık 16 ülkede çok ciddi düzeyde açlıkla karşı karşıya olunması nedeniyle dünyada gıda güvenliğinin sağlanamadığı rahatlıkla söylenebilir. Gıda güvenliğinin önemi bireylerin ve toplum sağlığını tehdit edebilecek boyutta şeker, tuz ya da diğer katkı maddelerini içeren gıdaların denetimine yeterince özen gösterilmemesi ve bu gıdaların satıştan kaldırılmasının sağlanmaması durumunda zehirlenmeler, diyabet, sindirim bozuklukları vb. çeşitli hastalıklarda özellikle de obezite miktarında ortaya çıkabilecek artış dikkate değerdir. Bu gün itibariyle hızına yetişilmeye çalışılan iş performans analizlerinin çalışanları robotlaştırması, hareketsizliği tercih eden çevrimiçi yaşar hale gelen yeni nesle özel hizmet sunumlarının yaygınlaşması ve fastfood türevi sağlıksız, katı, yağlı beslenmelerin kolaylığı ve oldukça lezzetli bulunması gibi nedenlerle

obezitenin yalnızca yetişkinlerde değil özellikle de gelişmiş ülkelerde dahi genç obez rakamlarının yükseldiği görülmektedir. Bu doğrultuda Dünya Sağlık Örgütü'nün 2012 yılından bu yana çeşitli yayınlarla çocuk yaşta görülen obezite ile mücadeleyi vurguladığı bilinmektedir. Nitekim Dünya Sağlık Örgütüne göre; obezite, diyabet, kardiyovasküler hastalıklar ve kanser gibi bir dizi kronik hastalığa yol açabilen, kilo/boy² olan vücut kitle endeksi ile ölçülen sağlığı tehdit edecek şekilde aşırı yağ birikimi olarak ifade edilmektedir (WHO, 2020).

Obezitenin neden olduğu sağlık sorunları arasında; insülin direnci, diyabet, yüksek tansiyon, kalp rahatsızlıkları, kan yağlarının yükselmesi), metabolik sendrom safra kesesi hastalıkları, bazı kanser türleri, felç, uyku apnesi, karaciğer yağlanması, astım, solunum zorluğu, gebelik komplikasyonları, menstürasyon düzensizlikleri ve daha birçok rahatsızlık sayılabilir². Dolayısıyla obezite ile mücadelede kamu politikalarının çeşitlendirilmesi gereğinin toplum sağlığı açısından değeri yadsınamaz.

Buna karşılık gelişmekte olan ülkelerdeki gıdaların yaklaşık %20'yi aşan kısmının israf edildiği ve her yıl milyarlarca kilo gıdanın boşa gitmesine karşılık, 4 kişiden 1 kişinin yetersiz beslendiği ileri sürülmektedir. Gıda bankacılığı aracılığıyla artan besinler çeşitli kurumların yardımı ile temin edilerek ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmaktadır. Bu sistem STK'lar ve yerel gıda bankacılığı ajansları ile, hükümetlerden, iş aleminde, tüketicilerden vb. çeşitli kaynaklardan para ile edindikleri gıdaları dağıtırlar (TGFB, 2020). Gıda bankacılığı ilk 1967'de Phoenix'te Van Hengel'in aç bir kadının ailesini beslemek için çöp karıştırdığını fark etmesi ile (TİDER, 2020) marketlerdeki son kullanım tarihi bitmek üzere olan ya da ambalajı bozuk ürünlerin atılmadan ücretsiz olarak ihtiyacı olanlara dağıtılması için kurulması ile Amerika'da başlamıştır. 1984'te ilk Avrupa Gıda Bankası Fransa'da, 1986'da Belçika'da ve 2002'de Hollanda'da kurulmuş ve 2008 krizi sonrası gıda bankacılığına artan talep gıda bankalarının dünya genelinde hızla yayılmasına neden olmuştur (Steyaert, 2019).

2. GIDA GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASINDA, OBEZİTENİN ÖNLENMESİNE VE GIDA BANKACILIĞININ DESTEKLENMESİNE İLİŞKİN KAMUSAL POLİTİKALAR

Gıda güvenliğinin sağlanmasında obezitenin önlenmesi ve gıda bankacılığının desteklenmesine ilişkin olarak kullanılabilir politikalar talep ve arz politikaları olarak sınıflandırılabilir. Bunlardan arz politikaları arasında; sağlığa zararlı gıdaların üretimi ve tedarikinin yasaklanması/kısıtlanması ve buna ilişkin ekonomik, mali ve/veya adli çeşitli cezalar getirilmesi bulunmaktadır. Talep politikaları ise; vergi indirimi, muafiyet

2 Bknz. Sağlık Bakanlığı (SB) (2017), Obezitenin yol açtığı sağlık Problemleri, <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/obezite/obezitenin-yol-actigi-saglik-problemleri.html>

ya da sağlıklı gıdalara yönelik sübvansiyonlara ya da sağlığı bozan gıdalara yönelik obezite vergileri gibi mali önlemlere ve ürünlerin satışında içeriklerinin ve/veya restoranlardaki yiyeceklerin kalorilerinin etiketle bilgilendirilmesine, tüketicilerin bilinçlendirilmesine yönelik eğitimler verilmesine ilişkindir.

Gıda güvenliğinin sağlanması konusunda alınan uluslararası politika önlemleri arasında 1943 yılında düzenlenen Gıda ve Tarım Konferansında kurulmasına karar verilen (Simon, 2012:12) ve ancak 1961’de gıda güvenliğinin sağlanması için kurulmuş olan Birleşmiş Milletler(BM) Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve açlara /yoksullara gıda yardımı yapan BM Dünya Gıda Programı (WFP) ile 1974’te dünyada gıda politikalarında koordinasyonu sağlamak, bölgesel destekler verip, gıda güvenliği ve beslenme için stratejik çerçeve belirlenmesini sağlamak gibi hedeflerle kurulan BM Dünya Gıda Güvenliği Komitesi (Committee on Global Food Security) ve 1977’de kurulan özellikle fakir halkın kırsal kalkınma projelerine düşük faizli, uzun vadeli kredi imkânı sunan Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD) sayılabilir. Bununla birlikte 2000 yılında Tüketici Ürünleri Forumu’nun (CGF) önemli bir girişimi olarak kurularak gıdada taşıyıcı uygulamalarını önlemek amacıyla bir takım kuruluşlara sorumluluk yüklenmesine ön ayak olan Global Gıda Güvenliği Girişimi bulunmaktadır (GFSI). Bir firmanın bu girişime uyumlu faaliyetlerde bulunması için gıda değerlendirmesini yerine getirmesi ve yürürlükte olan bir kontrol planına sahip olması gerekmektedir³. Diğer yandan savunmasız küçük ölçekli çiftçilere, kadınlara hibe fonlar sunan Küresel Tarım ve Gıda Güvenliği Programı (GAFSP) ise 2010 yılında kurulmuştur⁴.

Gıda kaybı, gıda güvenilirliği, kırsal yapı, protein kalitesi, gıdanın içeriği, üretim arz yeterliliği, politik istikrar riski, GSMH’deki payı gibi bir çok değişkeni değerlendirmeye alacak şekilde düzenlenen global gıda güvenliği endeksi hesaplaması 2012 yılından bu güne Economist tarafından gerçekleştirilmektedir. Son olarak Aralık 2019 tarihli Global Gıda Güvenliği Endeksi’ne göre Türkiye 113 ülke arasında 41. sıradadır. Bu endekste ilk sıradaki Singapur’u sırasıyla İrlanda, Amerika, İsviçre, Finlandiya takip etmektedir (Economist, 2019).

Gıda güvenliğine ilişkin Türkiye özelinde uygulanan kamusal politikalar incelendiğinde; 11. Kalkınma Planında; “Gıda güvenilirliği, obezite, çevre sağlığı gibi konularda çok paydaşlı sağlık sorumluluğu modelinin güçlendirileceği” ibaresine yer verildiği görülmektedir. Gıda güvenliğini teminen etkin stok yönetimi, arz zincirinde kayıpların azaltılması, israfın önlenmesi, piyasaların düzenlenmesine yönelik kural ve kapasitelerin geliştirilmesi sağlanacağı ileri sürülmüştür. Sağlık

3 Bakınız. Global Food Safety Initiative (GFSI), <https://mygfsi.com/>

4 Bakınız., Global Agriculture & Food Security Program, (2018), <https://www.gafspfund.org/>

hedefleri arasında; 15 yaş ve üzeri obezite görülme sıklığının 2018'deki %30 oranının 2023'te %29,1'e düşürülmesine çalışılacağı, çocukluk çağında obezitenin sonlandırılmasına, sağlıklı beslenmenin ve fiziksel hareketliliğin artırılmasına yönelik çalışmaların sürdürüleceği ifade edilmektedir. (TCC SBB, 2019: 95, 145, 149, 156).

Gıda denetimi ve güvenliği hakkında Türkiye'deki hukuki düzenlemeler incelendiğinde; 1952'de 18.10.1952 tarihli 8236 Resmi Gazete Sayılı Gıda Maddelerinin Ve Umumi Sağlığı İlgilendiren Eşya Ve Levazımın Hususi Vasıflarını Gösteren gıda tüzüğü yürürlüğe girdiği görülmektedir. Ancak bu dönemde gıda kontrolleri Sağlık Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte 1960'ta kurulan TSE tarafından hazırlanan ve zorunlu uygulamaya konulan TSE gıda standartlarına uygunluk kontrolü Tarım Bakanlığı tarafından yapılmıştır. TSE Helal Gıda Belgelendirmesi faaliyetlerine ise Temmuz 2011'de başlanmıştır (TSE, 2015:4).

1995 tarihli 560 Sayılı KHK ile Türk Gıda Kodeksinin hazırlanması ve gıda işyerlerinin açılış kapanış şartlarının izlenmesi hakkındaki yetki ve sorumluluklar Sağlık Bakanlığına, üretimin gıda kodeksine uygunluğuna ilişkin denetimlerin Gıda ve Tarım Bakanlığınca gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Ancak 5 Haziran 2004 de Resmi Gazetede yayınlana Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında 5179 Sayılı Kanunla ilgili hak ve yetkilerin çoğu Tarım ve Orman Bakanlığı'na bırakılmıştır. Kanunun amaç ve kapsam kısmında; gıda güvenliğinin temini, her türlü gıda maddesinin teknik ve hijyenik şekilde üretim, işleme, muhafaza, depolama, pazarlama ve halkın gereği gibi beslenmesini sağlamak üzere gıda maddeleri üreten iş yerlerinin asgari teknik ve hijyenik şartlarının belirlenmesini esas almıştır. 2008'de Gıda Güvenliği ve Kalitesinin Denetimi ve Kontrolüne Dair Yönetmeliğin yürürlüğe girmesi ile gıda güvenliği konusunda Türkiye'deki hukuki düzenlemeler artmaya başlamıştır. 13 Haziran 2010 tarihinde 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu 27601 sayı ile Resmi Gazetede yayınlanmıştır. Bu kanunla gıda güvenliği hakkında Tarım ve Orman Bakanlığı tek sorumlu bakanlık olarak görevlendirilmiştir. Bunun yanında gıda üreten kadar işleyip, paketleyen satan yerlerde gıda güvenliğinden sorumlu tutulmuştur. Diğer yandan genetiği değiştirilmiş gıdaların ortaya çıkarabileceği risklerle mücadele edilebilmesi, biyolojik çeşitliliğin korunması amacıyla 26.03.2010 tarihli 27533 Resmi Gazete Sayılı Biyogüvenlik Kanunu yürürlüğe girmiştir. Gıda hakkında bilgilendirme açısından tüketicilerin üst düzeyde korunmasına ilişkin kuralların belirlenmesi amacıyla Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından 26 Ocak 2017 tarihli (Mükerrer) 29960 Resmi Gazete Sayılı Türk Gıda Kodeksi Gıda Etiketleme Ve Tüketicileri Bilgilendirme Yönetmeliği çıkarılmıştır. 05.04.2018 tarihli 30382 Resmî

Gazete Sayılı Türk Gıda Kodeksi Gıda İle Temas Eden Aktif Ve Akıllı Madde Ve Malzemelere Dair Tebliğ İle gıda ile temas eden aktif ve akıllı madde ve malzemelerin özelliklerini belirlenmiştir.

Şubat 2020’de Türkiye’de gıda denetimleri; ürün bazlı gıda denetimi adı ile kıymadaki yağ oranı, sakatat karıştırılıp karıştırılmamış olduğunun ölçümü vb. analizleri içeren 81 ilde eş zamanlı olarak 6 gün boyunca gerçekleştirilmiştir (TCTOB, 2020).

Bunun yanında Örneğin Nisan 2020’de Covid19 virüsünün sonucunda yaşanan gıdada aşırı fiyat artışlarını ya da stokçuluk yapanları vatandaşların şikâyet edebileceği çeşitli kanallar bulunmaktadır. Bunlar arasında; Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü bünyesinde çalışan Haksız Fiyat Artışı (HFA) bildirim uygulaması, Alo 175 Tüketici Danışma Hattı çağrı merkezi, Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın ihbar hattı VİMER 189/ALO189 ya da Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın “0552 189 0 189” numaralı WhatsApp hattıdır.

2.1. Obezitenin Çeşitli Gelişmiş OECD Ülkelerindeki Durumu, Obezite Vergileri ve Gelişimi

Tablo1’e göre 2010-2017 yılları aralığında obezite oranlarının gelişiminin en yüksek olduğu ülkelerden söz edildiğinde; ilk sırada yaklaşık %40 oranı ile Amerika’nın ve bunu takiben %32 ile Yeni Zelanda’nın, %28,7 ile İngiltere’nin, %33 ile Meksika’nın, %28,8 ile Türkiye’nin, %26 ile Finlandiya’nın ve Kanada’nın geldiği görülmektedir. Buna karşılık 2017’de Japonya’da ile Kore’de obezite oranları %4-5 civarında Çin’de %7 oranında seyretmektedir.

Tablo.1 Obezitenin Çeşitli Gelişmiş OECD Ülkelerindeki Durumu

Ülke/ Yıl	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Avustralya	-	28,3	-	-	27,9	-	-	30,4
Kanada	25,4	-	-	25,8	-	28,1	-	26,3
Finlandiya	-	24,8	21,5	-	-	-	-	26,8
Japonya	3,5	4,1	3,6	3,7	3,9	3,7	4,2	4,4
Kore	4,1	4,3	4,6	4,7	4,7	5,3	5,5	5,4
Meksika	-	-	-	-	-	-	33,3	-
Yeni Zelanda	-	-	28,6	30,8	29,9	30,7	31,6	32,2
Portekiz	-	-	-	-	-	28,7	-	-
Türkiye	-	22,3	-	-	-	-	-	28,8
İngiltere	26,1	24,8	24,7	24,9	25,6	26,9	26,2	28,7
Amerika	36,1	-	35,3	-	38,2	-	40	-

Kaynak: (OECD, 2020)

2.1.1. Obezite Vergilerinin Dünya Genelindeki Gelişimi

İlkin 1981’de Norveç’te şekerli içecekler üzerinden alınan obezite vergileri Tablo. 2’de görüleceği üzere dünyada yaklaşık 43 ülkede uygulanmaktadır (GFRP, 2017). 2000’li yıllarda yaygınlaşıp, İrlanda, İngiltere gibi ülkelerde 2018 itibariyle uygulanmaya başlamıştır. Obezite vergilerinin çoğu ülkede özel tüketim vergisi olarak uygulandığı, ancak nadir olarak satış vergisi, ithalat vergisi ya da KDV’den yararlanıldığı belirtilebilir (WCRF, 2018: 4). Literatürde “fat tax, salt tax, sugary beverage tax, obesity tax” gibi isimlerle anılan obezite vergilerinin uygulandığı ürünler arasında; Danimarka’da doymuş yağlar, Fransa’da, Finlandiya’da dondurma, Macaristan’da aşırı tuz içeren gıdalar ve neredeyse ülkelerin yarısından fazlasında şekerli içecekler yer almaktadır.

Obezite vergileri ülkesine ve/veya bölgesine göre çok çeşitli şekillerde uygulanabilmektedir. İçeceklerde içeceğin hacmine, içekteki şeker miktarına göre farklılaştırılmış oranlarda ya da içeceğin satış bedeli üzerinden bir satış vergisine, ithalat vergisine ya da KDV’ye tabidir. İçeceğin hacmine göre örneğin litre başına 0,40 TL, içeceğin şeker içeriğine göre örneğin, şekerin gramı başına 0.03 TL gibi, maktu bir tutar veya ağırlık veya miktar yerine mal ve hizmetlerin değeri üzerinden vergi veya harç alınıyorsa örneğin; vergi öncesi ürün fiyatı üzerinden % 15 oranında vergi alınması şeklinde uygulanabilmektedir. Obezite vergisi kapsamında belirlenmiş ürünler üzerinden ürüne değer katan üretimin her aşamasında vergilendirilebilir satışlar üzerinden alınan KDV aracılığıyla (Bahreyn’de, Suudi Arabistan’da, Birleşik Arap emirliklerinde uygulanır) ya da yurtdışından ithal edilen mallara %15 gibi belirli bir oranda ithalat vergisi uygulandığı (örn; Fiji, Marshall Adalarında, Fransız Polinezyasında, Mikronezya Federe devletinde uygulanır) ya da ürün satılırken ürünün fiyatı üzerinden alınan %20 gibi belirlenmiş bir oranda uygulanan satış vergisi (Macaristan’da olduğu gibi) şeklinde alındığı örneklerle de rastlanmaktadır. Örneğin tablo.2’de Nauru, Fiji, Bahreyn, Suudi Arabistan gibi ülkelerde uygulanan vergi oranlarının diğer ülkelere göre %30-%100 aralığında seyredip, oldukça yüksek olduğu, ancak uygulanan vergi türünün ithalat vergisi, ÖTV ve KDV olmak üzere oldukça farklı vergi türleri dahilinde olduğu görülmektedir.

Diğer yandan, içeriğindeki şeker miktarına göre vergi oranlarında farklılaştırmaya giden ülkeler arasında; Peru, Filipinler, Portekiz, Tayland, İrlanda, İngiltere, Şili, Ekvator, Estonya ve Fransa sayılabilir (Obesity Evidence Hub, 2019). Bununla birlikte obezite vergisi uygulamasında düşük gelirli vatandaşların, gençlerin ve aşırı kilolu bireylerin tüketimlerini azaltıcı etkide bulunan Fransa ve Meksika gibi başarılı olmuş ülkelere karşılık (Doğan, ve Kabayel, 2017: 68), yaklaşık bir yıl içinde yürürlükten kaldırarak, doymuş yağ kilosu başına getirdiği obezite vergisi nedeniyle

başarısızlığa uğramış Danimarka örneği dikkat çekicidir.

Obezite vergileri ile hem sağlığa zararlı aşırı şeker, tuz, yağ vb. gıda içeriğinin tüketimi azaltılırken, diğer devlet hizmetlerinin finansmanı için kullanılabilecek devlet gelirleri artırılabilir. Bu tür vergilerle, aşırı şekerli, tuzlu, yağlı ürün tüketiminin neden olacağı hastalıkların görülme sıklığının azaltılması hedeflenmektedir (UNICEF, 2019). Obezite vergileri nispeten daha zararlı gıdaların tüketimini azaltırken, daha sağlıklı gıdaların tüketimini artırabilirler (Saxena vd. 2019: 97). Ayrıca fiyatlardaki artışa daha duyarlı olan düşük gelirli tüketiciler arasında tüketim düzeyini azaltmada ve sağlığı iyileştirmede etkilidirler. Çünkü düşük gelirli insanlar genellikle obezite ve diğer bulaşıcı olmayan hastalıkların olumsuz etkilerinden daha fazla zarar görürler (Allcott vd., 2019: 219) Şekerli içecek vergilerinin geçişi ve uygulanması, şekerli içeceklerin zararları konusunda kamuoyunun farkındalığını arttırır ve ilgili endüstri ürünlerini yeniden dizayn edip ve daha sağlıklı ürünler pazarlaması için üreticileri teşvik ederler. Obezite vergileri ile elde edilen gelirler, obezite önleme çabalarını ve diğer önemli sağlık programlarını finanse ederek, sağlık üzerinde pozitif etkilerde bulunurlar (UNC, 2020).

Ancak obezite vergilerinin hangi ürünlere hangi oranda vergi uygulanacağına ilişkin (örneğin; şekerlemeler, atıştırmalıklar vb. ürünlerde çapraz fiyat esneklikleri de dikkate alınarak piyasadaki daha sağlıksız ve düşük fiyatlı ürünlere olası talep kayması ihtimali) tespit sorunu, vergi sistemini karmaşıklaştıracak olup, hesaplama maliyetini yükseltmesi, daha düşük gelirli kesimlerde talep inelastikiyetinin verginin regresif etkide bulunması ve yüksek gelirli obez kişilerde tüketimi kısmayıp etkin olmayacağı, sağlıklı gıdaları teşvik edici koşullu transfer politikaları, mali sübvansiyon vb. uygulamalardaki eksikliklerin de etkisi ile vergilemenin sosyal amacından ziyade mali amacına hizmet ettikleri vb. nedenlerle, obezite vergileri halen eleştirilmektedir.

Tablo.2 Dünyada Çeşitli Ülkelerdeki Obezite Vergisi Türleri ve Oranları

Ülkeler	Yürürlük	Vergiye Tabi Ürünler, Vergi Türü ve Oranı	Ülkeler	Yürürlük	Vergiye Tabi Ürünler, Vergi Türü ve Oranı
Norveç	1981	İlave şeker içeren alkolsüz içecekleri veya tatlandırıcılar, çikolata, şeker ve şeker ürünleri. 2017 yılında, içecekler litre başına 3.34 Norveç Kronu (NOK) (yaklaşık 0.40 \$), konsantre şuruplar litre başına 20.32 NOK'da vergilendirilir. (yaklaşık 2.44 \$), çikolata ve şeker ürünleri kg başına 20.19 NOK (2.43 \$) ve şeker kg başına 7.81 NOK (0.94 \$)	Fransız Polinezyası	2002	Yerel olarak üretilen içecekler için özel tüketim; artı ithalat vergisi Hacimsel (Özel tüketim)
Samoa	1984	1984-2008 aralığında ÖTV alkolsüz içeceklerde litre başına 0,3 Samoa Tala (yaklaşık 0,12 \$); 2008'de oranı litre başına 0.4 Samoa Tala oldu(yaklaşık 0.17 \$). 2007'de yüksek yağlı hindi kuyrukları yasaklandı.	Nauru	2007	Şekerli içecek ve yiyeceklerle %30 oranında ithalat vergisi
Danimarka	2011-2013	Ekim 2011'de Danimarka, 100g yağ başına 2.3g doymuş yağı aşan ürünler için kg doymuş yağ başına 16 Danimarka Kronu (yaklaşık 2.70 \$) vergi uyguladı. Vergilendirilmiş ürünler dahil et, hayvansal yağ, süt ürünleri, margarin ve sürüler, yenilebilir bitkisel sıvı ve katı yağlar ile bu ürünleri içeren ürünler. Vergi, 1 Ocak 2013 tarihinden itibaren kaldırılmıştır.	Finlandiya	2011	Alkolsüz içecekler ve şekerlemeler için ÖTV uygulandı. Şekerleme üzerindeki özel tüketim vergisi 2000 yılında kaldırılmış, 2011'de getirilmiş, Ocak 2017'de kaldırılmıştır.
Cook Adaları	2014	Bu ülkelerin hepsi meşrubat veya şeker konusunda ithalat vergileri getirmiştir; Cook Adaları - 2013'ten beri yılda% 2 artışla% 15; Fiji - 2011'den beri% 32; Mikronezya - 2004'ten beri% 25 ithalat vergisi; Nauru - 2007'den beri% 30) veya üzeri malların belirli bir hacmi veya ağırlığı (Fransız Polinezyası - 2002'den beri ithal içecekler için litre başına yaklaşık 0,68 dolar; Samoa - 2008'den beri litre başına yaklaşık 0,17 dolar).	Meksika	2014	Şekerli içeceklerle litre başına 1 peso (yaklaşık 0,05 dolar) cips, tuzlu atıştırma ve dondurulmuş tatlılar için ÖTV
Barbados	2015	Gazlı alkolsüz içecekler, meyve suyu içecekleri, spor içecekleri ve diğerleri de dahil olmak üzere yerel olarak üretilen ve ithal şekerli içeceklerle% 10 ÖTV Vergiden muaf içecekler;% 100 doğal meyve suyu, hindistancevizi suyu, sade süt ve buharlaştırılmış süttür.	Şili	2014	Her 100 ml'de 6,25 gramdan fazla şeker içeren şekerli içeceklerle Değeri üzerinden % 18 oranında 100 ml başına 6,25 gramdan az şekerli şekerli içecekler Değeri üzerinden % 10 oranında
Vanuatu	2015	Şekerli içeceklerle litre başına 50 vatu (yaklaşık 0,47 \$) ötv uygulanmaktadır.	Dominik	2015	Yüksek şeker içerikli yiyecek ve içeceklerle% 10 ÖTV (tatlılar, şekerlemeler, çikolatalar, alkolsüz içecekler ve diğer şekerli içecekler (enerji içecekleri dahil))

Belçika	2016	Genel bir "sağlık vergisi" nin bir parçası olarak litre başına 0,068 Euro (yaklaşık 0,07 \$) ÖTV, Alkolsüz içeceklerin üretimi için tasarlanan herhangi bir maddeye tüketim vergisi uygulanır (sıvı: litre başına 0.41 Euro, yaklaşık 0.45 \$; toz: kg başına 0.68 Euro, yaklaşık 0.70 \$)	Fiji	2016	Yerel olarak üretilen içecekler için özel tüketim; ithalat için ad valorem özel tüketim vergisi) ile % 32 hurma yağı ve monosodyum glutamat üzerine ithalat vergisi uyguladı.
Macaristan	2011	İçecekler litre başına 7 forint (yaklaşık 0.024 \$), konsantre şuruplu içecekler litre başına 200 forint (yaklaşık 0.70 \$) ve paketli şekerli ürünlerin kg başına 130 forint (yaklaşık 0.45 \$) satış vergisine tabidir. 100g başına 1 g'dan fazla tuz içeren tuzlu atıştırma ürünleri, 100g başına 5 g'dan fazla tuz ve çeşnilere 100 g başına 15 g'dan fazla tuz içeren çeşnilere	Bahreyn	2017	ÖTV oranı, enerji içeceklerine% 100, alkolsüz içecekler% 50'dir.
Ekvator	2016	Litre başına 25 g'dan az şeker içeren alkolsüz içecekler ve tüm enerji içeceklerinin değeri üzerinden % 10 oranında vergi uygulanır. Litre başına 25 g'dan fazla şekerli içecekler, gram şeker başına 0,0018 \$ uygulanır. . Vergiden muaf içecekler; süt ürünleri ve türevleri, maden suyu ve doğal içeriğin% 50'sine sahip meyve suları bulunmaktadır.	Suudi Arabistan	2017	KDV, enerji içeceklerine% 100, gazlı içecekler (alkolsüz içecekler, gazlı su ve meyve suyu dahil)% 50 oranında uygulanır.
Portekiz	2017	Alkolsüz içecekler litre başına 80 g'dan az şeker içeriğine litre başına 0.08 € 'dan (yaklaşık 0.10 \$) veya şeker içeriği litre başına 80g'ı aştığında litre başına 0.16 € (yaklaşık 0.20 \$) ÖTV	İngiltere	2018	Toplam şeker içeriği 100 mL başına 5 g'dan fazla ve 8 g'dan az alkolsüz içecekler litre başına 0.18 İngiliz Sterlini (0.25 \$), 100 mL'de toplam 8 g veya daha fazla şeker içeriğine sahip içecekler 0.24 İngiliz Sterlini (0.34 \$) özel tüketim vergisine tabidir.
Fransa	2017	Litre başına 5 g ilave şeker içeren bir içecek, litre başına 0.055 Euro ÖTV ve litre başına 10 g ilave şeker içeren bir içecek, litre başına 0.135 Euro ÖTV, Kalori olarak tatlandırılmamış içecekler hektolitre başına 3 Euro ÖTV	İrlanda	2018	ÖTV, 100 mL ve üzeri için 5 g şeker içeren alkolsüz, içecekler uygulanır. 100 mL başına 8 g'dan fazla şekerli içecekler, litre başına 30 sent ve 100 mL başına 5 g ve 8 g şeker içeren içecekler, litre başına 20 sent olarak vergilendirilir. Meyve suları ve süt ürünleri vergiden muafır.

Amerika	2017	Hiçbir eyalette uygulanmıyor ancak 8 ayrı lokal uygulama ile illere göre şeker içeriği ons başına 1 cent -2 cent aralığında ÖTV ya da satış vergisine tabidir. Albany ve Oakland'da yıllık satışları 100.000doları aşmayan perakendeciler bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Navajo'da %2 abur cubur vergisi uygulanmaktadır.	Malezya	2019	100ml başına 5 gramı aşan şeker içeren alkolsüz içecekler litre başına 0.40 RMB'lik ((about \$USD 0.095) bir ÖTV
----------------	-------------	---	----------------	-------------	--

Kaynak: World Cancer Research Fund International, Nourishing Framework, https://www.wcrf.org/sites/default/files/3_Use_economic_tools.pdf (2018), http://globalfoodresearchprogram.web.unc.edu/files/2018/11/SugaryDrink_tax_maps_Nov2018_USA.pdf, <https://journals.plos.org/plosmedicine/article?id=10.1371/journal.pmed.1002057> den güncelleştirilerek oluşturulmuştur.

2.1.2. Obezite Vergilerinin Türkiye'deki Gelişimi

Yurtdışı uygulamalardakine benzer şekilde Türkiye'de de obezite vergisi adı altında bir vergisel düzenleme bulunmamaktadır. Ancak ÖTV Kanunu'nda III Sayılı listede A cetvelinde şekerli ve mineralli içecekler üzerinden alınan vergi oranlarına ilişkin düzenleme, obezite kapsamında değerlendirilebilir.

Tablo.3 ÖTV Kanunu III Sayılı Liste A Cetvelindeki Bazı İçeceklerin Vergi Oranı

Mal İsmi	Vergi Oranı (%)
Meyve suları (üzüm şırası dahil) ve sebze suları (fermente edilmemiş ve alkol katılmamış), ilave şeker veya diğer tatlandırıcı maddeler katılmış olsun olmasın (Yalnız ambalajlanmış olanlar ve/veya toptan teslimatı konu edilenler) (Sebze suları ve Türk Gıda Kodeksine göre % 100 meyve suyu sayılanlar hariç)	10
Sular (mineral sular ve gazlı sular dahil) (ilave şeker veya diğer tatlandırıcı maddeler katılmış veya aromalandırılmış) ve alkolsüz diğer içecekler	10
Kolalı gazozlar	25
Meyvalı gazozlar	10
Sade gazozlar	10
Alkolsüz biralar	10
Malttan üretilen biralar	63

Kaynak: (GİB, 2019).

2017 yılında "Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı" ndaki özel tüketim vergisindeki III sayılı liste 536 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile 01.01.2019'da yürürlüğe girerek yeniden değişime uğramıştır. Maden suları, gazlı, alkolsüz içecekler, üzüm şırası dahil olmak üzere bu içecekler ek şeker ya da tatlandırıcı madde eklenmişse, aromalandırılmış sular, meyve ve sebze suları, sade gazozlar, meyveli gazozlar ve alkolsüz biralar %10, kolalı gazozlar ise %25 oranında özel tüketim vergisine tabi tutulmuştur.

Diğer yandan KDV Kanunu'na ekli (I) sayılı listede yer alan teslim ve hizmetlere %1, ekli (II) sayılı listedeki teslim ve hizmetlere %8 oranında vergi, listeler haricinde vergiye tabi diğer işlemler için ise %18 oranı uygulanmaktadır. (I) sayılı listede obeziteye neden olabilecek "buğday, bulgur, arpa, mısır, yulaf, çavdar, darı, çeltik, pirinç, soya, baklagiller, patates, buğday unu, yufka, ekmek; (II) sayılı listede ise obezite ile ilişkilendirilebilecek hayvansal/ bitkisel katı ve sıvı yağlar, katı yağlar, un, nişasta, pastacılık ürünleri, şeker ve şeker ürünleri yer almaktadır. Dolayısıyla KDV Kanunu'nda %1 ve %8 oranlarında vergilendirilen gıda türlerinden obeziteye neden olabilecek un, şeker, tuz, yağ oranlarına sahip gıdalar daha yüksek oranda vergilendirilirken, meyve, sebze, süt, balık, yoğurt gibi gıdalar daha düşük oranlara tabi tutulabilir (Eroğlu ve Koyuncu, 2018: 191). Dolayısıyla obeziteye neden olan gıdaların hepsine/ hangilerine ne oranda ÖTV uygulanacağını belirlenmesi gereklidir. Ancak çok yüksek oranların belirlenmesi yerine çapraz talep esneklik değerlerine ilişkin analizlerin dikkate alınıp, caydırıcılık artırılırken, sektördeki ikame ürünlere ya da merdiven altı ürünlere talep kaymasına neden olunmamalıdır.

Literatürde obezite vergilerini savunanlar dışsal maliyetlerin içselleştirilmesi amacıyla vergilerle artan fiyatların sağlıksız gıda tüketimini sınırlandırdığını, karşıt görüşte olanlarsa sağlıksız gıdaların talebinin fiyat esnekliğinin düşük olduğunu ve vergilendirmenin regresif etki yaratacağını ileri sürmektedirler (Capacci vd, 2012:194)Lin vd, 2011: 338, Hall vd, 2011: 834) (Yıldız ve Gür, 2018: 253). Bununla birlikte Gökbunar ve diğerleri (2015), eğitim, bilgilendirme, reklam, medya ile desteklenecek bir vergi uygulamasının, (Çukur ve Erdem (2017), obeziteye neden olan tüm gıdaları kapsayacak şekilde ve yüksek oranlı uygulamanın başarı getireceğini ifade etmişlerdir. Fiyatları% 20 oranında artıran şekerli içecekler vergisinin tüketimde yaklaşık %20 oranında azalmaya yol açabileceği ve bu sayede obezite ve diyabeti önleyebileceğine yer verilmektedir (WHO, 2017: 1-4).

Nitekim Yeni Zelanda'da 5 hafta için 4258 alışveriş merkezinin analiz edildiği, 654'i fiyatların hiç değişmediği kontrol alışveriş merkezi olan) 2545 marketin tek türde obezite vergisi, 1058 marketin ise iki ya da daha fazla obezite vergisi uyguladığı durum dikkate alınmıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre; şeker, tuz ve doymamış yağ vergilerinin etkili olduğu ve tek başına ne şekerli içecek vergilerinin ne de meyve sebze sübvansiyonlarının sağlık üzerindeki etkisi önemli ölçüde olmadığından, sağlığa zararlı gıdalara getirilecek yağ, şeker ve tuz miktarı aşımına ilişkin vergilerle sebze ve meyveye uygulanacak sübvansiyon politikalarının bir arada uygulanması önerisi getirmişlerdir (Southey, 2019: 4) Ancak sağlıklı ürün tüketimi ağırlıklı olarak yüksek gelirli bireylerde görüldüğünden, vergilerin sübvansiyonlarla birlikte kullanımının regresif etkiyi artırdığı

ya da azalttığına dair literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. (Tiffin ve Salois 2014, Madden 2015, Çukur ve Erdem 2017:134). Bunun yanında Moore ve Fielding tarafından, bisküvilerin, kurabiyelerin, keklerin vergilendirilmesinin, yetişkin bireylerin ortalama kilo değişiminde şekerli içeceklerle uygulanan benzer oranlardaki fiyat artışına kıyasla önemli düzeyde etkili olduğu ancak en yüksek etkinin özellikle düşük gelirli aşırı kilolu hanehalklarının atıştırma malımlar üzerindeki fiyat artışının en yüksek düzeyde obezite yaygınlığını etkilediği savunulmaktadır.(Moore ve Fielding, 2019:1-2). Bununla birlikte obezite vergisinin ABD ve Macaristan'daki fiyat artışına etkisi %4, bu ülkelerde sırasıyla tüketime etkisi %20 ve %27 azalış şeklinde seyretnmiştir. Danimarka ve Fransa'da fiyat artışına etkisi %3, tüketime etkisi Danimarka'da %10-15 aralığında ve Fransa'da 2012'de %2 azalış, 2013'te %0,5 artış olarak görülmüştür (Ayas ve Saruç, 2017:69-82). 2. Ancak obezite vergilerinin başarılı olabilmesi için, gıda etiketleri, menü etiketlemeleri, kitle iletişim kampanyaları, toplu taşımanın teşviki, işyerinde sabahları ya da öğle aralarında çalışanların hareket etmeye teşvik edilmeleri, işyerinde sağlık uygulamaları, öğrencilere yönelik okul tabanlı çeşitli sağlıklı gıda tüketimi ve fiziksel aktivite artırıcı programlar getirilmesi, konuya ilişkin kamu spotları düzenlenmesi, bireylerin fiziksel aktivitelerini artırmalarına yönelik egzersiz hatırlatma uygulamaları ve mobil sağlık ve egzersiz uygulamalarının bireylere tanıtılması ve kullanmaya teşvik edilmeleri destekleyici olacaktır (OECD, 2019: 179).

2.2. Gıda Bankacılığına Sağlanan Teşviklerin Gelişimi

Gıda bankaları sağlıklı, fazla yiyecekleri bulup, en çok ihtiyacı olan insanlara ulaştırırken, toplumun tüm sektörleriyle (hükümetler, iş dünyası ve sivil toplum kuruluşları gibi)işbirliği içindedir. Dünyada faaliyet gösteren gıda bankalarını birleştiren uluslararası bir kuruluş olan Global Gıda Bankası Ağı (Global Foodbank Network) 2006'da kurulmuştur (GFN, 2019). Bu kurumun 2018'den itibaren Türkiye'deki sertifikalı tek üyesi olan Temel İhtiyaç Derneği (TİDER)'dir. TİDER'in kurduğu gıda bankalarından faydalanan kişi sayısı 96.896 olup, ihtiyaç sahibi ailelere ulaştırılan toplam gıda miktarı 1.843 tondur. Bu dernek ayrıca kurumsal destekçileri ile birlikte, 7 Bölgede, 29 şehirde, 150 bin haneye ulaşan gıda bankalarına gıda ve temizlik malzemesi ulaştırmaktadır (TİDER, 2020).

Gıda Bankacılığı, 27.05.2004 tarihli "Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun" da gıda bankası; bağışlanan veya üretim fazlası, sağlığa uygun her türlü gıdayı tedarik eden, uygun şartlarda depolayan ve bu ürünleri doğrudan veya değişik yardım kuruluşları vasıtasıyla fakirlere ve doğal afetlerden etkilenenlere ulaştıran ve kâr amacı gütmeyen dernek

ve vakıfların oluşturduğu organizasyon olarak tanımlanmıştır. GVK 89/6. GVK40/10, KDVK17/2b uyarınca gıda bankacılığının kapsamına; yiyecek, giyecek, temizlik, yakacak bağışları girmektedir. İlgili bağışlar, maliyet bedeli üzerinden gider kaydedilebilmektedirler. Bununla birlikte 251 no'lu Gelir Vergisi Tebliği (RG No: 25409, 21.03.2004) nde gıda bankacılığı kapsamında yapılacak bağışların, tüzüğünde veya senedinde ihtiyaç sahiplerine gıda yardımı yapacağına ilişkin hüküm bulunan bir derneğe veya vakfa yapılmasının gerekliliğine ve bağışa ilişkin uyulması gerekli usul ve esaslara yer verilmiştir. Gıda bankasına sağlanan mali teşvikler ise, bu yardımların gelir vergisi matrahından indirilebilmesi ve KDV'den istisna tutulmasıdır. GVK 40. maddede “Ticari Kazancın Tespitinde İndirilecek Giderler” başlıklı maddesine, “gıda bankacılığı faaliyetinde bulunan dernek ve vakıflara, Maliye Bakanlığınca belirlenen usul ve esaslar çerçevesinde, bağışlanan gıda maddelerinin maliyet bedelinin, matrahın tespitinde gider olarak kaydedileceği” hükmü yer almaktadır. Bunun yanında GVK 89. maddede; mükelleflerin yıllık beyannamelerinde bildirecekleri gelirlerden yapabilecekleri indirimler arasında, “fakirlere yardım amacıyla gıda bankacılığı faaliyetinde bulunan dernek ve vakıflara, Maliye Bakanlığınca belirlenen usul ve esaslar çerçevesinde, bağışlanan gıda maddelerinin maliyet bedelinin tamamı, yıllık beyanname ile bildirilen gelirden indirilir” ifadesi bulunmaktadır. KDVK 17. maddede: “Sosyal ve Askeri Amaçlı İstisnalarla Diğer İstisnalar” başlıklı maddede ise; “fakirlere yardım amacıyla gıda bankacılığı faaliyetinde bulunan dernek ve vakıflara Maliye Bakanlığınca belirlenen usul ve esaslar çerçevesinde bağışlanan gıda maddelerinin tesliminin KDV'den müstesna olduğu belirtilmiştir. Gıda bankacılığı yardımlarının kapsamının gıda ve yiyecek yardımı ile sınırlı tutulmasının yardım sunan dernek ve vakıfların faaliyetlerinin takibi ve denetimi açısından yararlı olacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte uygulamada yukarıda bahsedilen mali indirimlerden yararlanmak isteyen dernek ve vakıfların yardımlarının, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarının aciliyetini dikkate almak yerine, onların etnik ya da siyasi yapılarına göre hizmet sunabilecekleri göz ardı edilmemelidir. Oysaki bu tür ayrımlar yapılmaksızın, gelir durumu, harcama miktarı, hanehalkı sayısı vb. değişkenleri içerecek şekilde oluşturulacak bir ölçek yardımı ile öncelikli ihtiyaç sahiplerine yardımları ulaştıracak ve bu sistemin düzgün işlediğini denetleyecek mekanizmaların eksik olduğu düşünülmektedir.

3. GIDA GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASINDA UYGULAMADA KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Genetik mühendisliği, ambalajlama teknolojisi vb. gelişmeler, gıda katkıları, pestisit ve veteriner ilaçları kalıntıları ile mikotoksinlerin varlığı, gıda güvenliği sorununu ciddileştirmektedir (İlbeği, 2004: 14.) Bununla

birlikte mevcut gıda güvenliği mevzuatının etkin uygulanamaması, üretim ve işleme tesislerinin yetersiz fiziksel şartları ve gıda güvenliği güvence sistemi oluşturma maliyetinin yüksekliği, teknolojik yetersizlikler, kamu kurumlarının koordinasyon eksiklikleri, yetkin personel kapasitesinin sınırlılığı, üretici- tüketici bilinçsizlikleri gıda güvenliğinin geliştirilmesini engelleyen temel sorunlardandır. Bu sorunlarla mücadelede iyi tarım/üretim uygulamaları ve tehlike analizi ve kritik kontrol noktaları vb. gıda güvenlik sistemlerine ihtiyaç bulunmaktadır. AB mevzuatı ile uyum sağlanmalı, altyapı, beşeri sermaye, analiz konularındaki yatırımlar, belgelendirmeler, danışmanlıklar ve özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelere yönelik teşviklerin sayısı artırılmalıdır (Başer vd., 2018: 266,273).

Bununla birlikte toplum sağlığını tehdit edecek şekilde yağlı, tuzlu ve şeker içeren cips, şekerli içecekler ya da dondurmalar gibi ürünlerin vergilendirilmesinde uygulanan özel tüketim vergisinin artırılmasının ve bu vergi aracılığıyla elde edilen gelirin toplum sağlığına yönelik projelerde kullanımının sağlanması vergi ile fiyat artışı yaşanan bu tür ürünlerin tüketimini sınırlandırarak (literatürde pek çok kaynakta düşük oranda uygulanan bu tür vergilerin etkinsizliğinden bahsedilmiş olsa da), toplum sağlığına olumlu katkıda bulunacaktır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Türkiye’de alkol ve sigara üzerindeki vergilerdeki artışın kayıtdışını ve evde üretimleri artırıp toplum sağlığına daha çok zarar verecek aşamaya gelmiş olduğu durumun göz ardı edilmeden, günah vergileri türleri arasında sayılabilecek olan obezite vergilerinin oranlarının çok da yüksek düzeyde belirlenmemesinin tüketici davranışları üzerinde tüketimi azaltıcı etkinin yaratılması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Nitekim Ulusal Eczacılık ve Beslenme Enstitüsü ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, Macaristan’da yağ vergisi (fat tax) uygulandıktan dört yıl sonra, tüketicilerin %59’undan fazlasının abur cubur tüketimleri azalmıştır (Weintraub,2018). Benzer şekilde Batis vd.; 2014’de vergilendirilmiş gıda alımlarının ortalama hacminin ayda kişi başına 25 g düştüğünü ya da vergi öncesi (2012-2013) trendlere göre beklenenin ötesinde% 5,1’lik bir değişiklik olduğunu belirtmişlerdir (Batis vd., 2016). Diğer yandan Wansink ve Huckaboe (2005: 7) tarafından obeziteye yol açan gıdaların haz verici ve bağımlılık yaratıcı niteliklerinden kaynaklanan düşük fiyat elastikiyeti nedeniyle başarılı olamayacağı savunulmaktadır. Kolombiya’da, şekerli içecekler için önerilen% 20’lik bir verginin, şekerli içecek alımlarını % 22 oranında azalttığı ve gelirleri ortalama 1.500 milyar \$ Kolombiya pesosu (500 milyon ABD Doları) artırdığı tahmin edilmektedir (Caro vd. 2017). Bu doğrultuda obezite vergilerinden elde edilen gelirlerin sağlığı, sağlıklı gıda üretimini ve tüketimini olumlu yönde etkileyecek düzenlemelere kanallı edilmesi

yaratacağı sosyal fayda dikkate değerdir. Örneğin; Malezya’da 2019’da yürürlüğe giren şekerli içecekler üzerinden alınan ÖTV’den elde edilen gelirler, ilkökul çocukları için ücretsiz ve sağlıklı kahvaltılar sağlanmasına ayrılırken, kafelerde ve büfelerde servis edilen içecekler ÖTV’den muaf tutulmuştur (Shyam vd, 2019:14). Türkiye’de devlet anaokulundaki çocuklara sağlanan kahvaltının bedelinin veliden istenilmesi yerine, bu tür düzenlemelerden yararlanılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir. Diğer yandan gıda güvenliğinin tesisinde dünyada gelir dağılımının adaletsizliği düşünüldüğünde; gıda bankacılığı türevi sosyal dayanışma uygulamalarına olan ihtiyaç yadsınamaz. Bu bağlamda bir başka güzel uygulama yardımseverlerin fazladan bıraktıkları paraların ihtiyacı olanlara ücretsiz kahve olarak sunulduğu; askıda kahve geleneği toplumsal dayanışmalardan biridir. İtalya’da 10.12.2011’de “Askıya Alınmış Kahve Günü”nün ilan edilmesini takiben yaygınlaşan askıda gıda, yiyecek, giyecek faaliyetleri sunan yardım kuruluşlarının faaliyetleri dikkate değerdir (Donati, 2013). Örneğin, Türkiye’de 2012’de kurulmuş olan dünyada pek çok ülkede başta üniversite öğrencilerinin, evsizlerin ve diğer ihtiyaç sahiplerinin gıda, giyecek vb. ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla uygulanan “askıda ne var” türevi sosyal sorumluluk projelerinin sayısı artırılmalıdır. Özellikle Covid 19’dan kaynaklanan ekonomik krizin etkilerini hafifletmek amacıyla uygulama kahve dışındaki ürünleri de kapsayacak şekilde Güney İtalya’da olduğu gibi pek çok ülkede de yaygınlaştırılmalıdır.

SONUÇ

Türkiye’deki tarım arazileri miktarının yıllara göre değişimi incelendiğinde; TÜİK’e göre 1988-2019 aralığında Türkiye’deki tarım alanlarının yaklaşık 41.900’den 37.700’e düştüğü görülmektedir (TÜİK, 2019). Ayrıca daha çok mera alanlarının tarım alanına dönüşümü endemik türlerin içinde olduğu ekolojik yapıların tahribine ve hayvancılık yapılan alanların azalmasına neden olurken, kent alanlarının genişlemesi ve kent çevresindeki tarım alanlarının plansız kentleşme ile hizmet ya da sanayi sektörüne kazandırılması, verimli tarım alanlarına sahip ülkenin gıda güvenliğini tehdit etmekte, tarım alanlarının uygun ve istikrarlı tarım politikaları ile yönlendirilememesine neden olmaktadır (Bayar, 2018:199). Diğer yandan tarım topraklarının tarım dışı amaçlarla kullanımı ve tarım alanlarının tarıma elverişsizleştirilmesine yönelik caydırıcı hukuki düzenlemeler yapılmalıdır (Önal, 2012:191). Tarımsal üretimde verimliliği olumsuz etkileyen biyo-yakıt üretimine yönelik talepler sınırlandırılarak gıda fiyatlarındaki artış dizginlenmeli, yabancıların tarım toprakları sahiplik hakları sınırlandırılmalıdır (Albayrak, 2016:169). Bununla birlikte Türkiye’de pestisit gibi tarım ilaçlarının neden olduğu aşırı tarım ilacı kullanımından oluşan kalıntıların gıdaya verdiği zararların önlenmesi konusunda sınırlandırmalar artırılıp, bunlarda hukuki sınırlamalara uymayan

üreticilere cezai yaptırımlar getirilmelidir. Daha da önemlisi gıda katkı maddesi tespit edilen firmaların yalnızca ilan edilmesi ile kalınmayıp, bu firmaların üretimleri durdurulmalı, başka adlar altında yeniden ticari faaliyet yapabilmeleri engellenmeli ve kendilerine para cezası, vergi cezası ve hapis cezaları getirilerek toplum sağlığını bozmaya yönelik faaliyete girişebilecek işletmelerin caydırılmasına yönelik hukuki düzenlemelerin ivedilikle gerçekleştirilmesi gereklidir.

AB'ye uyum dolayısıyla tarımsal üretimimize getirilmiş sınırlandırmalarının ve diğer yanlış tarım politikalarının sonucu olarak Türkiye'nin bir ziraat ülkesi olma konumunu yitirmekte olması kaygı vericidir. Nitekim Kanada mercimeğine İsrail domatesine muhtaç hale gelinmiş olmasının önüne geçilmesi için bir imkân olarak değerlendirilebilecek Covid19 salgını sonrası milli üretimimizin sürdürülebilirliğine olan ihtiyacımızın kritikliği anlaşılarak; Tarım ve Orman Bakanlığı ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından hazineye ait atıl tarım arazilerin çiftçilere ekimi yapılmak üzere ücretsiz olarak verilmesi projesi ilerleyen dönemde uygulanacak olumlu projelerden biridir. Bunun yanında yerli tohumların korunması, tarım alanlarının ıslahı, çiftçilerin eğitim, danışmanlık hizmetleri ve mali yardım ile desteklenmesi gereklidir. Diğer yandan, örneğin, Konya'daki Meke gölü kuruma tehdidi altındadır burada tarımdaki yanlış sulama sisteminin yer altı sularını azaltarak gölün kurumasına neden olduğu ileri sürülmektedir. Bu noktada devlet eliyle tarım alanlarında çiftçilerin hangi bölgelerde seçmeli olarak hangi tür meyve sebze üretimi gerçekleştireceklerine, kullanabilecekleri maksimum miktardaki tarım ilacı ve kullanım yöntemleri konusunda denetimleri gerçekleştirilerek olası pestisit zehirlenmeleri engellenmeli, çevreye zarar vermeyecek miktarda su tüketim miktarlarının akıllı coğrafi bilgi sisteminden yararlanarak ölçülmesi yoluyla hem aynı tür ürün üretiminden doğacak israf önlenmeli, bölgesel üretimdeki ürün çeşitliliğinin kontrolü sağlanmalı hem de yer altı sularının aşırı tüketimi engellenip kuraklık tehdidi önlenmeye çalışılmalıdır.

Obezite vergisi ifadesinin dünya uygulamalarında ve Türkiye'de pek kullanılmadığı bunun yerine vergi sistemlerinde KDV ve ÖTV kanunlarına getirilmiş düzenlemelerde farklı türlerde ve oranlarda uygulandıkları görülmüştür. Ancak obezite vergilerinin hangi ürünlere hangi oranda vergi uygulanacağına ilişkin (örneğin; şekerlemeler, atıştırılabilirler vb. ürünlere çapraz fiyat esneklikleri de dikkate alınarak piyasadaki daha sağlıksız ve düşük fiyatlı ürünlere olası talep kayması ihtimali) tespit sorununun çözümü için obeziteye neden olan gıdalar ve bileşenlerinin vergi oranları tespit edilmeli, vergi sisteminin karmaşılaştırılmaması için kapsamının ÖTV'ye dahil edilerek geniş tutulması sağlanmalı, daha düşük gelirli kesimlerde talep inelastikiyetinin verginin regresif etkide bulunması

ve yüksek gelirli obez kişilerde tüketimi kısmama ihtimali bulunsa da, sağlıklı gıdaları teşvik edici koşullu transfer politikaları, mali sübvansiyon vb. uygulamalardaki eksikliklerin giderilmesine çalışılmalıdır. Bununla birlikte gıda güvenliği, gıda bankacılığı ve obezite vergileri konularının aralarındaki sıkı ilişki nedeniyle bunlara ilişkin düzenlemelerin Türkiye’de bütçe ödeneklerinin tahsisinde adem-i tahsis ilkesi geçerli olduğundan “Tağşiş ve Obezite ile Mücadele ve Gıda Bankacılığını Destekleme Fonu” adı altında birleştirilerek ÖTV ‘den elde edilen gelirlerin belirli bir yüzdesinin ilgili fona aktarımı mekanizmasının getirilmesi oldukça işlevsel olacaktır. Ancak unutulmaması gereken bir diğer konu alkol ve sigara tüketiminde de görüldüğü üzere vergiler ve mali cezalar ilgili ürünlerin tüketiminin azalmasına sınırlı düzeyde katkıda bulunmaktadır. Benzer şekilde literatürdeki çalışmalarda da belirtildiği üzere obezite vergilerinin diğer uygulamalar olmadan tüketimi kısma ihtimali düşük iken, gıda ve menü etiketlemeleri, mobil uygulamalar, işyeri egzersiz ve sağlık uygulamalarının teşviki, okul fiziksel aktivite artırma programı ve gıda denetim ve yasaklama uygulamalarının aktifleştirilmesinin, kitlesel uygulamalar ve toplumsal bilgilendirmelerle, sağlıklı gıdaların teşvikine yönelik sübvansiyonlardan yararlanılmasının uygulamanın etkinliğini artıracığı düşünülmektedir.

Diğer yandan örneğin; Japonya’da “Metabo Kanunu” aracılığıyla işletmelere ve yerel yönetimlere sahip oldukları işçi kadınlar ve erkekler için belirlenmiş bel ölçüsünü aşmaları durumunda para cezası uygulanmaktadır. Dolayısıyla Metabo Kanunu’nun Japonya’da ulaştığı başarı (Sandalcı, 2019:10) düşünüldüğünde; Türk halkının da özellikle genç neslin obeziteye yatkınlığının düşürülmesi için mali önlemler alınması yerinde olacaktır. Geçmişte güncel tartışmalar arasında obezite vergisinin her ne kadar özellikle ABD’de uçağa binen aşırı kilolu şahısların yanındaki bireyleri sıkıştırarak rahatsız ettikleri ve yakıt tüketimine verdikleri zarar bakımından ek olarak vergilendirilmelerinin gerekliliği konusu gündeme getirilmiş olsa da ayrımcılık olarak nitelendirilebileceğinden devre dışı kalmış bir uygulama olmuştur. Ancak günümüzde obez bireylerden (kortizon kullanımı mecburiyeti sorunu ile hormonal rahatsızlıklarla doğan obezite vb. hariç) ek vergi alınması önerisi dijital çağın getirdiği hareketsizlik ve kolay yüksek kalorili hızlı beslenme alışkanlıklarına karşı toplum sağlığının korunması bakımından destekleyici olabilir.

KAYNAKÇA

- Allcott, Hunt, Lockwood, Benjamin, Taubinsky, Dmitry (2019), “Should We Tax Sugar-Sweetened Beverages?”, An Overview of Theory and Evidence, Journal of Economic Perspectives, Vol33(3), <https://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/jep.33.3.202, 202-227>.
- Albayrak, Haydar, “Kamu Politikaları Açısından Gıda Güvenliği” I. Uluslararası

- Sosyal Bilimler Sempozyumu 13-14-15 Ekim 2016 Elazığ, 158-175.
- Ayas, Işıl, Saruç, Tolga (2017), “Obezite Vergisi Ülke Uygulamaları”, Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, Sayı 2, Aralık, 69-82.
- Batis, Carolina, Rivera, Juan A., Popkin, Barry M., Smith Taillie, Lindsey (2016), “First-Year Evaluation of Mexico’s Tax on Nonessential Energy-Dense Foods: An Observational Study”, <https://journals.plos.org/plosmedicine/article?id=10.1371/journal.pmed.1002057>, Plos Medicine, July 5.
- Başer, Uğur, Bozoğlu, Topuz, Mehmet, Kılıç Bakiye, Alhas Eroğlu, Nevra (2018), “Türkiye’de Gıda Güvenliği Mevzuatı ve Uygulamaları”, The 2nd International Unidokap Black Sea Symposium on Biodiversity 28-30 November 2018, Samsun, Turkey, 266-274.
- Bayar, Rüya (2018), “Arazi Kullanımı Açısından Türkiye’de Tarım Alanlarının Değişimi”, Coğrafi Bilimler Dergisi, 16 (2), 187- 200.
- Wansink, Brian, Huckaboe, Mike (2005), “De-Marketing Obesity”, California Management Review, <https://doi.org/10.2307/41166314>, 47(4), July, 1-14.
- Capacci, Sara, Mazzocchi, Mario ve Traill, Bob (2012), “Policies to Promote Healthy Eating in Europe: A Structured Review of Policies and Their Effectiveness”, Nutrition Reviews, 70(3), 188-200.
- Caro, Juan Carlos, Ng Shu, Wen, Bonilla, Ricardo, Tovar, Jorge, Popkin, Barry M. (2017), “Sugary Drinks Taxation, Projected Consumption and Fiscal Revenues in Colombia: Evidence from a QUAIDS model”, Plos One, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0189026>, December.
- Clay, Edward (2002), “Food Security: Concepts and Measurement”, “FAO Expert Consultation on Trade and Food Security: Conceptualizing the Linkages, Rome, 11-12 July 2002, <http://www.fao.org/3/y4671e/y4671e06.htm> , chapter 2
- Çukur Asuman ve Erdem İmran, (2017), “Obezite Vergilerinin Obezite ile Mücadelede Yeri: Türkiye için Bir Değerlendirme”, Sayıştay Dergisi, Sayı:106, 121-146.
- Doğan, Alper ve Kabayel, Melih (2017), “Dünya Uygulamaları Perspektifinde Obezite Vergilerinin Uygulanabilirliği”, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 5, 64-71.
- Donati, Silvia, 2013. Celebrating the Tradition of Caffè Sospeso, <https://www.italymagazine.com/news/celebrating-tradition-caffe-sospeso>, 12.10., E.T. 13.04.2020.
- Economist (2019), Global Food Security Index, December <https://foodsecurityindex.eiu.com/Index>, E.T.(13.02.2020)
- Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) (2019), ÖTVK III Sayılı Liste, https://www.gib.gov.tr/fileadmin/mevzuatek/otv_oranlari_tum/03_01_2019_III_sayili_liste.pdf
- George, Andre Simon (2012), “Food Security: Definition, Four Dimensions, History”, University of Roma Tre Faculty of Economics Master in Human Development and Food Security, <http://www.fao.org/fileadmin/templates/ERP/uni/F4D.pdf>, March, 1-28.
- Global Food Research Programme (GFRP) (2017), “Sugary Drink Taxes around the World” https://www.dropbox.com/s/bqbj501wgocor24/UNCGFRP_SSB_tax_maps.pdf?dl=0, E.T. 13.02.2020.
- Global Foodbank Network(GFN), “Foodbanking Organizations”, <https://www.fo->

- odbanking.org/stateofglobalfoodbanking/turkey.html, 2019.
- Hall, Kevin D., Sacks, Gary ve Swinburn, Boyd A. (2011), "Quantification of the Effect of Energy Imbalance on Bodyweight", *The Lancet*, 378(9793),826-837.
- İlbeği, İbrahim (2004), "Gıda Güvenliği ve Tüketicinin Korunması", *Gıda Mühendisliği Dergisi*, 18: 13-16.
- Lin, Biing H., Smith ,Travis A., Lee, Jonq Y., Hall Kevin D. (2011), "Measuring Weight Outcomes for Obesity Intervention Strategies: The Case of A Sugar Sweetened Beverage Tax", *Economics & Human Biology*, 9(4), 329-341.
- Madden, David (2015), "The Poverty Effects Of A 'Fat Tax' In Ireland", *Health Economics*, 24(1), 104-121.
- Manyema, Mercy, Veerman, Lennert, Chola, Lumbwe, Aviva, Tugendhaft, Benn Sartorius, Demetre Labadarios, Karen J. Hofman (2014), "The Potential Impact of a 20% Tax on Sugar-Sweetened Beverages on Obesity in South African Adults: A Mathematical Model". *PloS one*, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0105287>, 9(8).
- Manyema, Mercy, Veerman, Lennert, Tugendhaft, Aviva, Labadarios, Demetre, Hofman, Karen (2016), "Modelling the Potential Impact of a Sugar-Sweetened Beverage Tax on Stroke Mortality, Costs and Health-Adjusted Life Years in South Africa", *BMC Public Health*, 16(1), 405, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4886444/>.
- Moore, Bernadette, Fielding Barbara, "Taxing Confectionery, Biscuits and Cakes to Control Obesity May be More Effective than a Tax on Sugary Drinks", *British Medical Journal*, 366, http://eprints.whiterose.ac.uk/150537/3/Moore_Fielding_BMJ_accepted%20%281%29.pdf, 1-5, 1-2.
- Obesity Evidence Hub (2019), "Countries that have Implemented Taxes on Sugar-Sweetened Beverages (SSBs)", <https://www.obesityevidencehub.org.au/collections/prevention/countries-that-have-implemented-taxes-on-sugar-sweetened-beverages-ssbs>.
- OECD (2019), "The Heavy Burden of Obesity", <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/67450d67en.pdf?expires=1588546472&id=id&accname=guest&checksum=0332DFBDD6C-0BC94CBAD62578E45488D>, 1-252.
- OECD (2020), "Statistics", <https://stats.oecd.org/Index.aspx?ThemeTreeId=9#>
Data extracted on 16 Apr 2020 22:20 UTC (GMT) from OECD.Stat
- Onur, Eroğlu ve Koyuncu, Caner, "Obezite Vergisi ve Türk Vergi Sisteminde Obeziteye Yönelik Uygulamalar", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2018, <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.392519>, 178-194.
- Önal, Nevzat Evrim (2012), *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*, 2. Baskı, Yazılama Yayınevi, İstanbul.
- Sandalcı, Ulvi (2019), "Obezite İle Mücadelede Mali Cezalar: Japonya Örneği", *UBAK Uluslararası Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Tam Metin Kitabı*, https://www.academia.edu/41639854/SOSYAL_B%4%B0L%4%B0M-LER_KONGRES%4%B0_TAM_MET%4%B0N_K%4%B0TABI, 1-14.
- Saxena, Akshar, Koon AD, Lagrada-Rombaua L, Angeles-Agdeppa I, Johns B, Capanzana M. (2019) "Modelling the Impact of a Tax on Sweetened

- Beverages in the Philippines: an Extended Cost– Effectiveness Analysis”, Bull World Health Organ, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6357567/pdf/BLT.18.219980.pdf>, 97(2): 97-107.
- Shyam, Sangeetha, Misra, Snigdha, Chong, Megan, Don, Rokiah (2019); “Developments in the Implementation of Sugar-Sweetened Beverage Tax in Malaysia - A Narrative Review “, IeJSME 2019,13(2): 12-22.
- Southey, Flora, “Bolder Actions Required to Tackle Obesity: Are Food Taxes and Subsidies Answer?”, <https://www.foodnavigator.com/Article/2019/08/02/Bolder-actions-required-to-tackle-obesity-Are-food-taxes-and-subsidies-the-answer>, 2 August 2019, 4.
- Steyaert, Jan, “1967 John Van Hengel & Food Banks”, <https://www.historyofsocialwork.org/eng/details.php?cps=20>, 06.2019.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (TCTOB), “Ürün Bazlı Gıda Denetim Seferberliği Başladı”, <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/4369/Urun-Bazli-Gida-Denetim-Seferberligi-Basladi> ,17.02.2020.
- Tayar, Mustafa (2010), Gıda Güvenliği, Marmara Belediyeler Birliği, İstanbul., Temel İhtiyaç Derneği (TİDER), (2020) “Gıda Bankacılığında Türkiye’nin Çatı Kuruluşu: Tider”,<https://www.tider.org/tur/gida-bankaciligi>
- Temel İhtiyaç Derneği (TİDER), “Bugüne Kadar Neler Yaptık?”, <https://www.tider.org/>, E.T. 19.04.2020.
- The Global Foodbanking Network(TGFN) (2020), “Partnering with New Food Banks”, <https://www.foodbanking.org/what-we-do/partnering-with-new-food-banks/>
- Tiffin, Richard ve Matthew, Salois (2014), “The Distributional Consequences of a Fiscal Food Policy: Evidence from the UK”, European Review of Agricultural Economics, 42(3), 397-417.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2019), Bitkisel Üretim İstatistikleri, “Tarım ve Orman Alanları”, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001.
- Türk Standartları Enstitüsü (TSE) (2015), “Standartlarla Sağlıklı Gıdalar, Kaliteli Yaşam”, <https://statik.tse.org.tr/upload/tr/dosya/icerikyonetimi/7355/19112015180352-2.pdf>, 1-12, s.4.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (TCC SBB) (2019-2023), 11. Kalkınma planı, <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/onbirincikalkinmaplani.pdf>, 1-219.
- United Nations Children’s Fund (UNICEF) (2019), “Implementing Taxes on Sugar-Sweetened Beverages: An Overview”, https://sunpc.org.pk/wp-content/uploads/2019/05/190328_UNICEF_Sugar_Tax_Briefing_R09.pdf.
- University of North Carolina (UNC) (2020), “Why Tax Sugary Drinks?”, http://globalfoodresearchprogram.web.unc.edu/files/2020/02/FACTSHEET_SSB-TAX_2020_Feb11_Final.pdf.
- Weintraub, Arlene (2018), “Should We Tax Junk Foods To Curb Obesity?”, <https://www.forbes.com/sites/arnelneweintraub/2018/01/10/should-we-tax-junk-foods-to-curb-obesity/#240788397df6>, 10 January.
- World Cancer Research Fund International (WCRFI) (2018), “Building Momentum: Lessons on Implementing a Robust Sugar Sweetened Beverage Tax”, <https://www.wcrf.org/sites/default/files/PPA-Building-Momentum-Report-WEB.pdf>, 1-36.

- World Food Programme (WFP) (2020), “World Hunger Map 2020”, <https://insight.wfp.org/wfp-launches-hungermap-live-431e59553aa5>
- World Health Organization (WHO) (2017), “Taxes on Sugary Drinks: Why Do It?”, <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/260253/WHO-N-MH-PND-16.5Rev.1-engpdf;jsessionid=23F8E378383D3C7AFE-63771A8C43B2D7?sequence=1>, 1-4.
- World Health Organization (WHO) (2020), “Obesity”, <https://www.who.int/topics/obesity/en/>
- Yıldız, İlkey ve Gür, Esra (2018), “Aşırı Kiloyla Mücadelede Maliye Politikası Aracı: Obezite Vergisi”, 1. Uluslararası Battalgazi Disipliner Çalışmalar Kongresi Tam Metin Kitabı, Cilt 1, 7-9 Aralık 2018 Malatya, https://30d4ed98-bbfd-4215-a9ab-b3bd6c00d4b3.filesusr.com/ugd/614b1f_a37c58a0c5a64803bcc683fe48846950.pdf, 2. pdf?expires=1588546472&id=id&accname=guest&checksum=0332DFBDD6C0BC94CBA-D62578E45488D, 1-252.
- OECD (2020), “Statistics”, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?ThemeTreeId=9#Data> extracted on 16 Apr 2020 22:20 UTC (GMT) from OECD.Stat
- Onur, Eroğlu ve Koyuncu, Caner, “Obezite Vergisi ve Türk Vergi Sisteminde Obeziteye Yönelik Uygulamalar”, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2018, <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.392519>, 178-194.
- Önal, Nevzat Evrim (2012), Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü, 2. Baskı, Yazılama Yayınevi, İstanbul.
- Sandalcı, Ulvi (2019), “Obezite İle Mücadelede Mali Cezalar: Japonya Örneği”, UBAK Uluslararası Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Tam Metin Kitabı, https://www.academia.edu/41639854/SOSYAL_B%C4%B0L%C4%B0MLER_KONGRES%C4%B0_TAM_MET%C4%B0N_K%C4%B0TABI, 1-14.
- Saxena, Akshar, Koon AD, Lagrada-Rombaua L, Angeles-Agdeppa I, Johns B, Capanzana M. (2019) “Modelling the Impact of a Tax on Sweetened Beverages in the Philippines: an Extended Cost– Effectiveness Analysis”, Bull World Health Organ, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6357567/pdf/BLT.18.219980.pdf>, 97(2): 97-107.
- Shyam, Sangeetha, Misra, Snigdha, Chong, Megan, Don, Rokiah (2019); “Developments in the Implementation of Sugar-Sweetened Beverage Tax in Malaysia - A Narrative Review “, IeJSME 2019,13(2): 12-22.
- Southey, Flora, “Bolder Actions Required to Tackle Obesity: Are Food Taxes and Subsidies Answer?”, <https://www.foodnavigator.com/Article/2019/08/02/Bolder-actions-required-to-tackle-obesity-Are-food-taxes-and-subsidies-the-answer>, 2 August 2019, 4.
- Steyaert, Jan, “1967 John van Hengel & food banks”, <https://www.historyofsocialwork.org/eng/details.php?cps=20>, 06.2019.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (TCTOB), “Ürün Bazlı Gıda Denetim Seferberliği Başladı”, <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/4369/Urun-Bazli-Gida-Denetim-Seferberligi-Basladi>, 17.02.2020.
- Tayar, Mustafa (2010), Gıda Güvenliği, Marmara Belediyeler Birliği, İstanbul., Temel İhtiyaç Derneği (TİDER), (2020) “Gıda Bankacılığında Türkiye’nin Çatı

- Kuruluşu: Tider”, <https://www.tider.org/tur/gida-bankaciligi>
- Temel İhtiyaç Derneği (TİDER), “Bugüne Kadar Neler Yaptık?”, <https://www.tider.org/>, E.T. 19.04.2020.
- The Global Foodbanking Network(TGFN) (2020), “Partnering with New Food Banks”, <https://www.foodbanking.org/what-we-do/partnering-with-new-food-banks/>
- Tiffin, Richard ve Matthew, Salois (2014), “The Distributional Consequences of A Fiscal Food Policy: Evidence from the UK”, *European Review of Agricultural Economics*, 42(3), 397-417.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2019), Bitkisel Üretim İstatistikleri, “Tarım ve Orman Alanları”, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001.
- Türk Standartları Enstitüsü (TSE) (2015), “Standartlarla Sağlıklı Gıdalar, Kaliteli Yaşam”, <https://statik.tse.org.tr/upload/tr/dosya/icerikyonetimi/7355/19112015180352-2.pdf>, 1-12, s.4.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (TCC SBB) (2019-2023), 11. Kalkınma planı, <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/onbirincikalkinmaplani.pdf>, 1-219.
- United Nations Children’s Fund (UNICEF) (2019), “Implementing Taxes on Sugar-Sweetened Beverages: An Overview”, https://sunpc.org.pk/wp-content/uploads/2019/05/190328_UNICEF_Sugar_Tax_Briefing_R09.pdf.
- University of North Carolina (UNC) (2020), “Why Tax Sugary Drinks?”, http://globalfoodresearchprogram.web.unc.edu/files/2020/02/FACTSHEET_SSBTAX_2020_Feb11_Final.pdf.
- Weintraub, Arlene (2018), “Should We Tax Junk Foods To Curb Obesity?”, <https://www.forbes.com/sites/arleneweintraub/2018/01/10/should-we-tax-junk-foods-to-curb-obesity/#240788397df6>, 10 January.
- World Cancer research Fund International (WCRFI)(2018), “Building Momentum: Lessons on Implementing a Robust Sugar Sweetened Beverage Tax”, <https://www.wcrf.org/sites/default/files/PPA-Building-Momentum-Report-WEB.pdf>, 1-36.
- World Food Programme (WFP) (2020), “World Hunger Map 2020”, <https://insight.wfp.org/wfp-launches-hungermap-live-431e59553aa5>
- World Health Organization (WHO) (2017), “Taxes on sugary drinks: Why do it?”, <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/260253/WHO-NMH-PND-16.5Rev.1-eng.pdf;jsessionid=23F8E378383D3C7AFE63771A8C43B-2D7?sequence=1>, 1-4.
- World Health Organization (WHO) (2020), “Obesity”, <https://www.who.int/topics/obesity/en/>
- Yıldız, İlkay ve Gür, Esra (2018), “Aşırı Kiloyla Mücadelede Maliye Politikası Aracı: Obezite Vergisi”, 1. Uluslararası Battalgazi Disipliner Çalışmalar Kongresi Tam Metin Kitabı, Cilt 1, 7-9 Aralık 2018 Malatya, https://30d4ed98-bbfd-4215-a9ab-b3bd6c00d4b3.filesusr.com/ugd/614b1f_a37c58a0c5a64803bcc683fe48846950.pdf, 246-260.

KAYNAKÇA

- Allcott, Hunt, Lockwood, Benjamin, Taubinsky, Dmitry (2019), “Should We Tax Sugar-Sweetened Beverages?”, *An Overview of Theory and Evidence, Journal of Economic Perspectives*, Vol33(3), <https://pubs.aeaweb.org/doi/>

- pdfplus/10.1257/jep.33.3.202, 202-227.
- Albayrak, Haydar, “Kamu Politikaları Açısından Gıda Güvenliği” I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu 13-14-15 Ekim 2016 Elazığ, 158-175.
- Ayas, Işıl, Saruç, Tolga (2017), “Obezite Vergisi Ülke Uygulamaları”, Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, Sayı 2, Aralık, 69-82.
- Batis, Carolina, Rivera, Juan A., Popkin, Barry M., Smith Taillie, Lindsey (2016), “First-Year Evaluation of Mexico’s Tax on Nonessential Energy-Dense Foods: An Observational Study”, <https://journals.plos.org/plosmedicine/article?id=10.1371/journal.pmed.1002057>, Plos Medicine, July 5.
- Başer, Uğur, Bozoğlu, Topuz, Mehmet, Kılıç Bakiye, Alhas Eroğlu, Nevra (2018), “Türkiye’de Gıda Güvenliği Mevzuatı ve Uygulamaları”, The 2 nd International UNIDOKAP Black Sea Symposium on BIODIVERSITY 28-30 November 2018, Samsun, Turkey, 266-274.
- Bayar, Rüya (2018), “Arazi Kullanımı Açısından Türkiye’de Tarım Alanlarının Değişimi”, Coğrafi Bilimler Dergisi, 16 (2), 187- 200.
- Wansink, Brian, Huckaboe, Mike (2005), “De-Marketing Obesity”, California Management Review, <https://doi.org/10.2307/41166314>, 47(4), July, 1-14.
- Capacci, Sara, Mazzocchi, Mario ve Traill, Bob (2012), “Policies to Promote Healthy Eating in Europe: A Structured Review of Policies and Their Effectiveness”, Nutrition Reviews, 70(3), 188-200.
- Caro, Juan Carlos, Ng Shu, Wen, Bonilla, Ricardo, Tovar, Jorge, Popkin, Barry M. (2017), “Sugary Drinks Taxation, Projected Consumption and Fiscal Revenues in Colombia: Evidence from a QUAIDS model”, Plos One, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0189026>, December.
- Clay, Edward (2002), “Food Security: Concepts and Measurement”, “FAO Expert Consultation on Trade and Food Security: Conceptualizing the Linkages, Rome, 11-12 July 2002, <http://www.fao.org/3/y4671e/y4671e06.htm> , chapter 2
- Çukur Asuman ve Erdem İmran, (2017), “Obezite Vergilerinin Obezite ile Mücadelede Yeri: Türkiye için Bir Değerlendirme”, Sayıştay Dergisi, Sayı:106, 121-146.
- Doğan, Alper ve Kabayel, Melih (2017), “Dünya Uygulamaları Perspektifinde Obezite Vergilerinin Uygulanabilirliği”, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 5, 64-71.
- Donati, Silvia, 2013. Celebrating the Tradition of Caffè Sospeso, <https://www.italymagazine.com/news/celebrating-tradition-caffe-sospeso>, 12.10., E.T. 13.04.2020.
- Economist (2019), Global Food Security Index, December <https://foodsecurityindex.eiu.com/Index>, E.T.(13.02.2020)
- Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) (2019), ÖTVK III Sayılı Liste, https://www.gib.gov.tr/fileadmin/mevzuat/otv_oranlari_tum/03_01_2019_III_sayili_liste.pdf
- George, Andre Simon (2012), “Food Security: Definition, Four Dimensions, History”, University of Roma Tre Faculty of Economics Master in Human Development and Food Security, <http://www.fao.org/fileadmin/templates/ERP/uni/F4D.pdf>, March, 1-28.

Global Food Research Programme (GFRP) (2017), “Sugary Drink Taxes around the World” https://www.dropbox.com/s/bqbj501wgocor24/UNCGFRP_SSB_tax_maps.pdf?dl=0, E.T. 13.02.2020.

Global Foodbank Network(GFN), “Foodbanking Organizations”, <https://www.foodbanking.org/stateofglobalfoodbanking/turkey.html>, 2019.

Hall, Kevin D., Sacks, Gary ve Swinburn, Boyd A. (2011), “Quantification of The Effect of Energy Imbalance on Bodyweight”, *The Lancet*, 378(9793),826-837.

İlbeği, İbrahim (2004), ”Gıda Güvenliği ve Tüketicinin Korunması”, *Gıda Mühendisliği Dergisi*, 18: 13-16.

Lin, Biing H., Smith, Travis A., Lee, Jonq Y., Hall Kevin D. (2011), “Measuring Weight Outcomes for Obesity Intervention Strategies: The Case of A Sugar-Sweetened Beverage Tax”, *Economics & Human Biology*, 9(4), 329-341.

Madden, David (2015), “The Poverty Effects Of A ‘Fat Tax’ In Ireland”, *Health Economics*, 24(1), 104-121.

Manyema, Mercy, Veerman, Lennert, Chola, Lumbwe, Aviva, Tugendhaft, Benn Sartorius, Demetre Labadarios, Karen J. Hofman (2014), “The potential impact of a 20% tax on sugar-sweetened beverages on obesity in South African adults: A mathematical model”. *PloS one*, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0105287>, 9(8).

Manyema, Mercy, Veerman, Lennert, Tugendhaft, Aviva, Labadarios, Demetre, Hofman, Karen (2016), “Modelling the potential impact of a sugar-sweetened beverage tax on stroke mortality, costs and health-adjusted life years in South Africa”, *BMC Public Health*, 16(1), 405, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4886444/>.

Moore, Bernadette, Fielding Barbara, “Taxing Confectionery, Biscuits and Cakes to Control Obesity May be More Effective than a Tax on Sugary Drinks”, *British Medical Journal*, 366, http://eprints.whiterose.ac.uk/150537/3/Moore_Fielding_BMJ_accepted%20%281%29.pdf, 1-5, 1-2.

Obesity Evidence Hub (2019), “Countries that have Implemented Taxes on Sugar-Sweetened Beverages (SSBs)”, <https://www.obesityevidencehub.org.au/collections/prevention/countries-that-have-implemented-taxes-on-sugar-sweetened-beverages-ssbs>.

OECD (2019), “The Heavy Burden of Obesity”, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/67450d67-en.pdf?expires=1588546472&id=id&accname=guest&-checksum=0332DFBDD6C0BC94CBAD62578E45488D>, 1-252.

OECD (2020), “Statistics”, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?ThemeTreeId=9#> Data extracted on 16 Apr 2020 22:20 UTC (GMT) from OECD.Stat

Onur, Eroğlu ve Koyuncu, Caner, “Obezite Vergisi ve Türk Vergi Sisteminde Obeziteye Yönelik Uygulamalar”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2018, <https://doi.org/10.25287/ohuibf.392519>, 178-194.

Önal, Nevzat Evrim (2012), *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*, 2. Baskı, Yazılama Yayınevi, İstanbul.

Sandalcı, Ulvi (2019), “Obezite İle Mücadelede Mali Cezalar: Japonya Örneği”, *UBAK Uluslararası Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Tam Metin Kitabı*, https://www.academia.edu/41639854/SOSYAL_B%C4%B0L%C4%B0MLER_

KONGRES% C4% B0_TAM_MET% C4% B0N_K% C4% B0TABI, 1-14.

Saxena, Akshar, Koon AD, Lagrada-Rombaua L, Angeles-Agdeppa I, Johns B, Capanzana M. (2019) “Modelling the Impact of a Tax on Sweetened Beverages in the Philippines: an Extended Cost– Effectiveness Analysis”, Bull World Health Organ, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6357567/pdf/BLT.18.219980.pdf>, 97(2): 97-107.

Shyam, Sangeetha, Misra, Snigdha, Chong, Megan, Don, Rokiah (2019); “Developments in the Implementation of Sugar-Sweetened Beverage Tax in Malaysia - A Narrative Review “, IeJSME 2019,13(2): 12-22.

Southey, Flora, “Bolder Actions Required to Tackle Obesity: Are Food Taxes and Subsidies Answer?”, <https://www.foodnavigator.com/Article/2019/08/02/Bolder-actions-required-to-tackle-obesity-Are-food-taxes-and-subsidies-the-answer>, 2 August 2019, 4.

Steyaert, Jan, “1967 John van Hengel & food banks”, <https://www.historyof-socialwork.org/eng/details.php?cps=20>, 06.2019.

Tarım ve Orman Bakanlığı (TCTOB), “Ürün Bazlı Gıda Denetim Seferberliği Başladı”, <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/4369/Urun-Bazli-Gida-Denetim-Seferberligi-Basladi>, 17.02.2020.

Tayar, Mustafa (2010), Gıda Güvenliği, Marmara Belediyeler Birliği, İstanbul.,

Temel İhtiyaç Derneği (TİDER), (2020) “Gıda Bankacılığında Türkiye’nin Çatı Kuruluşu: Tider”, <https://www.tider.org/tur/gida-bankaciligi>

Temel İhtiyaç Derneği (TİDER), “Bugüne Kadar Neler Yaptık?”, <https://www.tider.org/>, E.T. 19.04.2020.

The Global Foodbanking Network(TGFN) (2020), “Partnering with New Food Banks”, <https://www.foodbanking.org/what-we-do/partnering-with-new-food-banks/>

Tiffin, Richard ve Matthew, Salois (2014), “The Distributional Consequences of A Fiscal Food Policy: Evidence from the UK”, European Review of Agricultural Economics, 42(3), 397-417.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2019), Bitkisel Üretim İstatistikleri, “Tarım ve Orman Alanları”, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001.

Türk Standartları Enstitüsü (TSE) (2015), “Standartlarla Sağlıklı Gıdalar, Kaliteli Yaşam”, <https://statik.tse.org.tr/upload/tr/dosya/icerikyoneti-mi/7355/19112015180352-2.pdf>, 1-12, s.4.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (TCC SBB) (2019-2023), 11. Kalkınma planı, <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/onbirincikalkinmaplani.pdf>, 1-219.

United Nations Children’s Fund (UNICEF) (2019), “Implementing Taxes on Sugar-Sweetened Beverages: An Overview”, https://sunpc.org.pk/wp-content/uploads/2019/05/190328_UNICEF_Sugar_Tax_Briefing_R09.pdf.

University of North Carolina (UNC) (2020), “Why Tax Sugary Drinks?”, http://globalfoodresearchprogram.web.unc.edu/files/2020/02/FACTSHEET_SS-BTAX_2020_Feb11_Final.pdf.

Weintraub, Arlene (2018), “Should We Tax Junk Foods To Curb Obesity?”, <https://www.forbes.com/sites/ardeneweintraub/2018/01/10/should-we-tax-junk-foods-to-curb-obesity/#240788397df6>, 10 January.

- World Cancer research Fund International (WCRFI) (2018), “Building Momentum: Lessons on Implementing a Robust Sugar Sweetened Beverage Tax”, <https://www.wcrf.org/sites/default/files/PPA-Building-Momentum-Report-WEB.pdf>, 1-36.
- World Food Programme (WFP) (2020), “World Hunger Map 2020”, <https://insight.wfp.org/wfp-launches-hungermap-live-431e59553aa5>
- World Health Organization (WHO) (2017), “Taxes on sugary drinks: Why do it?”, <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/260253/WHO-NMH-PND-16.5Rev.1-engpdf.jsessionid=23F8E378383D3C7AFE63771A8C43B2D7?squence=1>, 1-4.
- World Health Organization (WHO) (2020), “Obesity”, <https://www.who.int/topics/obesity/en/>
- Yıldız, İlkey ve Gür, Esra (2018), “Aşırı Kiloyla Mücadelede Maliye Politikası Aracı: Obezite Vergisi”, 1. Uluslararası Battalgazi Disipliner Çalışmalar Kongresi Tam Metin Kitabı, Cilt 1, 7-9 Aralık 2018 Malatya, https://30d4ed98-bbfd-4215-a9ab-b3bd6c00d4b3.filesusr.com/ugd/614b1f_a37c58a0c5a64803bcc683fe48846950.pdf, 246-260.pdf?expires=1588546472&id=id&acname=guest&checksum=0332DFBDD6C-0BC94CBAD62578E45488D, 1-252.
- OECD (2020), “Statistics”, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?ThemeTreeId=9#>
Data extracted on 16 Apr 2020 22:20 UTC (GMT) from OECD.Stat
- Onur, Eroğlu ve Koyuncu, Caner, “Obezite Vergisi ve Türk Vergi Sisteminde Obeziteye Yönelik Uygulamalar”, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2018, <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.392519>, 178-194.
- Önal, Nevzat Evrim (2012), Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü, 2. Baskı, Yazılama Yayınevi, İstanbul.
- Sandalcı, Ulvi (2019), “Obezite İle Mücadelede Mali Cezalar: Japonya Örneği”, UBAK Uluslararası Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Tam Metin Kitabı, https://www.academia.edu/41639854/SOSYAL_B%C4%B0L%C4%B0MLER_KONGRES%C4%B0_TAM_MET%C4%B0N_K%C4%B0TABI, 1-14.
- Saxena, Akshar, Koon AD, Lagrada-Rombaua L, Angeles-Agdeppa I, Johns B, Capanzana M. (2019) “Modelling the Impact of a Tax on Sweetened Beverages in the Philippines: an Extended Cost– Effectiveness Analysis”, Bull World Health Organ, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6357567/pdf/BLT.18.219980.pdf>, 97(2): 97-107.
- Shyam, Sangeetha, Misra, Snigdha, Chong, Megan, Don, Rokiah (2019); “Developments in the Implementation of Sugar-Sweetened Beverage Tax in Malaysia - A Narrative Review “, IeJSME 2019,13(2): 12-22.
- Southey, Flora, “Bolder Actions Required to Tackle Obesity: Are Food Taxes and Subsidies Answer?”, <https://www.foodnavigator.com/Article/2019/08/02/Bolder-actions-required-to-tackle-obesity-Are-food-taxes-and-subsidies-the-answer>, 2 August 2019, 4.
- Steyaert, Jan, “1967 John van Hengel & food banks”, <https://www.historyofsocialwork.org/eng/details.php?cps=20>, 06.2019.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (TCTOB), “Ürün Bazlı Gıda Denetim Seferberliği

- Başladı”, <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/4369/Urun-Bazli-Gida-Denetim-Seferberligi-Basladi> ,17.02.2020.
- Tayar, Mustafa (2010), Gıda Güvenliği, Marmara Belediyeler Birliği, İstanbul.
- Temel İhtiyaç Derneği (TİDER), (2020) “Gıda Bankacılığında Türkiye’nin Çatı Kuruluşu: Tider”,<https://www.tider.org/tur/gida-bankaciligi>
- Temel İhtiyaç Derneği (TİDER), “Bugüne Kadar Neler Yaptık?”, <https://www.tider.org/>, E.T. 19.04.2020.
- The Global Foodbanking Network(TGFN) (2020), “Partnering with New Food Banks”, <https://www.foodbanking.org/what-we-do/partnering-with-new-food-banks/>
- Tiffin, Richard ve Matthew, Salois (2014), “The Distributional Consequences of A Fiscal Food Policy: Evidence from the UK”, *European Review of Agricultural Economics*, 42(3), 397-417.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2019), Bitkisel Üretim İstatistikleri, “Tarım ve Orman Alanları”, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001.
- Türk Standartları Enstitüsü (TSE) (2015), “Standartlarla Sağlıklı Gıdalar, Kaliteli Yaşam”, <https://statik.tse.org.tr/upload/tr/dosya/icerikyonetimi/7355/19112015180352-2.pdf>, 1-12, s.4.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (TCC SBB) (2019-2023), 11. Kalkınma planı, <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/onbirincikalkinmaplani.pdf>, 1-219.
- United Nations Children’s Fund (UNICEF) (2019), “Implementing Taxes on Sugar-Sweetened Beverages: An Overview”, https://sunpc.org.pk/wp-content/uploads/2019/05/190328_UNICEF_Sugar_Tax_Briefing_R09.pdf.
- University of North Carolina (UNC) (2020), “Why Tax Sugary Drinks?”, http://globalfoodresearchprogram.web.unc.edu/files/2020/02/FACTSHEET_SSBTAX_2020_Feb11_Final.pdf.
- Weintraub, Arlene (2018), “Should We Tax Junk Foods To Curb Obesity?”, <https://www.forbes.com/sites/arleneweintraub/2018/01/10/should-we-tax-junk-foods-to-curb-obesity/#240788397df6>, 10 January.
- World Cancer research Fund International (WCRFI) (2018), “Building Momentum: Lessons on Implementing a Robust Sugar Sweetened Beverage Tax”, <https://www.wcrf.org/sites/default/files/PPA-Building-Momentum-Report-WEB.pdf>, 1-36.
- World Food Programme (WFP) (2020), “World Hunger Map 2020”, <https://insight.wfp.org/wfp-launches-hungermap-live-431e59553aa5>
- World Health Organization (WHO) (2017), “Taxes on sugary drinks: Why do it?”, <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/260253/WHO-NMH-PND-16.5Rev.1-eng.pdf;jsessionid=23F8E378383D3C7AFE63771A8C43B-2D7?sequence=1>, 1-4.
- World Health Organization (WHO) (2020), “Obesity”, <https://www.who.int/topics/obesity/en/>
- Yıldız, İlkey ve Gür, Esra (2018), “Aşırı Kiloyla Mücadelede Maliye Politikası Aracı: Obezite Vergisi”, 1. Uluslararası Battalgazi Disipliner Çalışmalar Kongresi Tam Metin Kitabı, Cilt 1, 7-9 Aralık 2018 Malatya, https://30d4ed98-bbfd-4215-a9ab-b3bd6c00d4b3.filesusr.com/ugd/614b1f_a37c58a0c5a64803bcc683fe48846950.pdf, 246-260.

Bölüm 61

XVI. YÜZYILDA DEMİRCİ KAZASINDA KONAR- GÖÇERLER¹

Kadir ADAMAZ²

¹ “XVI. Yüzyılda Demirci Kazası” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, kadir.adamaz@cbyu.edu. tr

1. GİRİŞ

Demirci, günümüzde Ege bölgesinde Manisa'nın Kuzey-doğusunda yer almakta, Manisa'nın Gördes, Köprübaşı, Kula, Selendi ve Kütahya'nın Simav, Balıkesir'in de Sındırgı ilçeleri ile komşu bulunmaktadır. Rakımı yaklaşık 900 metre civarındadır. Bulunduğu bölge dağlık olup, doğusunda Simav ve Demirci Dağları, batısında Çomaklı Tepeleri, güneydoğusunda Yağcı Dağları, güneybatısında Asi Tepe, kuzeyinde de Türkmen Dağı ile çevrilmiştir (Boyacıoğulları ve Alakese, 1972:103). Demirci'nin dağlık yapısı, derin vadilerin bulunması ve bölgedeki çöküntü alanları, ilçenin nüfus ve ekonomik açıdan gelişmesinin önünde engel teşkil etmiştir (Aydın, 2003: 23, 24). Bölgenin coğrafi şartları, ulaşım ve sanayileşmede olduğu gibi, tarım alanında da olumsuz bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Aydın, 2001: 4). Yeraltı kaynakları olarak Demirci'de mermer, perlit, kyanit taşı ve feldspat madenlerine rastlanır. Bölge ekonomisinin ağırlık noktasını geçmişte olduğu gibi (COA. TD. 165; TK. KKA. TD. 115) günümüzde de özellikle meyvecilik ve tahıl üretiminin başı çektiği tarım ile hayvancılık meydana getirirken, halıcılığın da hatırı sayılır bir paya sahip olduğu tespit edilmektedir. Akdeniz ikliminin hâkim olduğu Demirci'de, zengin bitki çeşitliliği vardır (Sevinç, 1997: 59). Demirci'de Akdeniz yağış rejimine uygun bir yağış tipi görülmekte ve yıllık sıcaklık ortalaması 12 °C, yağış ortalaması da 700 mm. civarında gerçekleşmektedir. Az yağışlı dönemlerde özellikle kuru tarım bundan olumsuz olarak etkilenir (Taşlı, 1992: 90). Demirci'nin aynı zamanda deprem bölgesi olma özelliği de bulunmaktadır (Erer, 1977: 102).

Demirci ve çevresinin yerleşim tarihi uzun bir geçmişe dayanır. Nitekim tarih öncesi dönemlerden itibaren insanoğlunun faaliyetlerinin görüldüğü bölgede (Boyacıoğulları ve Alakese, 1972: 18-27) eskiçağda Hitit, Frig, Lidya gibi uygarlıkların izlerine rastlanmaktadır (Kınal, 1998: 84; Akurgal, 2000: 265-283; Akyıldız, 1984: 111-114). Yapılan yüzey araştırmalarında antik döneme tarihlenen yerleşimlerin Demirci bölgesinde olduğu belirlenmiş (Şahin, Tez: 76, 81, 82), bu yerleşim yerlerinden bazılarının kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Saittai antik kenti buna örnek olarak verilebilir (Ramsay, 2010: 121). Buranın gelişmiş bir ekonomik faaliyet alanı olduğu anlaşılr. Nitekim Saittai'de yüncü, derici, keçeci gibi meslek dallarının bulunduğu belirtilmiştir (Dobb, 1994: 11). Buradan hareketle hayvancılık faaliyetlerinin Demirci ve çevresinde antik dönemlerden beri sürdürüldüğü ifade edilebilir. XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Demirci kazasında oldukça fazla sayıda “Yaylak”, “Kışlak” vergileri yanında “Ağnam” resmine sıkça rastlanması, bölgede özellikle küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğuna işaret etmektedir. Bunda da konar-göçerlerin katkısı yadsınamaz. Demirci bölgesinin hayvancılığa müsait yapısının, hayvancılık ile uğraşan Yörük cemaatlerini buraya çektiğini de söylemek yanlış ol-

maz. Hayvancılık faaliyetlerine paralel olarak gelişme gösteren Osmanlı Devleti'nin dericilik sanayi, deri kalitesinin bozulması, tesislerin verimsiz hale gelmesi gibi nedenlerle XIX. yüzyılda gerilemeye başlamıştır (Eldem, 1994: 80). “Manisa sahtiyanı”nın Osmanlı sarayı ihtiyacı için alınan ayak-kabılarda kullanıldığı da bilinmektedir (Faroqhi, 1994: 200).

Demirci ve çevresinin Türk egemenliğine girişi XIV. Yüzyıl başında Saruhanoğulları Beyliği ile gerçekleşmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 74). Osmanlı Devleti'nin bu beyliğe son vermesinin ardından Demirci ve çevresi Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiş ve bu devletin klasik taşra yapılanması içinde Saruhan Sancağının bir kazası olarak yer almıştır (Uluçay ve Gökçen, 1939: 76,77). XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde de bu durum açıkça görülür (COA. TD. 165; TK. KKA. TD. 115). Türkiye Cumhuriyeti dönemine kadar bu durum devam etmiştir. Cumhuriyete giden süreçte Kurtuluş Savaşında işgalci Yunan güçlerine karşı Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem öncülüğünde bölge halkı teşkilatlanarak Yunan kuvvetlerinin bölgeden atılmasını sağlamış (Oğuz, 2017), sonrasında Demirci, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla Manisa ilinin bir ilçesi haline getirilmiş ve bu durumunu günümüze kadar sürdürmüştür.

Çalışmamızın ana kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde (COA.) bulunan 1531 tarihli ve 165 numaralı tahrir defteriyle, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde (TK. KKA.) 115 numara ile kayıtlı 1575 tarihli mufassal tahrir defteri ve Yörüklerin ayrıca ele alındığı tarihi tam olarak belli olmayan 125 numaralı tahrir defteri oluşturmaktadır. 125 numaralı defterin 85 a ile 94 b sayfalarında Demirci kazasındaki Yörükler ele alınmıştır. 115 Numaralı tahrir defterinin Demirci kazasıyla ilgili kısımlarında da 252 a ile 265 a sayfaları arası, kazadaki Yörük cemaatleri hakkındaki kayıtları içermektedir. Yüzyılın ilk yarısına ait 165 numaralı tahrir defterinde ise 342 - 472. sayfalar ve 743 -747. sayfalar arasında Demirci kazasında bulunan Yörük cemaatleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Osmanlı Arşivinde 398 ve Kuyud-ı Kadime Arşivinde 544 numaralı vakıf tahrir defterleri ile 21 numaralı Manisa Şer'iyye Sicili (MŞS.) bunlara ilave edilebilir. Çalışmamızda arşiv vesikaları haricinde araştırma eserlerden de yararlanma yoluna gidilmiştir.

2. DEMİRCİ KAZASINDA KONAR- GÖÇERLER

Konar-göçerlik belli bir bölgede hayvancılık yapan, üretmiş oldukları ürünlerini de yerleşik topluluklara pazarlayarak ekonomik faaliyetler içinde yer alan hayat tarzı olarak tanımlanır. Konar-göçerler belli bir coğrafyaya bağlı olmaksızın hayvanları için otlak ve kışlak arayan göçebelerden farklı bir yapıya sahip olmuşlardır. (Gündüz, 2002: 161). Başka bir ifadeyle konar-göçerlerin yazı ve kışı geçirdikleri yerler belli olup, sabit kalmaktadır. “*Cemaat-i Korkutlar, Yaylakları Üç Depe, Kışlakları Kaya*

İli...” gibi tahrir defterlerinde geçen ifadelerden bu durum anlaşılmaktadır (COA. TD. 165: 367). Genellikle Kızılırmak’ın batı taraflarından Marmara ve Ege denizlerine kadarki saha ile Rumeli’de yaşayan Türkmen aşiretlerine “Yörük” adı verilmiştir. Yörükler yaylak-kışlak arasında hareket edip tam bir göçebe hayat yaşamadıklarından kaynaklarda genellikle “konar-göçer” olarak zikredilmiştir (Emecen, 1989: 127, 128).

Konar-göçerler iskân ettikleri yerlerde kom, mezra, ağıl, mandra, di van gibi dağınık yerleşme tipleri de meydana getirmiştir (Çabuk, 1988: 433). Soğuk ve tipiden korunaklı olması, daha az kar tutması nedeniyle kışlaklarını genellikle dere ve orman kenarları ile vadi yataklarına kurmuş, zamanla da buralarda kendi köylerini oluşturmuşlardır (Koca, 2001: 823).

Yörükleri sadece hayvancılık ile uğraşan topluluk olarak düşünmek gerekir. Nitekim arşiv belgelerinde bunlar içerisinde imam, derviş, şeyh-i zaviye, muhassıl, sipahizade, kadı, hatip, müezzin, müteveli, kayyum, kethüda gibi muaf zümreler tespit edilmektedir. Bu da Yörüklerin en azından bir kısmının hayvancılığın haricinde kültürel veya sosyal aktivitelerde yer aldığını gösterir (Karaca, 2008: 418). Konar-göçerlerin kırsal bölgede yer alan zaviyelere de gittiği, bazı derviş ve şeyhlerden dini bilgiler öğrendikleri de anlaşılmaktadır (Köprülü, 1984: 14).

“Bey, ağa veya şeyh” denilen reisleri ve onlara yardımcı olarak da kethüda ile oymakbaşılar, konar-göçerlerin başında bulunmuş, aşiretin sorunlarının çözümü yanında aşiretleri ile devlet arasındaki ilişkilerin yürütülmesi görevlerini yürütmüştür (Saydam, 2009: 19). Osmanlı askeri sistemi içinde görülen “Ocak” tabirinin Yörük teşkilatı için de kullanıldığı anlaşılmaktadır (Gökbilgin, 1957: 38). Kendi içinde Boy, Aşiret, Cemaat, Oymak, Mahalle, Oba (Aile) şeklinde bölümlere ayrılan konar-göçerler hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri, şehir ve kasabalarda kurulan pazarlarda ihtiyaç duydukları yiyecek ve giyecek gibi mallarla değiştirmiş, böylece bölgelerin ekonomik yapısı içinde ayrı bir yer edinmişlerdir (Halaçoğlu, 1996: 112). XVI. yüzyılda biri Demirci nefsinde, diğeri de Borlu nahiyesi nefsinde olmak üzere iki adet pazarın kurulduğu tahrir defterlerinden anlaşılmaktadır (COA. TD.165: 352-410; TK. KKA. TD.115: 310 b). XVII. Yüzyılda da Demirci nefsindeki pazara ait bilgilere ulaşabilmekteyiz (Çelebi, 2011: 55). Konar-göçerlerin ekonomik faaliyetleri arasında, halı ve kilim dokumacılığı, deve, katır, at gibi üretimini de yaptıkları hayvanlarla ülkedeki ulaşım faaliyetlerine katkıları bulunmaktadır (Kazıcı, 2003: 169). Konar-göçerler Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu et, süt peynir ve şehirlerde yer alan deri işletmelerinin üretiminde hammadde olan derinin temin edilmesi, avcı kuşlar yetiştirilmesi, orman işleri ve maden işletmeleri, bunların korunması gibi rolleri de üstlenmiştir (Gündüz, 2002: 163). Hayvancılık konusunda uzmanlıkları onların aynı zamanda kasaplıkta da uzmanlaştıklarına ve ihtiyaç durumunda kasap olarak görevlendirilmeleri-

ne vesile olmuştur (Refik, 1930: 18). Konar-göçerlerin bir kısmının hayvancılık yanında ziraat ile uğraştıkları da anlaşılır (Kütükoğlu, 2002: 42). Defterlerde vergiye tabi olan Yörük cemaatlerine ait kayıtlarda mücerred, bennak, nimçift gibi vergi mükelleflerine rastlanması, bunların Demirci kazasında da zirai faaliyetlerle de uğraştıklarının göstergesidir (COA. TD. 165: 380-381). Ayrıca konar-göçerlerden imkânı olanların hac görevini ifa ettikleri de belirlenmektedir (KK. KKA. TD. 115: 256 b).

Konar-göçerler ekonomik faaliyetler haricinde yeni fethedilen yerlerde iskâna tabi tutulma ile buraların şenlendirilmesinde rol oynamıştır. Mesela Vize'ye (Kırklareli) Saruhan bölgesinden Yörük grupları getirilerek yerleştirilmiştir (Ceylan, 2011: 65). Osmanlı Devleti bazen Yörük cemaatlerini iskâna zorlamış, bunlar da direnmişlerdir (Refik, 1930: 108). Bunların iskâna zorlanmasında Osmanlı Devleti'nin konar-göçerlerin vergilerini düzenli toplayabilme düşüncesi etkili olmuştur (Gündüz, 2003: 362). Şehirlerde ikamet eden Yörükler, şehir halkından farklı bir vergilendirmeye tabi tutularak defterlerde "şehirli" sayılmamış ancak şehrin geçici değil, daimi nüfusunu oluşturmuştur (Emecen, 1989: 54). Şehir ve köy toplumundan farklı statüsü olan konar-göçerler kendileri için düzenlenmiş kanunlar çerçevesinde hareket etmiştir (Kazıcı, 2003: 165). Konar-göçerler timar sistemi içinde yaşadıkları yere göre timar, zeamet, has veya vakıf reayası statüsünde olmuş, dolayısıyla mali bakımdan bir vergi dairesine bağlanmış ve raiyyet olarak da sorumluluk altına girerek, vergilerini raiyyeti olduğu dirlik sahibine ödemiştir. Ayrıca nüfusu kalabalık olan grupların gelirleri de fazla olacağından bu gruplar defterlere has reayası olarak kaydedilmiştir (Şahin, 2006: 187). Tahrir defterlerinde Demirci kazasındaki Yörük cemaatlerinin bennak, mücerred gibi resimlerin yanında cürm-ü cinayet, arusane gibi arızı vergileri de verdikleri açıkça görülür (COA. TD. 165: 380-381). Demirci kazasında vakıf reayası olarak ve konar-göçerliklerini sürdüren Yörükler de vakıf tahrir defterlerinden takip edilebilmektedir (COA. TD.398: 152 -155; TK. KKA. TD.544: 89 b - 91 b). Konar-göçerlerin verdiği vergilerden biri de avarız'dır. Konar-göçerlerin hareket halinde olmalarından dolayı nerede ve kime verileceği konusunda tartışmalara konu olan avarız vergisinin, bunların bağlı oldukları sipahiye verilmesinin istenmiştir (MŞS.21: 170). Yörük cemaatlerinin bazen haric ez defter oldukları da tahrir defterlerinden anlaşılır (COA. TD. 165: 417).

Yörük cemaatleri bir yerleşim yerine tabi olarak defterlere yazılmıştır (COA. TD. 165: 371; ³ TK. KKA. TD.125: 90 b ⁴). Bazen Yörük cemaatlerinin Demirci'ye tabi olmakla birlikte başka kazalarda ikamet ettikleri de vakidir (COA. TD. 165: 365).⁵ Yörük cemaatlerinin bazılarının yaylak

3 "Cemaat-i Yörükân-ı Kurt Tutan tabi-i Akçaköy".

4 "Cemaat-i Karaca İbrahimler tabi-i Borlu".

5 "Cemaat-i Yörükân-ı Satılmış tabi-i Temürci mütemekkin der Kaza-i Mermere".

ve kışlaklarının isimleri defterlere yazılmıştır. Korkutlar cemaati bunlardan biridir (COA. *TD.165*: 367).⁶ Konar-göçerlerin idari bakımdan bağlı oldukları yer, kışlak merkezlerinin bulunduğu sancaktır. Bu sancakta yaşadıkları kaza da hukuki olarak bağlı oldukları kazadır. Ayrıca konar-göçerler kendileriyle ilgili her türlü meseleyi İstanbul'daki divan-ı hümayuna götürme hakkına da sahiptir (Şahin, 2006: 186).

Osmanlı Devleti'nde konar-göçerlerin nüfusunun oldukça yüksek sayılabilecek düzeye ulaştığı anlaşılr. Mesela 1520'li yıllarda Anadolu Beylerbeyliği nüfusunun % 15'ini oluşturan konar-göçerler Ankara, Kütahya, Menteşe, Aydın, Saruhan, Teke ve Hamid Sancaklarında 80 bin haneye rakamını görmüştür (Düzbakar, 2003: 63).

Tahrir defterlerine göre konar-göçer Yörük cemaati sayısının XVI. Yüzyılda Demirci kazasında oldukça fazla olduğu söylenebilir (COA. *TD.165*; TK. KKA. *TD. 115*; TK. KKA. *TD. 125*). XVI. Yüzyılda Demirci kazasında bulunan Yörüklerin cemaat isimleri ve bağlı bulunduğu grupları (TK. KKA. *TD.115*: 258 a) ⁷ ve bulundukları köyleri defterlerden takip edebilmekteyiz (TK. KKA. *TD. 115*: 261 b).⁸

Demirci Kazası ve bu kazanın merkezini oluşturan Demirci şehrinin adının da Yörük cemaatinden alındığı düşünülebilir. Demirci'nin adı konusunda çeşitli iddialar ortaya atılmakla birlikte bunların bilimsel dayanağı bulunmaz. Bizim düşüncemize göre Demirci ismini Yörük cemaatinden almıştır. Nitekim Türkler Anadolu'ya geldiklerinde yerleşiklere yerlere Türkçe isimler vermiştir. Bu isimler Türklerin daha önce yaşadıkları yerlerin adları olabildiği gibi bir dere, dağ, kabile, soy veya şahıs adı olabilmekteydi (Göktürk, 1974: 10, 11). Türkler Anadolu'da bu şekilde kendilerine ait isimlerden müteşekkil köyler oluşturmuş (Şeker, 1973: 102), dâhil oldukları boy veya cemaatin adlarını bu köylere vermiştir (Gökçen, 1946: 23). Demirci kazasında da birçok köye bu şekilde Yörük cemaatlerinin adlarının verildiği tespit edilmektedir. Mesela Demirci kazasında bulunan Avşar köyü, Oğuz boylarından birinin adını taşıırken, Kılavuzlar, Divane Çobanlar, Eyvanlar köyleri de Yörük cemaat isimlerinden oluşmaktadır (TK. KKA. *TD.125*: 86 a, 87 b, 93 b). Benzer şekilde "Temürçi" adını taşıyan Yörük cemaati de Demirci'de yer almaktadır (COA. *TD.165*: 368). Bu cemaat Oğuzların Yıva Boyuna mensuptur (Halaçoğlu, 2011: 2195). Demirci kazasındaki köylerin adlarında Yörük cemaat isimlerine sıkça rastlanması, Temürçi Yörük cemaatinin adının da şehre verildiğini akla getirmektedir.

XVI. yüzyılda Demirci kazasındaki Yörük cemaatleri ve bunlara ait bazı bilgiler aşağıdaki tablolarda verilmiştir. Demirci kazasında konar-gö-

6 "Cemaat-i Korkutlar yaylakları Üç Depe, kışlakları Kaya İli ...".

7 "Cemaat-i Otmanlar an Kurd Tutan an Yörük-anı Temürçi".

8 "An cemaat-i mezbur der karye-i Bulduklu tabi-i Borlu".

çerler daha çok kırsal bölgede yer almakla birlikte, şehir merkezinde de varlıklarına rastlanır. Konar-göçer kayıtları içinde mücerredler belirtilmiş, bennak ya da ganem resmi gibi vergi mükellefleri de defterlere yazılmıştır. Dolayısıyla bunlar çalışmamızda hane olarak değerlendirilmiş ve buradan hareketle tahmini nüfus hesaplama yoluna gidilmiştir. Osmanlı Devleti dönemine ait nüfus hesaplamalarında tarihçiler arasında farklı görüşler bulunmaktadır (Barkan, 1953: 12; Koç, 2013: 186-187; Elibol, 2007: 141). Çalışmamızdaki hesaplamalarda hane katsayısı beş alınmış, mücerredler ise ayrıca ilave edilmiştir.

1531 yılında Demirci şehrinde toplam on üç mahallede 67 hane ve 6 mücerredten mürekkep yaklaşık 341 kişilik Yörük nüfus bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo I: 1531’de Demirci Şehrinde Bulunan Yörüklerin Mahallelere Göre Dağılımı⁹

Mahalleler	Hane	Mücerred	Tahmini Nüfus
Cami-i Atik	6	-	30
Cami-i Cedid	1	1	6
Ece	1	-	5
Eski Hisar	1	1	6
Hacı Baba	5	2	27
Hacı Tur Beg	6	1	31
Hisar	11	-	55
Kadı	7	-	35
Kasım Fakih	9	-	45
Pazar	7	-	35
Sofular	5	-	25
Şüca’	3	1	16
Yağmur	5	-	25
Toplam	67	6	341

1575’te ise Demirci şehrinde dört mahalle yanında şehirde perakende olarak dağılmış halde 16 hane ve 8 mücerredten oluşan yaklaşık 88 kişilik Yörük nüfus bulunmaktadır.

Tablo II: 1575 Yılında Demirci Şehrinde Bulunan Yörüklerin Mahallelere Göre Dağılımı¹⁰

Mahalle	Hane	Mücerred	Tahmini Nüfus
Kasım Fakih	2	2	12

⁹ COA. TD.165, s.743-744.

¹⁰ TK. KKA. TD.115, s. 263 b.

Cami-i Cedit	3	-	15
Ece	3	1	16
İç Hisar	2	2	12
Perakende	6	3	33
Toplam	16	8	88

Tablo 3'te de görüleceği üzere 1531 yılında Demirci kazasının muhtelif köylerine dağılmış olan ve toplam sayıları 46 çeşidi bulan Yörük cemaatlerinin Demirci kazasının kırsalındaki hane sayısı 1315, mücerred toplamı da 540'ı bulmaktadır. Buna göre kaza kırsalında yaklaşık 7115 kişilik Yörük nüfusu olduğu tahmin edilebilir.

Demirci kazası dışında, Kula, Selendi, Adala gibi kazalara dağılmış olan Yörük cemaatlerine de defterde rastlanır. Ayrıca Demirci kazasındaki Yörük cemaatlerinin bu dönemdeki vergi gelirleri 45 bin akçeden oluşurken, bu rakam kaza toplam gelirinin %7,57 oranına karşılık gelmektedir.

Tablo 3: TD. 165'e Göre 1531'de Demirci Kazasında Yörük Cemaatleri

Sıra	Cemaat	Hane	Mücerred	Bulunduğu Yer
1	Oraklar	7	3	-
2	Saru Çam	4	1	-
3	Çarıklı	2	4	-
4	Düzenler	99	51	-
5	Hassa Yörükleri	4	3	Gümele
6	“	3	-	Kıran
7	“	4	2	Avşar
8	“	22	18	Kürdecik
9	“	10	8	Kızılca
10	“	5	5	Yolcular
11	“	18	4	Kurdbükü
12	“	18	10	Koca Taşlı
13	“	5	9	Çortak
14	“	1	1	Yakılar
15	“	3	1	Palamud
16	“	9	2	Kaza-i Kula
17	“	14	8	Yağlılar
18	“	4	1	İlek
19	“	7	3	Danışmendli
20	“	7	5	Yavaşlar
21	“	5	4	Depecik

22	“	1	4	Eynehanlar
23	“	20	2	Ahmedler
24	“	9	2	Turudlar
25	“	19	10	Şekerim
26	Çarıklı (An Yörükân-ı Hassa)	22	7	Kaza-i Selendi
27	Kuzucu (An Yörükân-ı Hassa)	15	7	-
28	Kovancık (An Yörükân-ı Hassa)	6	4	-
29	Talaz (An Yörükân-ı Hassa)	3	2	-
30	Hassa Yörükleri	5	5	Boz Köy
31	“	40	60	İniş
32	Çanakçı (An Yörükân-ı Hassa)	34	26	-
33	“	9	-	Mendehorya (Adala)
34	“	5	-	Güneylüce
35	“	6	-	İlcik
36	“	4	-	Avşar
37	“	9	-	Çölmekçi
38	“	7	-	Dibek Dağı (Adala)
39	“	5	1	Kesri Gevic Beg (Adala)
40	“	3	-	Bulduklu
41	“	5	-	Hamidler (Adala)
42	“	4	-	İnce Bahçe (Aydın)
43	“	2	-	Kara Bağlandılar (?)
44	“	3	-	Dulkadır (Adala)
45	“	2	-	Kovacık (Adala)

46	Öksüzler (An Yörükân-ı Temürçi)	10	-	Yengi Nahiyesi
47-48	Korkudlar ve İklicılar	15	-	Manisa'da Kışlarlar
49	“	5	-	Yassiyurt (Germiyan)
50	“	3	-	Hacılı (Germiyan)
51	“	2	-	Koçaklar
52	“	1	1	Deynek (Germiyan)
53	Eyneller (Tabi-i Yörükân-ı Hassa)	9	13	-
54	Satılmış	15	4	Kaza-i Mermere
55	Kuzular	9	-	Kaza-i Gördük
56	Umurlu	4	1	-
57	Köseler (Tabi-i Yörükân-ı Hassa)	13	12	-
58	“	4	-	Kerpiçlik
59	“	3	-	Balçıklu (Mermere)
60	Kara Kasablar	27	3	Palamud (Manisa)
61	Kara Mehmediler nd. Kara Haylar (Tabi-iYörükân-ı Hassa)	11	7	-
62	Hamid İli (Tabcılar Taifesi) (Tabi-i Yörükân-ı Hassa)	17	-	-
63	Korkutlar	73	2	Yaylakları Üç Depe, Kışlakları Kaya İli

64	Korucılar (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	13	-	Yaylakları İrmeni Derbendi, Kışlakları Yaka Yamağı
65	Kara Yakublar (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	6	-	-
66	“	4	-	Çam
67	“	3	-	Özhanlar
68	“	16	-	İğdecik (Kula)
69	“	7	-	Bakas
70	“	6	-	Kızıl Umurlu
71	“	2	-	Ermenek
72	“	1	-	Çeke Köy(?)
73	“	7	-	Kavak Alanı
74	“	7	1	Süleler (Kula)
75	Kulağuzlar (Tabi-i Yörükan-ı Hassa)	4	-	-
76	İsifler	1	-	İsifler (Kula)
77	“	3	-	Öreyler
78	“	2	-	Ak Yavuzca (Adala)
79	“	2	-	Yeni Tekelü (Manisa)
80	Kurd Tutan (Tabi-i Yörükan-ı Akçaköy)	184	104	-
81	Otman (An Yörükan-ı Akçaköy)	15	14	-
82	Ören Viran (An Yörükan-ı Akçaköy)	15	7	-
83	Urumsa (An Yörükan-ı Akçaköy)	12	9	-

84	Kırk Hacılar (An Yörükân-ı Akçaköy)	17	4	-
85	Köseler (An Yörükân-ı Akçaköy)	12	4	-
86	Avahatlar (An Yörükân-ı Akçaköy)	17	6	-
87	Tuzcılar (An Yörükân-ı Akçaköy)	8	6	-
88	“	5	5	Köylüce
89	Hoca (Hace) Ahmetler (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	26	19	-
90	Benayif (?) (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	46	15	-
91	Kuzı Pınarı (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	8	5	-
92	Yörükân-ı Akçaköy	18	7	Kara Göleler
93	“	9	5	Bulduklu
94	Kara Yusuf (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	5	-	-
95	Yörükân-ı Akçaköy	5	1	Ahmedler
96	“	4	-	Kösem
97	“	5	1	Okçular (Mermere)
98	Cüllah Haliller (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	9	1	-
99	Manendler (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	4	-	-
100	Derziler (An Yörükân-ı Akçaköy)	5	-	-

101	Kadem Hocalar (An Yörükân-ı Akçaköy)	7	-	-
102	Hacı Kulfa'llar (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	20	9	-
103	İceler (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	13	-	-
104	Ayu Mahmudlar nd. Hacı Mahmudlar (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	25	-	-
105	Tunendler (Tabi-İ Yörükân-ı Akçaköy)	20	1	-
106	Evliyalar (Tabi-i Yörükân-ı Akçaköy)	7	-	-
Toplam		1315	540	-

Aşağıda Tablo 4’de 1575 yılında Demirci kazası kırsalındaki Yörük cemaatleri ve bu cemaatlere ilişkin defterde yer alan bilgiler görülmektedir. Bu tarihte Demirci kazası kırsalında 34 çeşit Yörük cemaatinin muhtelif köylere dağıldığı ve toplamda 911 hane yanında 774 mücerrede sahip olduğu tespit edilmektedir. Buna göre kaza kırsalında yaklaşık olarak 5329 kişilik Yörük nüfusu bulunduğu ifade edilebilir. 1575’te deftere kayıtlı Demirci kazası dışına dağılmış Yörük grubu sayısının da önceki tahrir göre oldukça azaldığı da belirlenmektedir.

Tahrir defterine göre 1575 yılında Yörük cemaatlerine ait niyabet, arus, cürm-ü cinayet, bennak, mücerred, ağnam gibi resimleri toplamının az da olsa artarak 46 bin akçeye yükseldiği anlaşılmaktadır. Bu rakam kazanın toplam gelirinde %5,87’lik bir orana karşılık gelmektedir.

Tablo 4: TD. 115’e göre 1575’te Demirci Kazasında Yörük Cemaatleri

Sıra	Cemaat	Hane	Mücerred	Bulunduğu Köy
1	Serçeler	14	15	-
2	“	8	8	Köseler
3	Mahmudlar (An Yörükân-ı Temürci)	11	11	-

4	Temürci Yörükleri	3	4	Köylüce
5	“	1	3	Elecik
6	“	5	3	Üşümüş
7	“	15	9	Boz
8	“	3	-	Talas
9	“	6	5	Yayalar
10	“	17	14	Yağlılar
11	“	6	7	Elek
12	Düzenler (An Yörükân-ı Temürci)	18	21	-
13	İncikler (Tabi-i Düzenler)	12	13	-
14	Tokurcı (Tabi-i Düzenler, An Yörükân-ı Temürci)	4	11	-
15	İceler (Tabi-i Düzenler, An Yörükân-ı Temürci)	5	7	-
16	İshaklar (Tabi-i Düzenler, An Yörükân-ı Temürci)	11	12	-
17	Mendekler(?) (Tabi-i Düzenler, An Yörükân-ı Temürci)	8	9	-
18	Bayırlar (Tabi-i Düzenler)	7	5	-
19	“	2	3	Kayran
20	Yumuk (Tabi-i Düzenler)	7	11	-
21	Yahşiler (Tabi-i Düzenler)	2	4	-
22	“	4	4	Kızılca
23	Temürci Yörükleri	7	11	Eceler
24	Kılağuzlar (An Yörükân-ı Temürci)	6	3	-
25	Temürci Yörükleri	8	7	Danişmendler
26	“	3	2	Kavakalanı
27	“	6	8	Yolcular
28	“	10	7	Turudlar

29	“	5	1	Kerpiçlik
30	“	2	3	Akçain
31	“	6	4	Kuzobası
32	“	18	6	Kürdecik
33	“	24	19	İniş
34	“	7	2	Eyneller
35	“	8	4	Çandır
36	Kara Mehmediler (An Yörükân-ı Temürci)	11	14	-
37	“	1	7	Satılmış
38-39	Bahşayışlar nd. Dokurlar ve İklicılar (An Yörükân-ı Temürci)	28	27	-
40	Semari nd. Ümrânlar (An Yörükân-ı Temürci)	3	2	-
41	Kurd Tutan (An Yörükân-ı Temürci)	42	31	-
42	“	22	40	Haliller
43	Yakacık (An Kurd Tutan)	17	14	-
44	Kırk Hacılar (An Kurd Tutan)	29	31	-
45	Otmanlar (An Kurd Tutan, An Yörükân-ı Temürci)	7	8	-
46	Solak (An Kurd Tutan)	13	6	-
47	Karalar nd. Tursunlar (Tabi-i Kurd Tutan)	12	14	-
48	Hoca Ahmedler (An Kurd Tutan)	26	29	-
49	Kasım Oğlanları (Tabi-i Kurd Tutan)	3	2	-
50	Kurd Tutan	29	15	Göleler
51	“	15	12	Esed Vîranı
52	Ahmedler (Tabi-i Kurd Tutan)	3	4	Kürcü
53	Kurd Tutan	7	13	Kuzıpınar
54	“	5	7	Tavak

55	“	6	1	Derziler
56	“	6	4	Yortan
57	“	5	10	Karardan
58	Eyne Fakih Obası (Tabi-i Kurd Tutan)	16	19	-
59	Ahmed Fakih Obası (Tabi-i Kurd Tutan)	12	10	-
60	Bacılar (Tabi-i Kurd Tutan)	9	9	-
61	Ömer Oğlanları (Tabi-i Kurd Tutan)	19	15	-
62	Derzi Halil (An Kurd Tutan)	77	15	-
63	Eyvanlar (An Yörükân-i Temürçi)	26	29	-
64	“	10	4	Bulduklu
65	Evliyalar (An Yörükân-i Temürçi)	6	-	-
66	“	4	5	Karaca İbrahimler
67	“	23	18	Turpcular
68	“	9	16	Ahmedler
69	“	4	4	Rumşah
70	“	25	16	Köseler
71	“	6	3	Cindik (?)
72	“	6	2	Saru Haliller (Adala)
73	Sağırlar (An Yörükân-ı Temürçi)	6	2	-
74	“	5	3	Hun (?) (Mermere)
75	Satılmışlar	17	5	
76	“	3	4	Çoruk
77	“	3	5	Sufi Haliller
78	“	1	2	Şeyh İdrisler
79	“	1	-	İnnişan (?)
80	“	2	4	Çavlılar
81	“	2	1	Mermercik
82	“	1	1	Hoca

83	“	1	3	Bozcaatlu
84	“	2	1	Aziz Beglü
85	“	1	1	Alaagaç
86	“	1	1	Kara İsalar
87	“	-	1	İncikler
88	“	2	1	Yayalar
89	“	2	1	Hüdük
90	“	1	-	Pulluca
91	“	10	6	Durasan Ece
92	“	3	2	Çanakçı
93	“	1	1	Serke
94	“	2	-	Parsamaz
95	“	1	1	Sevinçler
96	“	1	-	Örücüler
97	“	1	2	Kazancı
98	“	2	1	Yaylalar
99	“	2	1	İshaklar
100	“	3	-	Oluk
101	“	1	3	Ortacalar
102	“	1	-	Eceler
103	“	1	-	Eleki
104	“	2	2	Kemhallu
105	“	1	-	Ağaçhisar
106	“	1	-	Balçık Hisar
107	“	3	2	Çömlekçi
108	“	2	1	Dede
109	“	1	4	Avşar
Toplam		911	774	-

1531 yılında Demirci nefsi ve kırsalındaki tahmini konar-göçer nüfusun yaklaşık olarak 7436 kişi civarında olduğu, bu rakamın 1575'te 2039 kişi azalarak yaklaşık 5417 kişiye düştüğü, başka bir ifadeyle %27,34 oranında gerilediği anlaşılmaktadır. Bu durum konar-göçerlerin bir kısmının yerleşik hale geldiği ya da başka kazalara gittiklerini akla getirmektedir. XVI. Yüzyılda Demirci kazasında Konar-göçerlere ait nüfusun kaza genel nüfusu içinde yaklaşık %20 civarında olduğu da belirlenmektedir.

Demirci kazasındaki Yörük cemaatleri hakkında bilgi veren başka bir tahrir defteri de tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte Kuyud-ı Kadime

Arşivi'nde bulunan 125 numaralı defterdir. Defterde Yörük cemaatlerinin sadece bulundukları yerler ya da bağlı oldukları Yörük cemaatlerinin isimleri yazılmış, ardından da mücerred ve diğer vergi yükümlülükleri kaydedilmiştir. Defterde Yörük cemaatlerinin Demirci kazasında 5 mahalle ile 51 adet köye dağıldığı ve toplam nefer sayısının da 1856 olduğu tespit edilmiştir.

3. SONUÇ

Eskiçağlardan günümüze yerleşimlerin bulunduğu ve çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Demirci ve çevresinde 700 yıldan fazla zamandır Türk egemenliği bulunmaktadır. Çalışma dönemimizi kapsayan XVI. yüzyılda, Osmanlı Devleti hâkimiyetinin bulunduğu Demirci, Saruhan Sancağının kazası olarak yoğun bir konar-göçer iskânına sahne olmuştur. Yüzyılın ilk yarısında Yörük nüfusu ve cemaat sayısının, yüzyılın ikinci yarısına göre daha fazla olduğu anlaşılar. Nitekim 1531'de toplam 46 Yörük cemaati ve bunlara ait yaklaşık 7456 kişilik nüfus bulunurken, 1575 yılında Yörük cemaati sayısı 34'e düşmüş, nüfusu da %27 civarında gerilemiştir.

Demirci ve çevresinde konar-göçerlerin ekonomik yapı içinde önemli rol oynadıkları görülür. Özellikle hayvancılık alanında gerek bölge, gerekse ülke ekonomisine ciddi oranda katkıda bulunduklarını söyleyebiliriz. Hayvan yetiştirme yanında, bir anlamda bunun yan sanayisi olarak değerlendirilebileceğimiz dericilik, yün, iplik ve dokumacılık alanında ekonomiye ciddi oranda katma değer sağlamışlardır. Ayrıca et ve süt ürünlerinin üretimi ile bölge ekonomisi içinde ayrı bir paya sahip olduklarını da ifade etmek gerekir. Bunların haricinde zirai faaliyetler içinde yer aldıklarını, hayvancılık dışında tarımsal üretimde de pay sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca tabi oldukları dirlik sahibine ödedikleri vergilerle, bölgede timar sisteminin sağlıklı şekilde işlemesine katkı sunduklarını da belirtmek gerekir.

Bölgede şehir ve kırsal alana yayılan konar-göçerler yerleştikleri birçok yere kendi cemaatlerinin isimlerini vermişler, doğal olarak bu yerleşimlerde Türk dili, inancı, geleneği-göreneği, yaşantısını hâkim kılarak, imam, derviş, müezzin gibi rollerle sosyal hayatın içinde yer alarak bir anlamda Demirci ve çevresinin Türkleşme sürecinde de önemli rol oynamışlardır.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA.) Tahrir Defterleri: 165, 398.
Kuyud-ı Kadime Arşivi Tahrir Defterleri: 115, 125, 544.
Manisa Şer'iyye Sicili (MŞS.): 21.

B-Araştırma Eserler

- Akurgal, Ekrem (2000). *Anadolu Kültür Tarihi*, 10. Baskı, Ankara: TÜBİTAK Yayını.
- Akyıldız, Erhan (1984). *Taş Çağın'dan Osmanlı'ya Anadolu*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Aydın, İbrahim (2000). “Demirci’de Üniversitenin Ekonomik Faaliyetlere Etkisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 5, ss.187-199.
- Barkan, Ömer. L. (1953). “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.10, ss.1-25.
- Ceylan, Mehmet Akif (2011) “Vize’de (Kırklareli) Yerleşmenin Gelişimi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 23, ss. 53-92.
- Çabuk, Vahid (1988). “Yörükler”, İA. , C. 13, İstanbul: MEB. Yayını, ss. 430-435.
- Çelebi, Evliya (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*, Haz. Seyit Ali Kahraman, 9. Kitap – C.1, İstanbul: Yapı Kredi Yayını.
- Dobb, Sue Ellen (1994). *Antik Lydia’da Meslekler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Ü. SBE. Klasik Arkeoloji ABD.
- Düzbakar, Ömer (2003). “Hüdavendigar Sahasında Konar-Göçerler”, *Ulu- dağ Ü. Fen-Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4, ss. 61-74.
- Eldem, Vedat (1994). *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, 2. Baskı, Ankara: TTK. Yayını.
- Elibol, Numan (2007). “Osmanlı İmparatorluğu’nda nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *SDÜ., İ.İ.B.F. Dergisi*, C.12, S.2, ss.135-160.
- Emecen Feridun M. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: TTK. Yayını.
- Faroqi, Suraiya (1994). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayını.
- Gökbilgin, M.Tayip (1957). *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul: İÜ. Edb. Fak. Yayını.
- Gökçen, İbrahim (1946). *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhanda Yürük ve Türkmenler*, İstanbul: Manisa Halkevi Yayını.
- Göktürk, Hilmi (1974). *Anadolu’nun Dağında Ovasında Türk Mührü*, C. I, Erzurum: Atatürk Ü. Basımevi.
- Gündüz, Tufan (2002). “Konar-Göçer”, *DİA. , C. 26*, Ankara: TDV. Yayını. ss. 131-163.
- Gündüz, Tufan (2003). “Osmanlı Ekonomisi İçinde Konar-Göçerler”, Haz. Semih Yalçın, Ankara: 60. İlim ve Fikir Yılında Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman’a Armağan, ss. 358-366.
- Halaçoğlu, Yusuf (1996). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teş-*

- kilatı ve Sosyal Yapı*, 3. Baskı, Ankara: TTK Yayını.
- Halaçoğlu, Yusuf (2011). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C. 5, İstanbul: Togan Yayıncılık,
- Kazıcı, Ziya (2003). *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, İstanbul: Bilge Yayıncılık.
- Karaca, Behset (2008). "1522-1532 Tarihlerinde Menteşe Bölgesi Yörükleri", *Fırat Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 2, ss. 403-441.
- Kınal, Füzuran (1998). *Eski Anadolu Tarihi*, 4. Baskı, Ankara: TTK. Yayını.
- Koca, Salim (2001). "Türkiye Selçuklu Uçları", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ankara: Sota ve Yeni Türkiye Yayını, ss. 821-833.
- Koç, Yunus (2013). "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları", *Bilig*, S.65, ss. 177-202.
- Köprülü, M. Fuad (1984). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 5. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2002). *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İstanbul: Tavas Köy ve Belediyelere Hizmet Götürme Birliği Yayını.
- Oğuz, İsmail (2017). [Kuva-yı Milliyecilikten Valiliğe: İbrahim Ethem Akıncı](#), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Ramsay, W. M. (2010). *The Historical Geography of Asia Minor*, (This edition first published 1890), New York: Cambridge University Press.
- Refik, Ahmet (1930). *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Saydam, Abdullah (2009). "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebası: Konar-Göçerler", *SDÜ. Fen Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, ss. 9-31.
- Şahin, Işık (1998). *Lydia'da Küçük Yerleşimler*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, İlhan (2006). *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Şeker, Mehmet (1973). *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Sevinç, Ömer S. (1997). *Manisa (Demirci) Akçakertik Florası*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Manisa: Celal Bayar Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Taşlı, İsmail (1992). *Demirci'nin Coğrafyası* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Ü. , Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bölüm 62

AZERBAYCAN’DA “8 MARŞ – BİZİMDİR HÜR SOKAKLAR” GÖSTERİSİNİN MEDYATİK BO- YUTLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Nurlan SALAMOV¹

¹ Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Fakültesi Gazetecilik Ana Bilim Dalı., nurlan.salamov19@ogr.atauni.edu.tr. ORCID: 0000-0002-9663-8871

GİRİŞ

İlk Çağ döneminde anaerkilliğin yerini ataerkilliğe vermesiyle kadının toplumdaki konumunda belirli sarsıntılar yaşanmış gerçeği görülebilir. Bu konuda, dünya tarihindeki devletlerin bakış açısını farklı şekilde göstermek de mümkündür. Örneğin, Antik Yunan’da erkekler – *polis* - kamusal alan, kadınlar ise – *oikos* - yani özel alanda temsil edilirler (Kejanlıoğlu, 2005: 256). Türk devletlerinde ise anne ve kadına verilen özel değerin, onların düşüncelerinin yurt genelinde kararların alınmasındaki önemi, folklorde – *Dede Korkut* destanlarında - “*Ana Hakkı - Tanrı Hakkı*” söyleminin mevcudluğunu söyleyebiliriz (Hacıbabayev, 2013: 4). Her ne kadar ikinci dalga feminizm açısından kadının anne konumunda anılması, toplumsal cinsiyet araştırmaları değerlendirmelerinde tek taraflı olarak kabul edilmese de bu bilgiler genel görünüm elde etmek için kullanılabilir. Ayrıca sanat ve edebiyat alanında Avrupa’da, erkek ismi kullanan George Sand’ı görebilsek Azerbaycan’da kadın şairlerin başka bir isim kullanmasına gerek kalmaksızın, edebiyat tarihinde önemli yer kazandıkları gerçeği vurgulanabilir. *Azerbaycan Kadın Şairleri Antolojisi (Azərbaycan Qadın Şairləri Antologiyası)* kitabında, XII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar bilinen 70 kadın şair ve aşık edebiyatı üyesinin adları, onlar hakkında biyografik bilgiler ve eserlerinden parçaların yer aldığını görebiliriz. Burada, Macaristanlı bilim insanı Istvan Banon’un kitapla ilgili bir yorumuna da yer verilmiştir: “*Beni, özellikle hayrete düşüren şu oldu ki her açıdan kadının köle olduğu bir ülkede ve dönemde, bu kadar çok kadın şair ve yazar yetişmiştir.*” (Cəfərzadə, 2005: 252-255). Güney Kafkasya’da ilk gazeteci kadın Şefika Efendizade hakkında da bilgi verilmesi gerekir. Şefika Hanım ayrıca Güney Kafkasya’nın ilk dil hocası ve Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosunun ilk kadın mebusu olması ile dikkat çekmiştir diyebiliriz. Yazılarında kadın hakları, eğitim, vd. konuları esas almış Efendizade, 15-20 Nisan 1917’de Güney Kafkasya Müslümanlarının I. Kongresi’nde, Doğu kadınlarının savunucusu gibi, Sara Talışinskaya ve Sara Vezirova ile birlikte temsil edilmiş, kürsüden inerken “*Yaşasın Kadın Özgürlüğü! Hürriyet!*” sloganını dile getirmiştir (Əzimova, 2015: 14-15). İslami Doğu’nun ilk kadın basınının da Azerbaycan’ın tarihine yazıldığı vurgulanabilir. 1911-1912 yıllarında Hadice Alibeyova’nın editörlüğü ile yayınlanmış *İşıq (Işık)* Gazetesi, Doğu kadınlarının sorunlarını dile getirmiş ve onların bilgilendirilmesi yolunda vazife üstlenmiştir. 2012’den beri *İşıq*’ın basımı, Milli Kalıtsal Kültürel Tarihi Araştırmalar Vakfı tarafından dergi formatında devam ettirilir (Nasir, 2013: 7). Uzmanlar aslında kadınların medyada temsili konusunda; “kadın şair”, “kadın avukat”, “kadın gazeteci”, vs. bu gibi vurguların yanlış olduğunu belirtmişlerdir (Elif Küçük Durur ile röportaj, 22 Aralık 2014). Fakat araştırmamızın tarihi kısmının önemini anlatmak için tanımlamaları bu şekilde kullanmamız ayrımcılık

yapmak değil, durumu göz önüne getirmek amacı taşımaktadır. Avrupa'ya mahsus olan eserlerde bir başka gösterge ise Yahudiler ve kadınların kıyaslamasıyla ilgilidir. Ghettolarda yaşayan, halktan dışlanmış, anti-semitizme uğramış Yahudi halkı, bazı açılardan kadınlara benzetilir: “*Zihinsel ve bedensel açıdan daha zayıf olan ve altında egemenliğin mührünü taşıyan bir varlık olarak kariya duyulan nefreti açıklamak, Yahudilere duyulan nefreti açıklamaktır aynı zamanda.*” (Adorno ve Horkheimer, 2016: 153). Yapılan karşılaştırma, kadınlar ve Yahudilerin binlerce yıl hükmetmede yer alamamalarına bir gönderme olarak kabul edilebilir. Türkiye’de ise Osmanlı zamanında kadınlar saltanatının varlığı, onların saray ve devlet politikasının belirlenmesindeki konumu, Milli Mücadele süreci ve Cumhuriyet’te ise Halide Edip gibi bir örneğin karşımıza çıkması, Türk coğrafyasında kadının yerine dair yorum olarak vurgulanabilir. Fakat bu roller, tam şekilde kadının hukuki olarak toplumda yer edinmesinin ve erkeklerle eşit haklara sahip olmasının göstergesi değildir. Bu doğrultuda, çalışmanın *Teorik Çerçeve* kısmında feminizmin genel tarihi ve feminist kuramlardan daha dolgun bahsedilecektir.

Azerbaycan’da kadın hakları üzerine değerlendirme yapıldığı zaman, onun İslami Doğu’da kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren ilk ülke olması bilgisine yer verebiliriz. Feminizm tarihinde, hareketin karşısında duran ilk hedeflerden birinin, kadınlara oy hakkı verilmesi olduğunu göz önünde bulundurursak bu talebin ilk kez Yeni Zelanda’da, 1893 yılında resmleştirildiğini gösterebiliriz. Onun ardından, 1902’de Avusturalya’nın da kadınlara seçme ve seçilme hakkını tanımasıyla bu ülkelerin dünya tarihinde ilke imza atmış oldukları söylenebilir (Ağayeva, 2014: 53). Avrupa’da ise kadınların seçme ve seçilme hakkını tanıyan ilk ülke olarak 1906 senesinde Finlandiya tarihe geçmiştir diyebiliriz. Ardından Norveç’te 1903, Rusya’da 1917, Avusturya ve Almanya’da 1918, Birleşik Krallık’ta 1928, Fransa’da 1944 yıllarında, kadınların seçme ve seçilme hakları yasal düzeyde yerini bulmuştur. Avrupa’da, Lihtenştayn istisna olmakla (1984) kadınlara oy hakkını veren son ülke ise İsviçre’dir. Ülkede bu olayın resmi tarihi 1971 olarak gösterilse de kantonlarca farklılık yaşandığı vurgulanabilir (Sarıkaya, 2019: 2-4). Son kanton - *Appenzell Innerhoden*’de - kadınların oy hakkı 1990’da tanınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nde kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkını veren yasal düzenleme, 1934’te *Anayasa ve Seçim Kanunu*’nda değişiklik yapılması üzerine gerçekleşmiştir denilebilir. 22 yaşında seçme, 30 yaşında seçilme hakkına sahip Türkiye kadını, 8 Şubat 1935’te - 5. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinde - oy kullanmış ve aday olabilmıştır (Koyuncu, 2019). Suudi Arabistan kadınları ise oy haklarını 2015 yılından beri kullanmaya başlamışlar. Fakat bütün bunlar, kadın sorunlarının çözülmesi anlamına gelmemektedir. Dünya Ekonomi Forumu’nun yayımladığı bilgiye göre kadınlara en geniş

hukukların tanındığı ülkeler sırasında İrlanda, Finlandiya ve Norveç yer alırken; kadınlarının %92'sinin bağımsız olarak kendi geçimini sağlayamadığı Suudi Arabistan, Pakistan, Yemen ve Suriye'de durum ciddiliğini korumaktadır (JAM NEWS, 2019).

28 Mayıs 1918 tarihinde, İslami Doğu'nun ilk halk cumhuriyeti özelliğini taşıyan Azerbaycan Cumhuriyeti, *İstiklal Beyannamesi*'nin 4. bendi gereğince, kadınlarla erkeklerin eşit haklara sahip olduğunu tesbit etmiştir: “*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, milliyetinden, mezhebinden, sınıfından ve cinsiyetinden bağımlı olmaksızın, kendi sınırları dahilinde yaşayan tüm vatandaşlarına siyasi haklar ve vatandaşlık hukuku temin ediyor.*” (Vəliyeva, Əhmədova və Hüseynova, 2018: 28). Bu konuda, medya metinlerinde bazı ayrımların olduğu gösterilebilir. Azerbaycan kadınlarının, 1917 yılında Rusya'nın kadınlara seçim hakkı vermesiyle ilk kez oy kullandıkları belirtilir. Ayrıca *İstiklal Beyannamesi*'nin resmi bir belge olmadığı, kadın ve erkeklere eşit olarak seçme ve seçilme hakkının 21 Temmuz 1919'da verildiği gösterilir (Maşallı, 2019). Lakin *İstiklal Beyannamesi*'nin devlet seviyesinde resmi ve imzalı bir belge, 1919'daki *Kanun*'ün ise sadece *Beyanname*'deki maddelerin kanunlarca onaylanması yolunda atılmış bir adım olduğu vurgulanabilir. 7 Aralık 1918'de faaliyete başlamış Parlamento'nun seçimlerinde kadınlar da oy hakkı kullanmışlardır. Bu Meclisin, 10 Aralık 1918 tarihli II. Oturumunda ise bir daha kadınlara oy hakkı tanınmıştır diyebiliriz. 21 Temmuz 1919'da, 4 bölüm ve 116 fıkradan oluşan *Müessisler Meclisi'ne Seçimler Hakkında Kanun*'daysa bu hakk son kez etraflıca anlatılarak onaylanmıştır (Nəsirova, 2019: 92). Bütün bunların beraberinde 1917 yılında, Azerbaycan kadınları oy hakkı kullanmış olsa da bunu Rusya'nın egemenliğinde yaptıklarının göz önünde bulundurulması, bağımsız devlet ile hükümete sahip bir ulus olarak kadınlara İslami Doğu'da (özellikle Rusya bu coğrafyaya ait değildi) seçme ve seçilme hakkının resmi şekilde ilk veren ülkenin Azerbaycan Cumhuriyeti olduğu gerçeği inkaredilemezdir diyebiliriz. 2018 yılının 30 Mayıs'ında, Bakü Kongre Merkezinde, Azerbaycan'da kadınlara oy hakkı verilmesinin 100. yılı şerefine Kadınların V. Forum Toplantısı gerçekleştirilmiştir. Burada, Cumhurbaşkanlığı İnsani Siyaset Meseleleri Departmanı Başkanı, Aile, Kadın ve Çocuk Problemleri Devlet Komitesi Başkanı, Başbakan Yardımcısı, Azerbaycan Milli Meclisi ve Anayasa Mahkemesi başkanlarının yardımcıları, Meclisin Aile, Kadın ve Çocuk Meseleleri Komitesi Başkanı ayrıca Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Aile, Kadın ve Çocuk Problemleri Devlet Komitesi Başkanı, Devlet Sınav Merkezi Başkanı, vd. devlet memurları; uluslararası düzeyde ise Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Karşıdurmalar Zamanı Cinsiyete Dayalı Şiddet Meseleleri Özel Vekili, BM'nin Azerbaycan Koordinatörü, Birleşik Krallık Başbakanı Azerbaycan Ticaret Elçisi'nin de katılım sağlayarak 1918'de Azerbaycan'ın kadınlara seçme ve

seçilme hakkı vermesi konusunda değerlendirmeler yaptıkları vurgulanabilir (*AzərTac*, 2018). 2020 yılında ise Azerbaycan Milli Meclisi Başkanı kürsüsüne, kadın millet vekili Sahibe Gafarova'nın seçildiğini ve ülkenin siyaset tarihinde ilk kez Parlamentoya bir kadının rehberlik etmeye başladığını göstermek gerekir (Türksoy, 2020).

28 Nisan 1920'de Rusya'nın işgali ile bağımsız cumhuriyetin varlığının sona ermesi, ondan sonraki Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti döneminde bazı kadınların yüksek konumlarda görünmesinin beraberinde (örneğin, Halk Maarif Bakanı Ayna Sultanova) onların haklarının ihlali de söz konusu olmuştur. 18 Ekim 1991'de yeniden bağımsızlığını kazanan ve günümüze kadar bunu koruyan özgür Azerbaycan Cumhuriyeti, kadınlara yönelik siyasette belirli adımlar atsa da yine de boşluklar, kadına şiddet, erken nikahlar, seçmeli kürtaj sayısında artış, eğitimsizliğin verdiği acılar devam etmektedir söylenebilir. Azerbaycan'a feminizm değil, bilgilenme, eğitimin gerektiği fikirlerinin beraberinde feminist teşkilatlar ve hareketlerin de var olduğu gösterilebilir. *Equals*, *Beyaz Çizgi* gibi feminist projelerin yanı sıra 2019'dan beri protestolarla yaygınlaşan Azerbaycan Feminist Hareketi, 8 Mart 2020 tarihinde gerçekleştirdiği "8 Marş – Bizimdir Hür Sokaklar" gösterisi ile bu sürece damgasını vurmuştur diyebiliriz. Fakat bu gösterinin, ister feministlerin kendileri isterse de toplum tarafından tek taraflı olarak yorumlanmadığını, birçok açmazlar ve karşıt görüşlere neden olduğunu vurgulayabiliriz. Çalışmanın *Bulgular ve Tartışmalar* kısmında bu hususları, protestonun medya yansımaları üzerinden anlatmaya çalışacağız.

1. TEORİK ÇERÇEVE

Makalede çalışılan konunun feminizmle bağlılığı nedeniyle bu hareketin tarihi ve kuramsal çerçevesine dikkat etmekte fayda var. Feminizmin önde gelen temsilcileri sırasında Ann Tickner, Sandra Harding, Cyntia Enloe ve Christine Sylvester'in adını anabiliriz. Bu hareketin kökleri, 18. yüzyılda Mary Wallstonecraft'ın, Britanya'da kadınlara her konuda fırsat eşitliğinin tanınması uğrunda başlatmış olduğu itirazlara kadar dayanmaktadır diyebiliriz. Güç, rasyonalite, bağımsızlık, koruyuculuk, vs. bu gibi özelliklerin erkeklere; duygusallık, zayıflık, başarısızlık şeklinde niteliklerin ise kadınlara ait edilmesi feminist hareketi körüklemiştir (Tickner ve Sjoberg, 2013: 206). Diğer bir bakış açısından feminizmin, XVIII. yüzyılda, öncelikle Kuzey Amerika'da, daha sonra 1789-1799 yılları Büyük Fransa İhtilali döneminde ortaya çıktığı belirtilir. Feminizmin, Latincedeki kadın anlamını veren "*femina*" aynı zamanda Yunan tanrısı Zeus'un ikinci eşi *Femida*'nın adından geldiği varsayılır (Aypara, 2020). Kadınların özgürlüğünün mümkünlüğü meselesinin, ilk kez sosyal felsefe araştırmacısı Charles Fourier tarafından gündeme getirildiği de gösterilir (Ağayeva, 2014: 47). Bu hareketin teorik temellerinin ise birinci dalga feminizm

döneminde Olympe de Gouges'un *Kadın ve Kadın Vatandaş Hakları Bildirgesi* (*Declaration of the Rights of Women*) ve Mary Wallstonecraft'ın *Kadın Haklarının Bir Savunusu* (*A Vindication of the Rights of the Women*) eserleri ile atıldığını söyleyebiliriz (Ecevit ve Karkıner, 2011: 66).

Feminizm dalgaları genel olarak üç boyuttan ibarettir. Günümüzde dördüncü feminizm dalgasının yaşandığı söylene de üçüncü dalganın daha sona ermediği sayılır. Birinci feminizm dalgası, 19. yüzyılın ortaları ve 20. yüzyılın başlarına dayanmaktadır ve burada kadınların esas hedefi, siyasal ve ekonomik haklar uğrunda verilen mücadele, seçme ve seçilme hukuku, eğitim almak, nikahta mülkiyet ve beraberlik haklarını barındırır (*Qadın Kimi*, 2018).

İkinci feminizm dalgası, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, 20. yüzyılın 60-70'li yıllarından itibaren Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da yaygınlaşmaya başlamıştır. Simone de Beauvoir, bu dalganın öncüsü olarak kabullenilir. Bu dönemde, feminizmin radikal ve liberal kesimleri ayırt edilir. Radikal feministler bu kolun esas figürü olmuşlardır. "*Kişisel Olan Politik*!" sloganı ve *Kız Kardeşlik* kavramının yaygınlaşmasıyla aslında tüm sınıflardan olan kadınların, sırf kadın oldukları için erkek egemenliğine maruz kaldıkları ortaya çıkmıştır diyebiliriz. 1963'te, Amerikalı gazeteci Betty Friedan'ın *Kadınlığın Gizemi* (*The Feminine Mystique*) adlı çalışmasında, erkek egemenliğinin sürdüğü bir toplumda kadının konumunun anlaşılması, mutlu ev kadını mitinin yıkıldığı, kadınların aile içinde kapalı kalarak kendi entelektüel fırsatlarını teptikleri gösterilir. 2016 yılında, sosyologların 217 ülke üzerinden topladığı verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır ki temizlik, yemek yapmak, çocuk ve yaşlılara hizmet etmek kadınların hayatının, aşağı yukarı 23 yılını alır. Kadınların erkeklere kıyasta ev işleriyle iki kat daha çok uğraştığı ve bu yüzden, karyer, eğitim gibi durumlardan vazgeçtikleri varsayılır. Not edilmesi gerekir ki kadınların ekonomi ve iş hayatında temsil edilmesi, BM'nin de onayladığı üzere devletlerin gelişim sürecinde önemli yer bulmaktadır (*JAM NEWS*, 2019). İkinci dalgada dikkat noktası, kadınların temsil edildiği özel alanın, daha çok erkeklere has olan kamusal alandan ayrı görülmesindedir. Bu yüzden, "*Kişisel Olan Politik*!" başlığıyla ikinci dalga feminizmde bu gibi sorunlara karşı mücadele başlatılır (Ecevit ve Karkıner, 2011: 67-68).

1990'lardan başlayan üçüncü dalga hakkında görüşlerde feministlerin kendileri de farklı bakış açıları geliştirmişlerdir. Anlatılan dönemde, ikinci feminizm dalgasının sona ermediği ve herkesi kapsamadığı ileri sürülerek üçüncü dalga feminizmin temelleri atılır. Üçüncü dünya ülkeleri kadınları, ırkından dolayı ayrımcılık yaşayanlar ve esasen LGBTİ savunmalarının yaygınlaştığı üçüncü dalga, bireysellik özelliği taşımaktadır söylenebilir. Fakat bu nedenle ve sosyal medyanın globalleşmesiyle birlikte 10 yıl önce dördüncü dalganın da başladığı varsayımlarının, feminizmin temellerini

sarstığı, onu dejenere ettiği yönünde görüşlere rastlayabiliriz. Bir metinde, feminizm tarihindeki önemli temsilcilerden Virginia Woolf, John Robert Fowles gibi yazarların bugünü görecekleri halde üçüncü ve dördüncü dalga feminizmin götürdüğü yerleri mutlak şekilde eleştirecekleri fikrini vurgulayabiliriz (Ünlü, 2019).

Feminist hareketin, radikal, liberal, marksist, sosyalist, psikoanalitik (kavramın bu şekilde yazımı daha doğrudur), kültürel, ırkçılık karşıtı feminizm, transfeminizm, eko-feminizm, post-kolonyal feminizm gibi farklı dallarının olduğu gerçeği söylenebilir. Onları, teorik açıdan belirli çerçeveye çizmek için genel olarak gözden geçirebiliriz.

Liberal feminist teori, kadın ve erkek eşitliğini kanunların beraberleştirilmesi ile sağlamayı amaçlamaktadır. Liberal feministlerin bakış açısına göre erkek ve kadın cinsleri birbirleriyle savaşta değildirler ayrıca erkeklerin ellerinde ne varsa onlardan vazgeçmeleri beklentileri bulunmamaktadır. Kadınların erkeklerle eşit olmayan konumları, aynı fırsatlara sahip olmamalarında görülür ve bunların yasal olarak ortadan kaldırılacağı bildirilir. Liberal feminizmin tarihinin daha eskiye dayandığı, Mary Wallstonecraft'ın 1792 yılında kaleme aldığı *Kadın Haklarının Bir Savunusu (A Vindication of the Rights of the Women)* eseri ile teorik temelini atıldığı vurgulanabilir (Ecevit ve Karkıner, 2011: 12-13).

Radikal feminizm, zaman zaman feministlerin kendilerince de eleştirilen kollardan biridir. Liberal feminizmden farklı olarak radikal feminizmde, gelişim değil, devrimci nitelik vardır ve temel biyolojik etkenlere vurgu yapılarak toplumsal cinsiyet rollerinin ortadan kaldırılması, ataerkil toplumun yıkılması hedeflenir. Yeni üreme biçimlerini savunan bu kesim, kadın özgürlüğünü anne olmaktan kurtulmakla açıklamaya çalışır, bu sebepten de kürtaj hakkı gündeme getirilir. 1960'larda radikal feministlerin, sık sık şiddet eylemleri gerçekleştirdikleri, rehinler aldıkları da belirtilir (Ağayeva, 2014: 54-55). Radikal feminizmin bir dalı olan separatist feminizmde, kadınların erkeklerden fiziki, psikolojik, duygusal ve manevi olarak ayrılması fikri savunulur. Aynı zamanda erkeklerin feminist olamayacağı, onların bu harekete bir fayda getiremeyeceklerine yönelik bakış açısı da geliştirilir. Oysa ki hem tarihte hem de modern dönemde feminizme destek veren erkeklerin olduğunu da söyleyebiliriz. Bu hareket, Roxanne Dunbar'ın *Hücre 16 (Cell 16)* teşkilatıyla başlamıştır denilebilir (*Qadın Kimi*, 2020).

Marksist feminizm, Karl Marx ve Friedrich Engels teorilerine esaslanaır. Burada, erkek ve kadınlar arasındaki eşitsizliğin sebebi olarak kapitalizm ve sınıfsal farklar gösterilir. Radikal feminizmle marksist feminizmin ortak noktası şeklinde nitelendirilen sosyalist feminizm ise hem biyolojik hem de sınıfsal-iktisadi farkları göz önünde bulundurur. Bu kuramda, marksist aynı zamanda psikoanalitik ve radikal feminizmde olan boşluklar

tesbit edilerek onların uzlaşım noktası elde edilir. Kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin temelinde sınıfsal, cinsiyete ve bilince dayalı nedenler aynı anda gözden geçirilir (Erdoğan, 2014: 16).

Psikoanalitik feminizm teorisi, psikoanalizin fikir babası Sigmund Freud'dan gelir. Bu kurama göre eşitsizliğin temeli insan psikolojisinin derin katmanlarında saklanır. Nancy Chodorow'un *Anneliğin Yeniden Üretimi* kitabı, Freud'cu feminizmin esas metinlerindendir. Kadınlığın bilinçli olarak üstlenilecek bir şey olmadığı ayrıca anne olma isteğinin de kadın olma isteği gibi, genç kızlara önceden yerleştirildiğine vurgu yapılır. Burada, ailenin psiko-dinamiği esas yere sahiptir. Ayrıca Freud'un, kadınların, erkek cinsiyet organına sahip olmadıkları için bilinçaltında her zaman onları kışkırttığı ve kendilerini eksik hissettiklerini belirtmesine karşın bu düşünce psikoanalitik feministler tarafından eleştirilere maruz kalır ve geliştirilir. Chodorow, çocukların bakımı ve büyütülmesinin erkekler tarafından paylaşılması durumunda, cinsiyete dayalı ezme-ezilme kuruluşunun ortadan kalkacağını savunur. Bu bakış açısının, Avrupa Birliği ülkelerinin çocuk bakımı politikaları ve ebeveyn izinlerinin yaygınlaşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Feminist hareketin ve teorinin bir diğer türü, radikal feminizmin sona ermesi şeklinde de adlandırılan kültürel feminizmin temelinde, erkeklerin rekabetçilik, kadınların ise bakma-büyütme kültürleri yer alır. Radikal feminizmden farklı olarak toplumsal cinsiyet rollerinin ortadan kalkmasını istemeyen kültürel feminizm, tam tersine kadınların bakma-büyütme, şefkat, vd. niteliklerini erkeklerin rekabetçi özelliklerinden daha üstün tutmasıyla gündeme gelir.

Bir başka feminist kuram da eko-çevreci feminizmdir. Burada, kadınların doğaya dönük yapıya sahip oldukları ve bu yüzden onların da *Yeşiller Hareketi*'ne katılması gerektiği gösterilir. Erkeklerin, kadınların bu doğasal halini, zayıflık ve merhamet gibi hislerle birleştirerek yalnızca kadına uygun bulmakla aşağılaması, doğanın insanlar tarafından sömürülmesiyle kadının erkek tarafından sömürge haline getirilmesi aynı tutulur. Fizikçi Vandana Shiva'nın *Eko-Feminizm* ile *Kadın, Ekoloji ve Sağlık* kitapları, bu hareketin teorik yapıtlarındandır (Ecevit ve Karkiner, 2011: 18-21).

İrkçılık karşıtı feminizmin, yalnızca beyaz tenli değil, tüm kadınların hakları yolunda mücadeleyi desteklediği vurgulanabilir. Üçüncü dalganın özelliklerini taşıyan ve çoğu zaman hakkında bahsedilmeyen transfeminizm, transseksüel kadınları, ikili cinse uygun gelmeyenlerin haklarını savunur. Pop-feminizm, feminist hareketin pop kültüre işlemesi ve popüler kültür üyelerinin feminizme destek vermesiyle anlaşılır. Post-kolonyal feministler ise üçüncü dünya ülkeleri kadınlarına yönelik ortaya çıkmıştır ve emperyalist devletlerin bazı ülkeleri esaret altında tutmasıyla erkeklerin

kadınları ataerkillikle nezarete almaları arasında paraleller oluşturur. Bu ülkelerde yaşayan kadınların, hem erkekler hem de bağımlı yönetim sistemi tarafından esaret gördükleri bildirilir (*Qadın Kimi*, 2020).

Makalede medya yansımaları ele alınan gösterinin, 8 Mart *Dünya Kadınlar Günü*'nde gerçekleştirildiğini göz önünde bulundurursak bu tarihe dair de kısa bilgi vermemiz gerekir. Bu günün temeli, 1857 yılının 8 Mart'ında, ABD'nin New York kentinde bulunan bir tekstil fabrikasında çalışan 40.000 kadının, daha iyi çalışma koşulları istemiyle greve başlamasına dayanır. Polisin işçilere saldırması ve onların fabrikaya kilitlenmesinin ardından çıkan yangında, kadınlar fabrika önünde kurulan barikatları aşamamış ve 129 işçi yanarak ölmüştür. Olayın sonrasında gelişen süreçte de kadınlar, daha çok çalışma koşullarına dayalı şiddet konusunda taleplerde bulunmuşlardır. 1975 yılını *Dünya Kadın Yılı* şeklinde kabul eden Birleşmiş Milletler, 16 Aralık 1977'den itibaren 8 Mart tarihinin *Dünya Kadınlar Günü* olarak kutlanmasına karar vermiştir (Böyükuçar, 2018: 8-9). Yani *Dünya Kadınlar Günü*'nün temeline bakarsak 8 Mart tarihinde bir facia yaşandığı ve bu günün, bir hediyeleşme ve bayram olarak kutlanmasının yanlış olduğu görüşü tesbit edilebilir.

2. AMAÇ VE YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı, Azerbaycan Feminist Hareketinin, 8 Mart 2019 ve 20 Ekim 2019 tarihli sokak gösterilerinin ardından gerçekleştirdiği “8 Marş”ın medyatik boyutlarını ele almak ve medya metinleri üzerinden yapılan inceleme ile protestonun, hem genel olarak dünyada hem de Azerbaycan'da feminizm ve feminist hareketlerle uyum veya uyuşmazlıklarını açığa çıkarmak, pozitif ve negatif tarafların belirlenmesine dair yorum yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda, özellikle dijital medyada yer alan yazıların değerlendirilmesi, farklı bakış açılarının karşılaştırılması, kazanılan kanaatlerin gösterilmesi ve protestonun, medya metinleri sayesinde ağırlıklı olarak hangi şekilde anlatımı esas alınmıştır diyebiliriz.

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırma evrenini, inceleme yapılacak konu ile ilgili online ve geleneksel medyada yer almış haberler, köşe yazıları, röportajlar, araştırmalar, yorumlar, vs. gibi metinlerin yanı sıra bu gösteriye bağlı tartışmaların geniş yer aldığı sosyal medya platformlarındaki paylaşımlar ve onlara yönelik yorumların oluşturduğu vurgulanabilir.

Örneklem seçiminde, daha çok nitel araştırma modellerinde kullanılan, olasılığa dayalı olmayan örnekleme türlerinden *uygunluk örnekleme metodu* (*convenience sampling*) ile *amaçsal örnekleme* (*purposeful samp-*

ling) yöntemine aynı anda başvurulmuştur. *Kolay ulaşılabılır durum örnekleme*, *kolayda örnekleme*, *kazara veya uygun gelen örnekleme* gibi de tanımlanan uygunluk örnekleme metodunun, araştırma konusuna göre en uygun olan, kolay ulaşılabılır, genelde çevrede yer alan elemanlardan seçilmiş birimleri kapsadığı söylenebilir (Taylan, 2015: 75). Diğer taraftan *yargısal veya kriter temelli örnekleme* diye de kullanılabilen amaçsal örneklemede, başka tercihlerle sağlanması zor olan önemli bilginin temin edilebilmesi için birimlerin kasıtlı olarak seçilmesinin hedeflendiğini gösterebiliriz (Maxwell, 1996: 70).

2.3. Araştırma Verilerinin Toplanması ve Analizi Yöntemleri

Bu çalışmanın metodolojisinde, esas olarak kesin bir olayın medya yansımaları üzerine tartışma açılacağı için *örnekolay çözümlemesi* (*case study analysis*) ve medya metinlerinde aynı zamanda protesto sloganlarında yer alan fikirlerin *eleştirel söylem çözümlemesi* (*critical discourse analysis*) metodu ile analizi gerçekleştirilecektir. Bazı kaynaklarda durum çalışması olarak da anılan örnekolay çözümlemesi tekniğinin, güncel bir olgunun kendi yaşam çerçevesi içinde çalışılan, birden çok kanıt veya veri kaynağının bulunduğu durumlarda kullanıldığı gösterilebilir. Bu analizin araştırmada kullanılacak türü, *çoklu durum desenlerine* denk gelmektedir. Burada, kendi başına bütüncül şekilde algılanabilecek birden çok durumun göz önünde bulundurulması aynı zamanda her durumun kendi içinde bütüncül olarak çözümlendikten sonra karşılaştırılması vurgulanabilir (Yin, 2014: 3-25). Makalede, örnekolay çözümlemesine ilaveten tercih edilen eleştirel söylem çözümlemesi ise genellikle sosyal ve politik bağlamdaki konuşma ve metinler aracılığıyla meşrulaştırılan, tekrar üretilen ve direnilen toplumsal gücü yolundan saptıran söz edimlerinde ve aynı zamanda egemenlik ve eşitsizliğin açığa çıkarılmasında önemli bir yer tutmaktadır denilebilir (van Dijk, 2001: 352).

3. BULGULAR VE TARTIŞMALAR

8 Mart 2020 tarihinde, Azerbaycan Feminist Hareketinin gösterisinin, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün merkez meydanı olan Nizami sokağında gerçekleşmesinin beraberinde medya yansımalarının başladığı da gösterilebilir. Medyada protestoya dair yayımlanan materyalleri farklı boyutlarda ele alabiliriz. Burada, objektifliği sağlamak adına tüm bakış açılarına yer verilmesinin hedeflendiğini de belirtmek gerekir.

"8 Marş – Bizimdir Hür Sokaklar" gösterisine dair öncelikle haber nitelikli yazılardan bahsedilebilir. *BBC Azerbaycanca* ve *Amerika'nın Sesi* gibi medya kurumlarının, gösterinin genel mahiyeti, amaç ve hedefleri, duyuru özeti, protesto sırasında yaşananlar ve onlara yönelik yapılan açıklamara yer verdiğini söyleyebiliriz. Bu haberlerde, protestoyla ilgili

herhangi bir kesin tutum sergilenmemiş, yalnızca saf bilgilendirme amacı sağlanmışır denilebilir (Bayramova, 2020). Hareket'in gösteriyle ilgili duyurusunun tam metnine esasen Facebook sosyal medya platformundan ulaşılabilir. Protestonun düzenleyicileri ve katılımcıları, kendi duyurularını sosyal medya hesaplarından silsile şeklinde paylaşmışlardır. Bu metinde: *gender ve cinsel oryantasyonundan bağımlı olmaksızın herkesin güvenli yaşam ve çalışma koşullarına sahip olması, eğitimin temin edilmesi, Kadınlara Yönelik Ayrımcılığın Bütün Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Hakkında Azerbaycan'ın üye olduğu uluslararası Konvansiyon'un şartlarına uyulması, devletin İstanbul Sözleşmesi'ni imzalaması* gibi hususlar yer alır (Ağayeva, 2020).

Medya metinlerinde bu gösteriye dair yayımlanmış tartışma nitelikli yazılar ise protestonun, feminizmin gerçek beklentilerine cevap vermediği, toplumun bunlara hazır olmadığı, ülkede feminizme değil, bilgilendirmeye ihtiyaç duyulduğu, vd. meseleler odağındadır diyebiliriz. Buradaki en başat sorun haline gelen noktanın, birkaç pankart yazısının söylemsel tartışmalara neden olduğu gösterilebilir. Bu yüzden, medya materyalleri üzerinden yapacağımız incelemede ilk olarak pankart yazılarına odaklanan desenleri ele alabiliriz. Gösteri zamanı, *"Memelere Özgürlük, Seçimlere Adalet!"*, *"Kız Benim Ne İstesem Yaparım, Vajina Benim Kime İstesem Veririm"*, *"Bay Aliyev, Kadınlar Ölüyorsa Sebebi Sensin"* şeklinde pankartlar, profesyonel dijital medya ve sosyal medyanın esas tartışma hedefine dönüşmüştür. Bu sloganların, protestonun esas amacına hizmet etmediği, meme ve vajinaya dayalı özgürlük düşüncesinin 60'lı yıllarda kaldığı, bunların, esas hedefi yayındırarak gösteride yer alan ciddi sorunlara dikkat edilmemesine neden olması yönünde düşüncelere rastlanabilir. İlk iki sloganın, ülkenin ve coğrafyanın ahlak öğretilerine uygun gelmediği yönünde yayımlanan materyaller, bu etkenlerin, genel olarak feminizm hareketinin nüfuzuna da zarar verdiği yönünde fikir oluşturur. Bakü'nün merkezinde ahlaksızlığın savunulmasının feminizm olmadığı, bunu yapanların ise feminist hareket hakkında bilgisiz oldukları gösterilir. Bu eylemin, Azerbaycan'ın milli değerleri aynı zamanda Azerbaycan Türkü kadınının geçmişi, toplumdaki yerini zedelediği de belirtilir (Sarıyeva, 2020). Bu gibi tartışmaların sonucunda, protestocuların, ülkedeki esas kadın sorunlarına - erken nikah, seçmeli kürtajların çoğalması, eğitimsizlik, aile içi şiddet, tecavüze - değil, vajinal mücadeleye önem göstermesi yaygınlaşmıştır. Fakat *"Bir Kadının Özgürlüktür Ziyeti!"*, *"O Konvansiyon Buraya Gelecek!"*, *"Çiçek Değil, Özgürlük İstiyoruz!"*, *"Gözü Morartılan Kadınlar İçin Gözümü Morartıp Geldim"*, *"Barıştırma, Araştır!"*, *"Şiddete Susma"*, *"Çekilin, Okuyorum!"* gibi yazıların olduğu pankartlar, hatta içinde bulunduğumuz pandemi döneminin göz önünde bulundurularak mizahi bir gönderim içeren *"En İğrenç Virüs Ataerkilliktir!"* yazısının protesto zamanı kaldırıldığını ve bunların başarılı göndermeler olduğu yönünde değerlendirmeleri

gösterebiliriz (İsmayıl, 2020). Daha çok konuşulan “*Kız Benim Ne İstesem Yaparım, Vajina Benim Kime İstesem Veririm*” pankartıyla ilgili, bu gibi kendi üzerine eleştiri toplayacağı önceden bilinen bir üslup yerine, daha uygun, toplumun hazır olduğu ve algılayabileceği biçimde sloganların atılmasının faydalı olabileceği ileri sürülür. Örneğin, Facebook profilinden yapılan bir paylaşımda, kopyalamayla olsa da “*13 Yaşında Evlendim, 15 Yaşında Çocuk Doğurdum ve Mutlu Değilim*”, “*Çocuk Gelinler İstemiyoruz!*”, “*Erken Nikah Erken Ölümdür!*”, “*Çocuklar Susar, Sen Susma!*” şeklinde sloganların, agresifliğe neden olanlardan daha iyi sonuçlar verebileceği beklentisi görülür (İsmayıl, 2020). Öte yandan, hem “*Memelere Özgürlük, Seçimlere Adalet!*” pankartının hem de diğerinin ilk bakışta neye vurgu yaptığının anlaşılmadığı savunulur. Memelerin özgürlüğünü gündeme getiren protestocunun, sloganın devamındaki fikirde söylendiği üzere ülkedeki seçimlerde kadın öğretim üyelerine sütyenlerinin içinde oy bülteni taşıyarak seçim sonuçlarının sahteleştirilmesine mecbur edilmelerine bir gönderme olduğunu belirtir. Fakat algısal olarak bunun ne kadar başarılı olduğu tartışılabilir. Hedef güncel ve soruna odaklanmış bulunsa da seçilen tarz, bu problemin çözümüne yarar sağlamamış tam tersine negatif söylem şeklinde yorumlanmıştır diyebiliriz. Feminizmin, kadının cinsel organlarıyla gündeme gelmesini ayrıca “*Kız Benim Ne İstesem Yaparım, Vajina Benim Kime İstesem Veririm*”de, kadına atfedilen malum kelimenin, bir nevi söylem içermesi, kendisinin de bir seksist bakış açısı oluşturması görüşlerinin yanı sıra toplumsal baskıyla karşılaşma ve faydanın azalması yönündeki yorumlar, genel görünüm yaratır. Hakkında bahsedilen protestocunun, baskılar yüzünden intihara teşebbüs göstermesi ve başörtülü bir kızın dayısı tarafından şiddete maruz kaldığı da yazılardaki dikkat çeken noktalar sırasındadır. Burada, her iki duruma polis müdahalesinin yapıldığı gösterilerek eylemde polisin şiddet uygulamasını eleştirenlerin, yine de polise ihtiyaç duymasına gönderme yapılır (Mütellimova, 2020). Gösterinin düzenleyicilerinden Gülnara Mehdiyeva’nın, sosyal medya üzerinden yayımladığı bir sonraki duyurusunda, tartışmaların körüklenmesine revac veren ve intihara teşebbüs göstermiş kızın, protestonun düzenleyicileri sırasında olmadığı sadece kendi ifade özgürlüğünü kullanarak katılım sağladığı yer alır (Mehdiyeva, 2020). Önemli husulardan biri de cinselliğe vurgu yapan iki pankartın önceden sosyal medyada yayılması ve itirazlarla karşılaşması durumudur. Fakat her şeye rağmen eleştirilen pankartların açılmasının, elde edilmesi istenen sonuçların aksine eksi kazanımlara neden olacağının hesaba katılması gerektiğiyle protesto düzenleyicilerinin, bu şekilde itirazın daha çok ses getirebileceği yani şöhrete yol açacağı düşüncesinin mümkünliğini de varsayabiliriz. Azerbaycan Feminist Hareketi, 8 Mart 2019 ve 20 Ekim 2019 tarihlerinde gösteriler gerçekleştirmiş fakat bu protestolar ülke genelinde agresif karşılanmadığı tam tersine 20 Ekim protestosunun devlet siyasetinde değişimlere yol açtığı bir gerçektir.

Lakin son eylem, sırf söylemler yüzünden öncekilerin önüne geçmiş, daha çok konuşulmuş ve aynı zamanda azalan marjinal fayda kuramı açısından bakarsak Hareket'in amacının basit, faydasız algılanmasına getirip çıkarılmıştır denilebilir.

“*Bay Aliyev, Kadınlar Öliyorsa Sebebi Sensin*” pankartı üzerine medya yorumlarını, Azerbaycan'ın *İstanbul Konvansiyonu*'na katılım sağlama süreciyle birlikte değerlendirmek faydalı olabilir. Hareket'in 20 Ekim 2019 tarihli sokak gösterisinin en dikkat çeken pankartı, düzenleyicilerden Gülnara Mehdiyeva ile Rabiye Memmedova'nın röportajında da yer alan “*İstanbul'da Konvansiyon, Bakü'de Aile Meselesi*” sloganıdır (Həsənova, 2019). Öncelikle, *İstanbul Sözleşmesi*'nin mahiyetini anlamaya çalışabiliriz. Bu, 11 Mayıs 2011 tarihinde, İstanbul'da imzaya açık ilan edilen ve ilk olarak Türkiye Cumhuriyeti tarafından katılım sağlanan “*Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi*”dir (Avrupa Konseyi Sözleşmeler Dizisi, 2011). Sözleşmede: *kadına şiddet, aile içi şiddetle mücadele zemininde kurbanların savunulması yolları, önleyici tedbirler, raporların tutulması, şiddet uygulayanların yargılanması, ulusal kanun sisteminin bu sorunlara yönelik geliştirilmesi, şiddetle mücadelede tüm kurum ve kuruluşların iş birliğini sağlamak, gerçek anlamda kadın erkek eşitliğini teşvik etmek, vd. hususlar* bulunur. Ayrıca yargılamada, kültür, gelenek, görenek, din gerekçesiyle işlenen suçlarda haksız tahrik ve iyi hal durumunun uygulanmaması, zorla gerçekleştirilen evliliklerin iptali, ebeveyn haklarının sonlandırılabilirliği, şiddet eylemlerinde arabuluculuk ve uzlaştırma da dahil alternatif uyuşmazlıklara dair çözüm süreçlerinin yasaklanması ayrı ayrı maddelerce açıklanır (İstanbul Barosu Kadın Hakları Merkezi, 2019: 4-13). 8 Marş'ın düzenleyicilerinin kanaatinde bu da vurgulanır ki *İstanbul Sözleşmesi*, sürekli takip ve Konsey karşısında sorumluluk taşıyacağı, rapor vermesi gerektiği için bu belgeyi imzalamak gerekir. Acil hattın olmaması, güvenilir istatistik ve raporlama açısından yeterli bilgi olmadığı, bu nedenle ülkede özellikle koronavirüs döneminde aile içi şiddet artımının yaşanmasına dikkat çekilir. Örneğin, pandemi sürecinde Rusya'da aile içi şiddetle bağlı şikayet sayısı, Mart ayında 6.054, Mayıs'ta ise 13.000'den fazla olmuştur diyebiliriz. Azerbaycan'da bu istatistiğin çok fazla artmadığı fakat aile zemininde gerçekleştirilmiş cinayetlerin çocukların gözleri önünde işlenmesi başat sorun şeklinde nitelendirilebilir (*Mikroskop*, 2020). Gösteriyle ilgili bir medya metninde vurgulanan kısım ise bu belgenin eşcinsel özgürlüğe yol açtığı ve bu yüzden, Azerbaycan toplumuna uygun düşmediğiyle ilgilidir. Yazarın, *gender* kavramına gıcığı açık şekilde görülür. Bu sözcüğün bir değil, “70” cinsi barındırması eleştirilir. Ayrıca *İstanbul Konvansiyonu*'na uygun olarak çocukların kimliklerinde *anne* ve *baba* yerine *ebeveyn* yazılması LGBTİ temelli aile birliklerine zemin hazırlaması şeklinde algılanır

(Alioğlu, 2020). Halbuki *Sözleşme*'de böyle bir durum yer almamaktadır. Lakin esas meselenin konvansiyona imza atmak değil, onun uygulanmasının önemi konusunda hukuk uzmanları tarafından medyada yorumların yer aldığını söyleyebiliriz. Azerbaycan'da 2006 yılından *Gender Eşitliği'nin Temin Edilmesi Hakkında*, 2010'dan ise *Aile İçi Şiddetin Önlenmesi Hakkında* kanunların yürürlükte olduğu gösterilir. Ayrıca Azerbaycan'ın, 2019'da *Çocukların Cinsel Sömürü ve Cinsel İstismara Karşı Korunmasına Dair Avrupa Konseyi Konvansiyonu* veya diğer adıyla *Lanzarote Sözleşmesi*'ni onaylaması da belirtilir (Paşayev, 2019). Burada dikkat edilmesi gereken mesele, Feminist Hareket'inin 20 Ekim 2019 tarihli gösterisinin hemen ardından – 21 Ekim'de - Aile, Kadın ve Çocuk Problemleri Devlet Komitesinin *İstanbul Konvansiyonu* 'na üye olması için teklifler paketi hazırlayarak hükümete sunmasıdır (Qərib, 2019). Ayrıca Milli Meclis tarafından *Lanzarote Sözleşmesi*'nin ratifikasyonu da 22 Ekim 2019'da gerçekleştirilmiştir (Paşayev, 2019). Yani bu hususlar, Azerbaycan Feminist Hareketinin başarıları olarak değerlendirilebilir. 20 Ekim'de devlet kurumlarının iyi anlamda harekete geçmesine karşın 8 Marş'ta kınama ve başarısızlığın nedenini yeniden üsluba getirebiliriz. Mahiyet açısından, "*Bay Aliyev, Kadınlar Ölüyorsa Sebebi Sensin*" ile "*İstanbul'da Konvansiyon, Bakü'de Aile Meselesi*" sloganlarının aynı soruna gönderme olduğu söylenebilir. Burada "*Kişisel Olan Politikdir!*" ifadesine uygun gelme noktasını gösterebiliriz. Lakin pankartlardan birinde özel alanın değil, kamusal alanın siyasi görülmesinden kaynaklanan sorunlar, kadına şiddetin aile meselesi gibi tanımlanması yüzünden bu eylemin daha da artması, kız çocuklarının ölümünün siyasal nitelik taşıması ustalıklı anlatılırken; diğerinin kesin olarak tek bir kişiyi – Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'i - suçlaması, hukuk ihlali içermesi ve aynı zamanda nefret söylemi oluşturması açısından farklar görülebilir.

Olayla ilgili medya metinlerinde yer alan yazıların diğer kesimi, bu protestonun kadın hakları değil, muhalefet gösterisinin örtmecesi olduğu ve kökünde yabancı tesirlerin bulunduğu yönelir. Azerbaycan Halk Cephesi Muhalefet Partisi lideri Ali Kerimli'nin, sosyal medya üzerinden bu gösteriye destek vermesi ve polisin şiddet uyguladığına dair yorum yapması, Hareket'in *proxy-muhalefet* şeklinde tanımlanmasına yol açmıştır diyebiliriz. Burada, gösterinin adına değinilerek Azerbaycan'da ne zaman kadınların sokaklarda hür olmadığı sorgulanır (Məmmədov, 2020). Ayrıca parti başkanının eski yardımcısı ve şimdiki "*sağ kolu*" olarak adlandırılan Fuad Kahramanlı'nın kendi eşi ve iki kızına şiddet uygulaması, kızının ondan yüz çevirdiğine gönderme yapılarak böyle birinin nasıl kadın haklarından söz edebildiği meselesi gündeme getirilir (Alioğlu, 2020). Lakin Feminist Hareketi öncülerinin, 20 Ekim 2019 tarihli gösterinin ardından verdikleri röportajda siyasetle pek ilgilenmedikleri aynı zamanda muhale-

fet liderlerinden çok memnun olmadıkları vurgulanabilir. Hatta gösteriye katılmış 15 yaşlı kızın, evde yemeğini ocakta bırakan, çocuğu için bakıcı tutarak, kendisi feminizm yolunda mücadeleye gelenleri muhalefet liderlerinden İlgar Memmedov'un, ilgisiz bir şekilde sadece görünmek için katılmasından daha üstün gördükleri belirtilir. Ayrıca herhangi bir parti kurmak veya liderli teşkilata dönüşmek arzusunda olmadıkları izlenebilir (Gülnara Mehdiyeva ve Rəbiyyə Məmmədova ile röportaj, 13 Kasım 2019).

8 Marş'la ilgili diğer bir bakış açısı, onun yabancı siyasi kuvvetlerin siparişi olarak yorumlanmasıdır. Aynı gün içinde Rusya'daki eylemde, kadın haklarının beraberinde LGBTİ üyelerinin savunusu, Türkiye'de Taksim meydanında izinsiz gösteri, Ukrayna'da kadınların vajinalarının kendi iradelerinde olduğunun ve LGBTİ meselesinin gündeme getirilmesi, Kırgızistan, Letonya ve Moldova'daki protestolarda da aşağı yukarı aynı izlenimlerin mevcudluğu karşılaştırılır. Özellikle Rusya, Türkiye ve Azerbaycan'ın hedefte olduğunun savunulmasıyla bu hareketlerin Batı'dan desteklendiği iddia edilir. Bizimdir Hür Sokaklar'ın protestocularından biri, daha önceleri şehit ve Azerbaycan'ın Milli Kahramanı unvanı taşıyan Mübariz İbrahimov'a hakaret ettiği gösterilen kızın babasıyla yapılan röportajda da onun, bir takım teşkilatlar tarafından kontrol edildiği ileri sürülür (Mütəllimova, 2020). Diğer bir yazıdaysa Sınır Tanımayan Gazeteciler Birliğinin, 8 Marş'taki gösteriye dair muhabirlerin şiddete maruz kalmasıyla ilgili haberine yorum yapılarak başta bu kurum olmakla Avrupa teşkilatlarının, Türkiye-Yunanistan sınırında Yunanlılar tarafından şiddet gören Suriyeli mültecilerle ilgili sessizliklerini koruduğuna dair açıklama verilir (Ordahallı, 2020). Bu konuda, eleştiri yönlerinden biri de Azerbaycan Feminist Hareketinin gösterisinde 8 Mart gününün anlam ve içeriğine uygun düşmeyecek şekilde davranılması özellikle çalışma alanındaki eşitsizlikler, emek hukuku konusunda, Avrupa'da da sorunlar olduğu için devinim gösterilmemesidir diyebiliriz. Yani burada, gösteri düzenleyicilerinin Batı hayranı olmalarına dikkat çekilmesi hedeflenir. 2018 yılında Avrupa Birliği ülkelerinde kadınların erkeklere kıyasta %16 daha az ücret aldığı gerçeği de gösterilebilir. Bunun esas nedeni ise kadınların bir kısmının yarı zamanlı çalışmayı tercih etmesi, düşük ücretli sektörlerde temsil edilmesi, aileleri ile daha fazla ilgilendikleri şeklinde belirtilir (Alan, 2018).

Polisle karşıtlık içerisinde bulunma ve şiddet hallerinin yaşanmasından söz edecek olursak burada birer karşılıklı şiddetin olması şeklinde yorumların olduğunu varsayabiliriz. Protestocuların metro vagonlarında eyleme devam etmeleri, sosyal alanda ve gösterinin yapılmasının planlanmadığı arazide ayrıca çocuk, yaşlı ve hasta kişilerin bulunabileceği bir yerde bağırımları, slogan atmaları, kapı ve camlara vurmaları olumlu neticelere varmamıştır diyebiliriz. Ayrıca Feminist Hareketinin, 2 Mart tarihinde başkent merkez meydanında gösteri yapmak için Bakü Valiliğine başvuru

yapmış lakin bu alanın insanların sık toplandığı yer olması, sosyal tesisler, ticaret, hizmet ve eğlence mekanlarına ev sahipliği etmesi gibi durumlar göz önünde bulundurularak protesto gerçekleştirilmesi reddedilmiş ve onlara alternatif arazi teklif edilmiştir. Bunun, eylemin bir nevi izinsiz olduğuna dair tutumun da oluşmasına sebep olduğunu söyleyebiliriz (Qəribli, 2020). Azərbaycan'ın modern feminist öncülerinden sayılan Aysel Alizada, ülkenin kamusal televizyon kanalı olan *İctimai TV*'de konuk olduğu 3D Programının, 12 Mart 2020 tarihli bölümünün 16. dakikasında, şiddete itirazın şiddetle gerçekleştirilmesini kınadığını dile getirerek, agresifliğin baskınlaşması, feminist kuramcılar ve aktivistlerin yıllarca didinerek elde etmek istediği olumlu sonuçların, birkaç gereksiz slogan yüzünden yere vurulmamasını arzuladığını belirtir (*İCTIMAI TV*, 2020). Şiddet eğiliminin ve bu gibi gösterilere katılımın kökünde, sevgisizlik, aileleri tarafından çocuklara ilgi eksikliğinin yaşatılması, onları şefkatten mahrum bırakma, vs. etkenlerinin mevcudluğuna değinilir (Mütəllimova, 2020).

Konuya dair medya metinlerinin tartışmaya açtığı esas meselelerden biri, Azərbaycan'da aydın kadınların her zaman önde olduğu, böyle bir gösterinin onların saygınlıklarına zarar verdiği, hatta aydınların karşıt bir protesto yapmaları gerektiği bulgusudur. Bu eylemin feministler ve kadınlar tarafından da fazlaca eleştirildiği vurgulanabilir. Azərbaycan'da hiçbir zaman feminizmin değil, aydın kadınların mücadelesinin varlığı merkeze çekilerek bu tür metotlarla toplumun ulusal ve ahlaki değerlerinin alt üst etme isteği dile getirilir (Qəribli, 2020). Bu hususta, *Equals* sosyal hareketinin *Cesur Kızlar (Cəsur Qızlar)* kitabına değinmemiz gerekebilir. Çocuklara yönelik yapılan proje olarak kitapta, cesur ve başarılı Azərbaycan kadınına örnek olabilecek 10 eski dönem ve 10 yeni dönem kadını hakkında hikayelerin toplandığını aynı zamanda bunların satılmayarak dağıtımının gerçekleştirildiğini vurgulayabiliriz (İlahə Abbaslı ve Aysel Axundova ile röportaj, 4 Ekim 2018).

Televizyon kanallarından *Real TV*'nin hazırlamış olduğu röportajda, başlığın *Feminizmin 50 Tonu* şeklinde belirlenmesi, *Grinin Elli Tonu* kitabı ve filmine gönderme içerir. Burada da uzman yorumlaması ve Azərbaycan kadınının, milli resim sanatında anlatıldığı biçimlerine uygunsuz durumun görülmesi belirtilir. Materyalde dikkat çeken bir mesele ise feminist harekette biyolojik-anatomik etkenlerin değil, kültürel-psikolojik özelliklerin ele alınmasının iddia edilmesidir. Bu konunun mahiyetçe yanlışlığına karşın *Teorik Çerçeve*'de belirtildiği üzere radikal, psikoanalitik, sosyalist feminizm gibi dallarda, erkek kadın arasındaki biyolojik farklara vurgu yapıldığını söyleyebiliriz (*REAL TV*, 2020).

Olay üzerine medya metinleri açısından yapılan analizin genel değerlendirmesine *Sonuç* kısmında yer verilecektir.

SONUÇ

Azerbaycan kadınının, tarihi-siyasal açıdan bazı devletlere göre daha önceden temel haklara sahip olmasının yanı sıra şiddete maruz kalma ve diğer sorunlarının güncelliği devam etmektedir. Bu yüzden, ister feminizm isterse de aydınlanma enstrümanları ile mücadele edilirse edilsin her ikisinin de olumlu sonuçlar elde etmeye hesaplanması gerektiğini vurgulayabiliriz. “8 Mart – Bizimdir Hür Sokaklar” gösterisinin, Azerbaycan Feminist Hareketinin daha önceki eylemleri ile kıyasta medya metinlerinde negatif anlamda fazlaca gündemde kalması ve faydalılık ölçütünün daha az olması sonucu çıkarılabilir. 8 Mart gününün anlamına tam şekilde uygun gelmeyen, protestonun amaçlarını açıklayan duyurulardaki maddelerin, gösterinin pratikteki yansımada önde olmadığı ve buna da dil-üslup, mücadele şekli yanlışlıklarının neden olduğu kanaati varsayılabilir. Feminist kolların kendi aralarında yaşadıkları ayrışmalar ve uyuşmazlık, bu gösteride de öne çıkmış, amaca giden yolda yöntem farkları karşıtlıklara neden olmuştur. Medya tarafından farklı desenlerce yorumlanan bu gösterinin, erken nikah, kadın emeğinin sömürsü, aile içi şiddet, seçmeli kürtajların artışı, zorla evlendirilme, çocuk gelinlerin sayısının çoğalması gibi sorunlara değil, cinsel iradeye odaklanmış bir eylem şeklinde tanımlanması fikri oluşmuştur denilebilir.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max (2016). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ağayeva, Xəyalə (2020, 8 Mart). “8 Mart – Bizimdir Hür Kūçələr” Yürüşünün Bəyanatı”. (Fotoğraf). [Erişim tarihi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://www.facebook.com/xayala.agayeva/posts/1424038131111111>.
- Ağayeva, Kifayət (2014). *Azərbaycanda Gender Məsələləri*. Bakı: Qərb Universiteti.
- Alan, Gülsüm (2018, 2 Kasım). “AB’de Kadınlar Erkeklerden Yüzde 16 Daha Az Ücret Alıyor”. *Euronews*. [Erişim tarihi] 10.05.2020. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2018/11/02/ab-de-kadinlar-erkeklerden-yuzde-16-daha-az-ucet-aliyor>.
- Aliyev, Cabir (2018, 18 Kasım). “Azərbaycanlı Feministlərin “Azadlıq Məşəli”, Yaxud Şirin Su Feministliyinin Dözülməz Yüngüllüyü”. *Medium*. [Erişim tarihi] 05.05.2020. Erişim adresi: <https://medium.com/@cabiraliyev/freydin-feminist-bacoqlusu-f603bd52444e>.
- Avrupa Konseyi Sözleşmeler Dizisi - No. 210* (2011, 11 Mayıs). “Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi”. [Erişim tarihi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://rm.coe.int/1680462545>.

- Aypara, Könül (2020, 10 Mart). “8 Marş – Bizimdir Hürr Küçələr!” Yürüşü Əks Cinsin Gözü ilə”. *Mediapress*. [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <http://mediapress.az/news/event/10442-8-mars-bizimdir-hurr-kuceler-yurusu-eks-cinsin-gozu-ile>.
- AzərTAC* (2018, 30 Mayıs). “Azərbaycan Qadınına Seçki Hüququnun Verilməsinin 100 İlliyinə Həsr Edilmiş Qadınların V Forumu Keçirilib”. [Erişim tarixi] 20.04.2020. Erişim adresi: https://azertag.az/xeber/Azerbaycan_qadinina_sechki_huququnun_verilmesinin_100_illiyine_hesr_edilmis_qadinlari_V_Forumu_kechirilib_YENILANIB_2_VIDEO-1167744.
- Bayramova, Pərvanə (2020, 8 Mart). “Feminist Hərəkatı 8 Marş – “Bizimdir Hürr Küçələr” Şüarı ilə Aksiya Keçirib”. *Amerikanın Səsi*. [Erişim tarixi] 06.05.2020. Erişim adresi: <https://www.amerikaninsesi.org/a/bakida-8-marş-bizimdir-hürr-küçələr-şüarı-ilə-feminist-hərəkatı-aksiya-keçiriblər/5319942.html>.
- BBC Azərbaycanca* (2020, 8 Mart). “Bakıda “8 Marş – Bizimdir Hürr Küçələr” Şüarı Altında Yürüş Keçirilib”. [Erişim tarixi] 09.04.2020. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/azeri/51741312>.
- Böyüküçar, Seher (2018). “8 Mart Kadınlar Günü”. *Ankara Barosu Hukuk Gündemi Dergisi Özel Sayısı*, ss. 8-11.
- Cəfərzadə, Əzizə (Der.). (2005). *Azərbaycan Qadın Şairləri Antologiyası*. Bakı: Avrasiya Press.
- Coşkun, M. (2014, 22 Aralık). “Medyaya “Kadın” Vurgusu Tepkisi” - Elif Küçük Durur ile Röportaj. *Erzurum Gazetesi*. [Erişim tarixi] 21.04.2020. Erişim adresi: <http://www.erzurumgazetesi.com.tr/haber/Medyaya-kadin-vurgusu-tepkisi/87006>.
- Ecevit, Yıldız və Karkıner, Nadide (2011). *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Erdoğan, Deniz (2014). “Radikal Feminizm ve Marksist Feminizmin Orta Yolu Olarak Sosyalist Feminizm”. “*Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*” Dersi Çerçevesinde Hazırlanmış Makale Ödevi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. [Erişim tarixi] 22.04.2020. Erişim adresi: https://www.academia.edu/7256191/FEMİNİST_KURAMLAR-MARKSİST_FEMİNİZM_VE_SOSYALİST_FEMİNİZM_Radikal_Feminizm_ve_Marksist_Feminizmin_orta_yolu_olarak_Sosyalist_Feminizm.
- Əkinçi (2018, 7 Mart). Feminizm Nədir? (Video). [Erişim tarixi] 22.04.2020. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=tSup9fo4pug>.
- Əli, Vahid (2020, 6 Mart). (İleti). [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://www.facebook.com/rafaeloglu/posts/2927886263938473>.
- Əliyeva, Kəmalə (2018, 4 Ekim). “Qadınlara Yol Verin: Azərbaycanda Feminist Olmaq Nə Deməkdir?” - İlham Abbaslı və Aysel Axundova ilə Röportaj. *Sputnik Azərbaycan*. [Erişim tarixi] 10.05.2020. Erişim adresi: <https://sputnik.az/life/20181004/417307025/azerbaycanda-feminist-qa>

- dinlarla-musahibe.html.
- Əzimova, Aygün (2015). “Cənubi Qafqazın İlk Qadın Jurnalisti”. *İşiq Dergisi*. Sayı: 4, ss. 12-18.
- Gəray, Xalidə (2019, 25 Ekim). “İstanbul Konvensiyası” Nədir? Azərbaycan da Bu Sənədə Qoşulsa Qadın Zorakılığı Azalacaqmı?”. *Yeni Müsavat*. [Erişim tarixi] 07.05.2020. Erişim adresi: https://musavat.com/news/istanbul-konvensiyasi-nedir-azerbaycan-da-bu-senede-qosulsa-qadin-zorakiligi-azalacagmi_652008.html.
- Hacıbabayev, A. (2013, 30 Mart). “Ana Haqqı – Tanrı Haqqı”. *Ədəbiyyat Qəzeti*, ss. 4.
- Həsənova, Leyla (2019, 13 Kasım). “Feminizmin Tələbləri: Gülnara Mehdiyeva və Rəbiyyə Məmmədova ilə Müsahibə”. *Femiskop*. [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <http://femiskop.org/feminizmin-telebleri-gulnara-mehdiyeva-ve-rebiyye-memmedova-ile-musahibe/>.
- ICTIMAI TV* (2020, 12 Mart). 3D - Aysel Əlizadə. (Video). [Erişim tarixi] 10.05.2020. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=A-FEI24rDY5w>.
- Ismayıl, Khadija (2020, 9 Mart). (İleti). [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://www.facebook.com/khadija.ismayil/posts/10213216215158508>.
- İsmayıl, Toğrul (2020, 8 Mart). (Fotoğraf). [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://www.facebook.com/togrulturan/posts/3508773735816641>.
- İstanbul Barosu Kadın Hakları Merkezi* (2019, 8 Mart). “İstanbul Sözleşmesi Kadını Şiddetten Koruyor”. [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://www.istanbulbarosu.org.tr/files/docs/khum/KHMIS.pdf>.
- JAM NEWS* (2019, 8 Mart). “Qadınlar Nə Uğrunda Mübarizə Aparırlar? Feminizmin Əlifbası”. [Erişim tarixi] 21.04.2020. Erişim adresi: <https://jam-news.net/az/feminizmin-elifbasi/>.
- Kejanlıoğlu, D. Beybin (2005). *Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Koyuncu, Hüseyin (2019, 5 Aralık). “Türkiye’de Kadınlar İlk Kez 1934’te Oy Verdi, Avrupa’da Durum Ne?”. *Euronews*. [Erişim tarixi] 20.04.2020. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2019/12/05/turkiye-de-kadinlara-ilk-kez-1934-te-oy-verdi-avrupa-da-durum-ne>.
- Qadın Kimi* (2018, 8 Temmuz). “Feminizmin Kısa Hekayəsi”. [Erişim tarixi] 22.04.2020. Erişim adresi: <http://qadinkimi.com/az/feminizmin-qisa-hekayesi/>.
- Qadın Kimi* (2020, 7 Mart). “Feminizmin Əsas Qolları Haqqında: Sufrajistlərdən Radikal Feminizmə”. [Erişim tarixi] 22.04.2020. Erişim adresi: <http://qadinkimi.com/az/feminizmin-esas-qollari-haqqinda-sufrajistlerden-radikal-feminizme/>.
- Qərib, Səid (2019, 21 Ekim). “Komitə: İstanbul Konvensiyasının İmzalanması ilə Bağlı Təkliflər Paketi Hökumətə Təqdim Olunub”. *Report*. [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: ria.az/u52bj/.

- Qəribli, Məhəmmədəli (2020, 6 Mart). “Azərbaycanda “Feminizm Hərəkatı?” – Qadınlara Hansı Ayrışdırılıqlar Var ki?”. *Bakı Xəbər*. [Erişim tarixi] 10.05.2020. Erişim adresi: <https://www.baki-xeber.com/sosial/99807.html>.
- Maxwell, Joseph A. (1996). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Maşallı, Toğrul (2020, 10 Ocak). “*Azərbaycanda Qadınların İlk Səsverməsi*”. [Erişim tarixi] 21.04.2020. Erişim adresi: <https://azlogos.eu/azərbaycanda-qadınların-ilk-səsverməsi/>.
- Mehdiyeva, Gulnara (2020, 10 Mart). “Bəyanat”. (Fotoğraf). [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://www.facebook.com/zenenxeylagi/posts/3100747339958274>.
- Məmmədli, Turanə (2020, 9 Mart). “Dünya Təhlükədə, Bakıda isə Qadınlar “At Oynadır”. *Axar*. [Erişim tarixi] 10.05.2020. Erişim adresi: <https://axar.az/news/yazarlar/451304.html?fbclid=IwAR30tV9U-qGLMHYNaxWvVnUKzaJKYH4fHiftuyJforqDy8i8QZmrqnCS8>.
- Məmmədov, Vüsal (2020, 8 Mart). “Qadın Paltarlı Proxy-Müxalifət: Feministlərin Məqsədi Nədir? – Təhlil”. *Azvision*. [Erişim tarixi] 10.05.2020. Erişim adresi: <https://azvision.az/news/206163/---qadin-paltarli-proxy-muxalifet--feministlerin-meqsedi-nedir---tehlil---.html>.
- Mikroskop* (2020, 6 Mayıs). “Karantin Dövründə Azərbaycanda Məişət Zorakılığı Halları Nə Qədər Artıb?”. [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://mikroskopmedia.com/2020/05/06/karantin-dovrunde-azerbaycanda-meiset-zorakiligi-hallari-ne-qeder-artib/>.
- Mütəllibova, Jalə (2020, 20 Mart). “Sevgisiz Ailələrin “Feminist” Cocuqları: Nərin Şahmarzadənin Atası ilə Sensasion Müsahibə”. *Yeni Müsavat*. [Erişim tarixi] 10.05.2020. Erişim adresi: https://www.musavat.com/news/sevgisiz-ailelerin-feminist-cocuqlari-nermin-sahmarzadenin-ata-si-ile-sensasion-musahibe_687894.html.
- Nasir, Şəfəq (2013, 31 Mayıs). “100 İlin “İşiq”ı: Qadın Jurnalı Kimi Yenidən və Hər Zaman Bizimlə”. *525-ci Qəzet*, ss. 7.
- Nərgiz (2013, 12 Aralık). “Azərbaycanda Feminizm Hərəkatı Niyə Zəifdir?”. *Yeni Müsavat*. [Erişim tarixi] 06.05.2020. Erişim adresi: https://musavat.com/news/azerbaycanda-feminizm-herekatı-niyə-zeifdir_174771.html.
- Nəsirova, Turan (2019). “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qadın Siyasəti”. *Dövlət və Din Dergisi*, Sayı: 1, ss. 90-98.
- Ordahallı, Vədadi (2020, 10 Mart). “Sərhədsiz Reportyorlar” Bakıda 8 Mart “Rəzilliyindən” Şou Düzəldi, Yunan Sərhədində Günahsız Qaçqınların Öldürülməsinə Susdu”. *Bakı Xəbər*. [Erişim tarixi] 09.05.2020. Erişim adresi: <https://www.baki-xeber.com/siyaset/99899.html>.
- Paşayev, Şamil (2019, 30 Ekim). “İstanbul Konvensiyası: Onu İmzalamaq Nəyi Həll Edəcək? – Hüquqi Şərh”. *ONA*. [Erişim tarixi] 09.05.2020.

- Erişim adresi: <https://ona.az/az/tehlil/istanbul-konvensiyasi-onu-im-zalamaq-neyi-hell-edecek-huquqi-serh-17721>.
- REAL TV (2020, 9 Mart). Feminizmin 50 Çaları. (Video). [Erişim tarihi] 10.05.2020. Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=mISI7EV-lm_M&feature=emb_logo.
- Sarıkaya, Esma (2019). *Kadının Siyası Hakları Tarihçesi*. Ankara: TAÇE-SE Yayınları.
- Sarıyeva, İradə (2020, 10 Mart). “Bakıda 8 Mart Aksiyasının Təşkilatçıları Ailə Dəyərlərimizi Necə Təhqir Etdilər... *Bakı Xəbər*”. [Erişim tarihi] 10.05.2020. Erişim adresi: <https://www.baki-xeber.com/siyaset/99879.html>.
- Taylan, Ahmet (2015). “Nicel ve Nitel Araştırmalarda Evren ve Örneklem Seçimi ve Sorunlar”. Besim Yıldırım (Ed.). *İletişim Araştırmalarında Yöntemler*. Konya: Literatürk Academia, 47-83.
- Tickner, Ann ve Sjöberg, Laura (2013). “Feminism”. Tim Dunne, Milla Kurki, Steve Smith (Ed.). *International Relations Theory: Discipline and Diversity*. Oxford: Oxford University Press, ss. 205-222.
- Türksoy, Günel (2020, 10 Mart). “Milli Məclisə Qadın Spiker Seçildi – Yenilənib”. *Qafqazinfo*. [Erişim tarihi] 22.04.2020. Erişim adresi: <https://qafqazinfo.az/news/detail/bu-defe-parlamente-qadin-spiker-rehberlik-edecek-280125>.
- Ünlü, Ferhat (2019, 10 Kasım). “Dördüncü Dalga Feminizm ve Cam Tavan Sendromu”. *Sabah*. [Erişim tarihi] 22.04.2020. Erişim adresi: <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/pazar/ferhat-unlu/2019/11/10/dorduncu-dalga-feminizm-ve-cam-tavan-sendromu>.
- van Dijk, Teun Adrian (2001). “Critical Discourse Analysis”. In D. Tannen, D. Schiffrin and H. Hamilton (Ed.). *Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell, 352-371.
- Vəliyeva, Mədinə; Əhmədova, Zəminə; Hüseynova, Aytən (Der.). (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100*. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası.
- Yin, Robert K. (2014). *Case Study Research: Design and Methods (5th Edition)*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.

Bölüm 63

BORSA VE VOLATİLİTE İLİŞKİSİ¹

Ender BAYKUT²

¹ Bu çalışma, yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İngilizce İşletme Bölümü, ebaykut@aku.edu.tr

Giriş

Finansal piyasalarda işlem yapan taraflar açısından ele edilecek kazanç kadar yatırımların güvende olması da arzu edilen durumdur. Her ne kadar hisse senedi piyasaları sabit getirili menkul kıymetlere daha fazla risk barındırırsa da risk-getiri skalasından dolayı borsa yatırımları öne çıkmaktadır. Küresel risk iştahının artması ve doymuş olan gelişmiş ülke piyasaları sebebiyle gelişmekte olan ülke piyasaları arasında fon akımlarından pay kapma mücadelesi de her geçen gün istikrarlı ve daha az volatil olan piyasaları ön plana çıkarmaktadır. Tüm bu hususlardan dolayı, volatilité, son yıllarda finansal piyasalar için yaygınca kullanılan kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır. Bu durumun nedeni, Yorulmaz ve Ekici'nin (2010:26) belirttiği üzere, finansal zaman serilerinin genel olarak volatil bir yapıya sahip olmasından ve volatilité modeline dayanmasından kaynaklanmaktadır. Demir ve Çene'ye (2012:214) göre ise volatilitenin finans literatüründe yaygınlık kazanmasının nedeni, araştırmacıların piyasa hareketlerinin bireysel olarak tahmin edilmesiyle ilgilenmeyip, volatilitéyle de ilgilenmeye başlamalarıdır. Tuna ve İsabetli (2014:22) ise volatilitenin son yıllarda finans literatüründe yaygınlık kazanmasını, tahmine dayalı getirilerdeki başarıya bağlamıştır. Finansal piyasalarda başarının elde edilmesini doğru volatilité modellemesi ile ilişkilendiren Yalama (2008:45), volatilité kadar volatilité modelinin tespitine de değinmiştir. Brooks'a (1998:59) göre ise doğru volatilité modellemesi ile elde edilecek finansal başarının ölçütü, yatırımcıların karlarını maksimize etmektir.

Türkçe karşılığı "Oynaklık" olan volatilitéye ilişkin yapılan tanımların geneline bakıldığında riskin ölçüsü olarak ele alındığı görülmektedir. Borsa Terimleri Sözlüğü'nün (2013:21) volatilité tanımına bakıldığında; bir serideki gözlem değerlerinin ortalama etrafında gösterdiği artış ve azalışlar olarak ifade edilmiştir. Koima vd. (2015:108) tarafından varlık fiyatlarındaki dalgalanma olarak da isimlendirilen volatilité, Gujarati'ye (2011:240) göre ise, bir serinin belirli bir ortalama değerinden sapma ritmine ilişkin genişliğinin ölçüsüdür ve volatilité kümelenmelerini ortaya çıkarmaktadır. Bu etkinin standart sapma veya varyansta ortaya çıkmaması, volatilité ile varyans arasındaki farkı oluşturmaktadır. Güneş ve Saltoğlu (1998:14) ise volatilitéyi, varlık fiyatlarında meydana gelen dalgalanmaların büyüklüğü ve gerçekleşme sıklığının toplamı olarak tanımlamıştır.

Markowitz'e (1952) göre riskin ölçüsü olarak ifade edilen volatilité, Najjar'a (2016) ise göre varlık fiyatlarındaki belirsizliğin ölçüsüdür. Lim ve Sek (2013:480) ve Brooks (2008:383) tarafından da belirsizlik göstergesi olarak ele alınan volatilité, finansal piyasalarda genellikle varyans veya standart sapma ile ölçülmektedir. Mazıbaş (2005:2) ile Yorulmaz ve Ekici (2010:26) tarafından da desteklenen bu görüşe göre finansal anlamda volatilité, varlık getirilerinin standart sapması veya varyansı olarak ifade

edilmekte ve finansal varlıkların toplam riskini göstermektedir. Sermaye piyasaları için riski, getirilerin olasılık dağılımının varyansı olarak tanımlayan Mazıbaşı'a (2005:4) göre finansal varlık fiyatlandırmalarında ve risk priminin belirlenmesinde varyans önemli bir risk göstergesidir. Takahashi ve Shoji'ye (2011) göre ise finansal piyasalarda, özellikle hisse senedi piyasalarında, riski ölçmenin en iyi yolu volatilitiyi ölçmektir. Özellikle günlük serilerin kullanıldığı ve veri sayısının yüksek olduğu hesaplamalar ile hem kısa dönem volatilitiy tahminlerine hem de diğer risk ölçüm yöntemlerine nazaran daha sağlıklı sonuçlar elde etmektedir. Bu noktada ise amaç Sarıkaya'nın (2007:6) belirttiği üzere riskin minimize edilerek volatilitenin azaltılmasıdır.

Volatilitiy kavramı, Schwert'in (1989) belirttiği gibi günümüzde birçok alanda kullanılmaya başlanmıştır. Volatilitiy yazınına bakıldığında (Poon ve Granger, 2003; Gabriel, 2012:1006; Abounoori vd., 2016:264; Babikir vd., 2012: 2435; Najjar, 2016:152) özellikle risk yönetimi, portföy yönetimi, opsiyon fiyatlama ve sermaye varlıkları fiyatlamalarında yaygınca ele alındığı tespit edilmektedir. Balaban (2004: 99-100) ve Balaban vd. (2006:171) ise volatilitenin sadece yukarıda sayılan alanlarda değil aynı zamanda, merkez bankasının döviz kuru hesaplamalarında, ihracatçı ve ithalatçıların kararlarında da kullanılabileceğini belirttiği görülmüştür. Genel olarak ifade edilirse, Poon ve Granger'in (2003) de belirttiği üzere volatilitiy, finansal piyasalar üzerinde bir barometre işlevi görmektedir.

Volatilitenin, finansal piyasalar üzerine olumlu ve olumsuz etkileri bulunmaktadır. Akar (2006:13) ile Demir ve Çene'ye (2012:214) göre, yüksek volatilitiy, yüksek kazanç ihtimalini doğurduğundan, riski seven yatırımcıları özendirip piyasada likiditeyi arttırmaktadır. Zhang vd. (2012:1180-1181) ise piyasadaki yüksek volatilitiden dolayı, şirketlerin yönetsel sorunlar yaşamamak için araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yatırım yaptığını belirlemiştir. İyi şirket yönetimi anlamında arayışların olması da yazarlara göre volatilitenin piyasalar için olumlu katkısıdır. Volatilitenin finansal piyasalar için sınırlı sayıda da olsa olumlu etkisinin yanında daha fazla sayıda olumsuz etkisi mevcuttur. Bunlardan en önemlisi, küçük yatırımcıların finansal piyasalardan uzaklaşması özellikle de borsalardan uzak durmasıdır. Çukur vd. (2012) göre, borsalar sadece işletmelere menkul kıymetler yoluyla likidite sağlamasının yanında birçok görev ifa etmektedir. Bunlar, piyasadaki menkul kıymetler için fiyat birliği sağlamak, mülkiyetin tabana yayılmasına olanak sağlamak ve sermaye piyasalarında sermaye oluşumuna destek olarak sermayenin akışkanlığını arttırmak yoluyla ülke refahını yükseltmektir. Habibi vd. (2013:1046) göre ise borsaların kıt olan finansal kaynakların optimal dağılımını sağlamak, piyasanın etkinlik ve verimliliğini arttırmak gibi görevleri de vardır. Finansal kaynakların verimli kullanımı ise yatırımların artmasını, yatırımların

artması ile birlikte ekonominin büyümesini ve hane halkı refahının artmasını da beraberinde getirmektedir.

Yüksek volatiliteden dolayı artan risklilik algısı finansal piyasalar içerisinde işlem yapan dolaylı ve dolaysız tüm paydaşları etkilemektedir. Artan volatiliteden dolayı yatırımcılar, riskli hale gelen hisse senedi yatırımı yerine daha az riskli finansal yatırım araçlarına yönelecektir. Bu durum ise şirketleri, yatırımcıları ikna etmek için French vd. (1987:4), Black (1976) ve Christie (1982) gibi yazarların belirttiği üzere daha fazla ödeme yapmaya zorlayacaktır. Nihai sonuç olarak, Harrison ve Moore'un (2011:2) ifade ettiği gibi şirketlerin ağırlıklı ortalama sermaye maliyetleri yükselecektir. Osazevaru'ya (2014:1) göre sermaye piyasalarında oluşan volatilité, artan sermaye maliyetinden dolayı yatırımların düşmesine ve dolayısıyla da ekonomik büyümenin yavaşlamasına bazen de gerilemesine neden olmaktadır.

Porteba'ya (2000) ve Eizaguirre'ye (2004:1746) göre ise, hisse senedi piyasasında ortaya çıkan volatilité, yatırımcıların güvenini etkilemekte ve hisse senedi yatırımlarını gözden geçirmeye veya düşünmeye itmektedir. Yazarlara göre volatilité, hisse senetlerinin değerini düşürdüğü için ortakların refah düzeyinin düşmesine ve dolaylı olarak hane halkının tüketimden kaçarak genel tüketimin azalmasına ve sonuç olarak da ülke ekonomisinin daralmasına neden olabilmektedir. Osaze (2000) ise sermaye piyasalarında oluşan volatiliteden dolayı, yatırımlarını kesen yatırımcıların para piyasası enstrümanlarına yöneldiklerini belirtmiştir. Para piyasası ise işletmelerin büyümesi için değil kısa vadeli ihtiyaçların finansmanı için gerekli bir piyasadır. Atoi (2014:65) ise volatilitenin artmasıyla hükümetlerin de zarar gördüğünü belirtmiştir. Yazara göre nispeten gelişmemiş ülkelerde, sermaye piyasaları ayrıca hükümetlerin uzun vadeli projelerinin finansmanında da kullanılmaktadır. Spiro (1990) ise bu noktada farklı bir boyuta dikkat çekerek, volatilité dolayısıyla sermaye piyasalarına fon sağlama yerine para piyasasına yönelen yatırımcıların, faizleri arttıracığını tespit ettiği görülmüştür. Bu durum ise nihai olarak reel ekonomiyi negatif yönde etkileyecektir. Bu görüşü destekleyen Aygören'e (2006:96) göre ise, özellikle hisse senedi getirilerinde kendini gösteren volatilité, yatırımcıların refah düzeyini etkilediğinden, ekonomiyle doğrudan ilişkilidir. Yazara göre, volatilitenin etkili olmadığı piyasalarda elde edilen hisse senedi getirileri, yatırımcıların refah düzeyini ve dolayısıyla tüketimi arttıracığı için ekonomi de büyüyecektir. Aksi durumda ise hisse senedi getirilerindeki düşüşler, yatırımcıların refah düzeylerini düşürecek bu durum ise tüketim düşüşünden dolayı ekonominin gerilemesine neden olacaktır.

Volatilitenin artmasıyla beraber finansal açıdan güçlü olmayan şirketlerin etkiyi daha fazla hissetmesi sonucu, Akay ve Nargeleçekenler'in (2006:8) belirttiği gibi, yatırımcılar "iyi bilinen şirketlerin senetlerini satın

alma” eğilimine gireceklerdir. Yatırımcıların bu tutumu ise, piyasadaki küçük işletmelerin yok olmasına neden olmak ile birlikte tekelleşmenin de önünü açabilecektir. Yatırımcıların volatiliteye karşı tutumları mikro ölçekte şirketleri etkilemekte iken, makro ölçekte ise ülkeleri etkilemektedir. Yatırımcıların volatiliteden kaçma önlemi olarak tercih ettikleri daha kurumsal şirketlere yatırım yapma eğilimi, kendisini ülke bazında da göstermektedir. Küresel kriz dönemlerinde gelişmekte olan ve gelişmemiş ülke piyasalarından gelişmiş piyasalara doğru kayan yatırımlar, kurumsallığın önemini de ortaya çıkarmaktadır. Stiglitz vd. (1993) de belirttiği üzere küreselleşme sonucunda birbirine entegre olan finansal piyasalarda ortaya çıkan bir krizin sadece çıktığı ülkeyi değil diğer ülkeleri de etkilediği aşikardır. Sadece finansal piyasalarda başlayan kriz ise, volatilitenin yayılım etkisi sonucunda tüm ekonomik sistemleri içine alarak gelişmektedir.

Volatilitenin öngörülebilmesi için öncelikle birçok finansal zaman serisinde rastlanan değişen varyansın varlığı test edilmelidir. Geleneksel ekonometrik modellerin varsayımlarından biri olan sabit varyans (homoskedasticity), klasik doğrusal regresyon modelinde, bağımsız değişkendeki değişimlere karşılık hata terimi varyansının aynı olması durumudur (Altuntaş ve Çolak, 2015:211). Finansal zaman serilerinde, volatilitenin yapılabilmesi için öncelikle serinin özelliklerinin incelenmesi gerekmektedir. (Brooks, 2008:380; Alexander, 2008:131-133). Yazarlara göre, finansal zaman serileri, başka serilerde gözlemlenemeyen üç temel özelliğe sahiptirler. Bunlar, volatilitenin kümelenmesi (volatility clustering), kalın kuyruk (thick tail veya leptokurtosis) ve kaldıraç etkisidir (leverage effect). Volatilitenin en belirgin göstergesi olan volatilitenin kümelenmeleri ilk olarak 1963 yılında Mandelbrot tarafından ortaya çıkarılmıştır. Mandelbrot’a (1963: 396) göre, finansal bir zaman serisinde oluşan büyük değişimler büyük değişimleri, küçük değişimler ise küçük değişimleri izlemektedir. Bu durum ise serinin sabit bir varsansa sahip olmadığını ortaya çıkarmaktadır.

Mandelbrot (1963) tarafından zaman serilerinin volatilitenin kümelenmelerine sahip olduğunun ortaya çıkarılmasından iki yıl sonra 1965 yılında Fama tarafından serilerin aynı zamanda kalın kuyruk etkisine sahip olabileceği de tespit edilmiştir. Fama (1965) yaptığı çalışmada, finansal zaman serilerinin aşırı basıklık sergilediğini belirlenmiştir. Dik ve sivri getiri eğrisine sahip olan bu tip zaman serileri kalın kuyruk yapısı oluşturmaktadır. Fama’ya (1965) göre kalın kuyruk özelliği, kurtosis katsayısının normal dağılım olan 3 değerinden büyük olması ile belirginlik kazanmaktadır. 1976 yılında Black tarafından yapılan çalışmada ise finansal zaman serilerinin ayrıca kaldıraç etkisine (leverage effect) sahip olabileceği öne sürülmüştür. Daha sonra Nelson (1991), Engle ve Ng (1993) ve Campbell ve Kyle (1993) tarafından ampirik olarak doğrulanan bu sonuca göre, negatif

şoklar volatilitiyi aynı büyüklükteki pozitif şoklardan daha çok arttırmaktadır. Bu nedenle, finans literatüründe Demir ve Çene'nin (2012:214-215) de ifade ettiği gibi, olumsuz haberlerin volatilitiyi daha fazla arttırdığı, olumlu haberlerin ise volatilitiyi daha az oranda azalttığı genel olarak varsayılmaktadır.

Finansal zaman serilerinin sahip olduğu volatilitate kümelenmesi, kalın kuyruk ve kaldıraç etkisi özelliklerini açıklamada doğrusal modeller yetersiz kalmaktadır (Floros, 2008; Brooks, 2008; Alexander, 2008). Eğer incelemeye konu olan seri, bu üç özellikten bir ya da birden fazlasına sahip ise bu durumda kurulacak olan regresif modelde sabit varyanslılık durumu geçerli olmayacaktır. Dolayısıyla sabit varyanslılık varsayımına dayanan Rassal Yürüyüş, Tarihsel Ortalama, Hareketli Ortalama Modeli, Ağırlıklandırılmış Hareketli Ortalama, Basit Regresyon, Zımnı Volatilitate modelleri kullanılamayacaktır. Bu modellerin yerine, değişen varyans varsayımına dayanan ARCH/GARCH modelleri yardımıyla, serilerin volatilitate yapıları belirlenip, volatilitate hesaplamaları yapılacaktır. Böylelikle incelemeye konu olan endekslerden hangisinin en düşük volatilitate yapısına sahip olduğu belirlenecektir.

2. Literatür Taraması

Volatilitenin pay endeksleri üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlayan bu çalışmada, BİST-100 Endeksi verileri üzerine odaklanılmıştır. Bu amaçla çalışmanın literatür taraması BİST-100 Endeksi üzerine yapılan çalışmaları kapsamaktadır. BİST-100 Endeksi'ne ilişkin volatilitate çalışmaları incelendiğinde, bu endeks üzerine yapılan ilk çalışmanın 1998 yılında, Yavan ve Aybar tarafından yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu yıldan itibaren her yıl artan sayıda çalışma yapılarak, BİST-100 Endeksi'nin volatilitate yapısı ve çeşitli araştırma sorularının yanıtları bulunmaya çalışılmıştır. Olumlu haberler ile olumsuz haberlerin, BİST-100 Endeksi volatilitesi üzerine etkisini ölçmeyi amaçlayan Kutlar ve Dönek (2001), EGARCH modeliyle bu etkiyi ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Endekse ait 1988-2000 yılları arasında kalan toplam 3152 günlük veri setinin kullanıldığı çalışmada, yazarlar tarafından BİST-100 Endeksi volatilitesi için en uygun model olarak EGARCH(2,2) modeli tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre incelenen dönem için BİST-100 Endeksi asimetri etkisi taşımaktadır. Bu sonuca göre ise BİST-100 Endeksi volatilitesi olumsuz haberler karşısında daha fazla artmaktadır. Kutlar ve Dönek (2001) tarafından elde edilen bu sonucu teyid eder nitelikteki çalışma, Karabacak, Meçik ve Genç (2014) tarafından yapılmıştır. BİST-100 Endeksi volatilitate modellemesinin yapılmaya çalışıldığı araştırmada ayrıca endeksin asimetri etkisi taşıyıp taşımadığı da incelenmiştir. 2003-2013 yılları arasında kalan döneme ilişkin günlük verilerin kullanıldığı çalışmada, TGARCH (1,1) modelinin

BİST-100 endeksinin volatilité modellemesinde istatistiksel olarak anlamlı parametrelere sahip olduğu tespit edildikten sonra, asimetri etkisi araştırılmıştır. Asimetri etkisinin ortaya çıktığı çalışma sonucunda, BİST-100 endeksinin olumsuz haberlere olumlu haberlerden daha fazla tepki verdiği ortaya çıkarılmıştır. BİST-100 Endeksi'nin kaldıraç etkisinin sınıandığı başka bir çalışma ise Eryılmaz (2015) tarafından yapılmıştır. BİST-100 endeksinin volatilitesi için en uygun modeli bulmak üzere ARCH, GARCH, EGARCH ve TGARCH modellerinin karşılaştırıldığı çalışmada, 1997-2015 arasındaki veri setini kullanan yazarın yaptığı analizler sonucunda, endeks için en uygun volatilité modeli olarak EGARCH(1,1) bulunmuştur. Yazara göre endeksin volatilitesi için en uygun modelin EGARCH olarak tespit edilmesi, endeksin kaldıraç etkisine sahip olduğunu göstermektedir.

Kutlar ve Torun (2013) tarafından yapılan çalışmada ise önceki çalışmalara benzer olarak BİST-100 endeksinin volatilitesini en iyi ölçen modelin belirlenmesi ele alınmıştır. 2002-2012 yılları arasındaki günlük verilerin kullanıldığı çalışmada, BİST-100 endeksinin volatilitesini en iyi tahmin eden model TGARCH (1,1) olarak bulunmuştur. Çalışmada ayrıca nedensellik analizi yapılarak, TGARCH modelinden elde edilen varyans değerleri ile getiri arasındaki nedensellik incelenmiştir. Varyans değerlerinin risk değişkeni olarak kullanıldığı çalışmada, piyasaya gelen kötü haberlerin olumlu haberlere göre oynaklık üzerinde daha fazla etkili olduğu görülmüştür. Yazarlara göre bu durumun en önemli nedeni, yatırımcıların son 10-15 yılda belli dönemlerde yaşanan krizlerden edindikleri tecrübeyle olumsuz haberlere karşı gösterdikleri aşırı reaksiyondur. TGARCH (1,1) olarak belirlenen en uygun model, BİST-100 Endeksi'nde kaldıraç etkisini olduğunu ortaya çıkarması literatürde bazı çalışmaların (Kutlar ve Dönek, 2001; Karabacak vd., 2014; Eryılmaz, 2015) sonuçlarıyla da uyumludur.

BİST-100 Endeksi'ne ilişkin olarak yapılan alan taramasında, endeksin kaldıraç etkisine sahip olup olmadığının sınıanmasının yanında birçok çalışmada endeks için çoklu model karşılaştırmaları yapılarak en uygun modelin bulunmasına da çalışılmıştır. BİST-100 Endeksi'nin volatilité yapısının belirlenmesine yönelik farklı modellerin karşılaştırıldığı ilk çalışma ise Gökçe (2001) tarafından yapılmıştır. BİST-100 Endeksi'nin 1989 yılından 1997 yılına kadar olan toplam 2245 günlük verinin kullanıldığı çalışmada, en uygun modelin tespit edilmesi amacıyla 6 farklı model (ARCH, ARCH-M, GARCH, GARCH-M, EGARCH ve EGARCH-M) karşılaştırılmıştır. Herbir model için sadece bir gecikme uzunluğunun hesaplandığı çalışma sonucunda, BİST-100 Endeksi'nin volatilité tahmininde kullanılacak en uygun model olarak GARCH (1,1) modeli belirlenmiştir. Volatilité ısrarcılığının 0,94 olarak hesaplanması, endekse gelen şokların etkisinin uzun olduğunu ortaya çıkarmıştır. BİST-100 Endeksi'nin volatilité yapısının belirlenmeye çalışıldığı, Sevüktekin ve Nargeleçekenler (2006)

tarafından yapılan çalışmada ise, 1987-2006 arası döneme ilişkin günlük veriler kullanılmıştır. ARCH etkisi taşıdığı tespit edilen serinin volatilité tahmini için ARCH/GARCH ailesi modelleri kullanılmıştır. Günlük serilerin volatilitésini en iyi tahmin eden modelin GARCH(1,1) olduğu çalışmada, yazarlara göre menkul kıymet borsalarının volatilité modellemesini en iyi tahmin eden model yine GARCH(1,1)'dir. Nitekim bu sonuç Gökçe (2001) ve Kalaycı'nın (2005) sonuçlarıyla da uyumludur.

BİST-100 Endeksi için en uygun volatilité modelinin hangisi olduğu sorusuna yanıt arayan bir başka çalışma ise Rüzgar ve Kale (2007) tarafından yapılmıştır. Yazarlar bu sorunun yanıtını bulmak için, BİST-100 endeksinin 1996-2005 arasındaki döneme ilişkin volatilitésini 11 farklı GARCH modeli ile karşılaştırmışlardır. Yazarların farklı ARMA ve dağılım modelleri kullanarak yaptıkları analizler sonucunda, hiçbir GARCH modeli diğere üstünlük sağlayacak nitelikte sonuçlar vermemiştir. Aynı amaçla Özden (2008) tarafından yapılan çalışmada ise, BİST-100 endeksinin 2000-2008 yılları arasındaki günlük verilerini kullanarak en uygun volatilité modeli bulunmaya çalışılmıştır. Toplamda 2121 günlük verinin kullanıldığı çalışmada, ARCH(1), GARCH(1,1), EGARCH(1,1) ve TGARCH(1,1) modelleri sınanmış ve BİST-100 endeksinin volatilitésini en iyi tahmin eden model TGARCH (1,1) olmuştur. BİST-100 endeksinin volatilité modellemesinde kullanılan diğér modellerin sıralaması ise EGARCH(1,1), GARCH(1,1) ve son olarak ARCH(1) olarak ortaya çıkmıştır. Atakan (2009) tarafından yapılan çalışmada ise BIST-100 Endeksi'nin 1987-2008 yılları arasındaki toplam 5157 adet günlük verisi kullanılarak, Rüzgar ve Kale (2007) ile Özden'in (2008) çalışmasında olduğu gibi, BİST-100 endeksinin volatilitésini en iyi tahmin eden model bulunmaya çalışılmıştır. ARCH ailesi modellerinin kullanıldığı çalışmada, veri setinin ARCH etkisi taşıdığından tespitinden sonra yapılan analizlerde, BİST-100 endeksi volatilitésinin tahmin edilmesinde kullanılacak olan en uygun model olarak GARCH (1,1) elde edilmiştir. Yazar ayrıca, özellikle kriz ve belirsizlik dönemlerinde BİST-100 endeksinin getiri volatilitésinin arttığı ve volatilité kümelenmelerinin ortaya çıktığını belirlemiştir. Elde edilen bu sonuç Özden (2008) ve Gökçe (2001) tarafından yapılan çalışmaları teyid ederken, Rüzgar ve Kale (2007) tarafından elde edilen sonuç ile uyumsuzdur.

BİST-100 Endeksi'nin volatilité yapısını en iyi tahmin eden modelin tespit edilmesine yönelik yapılan bir başka çalışma ise Boyacıoğlu, Güvenek ve Alptekin'e (2010) aittir. BİST-100 endeksinin 1997-2009 dönemine ilişkin aylık verilerin kullanıldığı çalışmadan elde edilen sonuçlara göre ise en uygun model, IGARCH (2,1) modeli olarak belirlenmiştir. Buna karşın Asarkaya (2010) tarafından yapılan ve BİST-100 endeksi için en uygun volatilité modelini bulmayı amaçlayan çalışmadan elde edilen sonuçlar ise

daha farklıdır. Random Walk (RW), Historical Mean (HM), Exponential Smoothing (ES), ARCH (1), GARCH (1,1), EGARCH (1,1), TGARCH (1,1) ve PARCH (1,1) modellerinin karşılaştırıldığı çalışmada, 2002 yılından 2008 yılına kadar olan haftalık ve doğal logaritması alınmış seri kullanılmıştır. Model karşılaştırmaları için RMSE, MAE ve TIC katsayılarının tercih edildiği çalışmada, yazarlara göre; ARCH ailesi modelleri diğer modellere göre volatilité ölçümünde daha üstündür. BİST-100 endeksinin volatilitésinin ölçümü için en uygun model olarak, EGARCH (1,1) modelinin elde edildiği çalışmada TGARCH (1,1) modeli ise en iyi ikinci model olarak hesaplanmıştır. Elde edilen bu sonuç ise BİST-100 endeksinde kaldıraç etkisinin varlığını göstermektedir. Bu sonuç ise Kutlar ve Dönek (2001) ile Özden'in (2008) çalışmasını desteklemektedir. Benzer bir sonuç, Demir ve Çene (2012) tarafından da elde edilmiştir. Yazarların, BİST-100 endeksinin 2002-2011 arası döneme ait toplam 2253 günlük veriyi kullanarak endeksin kalın kuyruk, volatilité kümelenmesi ve kaldıraç etkisini ölçtükleri çalışmalarında GARCH, TGARCH ve EGARCH modellerini kullandıkları görülmüştür. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre; BİST-100 endeksi, ilgili dönemde kaldıraç etkisine sahiptir. Bu durum hem EGARCH hem de TGARCH modellerinin analizi sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca volatilité kümelenmesi tespit edilen verilerin modellenmesi GARCH (1,1) ile yapılmıştır. Yazarlara göre; BİST-100 endeksinin volatilitesi yıldan yıla artan bir eğilim göstermektedir.

Gökbulut ve Pekkaya (2014) tarafından yapılan çalışmada ise BİST-100 Endeksi'nin volatilité yapısının ortaya çıkarılması için sekiz farklı volatilité modeli karşılaştırılmıştır. ARCH, GARCH, TGARCH, EGARCH, PARCH, GARCH-M, AGARCH ve CGARCH modellerinin sınındığı çalışmanın veri seti ise 2002-2014 arası dönemi kapsayan günlük verilerden oluşmuştur. Herbir modelin sadece 1 gecikme uzunluğunun alındığı çalışma sonuçlarına göre; BİST-100 endeksi, ilgili dönem için kaldıraç etkisine sahip olmak ile birlikte volatilité ölçümünde kullanılabilecek en uygun model TGARCH (1,1)'dir. Katsayılar toplamının 1'e yakın olduğunu tespit eden yazarlara göre, BİST-100 Endeksi'ne gelen olumsuz bir haberin etkisi uzun süre hissedilmektedir. BİST-100 Endeksi'nin volatilité ısrarcılığının uzun olduğunu iddia eden benzer bir çalışma ise Tuna ve İsaetli (2014) tarafından yapılmıştır. BİST-100 endeksinin 2002-2012 yılları arasında kalan toplam 2761 günlük verisinin kullanılarak, volatilité modellemesinin yapıldığı çalışmada, ARCH etkisi taşıyan verilerin volatilité modellemesinde en uygun volatilité modeli olarak GARCH (1,1) belirlenmiştir. Borsa İstanbul'un genel olarak yüksek volatil bir yapıya sahip olduğunu belirten yazarlara göre bu durumun nedeni, ülkemizde finansal piyasaların derinliğinin yetersiz olmasıdır. Gökçe (2001) ile Demir ve Çene'nin (2012) çalışmalarını teyid eden bu çalışmalara göre, BİST-100

Endeksi volatilitesi ısrarcıdır ve volatilitenin etkisi uzun süre hissedilmektedir. ARCH ve GARCH modellerinin volatilitayı ve volatilitenin ısrarcılığını olduğundan daha yüksek gösterdiğini iddia eden Akar (2007) ise, yaptığı çalışmada BİST-100 endeksinin volatilitenin öngörüsünü, ARCH, GARCH ve SWARCH modelleri ile sınamıştır. Çalışmada, 1990-2007 arasında kalan döneme ilişkin haftalık verileri kullanarak BİST-100 endeksinin volatilitenin ısrarcılığı ölçülmüştür. Çalışma sonuçlarına göre, BİST-100 endeksinin volatilitesini hesaplamak için en uygun model olarak belirlenen GARCH(1,1) modeli volatilitenin ısrarcılığını 0,977 olarak hesaplanırken, SWARCH (2,1) modeli kullanılarak yapılan öngöründe ise ısrarcılık değeri 0,088 olarak tespit edilmiştir.

BİST-100 endeksinin volatilitenin modellenmesini klasik GARCH modelleri ve Bayesyen GARCH modeli ile tahmin eden Güriş ve Saçıldı (2011) ise elde ettikleri sonuçları karşılaştırarak hangi modelin daha iyi olduğunu bulmaya çalışmışlardır. 1995-2010 arasında kalan döneme ait günlük getirilerin kullanıldığı çalışmada, yazarlar tarafından klasik GARCH modellerinin BİST-100 endeksinin volatilitesini ölçmede istatistiksel olarak yetersiz kaldığı ve sonuçların anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın Bayesyen GARCH modelinin kullanıldığı diğer analizde ise modelin sonuçları anlamlı çıkmış ve yazarlar tarafından BİST-100 endeksinin volatilitenin modellenmesinde Bayesyen GARCH modelinin kullanılması önerilmiştir. Bu sonuç ise Akar (2007) tarafından elde edilen sonucu destekler niteliktedir. Fakat bu sonucun tersi yönündeki bir bulgu Er ve Fidan (2013) tarafından elde edilmiştir. Parametrik GARCH modelleri ile non-parametrik GARCH modellerini karşılaştıran Er ve Fidan (2013), BİST-100 endeksi üzerine yaptıkları çalışmada 1991-2012 arası döneme ilişkin günlük verileri kullanmışlardır. Literatürde yaygın olarak kullanılan parametrik GARCH modellerinin parametrik olmayan modellere göre daha zayıf tahminler yaptığını iddia eden yazarlar GARCH (1,1) modelini kullanarak sonuçları karşılaştırmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre, ilgili dönem için BİST-100 endeksinin volatilitenin modellenmesinde parametrik olmayan GARCH (1,1) modeli, parametrik GARCH(1,1) modeline göre daha iyi sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Parametrik olmayan ARCH/GARCH modellerinin daha etkili olduğunu savunan yazarlara göre, türev GARCH modellerinin kullanımında da benzer sonuçlara ulaşılabilir. Bu sonuca karşı ise, Gürsoy ve Balaban (2014) tarafından yapılan çalışmada, BİST-100 endeksinin volatilitenin modellenmesi, Destek Vektör Makinaları (DVM) ile GARCH ailesi modelleri birlikte kullanarak tahmin edilmiştir. 2007-2012 arası dönemi kapsayan toplam 1497 günlük verinin kullanıldığı çalışmada, DVM ile birlikte GARCH (1,1), EGARCH (1,1) ve GJR-GARCH(1,1) modelleri kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre DVM modeline dayalı olarak kullanılan GARCH ailesi modellerinin daha isabetli

tahminler yaptığı ortaya çıkmıştır.

Kıran (2010) tarafından yapılan çalışmada ise BİST-100 endeksinin işlem hacmi ve volatilité ilişkisi GARCH, EGARCH ve TGARCH modelleri ile incelenmiştir. 1990-2008 yılları arası dönemi kapsayan toplam 4612 günlük gözlem değerinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre; ilgili dönem için BİST-100 endeksinin kaldıraç etkisine sahip olduğu ve işlem hacmi ile volatilité ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Yazara göre; ortaya çıkan volatilité-işlem hacmi ilişkisinin temel nedeni yatırımcıların piyasa bilgilerine göre değil söylentilere göre hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır. İşlem hacmi ve volatilité ilişkisini ele alan bir başka çalışma Çukur vd. (2012) tarafından yapılmıştır. BİST-100 Endeksi üzerine yapılan araştırmada 1990-2011 arası dönemi kapsayan toplam 5388 günlük veri kullanılarak, işlem hacminin volatilitéyi arttırıp arttırmadığı incelenmiştir. Değişen varyans sorunu tespit edilen serinin volatilité ölçümü için en uygun model olarak GARCH (2,1) modelinin belirlendiği çalışmada, endeksin volatilité ısrarcılığı ise 0.9943 olarak hesaplanmıştır. Endekste yüksek volatilité ısrarcılığı belirleyen yazarların elde ettikleri sonuçlara göre; işlem hacminin volatilité üzerine herhangi bir etkisi saptanamamıştır. Fakat yazarların BİST-100 Endeksi için elde ettiği bu sonuç Kıran (2010) tarafından elde edilen sonuçlarla zıtlık arz ettiği gibi yurtdışında diğer ülke borsalarına yönelik olarak yapılan birçok çalışma (Lucey, 2005; Kim ve Kon, 1994) ile de zıtlık arz etmektedir. BİST-100 Endeksi'nin kaldıraç etkisine sahip olup olmadığı ve en uygun model tespitinin yapıldığı çalışmaların yanı sıra bazı olayların endeks volatilitesi üzerindeki etkisini ele alan çalışmaların varlığı da karşımıza çıkmaktadır. Çelikkol vd. (2010) tarafından yapılan çalışmada, 2008 yılının ilk çeyreğinde etkisini gösteren Küresel Finans Krizi'nin, BİST-100 endeksinin volatilitesini arttırıp arttırmadığı araştırılmıştır. Çalışmada BİST-100 endeksinin volatilitesi, Lehman Brothers iflas etmeden önce ve iflas ettikten sonra olmak üzere GARCH(1,1) modeli kullanılarak ölçülmüş ve sonuçlar karşılaştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Lehman Brothers iflas ettikten sonra BİST-100 endeksinin volatilitesi iflastan önceye göre neredeyse %100 oranında artmıştır. Yazarlara göre bu durum Küresel Finans Krizi'nin, Türkiye'yi etkilediğinin göstergesi niteliğindedir. Elde edilen bu sonucu teyid eder nitelikteki bir çalışma, BİST-30 Endeksi için, Kendirli ve Karadeniz (2012) tarafından yapılmış ve bu çalışmada da kriz sonrası endeks volatilitesinin arttığı sonucuna varılmıştır.

Çalışmanın takip eden bölümünde yöntem kısmı ele alınmıştır. Yöntem kısmından sonra ise analiz ve bulgular ele alınıp, sonuç bölümüne geçilecektir.

3. Yöntem

Geleneksel ekonometrik modellerde sabit varyanslılık başka bir ifadeyle varyansın zaman içinde değişmediği ve zamandan bağımsız olduğu varsayımı 1982 yılına kadar geçerliliğini korumuştur. Bu durum finansal zaman serilerinde hisse senedi fiyatlarının rassal bir yürüyüş gösterdiği ve getirilerin sıfır ortalama etrafında dağılıma sahip olduğunu da varsaymaktaydı. Merton (1973) ile Black ve Scholes (1973) tarafından opsiyon fiyatlandırılmasında kullanılmak üzere geliştirilen Black-Scholes modeli de bu varsayımı temel almıştır. Engle, 1982 ve 1983 yılında İngiltere'nin enflasyon verilerini kullanarak yaptığı çalışmalarda, serinin sabit bir varyans etrafında dolanmadığını fark etmiştir. Bu durumdan dolayı değişen varyanslılık durumu gözetken ARCH modelini geliştiren yazar, Wang'ın (2003:66) da belirttiği gibi, günümüzde volatilité tahmininde en yaygın kullanılan modeller olan otoregresif modellerin literatüre girmesine öncülük etmiştir.

2003 yılında Nobel ödülü alan Robert Engle tarafından 1982 yılında geliştirilen ARCH modeli, 1983 yılından başlamak üzere opsiyon fiyatlandırma, varlık fiyatlandırması, risk primlerinin modellenmesi ve faiz oranlarının vade yapısını ölçme gibi çok geniş anlamda kullanılmaya başlamıştır (Alexander, 2008:135; Altuntaş ve Çolak, 2015:212). Tam adı "Auto Regressive Conditional Heteroskedasticity" olan ARCH modeli Türkçe'ye "Oto regresif Koşullu Değişen Varyans" olarak çevrilmiştir. "Oto regresif" kelimesi, volatilitenin daha önceki periyotlardaki dalgalanmalarını ifade etmekte iken, "Koşullu Değişen Varyans" ise varyansın değiştiğini belirtmektedir (Aksu, 2006: 9; Alexander, 2008:131-132).

Finansal zaman serilerinin volatilité modellemesinde yaygınca kullanılan genel bir ARCH modeli şu şekilde formülize edilir:

$$y_t = u_t \quad (1)$$

$$u_t \sim N(0, h_t)$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i u_{t-i}^2 \quad (2)$$

1 ve 2 nolu denklemlerde ifade edilen değişkenler ile ARCH (q) modeli kurulur. Bu denklemlerden 1 numaralı olan ortalama modeli ifade ederken; 2 numaralı denklem ise varyans modeli olarak isimlendirilmektedir. Koşullu varyansın h_t olarak ifade edildiği denklemde, q değişkeni ise ARCH sürecinin derecesini göstermektedir. α katsayıları, denklemde bilinmeyen parametrelerin vektörünü belirtmekte iken; u_{t-i}^2 ise geçmiş dönem öngörü hatalarına ilişkin bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre kurulacak olan bir

ARCH (1) modeli aşağıdaki 3 nolu denklemdeki gibi olmalıdır:

$$h_t = \alpha_0 + \alpha_1 u_{t-1}^2 \quad (3)$$

Değişen varyans sorununu ortadan kaldırmayı amaçlayan ARCH modellerinin bazı koşulları sağlaması gerekmektedir. Bu koşullardan ilki katsayıların negatif olmama durumudur. $\alpha_0 > 0$, $\alpha_1 \geq 0$ koşullarının sağlanmaması durumunda ise model anlamsız olmakta, değişen varyans etkisini giderememektedir (Alexander, 2008:136; Brooks, 2008:389-392). ARCH modellerinin sağlaması gereken ikinci koşul ise katsayılar toplamının 1'den küçük olmasıdır. Aksi durumda, serideki volatilité kalıcı nitelikte olduğundan volatilité tahmini yapılamamaktadır.

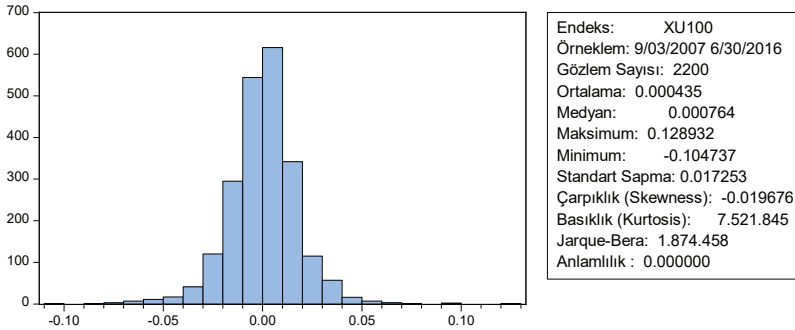
Çalışma kapsamında ARCH ailesi modellerinden asimetrik GARCH ve asimetrik modeller olarak da TGARCH ve EGARCH modelleri ele alınmıştır.

4. Analiz ve Bulgular

Çalışma kapsamında BİST-100 Endeksi'nin 2007-2016 arası döneme ilişkin günlük verileri kullanılarak endeksin volatilité modellemesi yapılacaktır. Şekil 1'de de yer aldığı üzere, XU100 serisine ilişkin çeşitli tanımlayıcı istatistikler ele alınmıştır. Buna göre 2007-2016 döneminde serinin pozitif ortalama getirisi (0.000435) mevcuttur. En yüksek getiri %12.89, en düşük getiri ise -%10.47 olarak hesaplanmıştır. Serinin standart sapması ise %1.72'dir.

XU100 endeksine ilişkin diğer tanımlayıcı istatistiklere bakıldığında çarpıklık katsayısının negatif olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen -0.019676 çarpıklık katsayısı (skewness) sıfırdan küçük olduğu için serinin sola çarpık olduğunu göstermektedir. Bu durumda serinin sağ kuyruğu uzundur.

Şekil 1: XU100 Endeksi Tanımlayıcı İstatistikleri

Serinin basıklığına ilişkin katsayıya bakıldığında ise elde edilen değerin 7.521 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu değer normal dağılım düzeyi

olan 3'ten yüksek olduğu için seri normalden daha dik ve sivridir. Son olarak serinin normal dağılım gösterip göstermediğinin tespiti için yapılan Jarque-Bera testi sonucuna bakıldığında serinin normal dağılmadığı ortaya çıkmaktadır. Test sonucunda elde edilen 1874.90 değeri, χ^2 tablo değeri olan 5.99'dan yüksek olduğu için seri normal dağılmamaktadır. Bu sonuç XU100 endeksi volatilitesini ölçen çalışmalar (Demir ve Çene, 2012; Güriş ve Saçıldı, 2011; Kutlar ve Dönek, 2001; Gürsoy ve Balaban, 2014; Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2006) ile de uyumludur. Ayrıca doğal logaritması alınan serinin ADF ve PP birim kök testi sonuçlarında, düzeyde durağan olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada seriye ilişkin tanımlayıcı istatistiklerden sonra ARMA/ARIMA yapısının belirlenmesi aşamasına gelinmiştir. Daha önce yapılan birim kök testi sonucunda, seriye ilişkin karar $I(0)$ olduğundan serinin ARIMA değil ARMA yapısı tespit edilecektir. XU100 serisinin ARMA yapısının belirlenmesi amacıyla literatürde yaygınca kullanılan Schwarz Bayesyan Bilgi Kriteri baz alınarak bir seçim yapılacaktır. Bu amaçla serinin hem p hem de q gecikme değerleri 0'dan 10'a kadar hesaplanmış ve farklı kombinasyonlara ait katsayılar aşağıdaki Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: AR-MA Seçimi

Model p/q	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
0	-5.273	-5.271	-5.267	-5.264	-5.260	-5.257	-5.255	-5.255	-5.252	-5.248	-5.249
1	-5.271	-5.267	-5.264	-5.260	-5.258	-5.254	-5.253	-5.252	-5.251	-5.249	-5.246
2	-5.267	-5.264	-5.267	-5.257	-5.261	-5.258	-5.254	-5.251	-5.249	-5.246	-5.243
3	-5.264	-5.260	-5.259	-5.260	-5.258	-5.255	-5.251	-5.247	-5.246	-5.242	-5.242
4	-5.260	-5.257	-5.261	-5.257	-5.260	-5.252	-5.252	-5.246	-5.242	-5.239	-5.240
5	-5.257	-5.254	-5.258	-5.255	-5.252	-5.252	-5.245	-5.242	-5.240	-5.237	-5.237
6	-5.256	-5.254	-5.254	-5.250	-5.247	-5.245	-5.248	-5.245	-5.241	-5.238	-5.238
7	-5.255	-5.252	-5.252	-5.247	-5.246	-5.242	-5.244	-5.241	-5.238	-5.234	-5.232
8	-5.252	-5.252	-5.249	-5.246	-5.242	-5.239	-5.243	-5.239	-5.234	-5.231	-5.235
9	-5.249	-5.249	-5.245	-5.242	-5.243	-5.241	-5.239	-5.236	-5.231	-5.233	-5.231
10	-5.249	-5.246	-5.243	-5.242	-5.238	-5.235	-5.236	-5.232	-5.235	-5.231	-5.235

Tablo 1'e göre yapılan hesaplamalar neticesinde XU100 endeksi için en uygun ARMA modeli ARMA(0,0)'dır. Elde edilen -5.273 değeri, en düşük katsayı olduğundan bundan sonra yapılacak olan işlemlerde XU100 endeksi için ARMA(0,0) modeli kullanılacaktır. Bu sonuç literatürdeki bazı çalışmalar ile uyumlu iken (Bayraktaroğlu ve Çelik, 2015; Tuna ve İsaetli, 2014) bazı çalışmalarla (Özden, 2008: ARMA (2,2); Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2006: ARMA (1,2)) ise farklılık arz etmektedir.

Bir seriye ilişkin ARCH/GARCH modellerinin kullanılması için öncelikle sağlaması gereken şart serinin değişen varyans sorununa sahip olmasıdır. Dolayısıyla Tsay'ın (2005) de ifade ettiği üzere öncelikle serinin ARCH etkisi taşıyıp taşımadığı ele alınmalı ve bu sonuca göre analiz için

bir yol çizilmelidir. Bu noktadan hareketle çalışmanın bu aşamasında ele alınması gereken analiz, serinin değişen varyans sahipliğinin tespiti. Bunun için XU100 endeksine ilişkin değişen varyans sorunun tespiti için yapılan ARCH-LM testi sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: ARCH-LM Sonuçları

	χ^2 Tablo Değeri	Gözlenen R^2	R^2 Anlamlılık	F İstatistiği	F İstatistiği Anlamlılık
1 Gecikme	3.8414	23.94978	0.0000	24.19147	0.0000
5 Gecikme	11.0705	158.0385	0.0000	33.96689	0.0000
10 Gecikme	18.3070	203.5357	0.0000	22.32631	0.0000
20 Gecikme	31.4104	278.8978	0.0000	15.83661	0.0000
30 Gecikme	43.7729	302.5718	0.0000	11.55245	0.0000

XU100 endeksinin 1, 5, 10, 20 ve 30. gecikme değerlerine göre yapılan ARCH-LM testi sonucunda seride değişen varyans sorunu ortaya çıkmıştır. Serinin her gecikme düzeyinde sahip olması gereken **gözlenen R^2 < χ^2 tablo değeri** koşulu hiçbir gecikme düzeyinde sağlanamamıştır. Bu sonuç ARCH/GARCH modellerinin kullanımını zorunlu kılmıştır. Yani serinin sahip olduğu değişen varyans sorununun ortadan kaldırılıp, volatilité hesaplamalarının yapılabilmesi için ARCH ve türevi modellerin kullanımı kaçınılmazdır.

Tablo 3 : BİST-100 Endeksi ARMA(0,0) Volatilite Tahmin Modelleri Sonuçları

Modeller	Katsayılar							
	α_0	α_1	α_2	α_3	β_1	β_2	β_3	γ_1
GARCH (p=1, q=1)	1.17E-05	0.097485	-	-	0.863188	-	-	-
GARCH (p=1, q=2)	1.02E-05	0.081133	-	-	1.104462	-0.21994	-	-
GARCH (p=1, q=3)	8.63E-06	0.074220	-	-	1.681595	-1.35443	0.569426	-
GARCH (p=2, q=1)	1.43E-05	0.068509	0.043123	-	0.839846	-	-	-
GARCH (p=2, q=2)	1.38E-05	0.068427	0.038737	-	0.887275	-0.04109	-	-
GARCH (p=2, q=3)	1.58E-05	0.042156	0.080951	-	1.318293	-1.15979	0.664196	-
GARCH (p=3, q=1)	1.51E-05	0.068898	0.035258	0.013061	0.831572	-	-	-
GARCH (p=3, q=2)	2.22E-05	0.068760	0.054115	0.051220	0.389642	0.361390	-	-
GARCH (p=3, q=3)	2.08E-05	0.050944	0.056667	0.048210	1.228840	-1.14076	0.684781	-
TGARCH (p=1, q=1)	1.45E-05	0.033899	-	-	0.847548	-	-	0.133923
TGARCH (p=1, q=2)	1.35E-05	0.032546	-	-	0.958261	-0.09977	-	0.121678
TGARCH (p=1, q=3)	1.09E-05	0.028028	-	-	1.626415	-1.29079	0.547821	0.098466
TGARCH (p=2, q=1)	1.69E-05	-0.01989	0.064273	-	0.820952	-	-	0.149601
TGARCH (p=2, q=2)	2.18E-05	-0.02025	0.078366	-	0.246345	0.514590	-	0.206687
TGARCH (p=2, q=3)	2.04E-05	-0.02035	0.076243	-	0.298831	0.583935	-0.10602	0.189508
TGARCH (p=3, q=1)	1.73E-05	-0.02021	0.058832	0.007946	0.817384	-	-	0.150324
TGARCH (p=3, q=2)	2.21E-05	-0.02174	0.062181	0.028033	0.304266	0.449615	-	0.198349
TGARCH (p=3, q=3)	2.21E-05	-0.02173	0.061954	0.028567	0.304318	0.445310	0.003680	0.198595
EGARCH (p=1, q=1)	-0.55952	0.185610	-	-	0.949861	-	-	-0.09341
EGARCH (p=1, q=2)	-0.55054	0.182025	-	-	0.977681	-0.02707	-	-0.09109
EGARCH (p=1, q=3)	-0.40837	0.146093	-	-	1.665326	-1.28609	0.585146	-0.06730
EGARCH (p=2, q=1)	-0.65649	0.085793	0.119055	-	0.939942	-	-	-0.10210
EGARCH (p=2, q=2)	-0.82109	0.099430	0.165093	-	0.583943	0.341784	-	-0.13669
EGARCH (p=2, q=3)	-0.57265	0.020499	0.186277	-	1.353074	-1.06335	0.660564	-0.09480
EGARCH (p=3, q=1)	-0.66847	0.087640	0.098456	0.022684	0.938860	-	-	-0.10231
EGARCH (p=3, q=2)	-0.93768	0.074988	0.142199	0.088049	0.448103	0.467362	-	-0.14857
EGARCH (p=3, q=3)	-1.00905	0.062706	0.116437	0.177936	0.574722	-0.09787	0.434871	-0.15837

Tablo 3'te de görüleceği üzere analiz kapsamına dahil edilen 5 farklı tekniğe ait farklı gecikme değerleri için toplam 39 model sınanmıştır. Bu 27 modele ilişkin katsayılar bakıldığında, modellerin bir kısmı ARCH/GARCH modellerinin temel kısıtı olan negatif katsayıya sahip olmama durumundan dolayı elenmiştir. Logaritmik değerler olan EGARCH tekniğine ilişkin 9 modelin değerlendirme dışında tutulduğu bu duruma göre; GARCH (1,2), GARCH(1,3), GARCH (2,2), GARCH (2,3), GARCH (3,3), TGARCH (1,2), TGARCH (1,3), TGARCH (2,1), TGARCH (2,2), TGARCH (2,3), TGARCH (3,1), TGARCH (3,2) ve TGARCH (3,3) modelleri XU100 endeksinin volatilitisini ölçmek için uygun olmayan modeller olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geriye kalan modellerin artıklarının ise ARCH etkisi taşıması gerektiğinden, modellere tekrar ARCH-LM testi uygulanmıştır. Bu modeller ise şu şekilde sıralanabilir: GARCH (1,1), GARCH (2,1), GARCH (3,1), GARCH (3,2), EGARCH (1,1), EGARCH (1,2), EGARCH (1,3), EGARCH (2,1), EGARCH (2,2), EGARCH (2,3), EGARCH (3,1), EGARCH (3,2) ve EGARCH (3,3)'dir. Bu noktada sorun bu 13 modelden hangisinin en uygun model olduğudur. Bu sorunun ortadan kaldırılması amacıyla literatürde olduğu üzere model karşılaştırması yapılmıştır. TIC, RMSE

ve MAE katsayıları hesaplanmış ve TIC katsayısına göre en iyi modelin GARCH (1,1) olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla elde edilen sonuç literatür ile büyük oranda uyum içindedir. XU100 endeksine ilişkin en uygun model olarak tespit edilen GARCH (1,1) modelini tespit eden çalışmaların (Yavan ve Aybar, 1998; Gökçe, 2001; Bayraktaroğlu ve Çelik, 2015; Atakan, 2009; Çarıkçı vd., 2009; Özer ve Ece, 2016; Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2006; Tuna ve İsabetli, 2014; Kalaycı, 2005; Güriş ve Saçıldı, 2011; Er ve Fidan, 2013; Çelikkol vd., 2010; Demirhan, 2013) yanında EGARCH (1,1) modelini tespit eden çalışmalar (Özer ve Türkyılmaz, 2005; Demir ve Çene, 2012; Çiçek, 2010; Gürsoy ve Balaban, 2014; Kutlar ve Dönek, 2001; Eryılmaz, 2015), TGARCH (1,1) modelini tespit eden çalışmalar (Karabacak vd., 2014; Kıran, 2010; Özden, 2008; Kutlar ve Torun, 2013) ve PARCH modelini tespit eden çalışmalar (Telatar ve Binay, 2002) da mevcuttur. Endeksin GARCH (1,1) modeli ile yapılan volatilité hesaplamaları sonucunda, endekse gelen bir şokun etkisinin 17.27 gün sürdüğü tespit edilmiştir. Ayrıca endeksin günlük volatilitesi %1.7248 olarak hesaplanmıştır.

5. Sonuç

Küresel risk iştahının artıp, sermaye piyasalarına olan talebin arttığı dönemlerde yatırımlardan elde edilecek kazancın yanısıra yatırımların stabil olması da yatırımcılar ve potansiyel yatırımcılar için arzulanandır. Yüksek oynaklıkların olduğu ve özellikle küçük yatırımcıların zararlarla karşılaştıkları dönemler finansal piyasalarda volatilitenin ve volatilité göstergelerinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Hisse senedi getirilerindeki yüksek oynaklıklar, yatırımcıların piyasalara olan güvenini düşürürken bu durum dolaylı olarak kurumsal yatırımcıları da etkilemektedir. Bu durumda volatilitenin az olduğu piyasalar/borsalar/hisse senetleri yatırımcıları kendine çekecektir. Rasyonel bir yatırımcı bir gün yüzde 5 artıp ertesi gün yüzde 5 düşen bir hisse senedi yerine istikrarlı şekilde daha az oynaklık gösteren ve daha az kazanç sağlayan yatırımı tercih eder. Buna karşın risk-getiri skalasını dikkate alarak yatırım yapan yatırımcılar için de volatilité hesaplamaları önem kazanmaktadır.

Bu çalışmada, BİST-100 Endeksi'nin volatilité modellemesi asimetrik ve simetrik GARCH modelleri ile sınanmıştır. Yapılan analizler neticesinde durağan bir yapıya sahip olduğu belirlenen BİST-100 Endeksi'nin 2007-2016 arası dönemde normal dağılım göstermediği ortaya çıkmıştır. ARMA yapısı sonucunda AR(0) MA(0) belirlendikten sonra yapılan ARCH-LM testi sonucunda endeksin değişen varyansa sahip olduğu ortaya çıkmıştır. GARCH, TGARCH ve EGARCH modelleri için $p=1,2,3$ ve $q=1,2,3$ gecikme değerlerinde yapılan hesaplamalar sonucunda en uygun modelin GARCH (1,1) olduğu tespit edilmiştir. Bu model baz alınarak yapılan he-

saplamalar sonucunda BİST-100 Endeksi'nin 17,27 günlük volatilité yarılanma süresine ve günlük %1,72 volatilitéye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülke sermaye piyasalarında fon kapma yarışı içerisinde girdikleri bu dönemde daha istikrarlı ve daha az volatıl yapı sergileyen piyasaların öne çıkacağı varsayımı altında, BİST-100 Endeksi'nin volatilitésinin azalması ile işlem hacmi ve yatırımcı sayısının hem yerel hem küresel bazda artacağı bir gerçektir.

Kaynakça

- Abounoori, E., Elmi, Z., ve Nademic, Y. (2016). Forecasting Tehran stock exchange volatility; Markov switching GARCH approach. *Physica A*, 445, p.264–282.
- Akar, C. (2006). Volatilitenin Negatif ve Pozitif Şoklara Asimetrik Tepkisi: TAR-GARCH Modeli Kullanılarak Türkiye Verilerinden Yeni Bir Kanıt, İMKB Dergisi, Cilt: 9, Sayı:36.
- Akar, C. (2007). Volatilité Modellerinin Öngörü Performansları: ARCH, GARCH ve SWARCH Karşılaştırması, İşletme Fakóltesi Dergisi, Cilt 8, Sayı 2, s. 201-217.
- Akay, K. H. ve Nargeleçekenler, M. (2006). Finansal Piyasa Volatilités ve Ekonomi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 61–4, Ankara, s. 1–32.
- Aksu, T. (2006). Gecelik Faiz Oranlarının Volatilitésinin Modellenmesinde Asimetrik GARCH Modelleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alexander, C. (2008): Practical Financial Econometrics. John Wiley and Sons, New York, NY.
- Altuntaş, S. T. ve Çolak, F. D. (2015). BİST-100 Endeksinde Volatilitenin Modellenmesi ve Öngörülmesinde ARCH Modelleri, İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi, 79, s. 208-223.
- Asarkaya, A. (2010). Forecasting Volatility of Istanbul Stock Exchange. International Conference Globalization and Higher Education in Economics and Business Administration (GEBA).
- Atakan T. (2009). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda Değişkenliğin ARCH-GARCH Yöntemleri İle Modellenmesi” İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi - Yönetim Dergisi, Sayı 62, s.48-61.
- Atoi, N.V. (2014). Testing Volatility in Nigeria Stock Market using GARCH Models. CBN Journal of Applied Statistics, 5, p. 65-93.
- Aygören, H. (2006). İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında Değişkenlik (Oynaklık) Davranışı Üzerine Bir Ampirik Çalışma, İktisat İşletme ve Finans, Aralık 2006, s. 95-110.
- Babikir, A., Gupta, R., Mwabutwa, C., and Owusu-Sekyere, E. (2012). Structural breaks and GARCH models of stock return volatility: The case of South Africa. *Economic Modelling*, 29, p.2435–2443.

- Balaban, E. (2004), "Comparative forecasting performance of symmetric and asymmetric conditional volatility models of an exchange rate", *Economics Letters*, Vol. 83 No. 1, p. 99-105.
- Balaban, E., Bayar, A., and Faff, R. W. (2006). *Forecasting Stock Market Volatility: Further International Evidence*. *The European Journal of Finance*, 12(2), p.171-188.
- Bayraktaroğlu, H. ve Çelik, İ. (2015). Kurumsal Yönetim Uygulamalarının Getiri Oynaklığı Üzerine Etkisi: Borsa İstanbul'da Bir Araştırma, *AKÜ İİBF Dergisi- Cilt XVII Sayı:1*, s. 97-108.
- Black, F. (1976). *Studies of stock market volatility changes*, *Proceedings of the American Statistical Association, Business and Economic Statistics Section*, p. 177-181.
- Black, F. and Scholes, M. (1973). "The pricing of options and corporate liabilities," *Journal of Political Economy*, 81, p. 637-659.
- Borsa İstanbul, *Borsa Terimleri Sözlüğü*. www.borsaistanbul.com/data/kilavuzlar
- Boyacıoğlu M. A., Güvenek ve Alptekin, B. (2010). Getiri Volatilitisi ile İşlem Hacmi Arasındaki İlişki: İMKB'de Ampirik Bir Çalışma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 48, s.200-216.
- Brooks, C. (1998). *Predicting Stock Market Volatility: Can Market Volume Help?* *Journal of Forecasting*, 17, p. 59-80.
- Brooks, C. (2008). *Introductory Econometrics for Finance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Brooks, C. and Burke, S. P. (2003). *Information Criteria for GARCH Model Selection: An Application to High Frequency Data*, *European Journal of Finance*, 9 (6) pp 557-580.
- Brooks, R. D., Robert W. F., Michael D. McKenzie and Heather M. (2000). A multi-country study of power ARCH models and national stock market returns, *Journal of International Money and Finance*, 19 (3), p. 377-397.
- Campbell, J. ve Kyle, A. (1993). Smart money, noise trading and stock price behavior. *Review of Economic Studies* 60, p. 1-34.
- Christie, A. A. (1982). The Stochastic behavior of common stock variances-value, leverage and interest rate effects. *Journal of Financial Economics*, 10(4), p. 407-432. [http://dx.doi.org/10.1016/0304-405X\(82\)90018-6](http://dx.doi.org/10.1016/0304-405X(82)90018-6)
- Çarıkçı İ. H., Kalaycı Ş., Gök İ. Y. (2009). Kurumsal Yönetim-Şirket Performansı İlişkisi: İMKB Kurumsal Yönetim Endeksi Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi* 1/1 (2009), s. 51-72.
- Çelikkol, H., Akkoc, S., ve Akarim, Y. D. (2010). The Impact of Bankruptcy of Lehman Brothers on the Volatility Structure of ISE-100 Price Index. *Journal of Money, Investment and Banking*, Issue 18, p. 5-12.

- Çiçek, M. (2010). Türkiye’de Faiz, Döviz ve Borsa: Fiyat ve Oynaklık Yayılma Etkileri, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: 65, Sayı: 2, s. 1- 28.
- Çukur, S., Gümrah, Ü. ve Gümrah, M. Ü. (2012). İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında Hisse Senedi Getirileri ve İşlem Hacmi İlişkisi, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, s. 20-35.
- Demir, İ. ve Çene, E. (2012). İMKB 100 endeksindeki kaldıraç etkisinin ARCH modelleriyle iki alt dönemde incelenmesi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, Cilt/Vol:41, Sayı/No:2, s.214-226.
- Demirhan, D. (2013). Stock Market Reaction to National Sporting Success: Case of Borsa İstanbul. Pamukkale Journal of Sport Sciences, Vol.4, No.3, p.107-121.
- Eizaguirre, J.C., Biscarri, J.G. and Hidalgo, F.P.G. (2004). Structural Changes In Volatility and Stock Market Development: Evidence for Spain. Journal of Banking and Finance, 28, p.1745-1773.
- Engle R. (2001). GARCH 101: Use of ARCH/GARCH Models in Applied Econometrics, Journal of Economic Perspective, 15(4), p.157-168.
- Engle R. and Ng, V.K. (1993). Measuring and testing the impact of news on volatility. Journal of Finance 48, p. 1749-1778.
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation, Econometrica, Vol. 50, No. 4, p. 987-1007.
- Engle, R. F. (1993). Statistical Models for Financial Volatility, Financial Analysts Journal, Vol. 49, No. 1, p. 72-78.
- Er, Ş. and Fidan, N. (2013). Modeling Istanbul Stock Exchange-100 Daily Stock Returns: A Nonparametric GARCH Approach, Journal of Business, Economics & Finance (2013), Vol.2 (1), p. 36-50.
- Eryılmaz, F. (2015). Modelling Stock Market Volatility: The Case of BIST-100. Annals of the „Constantin Brâncuşi” University of Târgu Jiu, Economy Series, Issue 5/2015. Academica Brâncuşi” Publisher, ISSN 2344 – 3685/ISSN-L 1844 – 7007, p. 37-47.
- Fama, E F. (1965). The Behavior of Stock Market Prices, Journal of Business, Vol-38, p. 34-105.
- Fama, F. (1970). Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. Journal of Finance. 25, p. 338-417.
- Floros, C. (2008). Modelling volatility using GARCH models: evidence from Egypt and Israel. Middle Eastern Finance and Economics, 2, p. 31-41.
- French, K. R., Schwert, G. W. and Stambaugh, R. F. (1987) Expected stock returns and volatility, Journal of Financial Economics, 19, p. 3–30.
- Gabriel, A. S. (2012). Evaluating the Forecasting Performance of GARCH Models: Evidence from Romania. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 62 p.1006 – 1010.

- Gökbulut, R., and Pekkaya, M. (2014). Estimating and Forecasting Volatility of Financial Markets Using Asymmetric GARCH Models: An Application on Turkish Financial Markets. *International Journal of Economics and Finance*, 6(4), p. 23-33. <http://dx.doi.org/10.5539/ijef.v6n4p23>
- Gökçe, A. (2001). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Getirilerindeki Volatilitenin ARCH Teknikleri ile Ölçülmesi, *İ.İ.B.F. Dergisi*, Gazi Üniversitesi, 1, 2001, s. 35-58.
- Gujarati, D. (2011). *Econometrics by Example*. Palgrave
- Güneş, H. ve Saltoğlu, B. (1998). İMKB Getiri Volatilitésinin Makroekonomik Konjonktür Bağlamında İrdelenmesi, *İMKB Yayınları*, İstanbul, s. 1-129.
- Güriş, S. ve Saçıldı, İ. S. (2011). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda Hisse Senedi Getiri Volatilitésinin Klasik ve Bayesyen Garch Modelleri ile Analizi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 13 Sayı 2, s.153-172.
- Gürsoy, M. ve Balaban, M.E. (2014). Hisse Senedi Getirilerindeki Volatilitenin Modellenmesinde Destek Vektör Makinelere Dayalı GARCH Modellerinin Kullanımı, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 5(8), s. 167-186.
- Habibi, T., Habibi, M. and Gheisari, F. (2013). Forecasting the Volatility of the Tehran Stock Market Index Using ARCH Models Family, *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, Vol, 6 (8), p. 1045-1054.
- Harrison, B. and Moore, W. (2011). Forecasting Stock Market Volatility in Central and Eastern European Countries. *Journal of Forecasting*, DOI: 10.1002/for.1214.
- Kalaycı, Ş. (2005). The Volatility Relationship Between Stock Market and Economy: A Conditional Variance Analysis in the İstanbul Stock Exchange. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), p. 241-250.
- Karabacak, M., Meçik, O. ve Genç, E. (2014). Koşullu Değişen Varyans Modelleri ile BİST 100 Endeks Getirisi ve Altın Getiri Serisi Volatilitésinin Tahmini. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, C:6, S:1, s. 79-90.
- Kendirli, S. ve Karadeniz, G. (2012). 2008 Kriz Sonrası İMKB 30 Endeksi Volatilitésinin Genelleştirilmiş ARCH Modeli ile Tahmini, *KSU İİBF Dergisi*, s. 95- 104.
- Kıran, B. (2010). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda İşlem Hacmi ve Getiri Volatilités. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(1), s. 98-108.
- Koima, J.K., Mwrite, P. N. and Nassiuma, D. K. (2015). Volatility Estimation of Stock Prices using GARCH Method, *European Journal of Business and Management*, Vol.7, No.19, p. 108-113.

- Kutlar, A. ve Dönek, E. (2001). Selecting the Appropriate Generalized Conditional Heteroscedastic Model for the Daily IMKB Index Returns. AFA 2001 New Orleans Meetings, p. 1-12.
- Kutlar, A. ve Torun, P. (2013). İMKB 100 Endeksi Günlük Getirileri İçin Uygun Genelleştirilmiş Farklı Varyans Modelinin Seçimi, Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi, Sayı: 42, s. 1-24.
- Lim, C. M. and Sek, S. K. (2013). Comparing the performances of GARCH-type models in capturing the stock market volatility in Malaysia, *Procedia Economics and Finance*. 5 (2013), p. 478 – 487.
- Lucey, B.M. (2005). Does volume provide information? Evidence from the Irish stock market, *Applied Financial Economics Letters*, Vol. 1 No. 2, p. 105-119.
- Mandelbort, B. (1963). “The Variation of Certain Speculative Prices”, *Journal of Business*, Vol.36, p. 394-419.
- Mazıbaş, M. (2005). İMKB Piyasalarındaki Volatilitenin Modellenmesi ve Öngörülmesi: Asimetrik GARCH Modelleri ile Bir Uygulama. VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, 26-27 Mayıs 2005, İstanbul Üniversitesi
- Merton, R.C. (1973). Theory of rational option pricing, *Bell Journal of Economics and Management Science*, 4, p. 141 -183.
- Najjar, D. (2016). Modelling and Estimation of Volatility Using ARCH/ GARCH Models in Jordan’s Stock Market. *Asian Journal of Finance ve Accounting*, Vol. 8, No. 1, p.152-167.
- Nelson D. (1991). Conditional Heteroskedasticity in Asset Returns: A New Approach. *Econometrica* 59(2), p. 347 – 370.
- Osaze, E. B. (2000). The Nigerian Capital Market in the African and Global Financial System. Benin City: Bofic Consulting Group limited.
- Osazevaru, H. O. (2014). Measuring Nigerian Stock Market Volatility, *Singaporean Journal of Business, Economics and Management Studies*, Vol. 2, No. 8, p.1-14.
- Özden, Ü. H. (2008). İMKB Bileşik 100 Endeksi Getiri Volatilitesinin Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (13), s. 339-350.
- Özer, A. ve Ece, O. (2016). Vadeli İşlem Piyasalarında Anomalilerin ARCH GARCH Modelleri ile Test Edilmesi: Türkiye Vadeli İşlemler Piyasası Üzerine Bir Uygulama, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (2), s.1-14.
- Poon, S. and Granger. C. W. J. (2003). Forecasting volatility in financial markets: A review. *Journal of Economic Literature*, 41(2), p. 478-539.
- Porteba, J. M. (2000). Stock Market Wealth and Consumption, *Journal of Economic Perspectives*, 14 (2), p. 99-118.
- Rüzgar, B., Kale, İ. (2007). The Use of ARCH and GARCH Models for Estimating and Forecasting Volatility. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal*

- Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2), p. 78-109.
- Sarıkaya, T. (2007). İMKB’de Volatilite, Likidite, İşlem Hacmi ve Getiri İlişkisinin Ekonometrik Analizi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Schwert, G. W. (1989). Why Does Stock Market Volatility Change Over Time? *Journal of Finance*, p. 1115-1153.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2006). İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında Getiri Volatilitesinin Modellenmesi ve Ön raporlanması, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C:61, Sayı:4, s. 243-265.
- Spiro, P. S. (1990). Stock market overreaction to bad news in good times: A rational expectation equilibrium model. *Review of Financial Studies*, 12, p. 975-1007.
- Stiglitz, J. E., Jaime, J. V. and Yung C. P. (1993). The Role of The State in Financial Markets, *The World Bank Research Observer*, p. 19-61.
- Takahashi, K. and Shoji, I. (2011). An Empirical Analysis of the Volatility of the Japanese Stock Price Index: A non-Parametric Approach. *Journal of Applied Statistics*, 38(7), p. 1381-1394.
- Telatar, E. ve Binay, H.S. (2002), “İMKB Endeksinin PARCH Modellemesi,” *Akdeniz İİBF Dergisi*, 3, p. 114-121.
- Tsay, R. (2002). *Analysis of Financial Time Series Financial Econometrics*. USA: John Wiley & Sons.
- Tuna, K. ve İ., İsabetli, 2014. “Finansal Piyasalarda Volatilite ve Bist-100 Örneği”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, s. 21 – 31.
- Wang, P. (2003). *Financial Econometrics*, Routledge, New York.
- Yalama, A. (2008). Dünya Borsaları ve İMKB’de Oynaklık Yapısının Analizi ve Oynaklık Etkileşimi, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Yavan, Z. A. ve Aybar C.B. (1998). İMKB’de Oynaklık, *İMKB Dergisi*, 2 (6), s. 35-47.
- Yorulmaz, Ö. ve Ekici, O. (2010). İMKB’nin Latin Amerika Borsalarıyla İlişkisi Üzerine Çok Değişkenli GARCH Modellemesi, *Sosyal Bilimler Dergisi* 2010, (4), s. 25-32.
- Zhang, H., Carl H. and Han, S. (2012). Ceo Risk Incentives and Firm Performance Following R&D Increases, *Journal And Banking And Finance*, p. 1176–1194.

Bölüm 64

ASYA VE AVRUPA ÜLKELERİ TARIM SEKTÖRÜNDEKİ TEKNİK ETKİNLİK FARKLILIKLARI: METAFRONTİER ANALİZİ

Saeid HAJIHASSANIASL¹

1 - Doktor Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü., saeed.h.h.a@gmail.com

Giriş

Çoğu ülkede tarım, ekonomik büyüme ve kalkınmanın ana motorudur. Bu sektör, artan kaynak kıtlığı nedeniyle daha fazla üretim, daha az kirlilik ve tüketici taleplerinin karşılanması gibi talepleri karşılamak için artan bir baskı altındadır. Ülkelerin ekonomisinde önemli yeri olan tarım sektörünün başlıca görevlerinden biri, gıda üretimi, sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu hammaddeyi sağlamak ve ihracat yoluyla dış ödemeleri dengelemeye yardımcı olmaktır. Azgelişmişlik krizinin üstesinden gelmek için gelişmekte olan ülkeler tarım sektörlerine geçmeli ve tarımsal üretimi artırmaya çalışırken, ürünlerini daha verimli hale getirmek için bu sektörü ileri teknolojilerle birleştirmelidir. Diğer ekonomik sektörlerle olan geniş bağlantıları nedeniyle, bu sektörün büyümesi, servet oluşturma, pazar yaratma ve döviz getirisi ve ayrıca endüstriyel büyümeye neden olabilmektedir. Bu nedenle ülkeler, ekonomik krizlerin üstesinden gelmek için tarım sektörünü ekonomik kalkınmanın temellerinden biri olarak görmelidir. (Haji Rostamlou & Arefnia, 2013). Günümüzde dünyanın birçok ülkesi tek ürünlü ülkeler arasında yer almaktadır. Bu nedenle, bu tür ekonomiye bağımlılığı önlemek ve bu alandaki bazı yaptırımlardan kaçınmak için, tarımsal ürün çeşitliliği ve tarımsal sanayileşme politikalarının izlenmesi ile tarım sektörünün gelişmesi, ülkelerde planlamanın önemli önceliklerinden biri olmalıdır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, tarım sektörü bu ülkelerin en önemli ekonomik sektörüdür, çünkü bu ülkelerin çoğunda ülkenin gıda üretimi ve ülkenin döviz rezervlerinin büyük bir bölümünü toplama misyonu tamamen bu sektörün sorumluluğundadır. Bu nedenle, bu sektörün ülkenin en önemli üretken sektörlerinden biri olduğu ve büyük bir aktif işgücü kitlesi içerdiği düşünüldüğünde, üretim sürecini ve sınırlı tarımsal girdilerin nasıl kullanılacağını değerlendirmek çok büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, birimin teknik etkinliğini hesaplamak ilk adım sayılmaktadır (Molaie, 2014). Sınır üretim fonksiyonu belirlenerek, her birimin diğer birimlerle olan üretim açığı belirlenebilir. Söz konusu açığın belirlenmesi, o açığı nasıl kapatmak ve birimin üretimini arttırmak amacıyla yapılmaktadır. Her ne kadar da tek sınır üretim fonksiyonları kullanılarak, birimlerin teknik etkinliklerini karşılaştırmak mümkün olsa da, farklı teknolojiler kullanan birimlerde, bu karşılaştırılma geçerli olmamaktadır. Bu sorun, bir ülkenin farklı bölgelerindeki üretim birimleri ve ya farklı bölgelerde olan ülkelerin üretim birimlerinin karşılaştırılmasında daha çok ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifade ile bölgesel sınır üretim fonksiyonu ile bölgesel olarak üretim birimlerinin teknik etkinlikleri karşılaştırılırken, farklı bölgelerde olan üretim birimlerinin teknik etkinlik karşılaştırılması, farklı teknolojiler kullandıkları için, yapılmamaktadır. Bu çalışmada Metafrontier yaklaşımı kullanarak, Asya ve Avrupa ülkelerinin tarım sektöründeki teknolojik farklılıkları incelemiş ve bu yaklaşım kullanarak Tek-

noloji açığı oranı hesaplanmıştır. Bu bağlamda, bu çalışmanın temel amacı Asya ve Avrupa ülkelerinin tarım sektöründeki teknoloji açığı oranının belirlenmesidir. Ancak bu amaca ulaşmada, her bir bölgenin (Asya bölgesi ve Avrupa bölgesi) ayrıca sınır üretim fonksiyonu tahmin edildiğinden, her bir bölgenin de teknik etkinlik skorları hesaplanıp incelenmiştir.

Asya ve Avrupa ülkeleri tarım sektörlerini karşılaştırmalı olarak metafrontier yaklaşımıyla konu alan ve daha önce yapılan her hangi bir çalışmaya rastlanmadığı gibi, tarım ve diğer üretim sektörlerini konu alan ve ayrıca belirli ürünler için bu yaklaşımı kullanan birçok çalışma bulunmaktadır. Burada yapılan bazı önemli çalışmalar aşağıda yer verilmiştir. Jalali vd. (2016) İran'da farklı büyüklüklerdeki safran çiftliklerinin teknoloji farklılıklarını metafrontier yaklaşımıyla ele almışlar. Çalışmada yöntem olarak veri zarflama analizi kullanılmıştır. Sonuçlara göre, büyük çiftlikler, küçük ve orta büyüklükte olanlara göre teknolojik olarak daha iyi performans gösterdiği ve dolayısıyla teknoloji açığının daha az olduğu ortaya çıkmıştır. Mehrabi Bosharabadi vd. (2007) İran'ın Kerman ilinde yer alan fıstık çiftçilerinin teknik etkinliğini, Translog üretim fonksiyonu kullanarak tahmin etmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre, farklı fıstık çeşitlerinin teknik etkinlikleri %59 ile %79 arasında çıkarken, üreticilerin deneyim ve tecrübelerinin etkinlik üzerindeki etkisi olumlu ve pozitif çıkmıştır. Zibaei & Jafari Sani (2008) süt endüstrisinde etkinlik ve teknoloji açığı farklılıkları incelemek için, İran'da seçilen beş il için veri zarflama ve metafrontier analizleri yöntemleri kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçları Tahran ve Yazd illeri, teknolojik açığı oranı yönünden diğer illere göre daha iyi durumda olduklarını göstermiştir. O'Donnell vd. (2008) Translog üretim fonksiyonu ve Metafrontier yaklaşımı kullanarak 97 ülkede teknolojik farklılıkları araştırmışlar. Çalışmada ele alına ülkeler, 4 grup şeklinde analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, gruplar arasında önemli teknolojik farklılıkları ortaya çıkmıştır. Repkine (2009) Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ve metafrontier yaklaşımları çerçevesinde, telekomünikasyon sermayesi birikimi ve toplam üretimin etkinliğini analiz etmiştir. Bu araştırma seçilmiş ülkelerin farklı bölgeleri için yapılmıştır. Mehrabi Bosharabadi vd. (2008) metafrontier yaklaşımı çerçevesinde İran'ın Kerman ilindeki buğday üreticilerinin teknolojik farklılıklarını beş farklı bölgede ele almışlardır. Araştırmanın sonuçları, susuz alanlarındaki teknolojik açığın daha fazla olduğunu göstermiştir. Barnes & Revoredo-Giha (2011) seçilmiş 11 Avrupa ülkesindeki teknolojik farklılıkları metafrontier yaklaşımı ile ele almışlardır. Çalışmanın sonuçları ülkelerin teknik etkinliklerinin yüksek olduklarını ancak Avrupa birliği teknolojisini gösteren zarf sınırı göre etkinsiz olduklarını göstermiştir. Tunca (2012) veri zarflama analizi yöntemi ve metafrontier yaklaşımıyla OECD ülkelerinin tarım sektöründeki teknolojik farklılıkları araştırmıştır. Çalışmanın sonuçları, düşük

ve orta gelirli ülkelerin kullandıkları teknolojinin, yüksek gelirli ülkelerin kullandıkları teknolojiye farklı olduğunu göstermiştir. Hajihassani (2013) metafrontier yaklaşımı kullanarak, 2016 yılında Türkiye imalat sanayindeki teknolojik farklılıklarını araştırmıştır. Araştırmada, imalat sanayi sekiz farklı alt sektörde ve her alt sektör küçük ve orta ölçekli ve büyük ölçekli olmak üzere iki büyüklüğe ayrıştırılmıştır. Çalışmanın sonuçları, Türkiye imalat sanayiinde, ölçeğin teknolojik farklılıklarını ortaya koymuştur. Dadzie ve Dasmani (2011) Gana ülkesindeki gıda ürünlerinin üretiminde cinsiyet farklılıklarını metafrontier yaklaşımı ile incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları, kadınlar tarafından yönetilen işletmelerin, erkekler tarafından yönetilen işletmelere göre, metafrontier sınır fonksiyonuna daha yakın olduklarını göstermiştir. Moreira & Bravo (2010) mandıra çiftliklerindeki teknolojik farklılıklarını Arjantin, Şili ve Uruguay ülkelerinde, metafrontier yaklaşımıyla araştırmışlardır. Çalışmanın sonuçları, Arjantin ve Uruguay ülkelerinin sınır fonksiyonunun, zarf sınır fonksiyonuna daha yakın olduklarını göstermiştir. Chen vd. (2013) yaptıkları çalışmada, çevre etkinliğini 63 ülkede ele almışlardır. Çalışmada 4 farklı teknolojiye sahip olan ülke grupları belirlenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre daha yüksek gelire sahip olan ülkeler, sınır zarf fonksiyonuna (Metafrontier) daha yakındır. Esfanjari Kenari & Zibaei (2013) İran'da yumurtlayan tavuk üretim birimlerinin teknolojik farklılıklarını analiz etmişlerdir. Bu çalışmada metafrontier sınırı, parametrik olmayan veri zarflama analizi yöntemiyle tahmin edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre ortalama bölgesel etkinlik %49 - %88 iken metafrontier sınıra göre olan teknik etkinlikler %31 - %82 olarak belirlenmiştir ve en yüksek etkinlik skoru Qum iline ve en düşük etkinlik te Tahran iline aittir. Poorzand (2009) İran'ın Fars ilindeki 300 mısır üreticisinin teknik etkinlik ve teknolojik farklılıklarını araştırmıştır. Çalışmanın sonuçları, teknolojik açığı oranının, istikrarlı bölgelerde, istikrarsız bölgelere göre daha fazla olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Teorik Çerçeve

Normalde, bir ülkenin ekonomik kalkınmasında tarım sektörünün payının artırılması, genellikle bu sektördeki etkinliği ve verimliliği artırarak mümkündür. Teknik etkinlik, en az bir başka çıktıyı azaltmadan (veya başka bir varlığın değerini artırmadan) herhangi bir çıktıyı arttırmanın (veya herhangi bir işletmenin değerini azaltmanın) teknik olarak imkansız olduğu basit bir şekilde tanımlanabilir. Söz konusu olgu, Geniş Sınır Analizi (TFA²) olarak tanımlanmıştır.

Etkinliğin ölçümü ilk defa Farrell (1957) tarafından yapılmıştır. Farrell'e göre bir üretim biriminin performansını endüstrideki en iyi performansa sahip bir birimle kıyaslamak daha uygundur. Bu

karşılaştırmanın yapılması için, sınır üretim fonksiyonu tanımlandı. Aigner ve Chu (1986) ise, parametrik olan sınır üretim fonksiyonunu Cobb-Douglas üretim fonksiyonu formunda tahmin ettiler. Onlara göre parametrik yöntemde hata terimin olması ve ayrıca sınırdan sapmaların tamamını etkinsizlik olarak değerlendirdikleri için, tanımladıkları yaklaşım Veri Zarflama Analizi (DEA³) olarak öne sürüldü (Emami Meybodi, 2001). Daha sonra Timmer (1971), veri zarflama olgusunu geliştirerek, sınıra yakın bazı gözlemleri bırakmış ve azaltılmış verilerle sınırı tekrardan tahmin etmiştir.

Sokastik Sınır Analizi (SFA) fonksiyonu ilk olarak, Aigner, Knox Lovell ve Schmidt (1977), Battese & Corra (1977) ve Meeusen & Van Den Broek, (1977) tarafından tanımlandı. Diğer taraftan, panel verileriyle etkinlik tahmini ilk defa Carlsoon (1972), Aigner, Knox Lovell & Schmidt (1977) ve Meeusen & Van Den Broek, (1977) tarafından genişletildi. Daha sonra Schmidt (1985, 1989), Forsand, Lovell & Schmidt (1980) ve Bauer (1990) tahmin yöntemlerinde düzeltmeler yaptılar. Bunların yanında, Pit ve Lee (1981), Schmidt & Sickles (1984) ve Battese & Coelli (1988) etkinliği zaman içinde sabit varsayan araştırmacılarıdır. Zaman içinde etkinsizlik terimi konusu, Cornwell, Schmidt & Sickles (1990), Kumbhakar (1990), Battese & Coelli (1992) ve Lee & Schmidt (1993) gibi Stokastik Frontier analizi alanında söz sahibi olan yazarlar tarafından ve etkinlik üzerinde etkili olan değişkenler, Battese & Coelli (1995) tarafından tartışılmıştır (Ranjbar vd., 2010).

Teknik etkinliğin tahmininde kullanılan parametrik olmayan yöntemlerden en önemlisi Charnes vd. (1978) tarafından öne sürülen Veri Zarflama Analizi (DEA) yöntemidir. Bu yöntem daha önce de belirtildiği gibi, Farrell (1957)'in yöntemini geliştirmek için ve çoklu girdili ve çıktılı üretim süreçlerini de kapsamak amacıyla yapılmış ve iktisat literatürüne dahil edilmiştir. Modelin ölçeğe göre sabit getiri (CRS⁴) varsayımıyla olan programlama şekli aşağıda gösterilmiştir:

$$\begin{aligned} \max \theta &= \frac{u_1 y_{1j} + u_2 y_{2j} + \dots + u_s y_{sj}}{v_1 x_{1j} + v_2 x_{2j} + \dots + v_m x_{mj}} \\ s. t: \quad &\frac{u_1 y_{1j} + u_2 y_{2j} + \dots + u_s y_{sj}}{v_1 x_{1j} + v_2 x_{2j} + \dots + v_m x_{mj}} \leq 1 \\ v_1, v_2, \dots, v_m &\geq 0 \\ u_1, u_2, \dots, u_s &\geq 0 \\ j &= (1, 2, 3, \dots, N) \end{aligned}$$

(1)

3 - Data Envelopment Analysis

4 - Constant Returns to Scale

Burada, u , ürünlerin ağırlıkları, v , üretim faktörlerin ağırlıkları, y , ürünlerin miktarı ve x , girdilerin miktarını göstermektedir. N , firma sayısı, s , çıktı sayısı, m , girdi sayısı ve incelenen birimin etkinlik katsayısını göstermektedir. 1 no'lu denklem, doğrusal olmayan bir model olup sayısız optimal çözümlemelere ile çözülebilir. Bu modeli, doğrusal dönüştürmeyle, doğrusal modele çevrilebilir. Bunun için, amaç fonksiyonu oranının paydasını sabit bir rakama eşitleyip pay kısmı maksimum yapılabilir. Bu çözümlemeyle elde edilen modeller, girdi-yönlü model olarak tanımlanırlar (Charnes & Cooper, 1978). Girdi-yönlü modellerde, çıktı maksimum miktarda sabit tutulurken, etkinlik sınırına yaklaşmak için, girdilerin miktarının azaltılmasına çalışılmaktadır. 1 no'lu denklem çözmenin başka bir yöntemi de, amaç fonksiyonu oranının payını sabit bir rakama sabitlemektir. Bu gibi modeller de çıktı-yönlü modeller olarak tanımlanmaktadır (Emami Meibodi, 2001). Uygun modelin seçimi, girdiler ve çıktılar üzerindeki kontrole bağlıdır. Söz konusu kontrol hangisi için daha fazla yapılabilirse, model ona göre seçilebilir (Sabouhi Sabouni & Esfanjari Kenari, 2014). Bu çalışmada, tarım ürünlerinin üretimi, sınırlı ve kıt kaynaklara dayandığından dolayı, kullanılan girdileri azaltmak amacıyla girdi-yönlü modelin kullanımı uygun görülmüştür.

Doğrusal dönüştürmeden sonra elde edilen doğrusal programlama modelinin çözümünden, ele alınan birimin etkinliğinin maksimum olacak şeklinde, girdi ve çıktı katsayıları elde edilecektir. Modelin sınırlamalarına göre, amaç fonksiyonunun optimal miktarı 1'e eşit olacaktır. İkili problemlerin daha az kısıda ihtiyaç duyduğundan, 1 no'lu denklemin ikili çözümlemesi aşağıdaki şekilde tercih edilmektedir:

$$\begin{aligned}
 & \min \theta \\
 & \text{s.t. :} \\
 & -y_i + Y\lambda \geq 0 \\
 & \theta x_i - x\lambda \geq 0 \\
 & \lambda \geq 0
 \end{aligned} \tag{2}$$

Bu modellere, CCR modelleri de denilmektedir. Burada olan , sabit rakamlar ve referans kümesinin ağırlıklarından oluşan bir vektördür. firma için elde edilen ve sıfır ile bir arasında olan etkinlik skorlarını göstermektedir. Y , çıktıların bir matrisi ve x ise girdilerin matrisi olup, n firmaların sayısıdır. Ölçeğe göre getiri varsayımıyla olan veri zarflama analizi modeli, pür teknik etkinlik (yönetimsel etkinlik) ve ölçek etkinliklerinden oluşan teknik etkinliği elde etmektedir. Buna göre, ölçeğe göre değişken (VRS⁵) modelini oluşturmak için, 2 no'lu modelde olan ölçeğe göre sabit getiri varsayımıyla olan modele, kısıdı eklemek yeterli olacaktır (Cullinane vd,

2006). Buna göre;

$$\begin{aligned}
 & \min \theta \\
 & \text{s.t :} \\
 & -y_i + Y\lambda \geq 0 \\
 & \theta x_i - x\lambda \geq 0 \\
 & N\lambda = 1 \\
 & \lambda \geq 0
 \end{aligned} \tag{3}$$

Şeklinde yazılabilir. Bu modeller, BCC modelleri olarak ta tanımlanmaktadır.

BCC modeli, ölçeğe göre değişken kısıdıyla olan bir model olmasına rağmen, firmanın ölçeğe göre artan ve ya ölçeğe göre azalan getiri bölgesinde faaliyet yaptığını göstermez. Bunu çözmek için, ölçeğe göre değişken getiri kısıdı yerine, ölçeğe göre artan olmayan kısıdı yani eklenbilir. Buna göre;

$$\begin{aligned}
 & \min \theta \\
 & \text{s.t :} \\
 & -y_i + Y\lambda \geq 0 \\
 & \theta x_i - x\lambda \geq 0 \\
 & N\lambda \leq 1 \\
 & \lambda \geq 0
 \end{aligned} \tag{4}$$

şeklinde olur. Bu modelde, belirli bir firmanın ölçek etkinsizliğindeki ölçek getiri türü (artan ve ya azalan), teknik etkinliğin ölçeğe göre artan olmayan teknik etkinlik ile ölçeğe göre değişken getiri teknik etkinliklerinin karşılaştırılmasıyla gerçekleşir. Buna göre eğer birbirlerine eşit olsalar, firma ölçeğe göre azalan getiriyle karşı karşıya olmuş olacak. Aksine, firmadaki ölçeğe göre artış koşulu geçerli kalacaktır (Dabbagh vd. 2015).

Metafrontier

Metafrontier fonksiyonu, farklı bölgelerde olan ve yüksek etkinliklere sahip üretim birimlerinin bir zarfıdır. Metafrontier üretim fonksiyonu, farklı gruplardaki (ülkelere, bölgeler, kıtalar vs.) üreticiler, aynı teknolojiye ulaşabilme potansiyeline sahip olma varsayımına dayanmaktadır. Eğer teknoloji zaman içinde bilimin bir seviyesi olarak varsayılırsa, üretim birimlerinde teknoloji olarak kullanılan, gerçek anlamda, genel teknolojinin bileşenleridir. Bu nedenle, Metateknoloji olarak adlandırılan, bütün üretim birimlerinde kullanılan teknolojilerin toplamı olarak tanımlana-

bilir. Örneğin, eğer y ürünü, her teknoloji üretim seviyesinde, x girdiler vektörüyle üretilirse, o zaman (x,y) nin T^* metateknolojiye ait olup aşağıdaki şekilde tanımlanabilir (Tauer, & Lordkipanidze, 1999):

$$T^* = \{(x,y): x \geq 0, T^1, T^2, \dots, T^k\} \quad (5)$$

Öyle ki, x girdisi, y çıktısı en az bir teknoloji seviyesinde üretebilsin.

Yukarıdaki tanımlamadan, $T^1, T^2, \dots, T^k$ teknolojiler kümesi, T^* metateknolojinin alt kümeleridir.

Eğer $D_s^*(x,y)$ ve $D_i^*(x,y)$ sırasıyla T^* metateknoloji kullanarak, çıktı ve girdilerin mesafe fonksiyonlarını göstereceklerse, metateknoloji tanımlamasıyla aşağıdaki sonuçlar elde edilir:

a. Varsayılan her k birimi için:

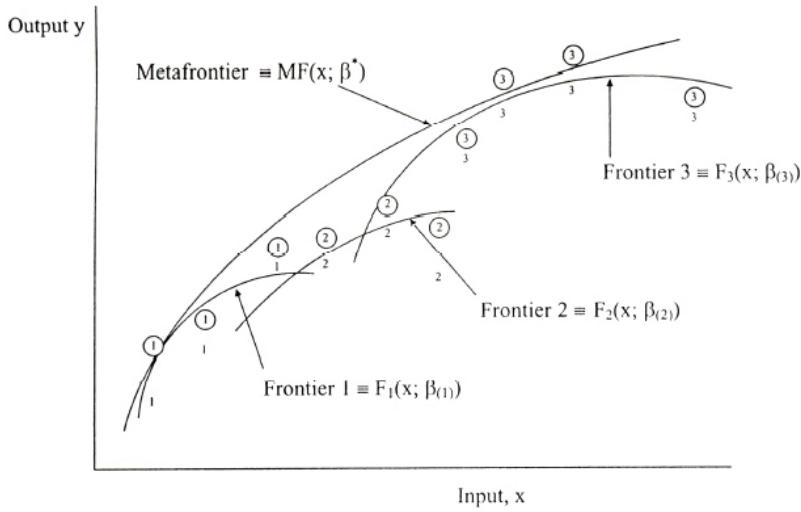
$$D_s^k(x,y) \geq D_s^*(x,y) \quad k = 1, 2, \dots, K \quad (6)$$

b. Varsayılan her k birimi için:

$$D_i^k(x,y) \geq D_i^*(x,y) \quad k = 1, 2, \dots, K \quad (7)$$

Yukarıdaki sonuçlar, her üretim biriminin çıktı ve girdi kümelerinin, metateknoloji kümesinin bir alt kümesi olduklarından elde edilmektedir. Şekil 1'de üretim birimleri için, sınır ve sınır ötesi (metafrontier) fonksiyonlar gösterilmiştir.

Şekilde, y çıktısı tek girdi olan x ile ve farklı teknolojik seviyelerde üretildiği varsayılmıştır. Bazı üretim birimleri teknoloji 1 ile, bazıları teknoloji 2 ile ve geri kalanı teknoloji 3 ile üretim yapmaktadırlar. Bu nedenle, her teknoloji seviyesine bir sınır fonksiyonu belirlenebilir. Söz konusu sınır fonksiyonları, her üretim biriminin teknik etkinliğini karşılaştırmak için kullanılabilir. Başka bir ifade ile, aynı seviye teknolojiyi kullanan her grup üretim birimlerine, bir sınır fonksiyonu tanımlanabilir. Söz konusu sınır fonksiyonu, gruptaki birimlerin karşılaştırması için kullanılır. Metafrontier (Sınır ötesi) fonksiyonu, gerçek anlamda, birimlerde kullanılan en ileri teknoloji seviyesini göstermektedir. Yukarıda elde edilen 6 ve 7 no'lu sonuçlara göre, belirli bir eşitsizlik ortaya çıktığında, k biriminin teknolojik açığı metateknoloji yardımıyla elde edilebilir. Buna göre, çıktı yönlü ve ya girdi yönlü endeksler kullanılabilir.

Şekil 1: Farklı Teknoloji Seviyelerinde Sınır ve Sınır Ötesi Fonksiyonlar

Kaynak: Zibaie & Jaafari Sani, 2008

Bu çalışmada da kullanıldığı için, teknolojik açığını elde etmek için girdi yönlü yaklaşım açıklanmıştır.

Girdi Yönlü Endeks

K biriminin teknolojisine göre olan (x,y)'nin girdi yönlü teknik etkinliği aşağıdaki şekilde tanımlanabilir (Battese vd., 2004):

$$TE_i^k = \frac{1}{D_i^k(x,y)} \quad (8)$$

Örneğin (x,y) için girdi yönlü teknik etkinlik skoru 0.8 olursa, bunun anlamı, y'nin x girdi vektörünün %80 kullanımıyla, üretilmesidir. Teknolojik açığı oranı, T* ve T^k teknolojileri için girdi mesafe fonksiyonlarını kullanarak aşağıdaki şekilde tanımlanabilir:

$$TGR_i^k(x,y) = \frac{D_i^k(x,y)}{D_i^*(x,y)} = \frac{TE_i^*(x,y)}{TE_i^k(x,y)} \quad (9)$$

Bu oran her zaman sıfır ve 1 arasında değişmektedir. K biriminin referans teknoloji sınırı, metateknoloji sınırıyla örtüştüklerinde, bu oran 1'e eşit olmaktadır.

Araştırmada veriler elde olduğu zaman, sınır fonksiyonları parametrik ve ya parametrik olmayan yöntemlerle tahmin edilebilir. Bu amaçla kullanılan en önemli yöntemlerden, Veri Zarflama Analizi (DEA) ve Stokastik Sınır Analizi (SFA) yöntemleridir. Basit bir ifade ile, DEA yönteminde, her birimin performansı, bütün birimler arasında en iyi performansa sahip birim ile karşılaştırılmaktadır. Birimlerin farklı teknolojik seviyelerinde

faaliyet yaptığı varsayımıyla, her teknolojik seviyede, birimlerin verileri üzerinde “sınır seviyesini” DEA yöntemiyle belirlemek mümkündür.

Bu çalışmada, Veri Zarflama Analizi yöntemi kullanıldığı için, bu yöntemin sınır ve sınır ötesi fonksiyonları tahmini aşağıda açıklanmıştır.

Teknolojik Seviyeleri için Üretim Sınırı

K grubunun, I_k üretim birimlerinin verilerinden oluştuğu varsayılırsa, i'inci birim için DEA modelinin doğrusal programlama problemi aşağıdaki şekilde tanımlanabilir:

$$\begin{aligned} \max_{\phi, \lambda} \quad & \phi, \\ \text{s.t:} \quad & -\phi y_i + Y_k \lambda \geq 0, \\ & x_i - X_k \lambda \geq 0 \\ & \lambda \geq 0 \end{aligned} \tag{10}$$

Burada

y_i , i'inci firma için çıktı miktarındaki $M \times 1$ vektörü

x_i , i'inci firma için girdi miktarındaki $N \times 1$ vektörü

Y_k , bütün I_k firmaları için olan $M \times I_k$ çıktı matrisi

X_k , bütün I_k firmaları için olan $N \times I_k$ girdi matrisi

λ , ağırlıkların bir $I_k \times 1$ vektörü

ϕ bir skaldır

ϕ , 1'den büyük veya 1'e eşit değerler almakta ve $1 - \phi$, i'inci firmasının çıktısındaki nispi artışını göstermektedir. Bunun yanı sıra, $1/\phi$ sıfır ile 1 arasında değerler alan, teknik etkinlik (TE) olarak tanımlanmaktadır. 10 no'lu problem I_k defa (k teknoloji seviyesinde her birim için) çözülecektir. Her doğrusal programlama (LP), ϕ ve λ vektörlerini elde etmektedir. ϕ vektörü, i'inci firma için teknik etkinliği gösterirken, λ vektörü, (etkinsiz) i'inci firmaların eşleşmesine (*peers*) göre bilgi parametresi göstermektedir (Battese vd., 2004).

Metafrontier (Sınır Ötesi) Fonksiyon

DEA temelli metafrontier fonksiyonu, bütün üretim birimleri için kombine edilmiş veriler bazında bütün teknoloji seviyelerinde oluşturul-

maktadır. Toplam $I = \sum_k I_k$ firması (k grubu içinde yer alan firmaların toplamı) olduğu için, 10 no'lu doğrusal programla modeli tekrar yeni girdi ve çıktı vektörleriyle bütün üretim birimlerine çözümlenmelidir (Tauer & Lorkipanidze, 1999). Buna göre:

$$\begin{aligned} \max_{\phi^*, \lambda^*} \quad & \phi^*, \\ \text{s.t:} \quad & -\phi^* y_i^* + Y^* \lambda^* \geq 0, \\ & x_i - X^* \lambda^* \geq 0 \\ & \lambda^* \geq 0 \end{aligned} \tag{11}$$

Burada

y_i , i'inci firma için çıktı miktarındaki $M \times 1$ vektörü

x_i , i'inci firma için girdi miktarındaki $N \times 1$ vektörü

Y^* , bütün I firmaları için olan $M \times I$ çıktı matrisi

X^* , bütün I firmaları için olan $N \times I$ girdi matrisi

λ^* , ağırlıkların bir $I \times 1$ vektörü

ϕ^* bir skaldır.

11 no'lu modelin çözümü, bütün birimlerin verileri kullanarak, bütün teknoloji seviyelerinde, her birimin metafrontier fonksiyonuna göre teknik etkinliğini elde etmektedir. Burada ϕ^* 'ın ϕ 'dan büyük olmadığı açıktır. Bunun anlamı, her teknoloji seviyesinde, sınır fonksiyonu kullanımı, metafrontier fonksiyonu kullanımına göre birimleri daha etkin kılmaktadır.

Girdi-yönlü teknoloji açığı oranı T^k ve T^* teknolojilerinden oluşan girdi mesafe fonksiyonları kullanılarak tanımlanmaktadır.

$$TGR_i^k(x, y) = D_i^k(x, y) / D_i^*(x, y) = E_i^*(x, y) / E_i^k(x, y) \tag{12}$$

Buna göre her bir grubun teknoloji açığı oranı, metafrontier teknik etkinliğin grup teknik etkinliğe bölünerek elde edilir. Metafrontier teknik etkinlik skorları, grup teknik etkinlik skorlarından yüksek olmadıklarına göre, teknoloji açığı oranı sıfır ve bir arasında rakamlar alabilmektedir.

Çalışmanın Bulguları

Bu çalışmada, Asya ve Avrupa ülkelerinin 2017 yılında tarım sektöründeki teknik etkinlik ve teknolojik farklılıklara bakılmıştır. Buna göre, gerekli olan veriler, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Dünya Bankası veri tabanlarından elde edilmiştir. Çalışmada tek çıktı olarak tarım sektörünün katma değeri kullanılmıştır. Girdi değişkenleri olarak, tarım sektöründe çalışan emek gücü, tarım sermaye stoku, kullanılan tarımsal alanlar, kullanılan zirai ilaçlar ve kullanılan gübre kullanılmıştır. Çalışmada, bütün ülkeler açısından bütünlük sağlamak için, tarım sektörü olarak sadece zirai ürünler ele alınmış ve tarım sektöründeki diğer alt sektörler analiz dışı bırakılmıştır.

Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) sınıflandırılmasına göre, toplam 46 Avrupa ülkesi ve 52 Asya ülkesi bulunmaktadır. Bu bağlamda bu ülkelerin verileri taranmış ve veri setleri oluşturulmuştur. Ancak örneklem büyüklüğünü belirlemek için Cochran formülü kullanılmıştır. Buna göre örneklem büyüklüğü Avrupa ülkelerinde 41 ve Asya ülkelerinde 45 olarak belirlenmiştir. Ancak bu ülkelerden bazılarının eksik ve ya hatalı verilere sahip oldukları için, o ülkeler analiz dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla toplam 34 Asya ülkesi ve 35 Avrupa ülkesi analize dahil edilmiştir. Çalışmada, DEAP 2.1 ve Excel 2010 programları kullanılarak, ölçeğe göre sabit getiri varsayımıyla (CRS) girdi yönlü bir model tahmin edilmiştir.

İki grup ülkenin ortalama teknik etkinlik ve teknoloji açığı oranları tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Ülke Gruplarının Ortalama Teknik Etkinlik ve Teknoloji Açığı Oranları

Ülke Grupları	Etkinlik	Ortalama	Minimum	Maksimum
Asya Ülkeleri	TE^k	0.760	0.179	1.000
	TE^*	0.670	0.169	1.000
	TGR	0.863	0.445	1.000
Avrupa Ülkeleri	TE^k	0.485	0.084	1.000
	TE^*	0.431	0.056	1.000
	TGR	0.787	0.309	1.000

Kaynak: Araştırma Bulguları

Tablo 1’deki sonuçlara dikkat edildiğinde, grup teknik etkinlik ortalaması Asya ülkelerinde %76 ile Avrupa ülkeleri grup teknik etkinliğine göre (%48.5) daha fazladır. Aynı şekilde metafrontier teknik etkinlik ortalaması da Asya ülkelerinde (%67) Avrupa ülkelerindeki ortalamaya kıyasla (%43.1) daha fazladır. Diğer taraftan gruplar arası teknik etkinlik skorlarının arasındaki farkın çok fazla olduğu da görülmektedir. Bunun anlama, Asya ülkeleri grup teknoloji altında maksimum çıktının ortalama %76’sını üretirken, Avrupa ülkeleri grup teknoloji altında maksimum çıktı-

nın ortalama sadece %48.5'ini üretmektedirler. Benzer şekilde, Asya ülkelerine metateknoloji altında, potansiyel çıktının ortalama %67'sini üretirken, Avrupa ülkeleri metateknoloji altında sadece potansiyel çıktının ortalama %43.1'ini üretmektedirler.

Asya ülkelerinde grup teknik etkinlik ve metafrontier teknik etkinlik minimum miktarları sırasıyla 0.179 ve 0.169 ile Sri Lanka ve Butan ülkelerine ait iken, Avrupa ülkelerinde bu rakamlar sırasıyla, 0.084 ve 0.056 Letonya ve İzlanda ülkelerine aittir.

Grup teknik etkinlik ve metafrontier teknik etkinlik maksimum skorları, Tablo 1'de de görüldüğü gibi, her iki grup ülke için 1 çıkmıştır. Aynı şekilde teknoloji açığı oranının da maksimum miktarı her bir grup için 1 olarak çıkmıştır. Bu da, ele alınan dönemde her grupta en az bir ülkenin sınır fonksiyonu zarf sınır fonksiyonuna teğet olduğu anlamına gelmektedir. Başka bir ifade ile o grupta en az bir ülkenin kullandığı grup teknolojisi, metateknoloji ile aynıdır. Teknoloji açığı oranını ortalaması Asya ülkelerinde 0.445 ile, Avrupa ülkeleri grubu ortalamasına göre (0.309) daha fazla çıkmıştır. Bu da, Avrupa ülkelerinde, o yıl, tarım sektöründeki teknoloji açığının daha fazla olduğunu göstermektedir.

Gruplar içindeki ülkelerin teknik etkinlik, metafrontier teknik etkinlik ve teknoloji açığı oranları Tablo 2 ve Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 2: *Asya Ülkeleri 2017 Tarım Sektörü Teknik Etkinlik ve Teknoloji Açığı Oranları*

Ülke	TE ^k	TE [*]	TGR
Ermenistan	0.414	0.412	0.995
Azerbeycan	0.416	0.307	0.738
Bahreyn	0.657	0.657	1.000
Bangladeş	1.000	1.000	1.000
Butan	0.252	0.169	0.671
Brunei Sultanlığı	1.000	1.000	1.000
Çin	1.000	1.000	1.000
Kıbrıs	1.000	0.447	0.447
Hindistan	1.000	1.000	1.000
Endonezya	1.000	1.000	1.000
İran (İslam Cumhuriyeti)	1.000	1.000	1.000
Irak	0.562	0.259	0.461
İsrail	0.367	0.367	1.000
Japonya	1.000	1.000	1.000
Ürdün	1.000	0.445	0.445
Kazakistan	1.000	1.000	1.000

Kuveyt	0.533	0.349	0.655
Kırgızistan	0.474	0.417	0.880
Lübnan	0.210	0.203	0.967
Malezya	1.000	1.000	1.000
Maldivler	1.000	1.000	1.000
Myanmar	0.873	0.820	0.939
Nepal	0.306	0.255	0.833
Umman	1.000	0.982	0.982
Pakistan	0.891	0.839	0.942
Kore Cumhuriyeti	1.000	1.000	1.000
Suudi Arabistan	1.000	1.000	1.000
Sri Lanka	0.179	0.175	0.978
Suriye Arap Cumhuriyeti	0.423	0.198	0.468
Tacikistan	0.307	0.189	0.616
Tayland	1.000	1.000	1.000
Türkiye	1.000	0.721	0.721
Viet Nam	1.000	1.000	1.000
Yemen	0.973	0.583	0.599
Ortalama	0.760	0.670	0.863

Kaynak: Araştırma Bulguları

Tablo 3: Avrupa Ülkeleri 2017 Tarım Sektörü Teknik Etkinlik ve Teknoloji Açığı Oranları

Ülke	TE ^k	TE*	TGR
Arnavutluk	0.244	0.169	0.693
Avusturya	0.396	0.396	1.000
Belarus	0.331	0.322	0.973
Belçika	0.299	0.134	0.448
Bosna Hersek	0.126	0.079	0.627
Hırvatistan	0.206	0.155	0.752
Çekya	0.158	0.082	0.519
Danimarka	0.506	0.474	0.937
Estonya	0.107	0.060	0.561
Finlandiya	0.321	0.145	0.452
Fransa	1.000	1.000	1.000
Almanya	0.436	0.404	0.927
Yunanistan	0.194	0.109	0.562
İzlanda	0.181	0.056	0.309

İrlanda	0.155	0.088	0.568
İtalya	1.000	1.000	1.000
Letonya	0.084	0.065	0.774
Litvanya	0.794	0.471	0.593
Lüksemburg	0.341	0.264	0.774
Malta	1.000	1.000	1.000
Karadağ	0.162	0.158	0.975
Hollanda	1.000	1.000	1.000
Kuzey Makedonya	0.190	0.148	0.779
Norveç	1.000	1.000	1.000
Polonya	1.000	0.918	0.918
Portekiz	0.301	0.284	0.944
Romanya	0.196	0.135	0.689
Rusya Federasyonu	1.000	1.000	1.000
Slovakya	0.152	0.068	0.447
Slovenya	0.417	0.391	0.938
İspanya	1.000	1.000	1.000
İsveç	0.317	0.144	0.454
İsviçre	0.373	0.351	0.941
Ukrayna	1.000	1.000	1.000
Birleşik Krallık	1.000	1.000	1.000
Ortalama	0.485	0.431	0.787

Kaynak: Araştırma Bulguları

Tablolardaki sonuçlara bakıldığında, Asya ülkelerinde, 18 ülke grup sınırını belirleyen ülkelerdir (Bu ülkelerde, teknik etkinlik 1'dir ve bu da bu ülkelerin teknik olarak etkin olduklarını göstermektedir). Türkiye'nin grup teknik etkinliği 1'e eşit olduğu için, sınır belirleyici ülkeler arasında yer almaktadır. Bu da, Türkiye'nin, grup teknolojisi altında, ele alınan üretim faktörlerinden tam olarak ve etkin bir şekilde kullandığını göstermektedir. Avrupa ülkelerinde, sadece 10 ülke teknik olarak tam etkin oldukları için, grup sınırını belirlemektedirler. Grup teknik etkinlikler Asya ülkelerinde, Avrupa ülkelerine göre daha fazla oldukları da ayrıca tablolardan görülmektedir.

Zarf sınır fonksiyonu etkinliklerine bakıldığında, Asya ülkelerinde toplam 14 ülke ve Avrupa ülkelerinde toplam 9 ülke bu sınırı belirleyen ülkeler olarak görülmektedir. Benzer şekilde bu ülkelerin metafrontier teknik etkinlikleri 1'e eşittir ve bu da bu ülkelerde hangi grup ülkede olduklarına bakılmaksızın, bütün ele alınan ülkeler içinde teknik olarak etkin olduklarına işaret etmektedir. Türkiye'nin metafrontier teknik etkinliği 0.721 çık-

mıştır ve bu da bütün ülkeler içinde sadece %72.1 kadar faktörlerden etkin olarak kullandığını göstermektedir. Başka bir ifade ile teknoloji kümesi altında (Metateknoloji) tarım sektörü üretimin sadece %72.1'ini üretebilmektedir. Burada Türkiye'nin grup teknoloji altında tam etkin çalıştığını ve metateknoloji altında etkinliğinin düşmesi görülmektedir.

Tablo 2 ve 3'teki teknoloji açığı oranlarına bakıldığında, bu oranın maksimum 1'e eşit olduğu ülkeler görülmektedir. Bu da o ülkelerde sınır fonksiyonun, sınır ötesi (Metafrontier) fonksiyonuna teğet olduğunu ve dolayısıyla o ülkelerde teknoloji açığının olmadığına işaret etmektedir. Buna göre, Asya ülkelerinde, 16 ülke ve Avrupa ülkelerinde toplam 10 ülkede teknoloji açığının olmadığı görülmektedir. Başka bir ifade ile bu ülkelerin, metateknolojiye ulaşabilme potansiyeline sahip oldukları görülmektedir. Bu da gerek grup teknolojisi kullanarak gerekse de metateknoloji kullanarak aynı miktarda potansiyel ürüne ulaşabilecekleri anlamına gelmektedir. Bu durum, gruplarda, sınır ve sınır ötesi fonksiyonları belirten ülkeler açısından normal bir durumdur. Ancak, Asya ülkeleri grubunda, Bahreyn ve İsrail ve Avrupa ülkelerinde Avusturya ülkelerinde düşük etkinliklere sahip olmalarına rağmen, teknoloji açığı bu ülkelerde 1'e eşit olmuştur. Bu da bu ülkelerin potansiyel çıktıya ulaşmalarında hangi teknolojiyi kullandıklarının önemli olmadıklarını göstermektedir.

Türkiye için teknoloji açığı oranı (TGR) 0.721 çıkmıştır. Bunun anlamı, veri girdi seti ve grup teknolojisi kullanarak Türkiye'nin elde edeceği çıktı, aynı girdi seti ve metateknoloji kullanarak elde edeceği çıktının %72.1 kadardır. Başka bir ifade ile Türkiye, kendi grup teknolojisini kullanarak bütün çıktıyı üretebiliyorsa, aynı girdiler ile meta teknolojiyi kullanarak sadece çıktının %72.1'ini üretebilmektedir ve bu da kendi grup teknolojisi ve metateknoloji arasında uyumsuzluğu göstermektedir. Bu nedenle, ülkelerin hangi bölgede oldukları (Asya ve ya Avrupa bölgelerinde) kullanılan teknoloji üzerinde etkili olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Sonuç itibarıyla, bu iki grup için baskın teknoloji, Asya ülkelerinin teknolojisidir. Çünkü bu grup ülkelerde daha fazla ülkenin teknoloji açığı oranı (TGR) 1'e eşit olmuştur ve bu da bu ülkelerde teknoloji açığının olmadığını göstermektedir. Başka bir ifade ile bu ülkelerde grup teknolojisiyle elde edilen potansiyel çıktı, metateknoloji kullanarak ta elde edilebilmektedir. Günümüz dünyada da Asya ülkeleri genelde tarım ülkesi oldukları için, elde edilen sonuçlar da (birkaç ülke hariç) geçerli olmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, Asya ve Avrupa ülkeleri tarım sektöründeki teknik etkinlik modeli 2017 yılı için ele alındı. Çalışmada ülkelerin grup üretim sınırı tahmin edilerek, grup içinde ülkelerin teknik etkinliklerine bakıldı. Buradan elde edilen bulgular, grup içinde her ülkenin teknik etkinliği ile

o grupta en iyi ülkenin (teknik olarak en etkin ülke) etkinliği arasındaki açık kapatıldığında, girdiyi arttırmaksızın aynı teknolojiyle ne kadar fazla üretebildiklerini göstermektedir. Buna göre, Asya ülkeleri grubunda ortalama olarak %24 ve Avrupa grubu ülkelerinde %51.5 üretimi artırma imkanı bulunmaktadır. Gruplar açısından tarım sektöründe farklı teknolojiler kullanıldığını düşünüldüğü için grup ülkelerdeki ortalama teknik etkinlikleri kıyaslamak yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle gruplar arasındaki etkinlik ve teknolojik açığı karşılaştırmak için metafrontier yaklaşımı ele alındı. Burada da eldilen sonuçlar, her grubun teknolojisi ile metateknoloji arasındaki açık giderildiğinde, girdileri arttırmaksızın, üretimin ne kadar arttırılacağını göstermektedir. Sonuçlara göre, grup ülkelerdeki teknoloji, metateknolojiye yükselirse, Asya ülkelerinde %13.7 ve Avrupa ülkelerinde %21.3 üretimin arttırılması beklenebilir. Bu da Asya ülkelerinde teknoloji açığı oranının ortalama %86.3 olduğuna ve bu ülkelerin kullandıkları teknolojinin, metateknolojiye daha yakın oldukları ve dolayısıyla üretimdeki açığın daha az olduğunu göstermektedir. Başa bir ifade ile, bu grupta olan ülkeler mevcut teknolojiyle, metateknoloji ile üretilen çıktının, %86.3'ünü üretebilmektedirler. Ancak Avrupa ülkeleri için bu oran ortalama %78.7'dir. söz konusu oran, Avrupa ülkeleri teknolojisiyle metateknoloji arasındaki açığın daha fazla olduğunu göstermektedir. Buradaki sonuçlar tarım sektöründeki politikacılara yol göstererek, üretim tekniklerini iyileştirerek (mevcut kaynakların optimal kullanımı ve teşvik politikaları gibi), bu sektördeki üretim seviyesi arttırılabilir. Diğer taraftan, tarım sektöründeki destek politikalarının da çok önemli olduğunu ve bu politikaların yapıldığı zaman, uzun dönemde yapılan ülkelerin rekabet gücünün de arttırılmasını belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Aigner, D.J. and Chu, S.F. (1968). On Estimating the Industry Production Function. *The American Economic Review*, 58(4): 826-839.
- Aigner, D.J., Knox Lovell, C.A. and Schmidt, P. (1977). Formulation and Estimation of Stochastic Frontier Production Functions. *Journal of Econometrics*, 6: 21-37.
- Barnes, A. and Revoredo-Giha, C. (2011). A Metafrontier Analysis of Technical Efficiency of Selected European Agricultures. Scottish Agricultural College. *Land Economy Research Group Working Papers*. No. 109412.
- Battese G.E., Rao D.S.P., and O'Donnell C. (2004). A Metafrontier Production Function for Estimation of Technical Efficiencies and Technology Gaps For Firms Operating Under Different Technologies. *Journal of Productivity Analysis*, 21: 91-103.

- Battese, G.E. & Coeli, T.J. (1995). A model for Technical Inefficiency Effect in a Stochastic Frontier Production Function for Panel Data. *Journal of Empirical Economics*, 20, 325-332.
- Battese, G.E. & Coelli, T.J. (1992). Frontier Production Function Technical Efficiency and Panel Data with Application to Paddy Farmers in India. *Journal of Productivity Analysis*, 3 (1-2): 153-169.
- Battese, George E. (1991). Frontier Production Functions and Technical Efficiency: A Survey of Empirical Applications in Agricultural Economics. *UNE Business School Working Paper Series*, No. 50.
- Battese, George E. & Corra, Greg S. (1977). Estimation of A Production Frontier Model: With Application To The Pastoral Zone Of Eastern Australia. *Australian Journal of Agricultural Economics*, 21(3): 169-179.
- Battese, George E., Prasada Rao, D.S. & O'Donnell, Christopher J. (2004). A Metafrontier Production Function for Estimation of Technical Efficiencies and Technology Gaps for Firms Operating Under Different Technologies. *Journal of Productivity Analysis*, 21(1): 91-103.
- Bauer, P.W. (1990). Recent Developments in the Econometric Estimation of Frontiers. *Journal of Econometrics*, 49: 39-56.
- Carlsson, B. (1972). The Measurement of Efficiency in Production: An Application to Swedish Manufacturing Industries 1968. *The Swedish Journal of Economics*, 74(4): 468-485.
- Charnes, A., Cooper, W. & Rodes, W., (1978). Measuring the Efficiency of Decision Making Units. *European Journal of Operational Research*, 2(6): 429-444.
- Charnes, A. & Cooper, W.W. (1984). Preface to Topics in Data Envelopment Analysis. *Annals of Operations Research*, 2 (1), 59-94.
- Chen, C.C., Yu-Ying Lin, E. & Chen, P.Y. (2013). Measuring the Environmental Efficiency of Countries: A Directional Distance Function Metafrontier Approach. *Journal of Environmental Management*, 119: 134-142.
- Coelli, Timothy J. (1996). A Guide to DEAP Version 2.1: A Data Envelopment Analysis (Computer) Program. *CEPA Working Papers*. No. 8.
- Cornwell, C., Schmidt, P. & Sickles, R.C. (1990). Production Frontiers with Cross- Sectional and Time- Series Variation in Efficiency Levels. *Journal of Econometrics*, 46(1/2): 185-200.
- Cullinane, K., Wang, T., Song, D. & Ji, P (2006). The Technical Efficiency of Container Ports: Comparing Data Envelopment Analysis And Stochastic Frontier Analysis. *Transportation Research Part A*, 40 (2006): 354-374.
- Dabbagh, R., Koohi Leilan, B., Javaherian, L. & Latifi, M. (2015). Investigating the Technical Efficiency and Productivity of the Industries

- Of West Azerbaijan Province Using Parametric and Nonparametric Methods. *Quarterly Journal of parliament and Strategic*, 22(83): 305-331.
- Dadzie, Samuel K. N. and Dasmani, I. (2010). Gender difference and Farm Level Efficiency: Metafrontier Production Function Approach. *Journal of Development and Agricultural Economics*, 2(12): 441-451.
- Emami Meibodi, A. (2001). The Principles Measuring Efficiency and Productivity (Scientific-Experimental). *Institute Of Commercial Tehran Research Studies*, Bazargani Publishing, Tehran, Iran.
- Esfanjari Kenari, R. & Zibaei, M. (2013). Investigation of Technological Gap of Iranian laying Hen Industrial Units. *Journal of Economics and Agricultural Development*, 26(4), 252-260.
- Farrell, M. J. (1957). The Measurement of Productive Efficiency. *Journal of the Royal Statistical Society*, 120(3): 253-290.
- Forsand, F.R., Lovell, C.A.K. & Schmidt, P. (1980). A Survey of Frontiers Production Function and their Relationship to Efficiency Measurement. *Journal of Econometrics*, 13(1): 27-56.
- Haihassaniasl, H. (2012). *Türkiye İmalat Sanayisinde Ölçek Etkisi: Stokastik Metafrontier Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haji Rostamlou, Bahareh & Arefnia, M. (2013). The Importance of the Agricultural Sector in Economic Growth and Development. *The First National Conference on Sustainable Agriculture and Natural Resources*, Tehran, Iran.
- Jalali, A., Shirzadi, S. & Esfanjari Kenari, R. (2015). Metafrontier Analysis of Saffron Technological Gap. *Saffron Research Journal*, 4(2): 187-197.
- Kumbhakar, S.C. (1990). Production Frontiers, Panel Data, and Time Varying Technical Inefficiency. *Jornal of Econometrics*, 46(1-2): 201-212.
- Meeusen, W. & Van Den Broeck, J. (1977). Efficiency Estimation from Cobb-Douglas Production Functions with Composed Error. *International Economic Review*, 18(2): 435-444.
- Mehrabi Boshrahadi H., Villano, R. & Fleming, E. (2007). Production Relations and Technical Inefficiency in Pistachio Farming Systems in Kerman Province Of Iran. *Forests. Trees and livelihoods*, 2: 141-156.
- Mehrabi Boshrahadi, H., Villano, R. & Fleming, E. (2008). Technical Efficiency and Environmental-Technological Gaps in Wheat Production in Kerman Province Of Iran: A Meta Frontier Analysis, *Agricultural Economics*, 38(1):67-76.
- Molaie Kovarchinghale, S. (2014). *The Studying of Efficiency Difference in Agriculture Sector of Developing Countries: Metafrontier Analysis*. MA. Thesis, Tabriz Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

- Montazeri, Z., Ranjbar, H. & Sameti, M. (2015). Determining of Economic Efficiency of Industry of Iran During 1995-2010 (Metafrontier Approach). *Economic Research*, 50(2): 479-507.
- Moreira V. H. & Bravo-Ureta, B. E. (2010). Technical Efficiency and Metatechnology Ratios for Dairy Farms in Three Southern Cone Countries: A Stochastic Metafrontier Model. *Journal of Productivity Analysis*, 33: 33-45.
- O'donnell, C.J., Rao, D.S.P. & Battese, G.E. (2008). Metafrontier Frameworks for the Study of Firm-Level Efficiencies and Technology Ratio. *Empirical Economics*, 34: 231-255.
- Pitt, M. & Lee, L.F. (1981). The Measurement and Sources of Technical Inefficiency in the Indonesian Weaving Industry. *Journal of Development Economics*, 9: 43-64.
- Poorzand, F. (2013). *Technical Efficiency and Technological Gap of Corn Producers According to the Level of Agricultural Sustainability in Different Regions of Fars Province of Iran*. MA. Thesis, Shiraz University, Shiraz, Iran.
- Ranjbar H., Rajabi, M. & Ebad, F. (2011). The Effective Factors On Efficiency in the Major Sub-Sectors Of Iranian Industries During 1995-2007. *Journal Of Financial Economics (Financial Economics and Development)*, 5(13):9-24.
- Repkine, A. (2009). Telecommunications Capital Intensity and Aggregate Production Efficiency: A Meta-Frontier Analysis. *MPRA Working Paper Series*. No. 13059.
- Sabouhi Sabouni, M. & Esfanjari Kenari, R. (2014). Measuring Technological Gap Ratio of Wheat Production Using StoNED Approach to Metafrontier. *International Journal of Applied Operational Research*, 4(2): 33-42.
- Schmidt, P. & Sickles, R.C. (1984). Production Frontiers and Panel Data. *Journal of Business and Economic Statistics*, 2: 367-374.
- Schmidt, P. (1985-1986). Frontier Production Functions. *Journal of Econometric Reviews*, 4(2): 289-328.
- Tauer, L.W. & Lordkipanidze, N. (1999). Productivity of Dairy Production in Individual State. *Paper Presented at the American Agricultural Economics Association Annual Meeting*. USA.
- Timmer, C.P. (1971). Using a Probabilistic Frontier Production Function to Measure Technical Efficiency. *Journal of Political Economy*, 79: 776-794.
- Tunca, H. (2012). *Türk Tarımının OECD Ülkeleri Karşısındaki Rekabet Gücü: Endüstriyel Verimlilik Analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zibaei, M. & Jafari Sani, M. (2008). Estimating Technical Efficiency and Technology Gap Ratio in Iranian Dairy Farm, A Case Study: East

Azarbayjan , Esfehan, Tehran, Khorasan, Fars and Yazd. *Journal of Agricultural Sciences and Technology and Natural Resources*, 12(43): 315-324.

Bölüm 65

OSMANLI TOPLUMUNDA KADINLARIN HAK ARAMA SÜREÇLERİNE DAİR BAZI ÖRNEKLER: AMİD VE MARDİN MAHKEMELERİ (1650-1725)¹

Veysel GÜRHAN²

1 Bu çalışma 2017 yılında yayınlanan “18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kadın ve Hukuk: Amid Mahkemesi’nde Kadınların Hak Arama Süreçlerine Dair Bazı Değerlendirmeler” başlıklı makalenin başlık, muhteva ve kaynak açısından tekrar gözden geçirilip, Mardin mahkemesinden örnekler ile zenginleştirilerek yeniden yayına hazırlanmış halidir (Bkz. Gürhan, 2017).

2 Dr. Öğr. Üyesi , Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, veyselgurhan@artuklu.edu.tr

Giriş

İnsan, doğuştan getirilen biyolojik cinsiyet dışında sosyo-kültürel olarak belirlenen, davranış kalıplarını ve sorumluluklarını etkileyen rolleri ifade eden toplumsal cinsiyet olgusu ile karşı karşıya bulunmaktadır. Öyle ki bu roller siyasetten edebiyata kent politikalarından medyaya birçok alanda kendini göstermektedir. Toplumsal cinsiyetin etkisini gösterdiği önemli alanlardan biri de tarihtir. Zira birçok alanda olduğu gibi tarih yazımında da baskın özne olarak erkeklerin bulunduğu görülmektedir (Çakır, 2010: 44). Tarih yazımı, geçmişte yaşanan olayların eleştirel bakış açısıyla ele alınmasından çok vakanüvislik adı verilen betimleyici ve olayları olduğu gibi aktarıcı bir işleve sahip olduğundan, bu betimleme işlemi “erkek işi” olarak görülen ve erkeklerin yaşam pratiklerinden kaynaklanan savaşlar, zaferler, fetihler, kahramanlıklar ve anlaşmalar gibi konular üzerine yoğunlaşmakta ve kamusal alandaki erkek egemenliği kadının pasif bir konumda kalmasına sebebiyet vermekteydi (Açık, 2015: 38). Bu anlayışa göre kadın, tarihi olaylarda değişime sebep olan, sonucu etkileyen ya da ana akışa dair farklı bir anlatının öznesi olan bir konumda değildi (Abaoğlu, 2016: 2). Üstelik tarih yazımının kaynağı niteliğindeki anlaşmalar, kitabeler, beratlar, fermanlar ve vergi kayıtları da erkekler tarafından kaleme alınmaktaydı. Bununla birlikte kadınlar, yaşlılar ve engelli gruplar bu kaynaklarda görünür olmadıkları gibi erkekler ise vergi verdikleri ya da askeri faaliyetlere katılımları oranında dikkat alınıyorlardı.

Tarihi yazanlar genelde erkekler olunca sadece kendi yapıp ettiklerini kayda geçirmekle kalmamış, aynı zamanda erkek egemen bir dünyanın ürettiği bilgi, diğer cinsiyetin veya kesimin deneyimlerini önemsemeyerek onları görünmez kılmıştır (Çakır, 2010: 32). Bu anlayışa göre erkek, bir sosyal davranış standardı olarak (güçlü, akıllı, doğru kararlar verebilen ve cesaretli) tasvir edilmiş hatta toplumsal doğrular veya yanlışlar erkeğin yapıp ettikleri üzerinden inşa edilmiştir. Bu süreç uzunca bir süre tarihi sadece erkeklere has bir alan olarak göstermiştir. Ancak kadın hareketlerinin ortaya çıkışı ve gelişimi ile birlikte çoğu alanda olduğu gibi tarih ilminde de erkek bakış açısı sorgulanmaya başlanmıştır. Özellikle 20. yüzyılda sistematik bir alan haline gelen feminist tarih anlayışı geçmişe ait birçok kalıbı sorgulamaya başlamış ve kadınların politik, toplumsal ve tarihsel aktörler olarak görünürlüğünü tekrar biçimlendirerek yeni bir tarih okuması geliştirmiştir (bkz. Scott, 2013; Berktaş, 2003). Bu bakış açısıyla birlikte kadınların tarihi, siyasi ve toplumsal pozisyonlarını eleştiren, toplumsal cinsiyet duyarlılığına sahip yeni bir bilgi birikimi de inşa edilmiştir (Yılmaz, 2012: 62).

Erkeği özne olarak kabul eden tarih perspektifinin Osmanlı tarih yazımının ilk örneklerinde de benzer şekilde benimsendiği görülmektedir. Zira kadınlar saray merkezli inşa edilen tarihsel anlatılarda ya hiç görül-

memişler ya da Hürrem ve Kösem Sultan örneklerinde olduğu gibi sarayla ilişkili, yönetici sınıfın bir parçası, elit ve iktidar sahibi bir grup olarak tanımlanmışlardır. Bu tür anlatılarda kadın temsili iktidar üzerinde mücadele eden, tahta kavgalarında taraf olan ve türlü entrikalara başvuran, tabiri caizse tüm kötülüklerin anası şeklinde resmedilmişlerdir (Balsoy, 2015: 51). Her ne kadar bu örnekler güçlü kadın profili olarak karşımıza çıksa da Osmanlı sarayındaki kadınların tek uğraşlarının bu türden işler olduğu gibi bir algıyı da beslemektedir. Oysa valide sultanlar, sultan eşleri veya hasekiler gerek sarayda gerekse de saray dışında toplum üzerinde etkili bir pozisyona sahiptiler (Taş, 2014: 1296). Örneğin padişah eşlerinin önyak oldukları vakıflar ile inşa ettirdikleri binaların sosyal ve kültürel hayata etkileri önemsenecek derecedeydi (Bkz. Akyıldız, 2017). Bununla birlikte özellikle batılı oryantalistlerin Osmanlı kadınları ile ilgilenirken onların toplum içerisindeki konumlarından çok sarayın özel hayatını temsil eden harem dairesi ve orada süregelen yaşamla ilgilenmeleri Osmanlı kadınının görünümü tümünden farklılaştırmıştır. Bu sebeple ile tarih anlatılarında Osmanlı kadını saraydaki mahrem/özel alan ile iktidar kavgalarının ortasında görülen bir figür olarak algılanmıştır.

Sosyal tarih alanındaki çalışmaların yoğunlaşması ile kadınlar arasında çeşitli sınıfsal, kültürel ve ekonomik farklılıkların bulunduğu ve bu durumun çeşitli hiyerarşik eşitsizlikler yarattığı üzerine odaklanılmaya başlanmıştır. Padişah eşlerinden veya sarayda ikamet eden seçkin kadınlardan başka Osmanlı toplumundaki halktan/sıradan kadınların varlığı ve bu sınıfın tarihine de ilgi duyulması gerektiği anlaşılmıştır (Göçek & Baer, 2000: 48). Bu süreçte kadınların toplum içerisindeki yeri ve önemi ile ilgili birçok çalışma yapılmaya başlanmış, kadınların ailenin yeniden üretiminde oynadıkları rolleri, eşleri veya çocukları ile ilişki tarzları ve ev içi üretimdeki etkinlikleri incelenmeye başlanmıştır (Faroqhi, 2000: 9). Şehir tarih yazımının ortaya çıkıp gelişmesi ise bu türden tarih yazımının ikinci aşamasını oluşturmuştur. Arşiv belgelerinden yola çıkarak sadece siyasi olayların değil sosyal tarihin de aydınlatılabileceği bakış açısının gelişimi çoğu araştırmacıyı şehir tarihi yazımına yöneltmiştir. Bu yöneliş ile birlikte şehir tarihleri içerisinde kadınlara özel alanlar açılmıştır. Jennings'in Kayseri (1975), Peirce'nin Antep (2005) ve Tucker'in Mısır (1985) mahkeme kayıtlarını inceleyerek ortaya çıkardıkları veriler bu konuda en ciddi çalışmalar olarak görülebilir. Osmanlı *kadı sicilleri (mahkeme kayıtları)* bu çalışmaların kullandıkları kaynaklar içerisinde en önemlileridir. Mahkemelerde kadınlar huzurunda kâtiplerin kaleme aldığı mahkeme kayıtları aynı zamanda birer resmî belge niteliğindeydiler. Bu belgeler adli suçlara dair kayıtlar ile birlikte merkezden gelen emir ve fermanlar ile mahkemenin kurulduğu şehre dair resmi tutanakları, masrafları ve miras anlaşmazlıklarını da ihtiva etmekteydiler. (Gedikli, 2007: 73-96).

Bu çalışmada Diyarbakir Eyaleti'nin merkezi yani paşa sancağı olan Amid ile Mardin şehirlerine ait kadı sicilleri kullanılarak kadınların mahkemelerdeki hak arama mücadeleleri örneklendirilmeye çalışılacaktır. Bu örnekler ile Osmanlı kadınının incelediğimiz dönem içerisindeki görünümünün resmedilmesi amaçlanmaktadır. Erkek egemen toplumlarda kadınların geride çok az resmi kanıt/belge bıraktığı düşünüldüğünde kamusal alanda kadının varlığının izlerini bulmak araştırmamızı zorlaştıran en önemli unsurdur. Bununla birlikte hukuk eksenli bir bakış açısıyla kaleme alınan mahkeme kayıtlarından Osmanlı kadınlarının bazı yönlerine açıklık getirmenin birtakım dezavantajları söz konusudur. Bu belgeler insanların cinsiyetine veya sosyal sınıflarına göre tasnif edilerek kaleme alınmadığından insana ya da topluma sosyolojik bir perspektiften ziyade fıkhi/hukuki bir perspektiften bakılmaktadır (Açık, 2015: 43). Yine belgelerde davaya konu olan kişilerin toplumsal görünümeleri hakkında veriler elde etmenin zorluğu bir yana ulaşılan ipuçlarının yanlış değerlendirmelere tabi tutularak hatalı sonuçlara sebebiyet verme tehlikesi de gözden kaçırılmamalıdır.

Özel ve Kamusal Alan İkilemi

Osmanlı kadınının incelemeye çalışan birçok araştırmacının dikkatini çeken ve üzerinde yoğunlaştığı ilk şey hem bireysel hem de toplumsal faaliyetlerin sürdürüldüğü özel ve kamusal alan ikilemidir (Taş H. , 2006: 141). Özel alan herkese açık olmayan mahrem alanı temsil ederken tüm vatandaşlara açık, her türlü iletişim alanının kullanıldığı, toplumsal yaşamın bir parçası olan alan ise kamusal olarak adlandırılmış, aralarındaki ilişki ise toplumu resmetmenin olmazsa olmazı olarak görülmüştür (bkz. Habermas, 1995). Başka bir ifade ile bu iki alan arasındaki sınırların belirliliği kadınların toplumsal görünümünü ortaya çıkarmak açısından önemli bulunmuştur.

Son yapılan araştırmalarda Osmanlı toplumunda kadınlar için özel-kamusal alan ayrımının belirgin olmadığı fikri ön plana çıkmış ve bu alanlar arasındaki sınırların yeterince keskin olmadığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. Örneğin Göçek ve Baer, Smith (1990) ve Harding (1991)'in çalışmalarından esinlenerek kamusal ve özel nüfuz alanı arasında erkekler lehine bir eşitsizlik olduğunu belirtmektedirler. Onlar, toplumsal cinsiyet çözümlemesine egemen olan kamusal-özel alan ikilisinin yerine *kadınların deneyimi* gibi yeni bir kavramı önermektedirler (Göçek & Baer, 2000: 49). Buna göre kadınların çoğu zaman hane içerisinde mahrem sınırlar dahilinde yapmış oldukları işler kamusal alandaki varlığının da görünümüne delalet etmekteydi. Fay (2014: 34), bu hususu ev yaşamı ile kamu işlerinin aslında aynı mekânda yürütüldüğünü belirterek desteklemekteydi. Dolayısıyla özel ve kamusal alan arasındaki ayrımın silikleştiği ve keskin hatları olan bir sınırın mevcut olmadığı görülmektedir. Khoury de aynı duruma dikkat çekerek, özel alan olan *hane* kavramının üretim ve siyasal ittifaklar

gibi kamusal görünümlü alanları da içerdiğini ve tarihçilerin Osmanlı kadınları ile ilgili kamusal-özel alan ikilisine bakışlarının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Khoury, 2000: 105).

Bütün bu ev/hane sıkışmışlığına rağmen mahkeme kayıtları incelendiğinde Osmanlı kadınının hukuki haklarını kullanmaktan geri kalmadığını tespit etmek mümkündür. Bu tespit onların sahip oldukları haklar konusunda bilinçli olduklarını ve belli bir kültürel seviyeye eriştiklerini göstermesi açısından değerlendirilebilir (Akyüz, 2007: 79). Bununla birlikte bu durum mahkemenin toplumun hak arama veya talebi konusunda kadın veya erkek fark etmeden her iki cinse eşit yaklaştığının bir göstergesi olarak da görülebilir. Zira cinsiyetlerin hak arayışında özgür olmaları toplumun adalet mekanizmasına bakış açısını olumlu olarak etkilemektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki kadınlar yargılama süreçleri boyunca babaları, erkek kardeşleri veya oğulları gibi yeterince görünür değillerdir. Bu durum kadınların toplumun her alanında olduğu gibi mahkemede de çeşitli zorluklarla karşılaşmalarından kaynaklanmaktadır. Hem İslam hukuku hem de örfi hukuk bir taraftan çeşitli haklar ile kadınları koruma altına alırken, öte taraftan hiyerarşik olarak dizayn edilen Osmanlı toplumu kadını erkeğe kaçınılmaz bir şekilde bağımlı hale getirmektedir (Peirce, 2005: 2). Bu bağımlılığın erkeğin vefatından sonra da büyük bir sadakate dönüşerek varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Örneğin Amid’de vefat eden Sakar’ın mirası kızı Agise’ye, zevcesi Meryem’e ve validesi Kelbe’ye kalmış olmasına rağmen müteveffadan geriye kalan 15 kuruşluk borcuna eski karısı Meryem sahip çıkan tek kişi olmuştu. Meryem bu borcu ödemek için mirastan kalan mallardan 1 adet sini, 1 yorgan, 1 döşek, 1 perde, 1 keçe ve 1 top şal ile 1 sarı şal satmıştı (DŞS 316, 1a-3).

İncelediğimiz dönem itibariyle Osmanlı toplumunda kadınların mahkemelerde hukuki haklarını kullanmaları birkaç başlık altında kategorize edilebilir. Bunlardan ilki mülk edinme haklarını kullanmalarıdır. Büyük oranda mülkiyet devri veya miras yoluyla intikal eden evlerin satışı faaliyeti o dönem toplumundaki kadınların en doğal hakkıydı. İktisadi bir faaliyet olarak görülmesine rağmen mülk edinme hakkı aynı zamanda siyasi bir faaliyet olarak da değerlendirilmelidir. Zira Osmanlı gibi tarıma dayalı ve taşınmaz malların yaşamsal öneme sahip olduğu toplumlarda güç ve iktidar taşınmaz mülkleri ve bunlara bağlı gelirleri elinde tutma temeline dayanıyordu. Bu açıdan bakıldığında mülk edinme hakkı kadına iktidar anlamında da güç vermekteydi (Fay, 2014: 41). Yine de bu konunun abartıya kaçılmadan, kadının mülk edinme üzerinden tam bir iktidar elde ettiği gibi yanlış algıya kapılmadan incelenmesi gerektiğini belirtmek gerekir. Meriwether’in de ifade ettiği üzere kadının mülklere erişiminin ve mülk sahibi olabilmesinin anlamı üstünde bir anlaşma sağlanmış veya açık seçik bir görüşe ulaşılmış değildir (Meriwether, 2000: 127).

İkinci faaliyet alanı ise vakıflardır. Kadınlar, iktisadi özerk bir alan olarak değerlendirilebilecek vakıflar kurabiliyor, yönetici veya denetçi gibi görevler alabiliyordu (Tucker, 1985). Vakıf kuran kadınların çoğu *hayri* vakıflar değil *ehli* vakıflar kurmaktaydı. Bunlar fakirlerin ya da ihtiyaç sahiplerinin gelirlerinden faydalandığı vakıflar olmaktan çok gelirlerinin kurucusunun lehine kullanıldığı vakıflardı (Yediyıldız, 2012: 484). Bu vakıflar aracılığıyla kadınlar hem iktisadi özgürlüklerini kullanabiliyor hem de vakıf senedine mirasçılarının soyu tükenene kadar bu gelirleri kullanacağını yazarak tüm aileye güvence sağlıyorlardı (Fay, 2014: 35). Bu yolla hem malları yönetmek için hukuki bir koruma kazanılıyor hem de edindikleri mülklerin sonraki aile bireylerine sorunsuz kalması sağlanıyordu (Meriwether, 2000: 125-147). Çünkü miras yoluyla intikal edecek mal ve mülklerin hukuki bazı gereklilikleri vardı ve İslam hukukuna göre vakıf içerisindeki mallar mirastan sayılmadığı için paylaşım tabi tutulmuyordu (Akgündüz, 2013: 172-175). Gabriel Bear, bu avantajın kadınların lehine çok uzun sürmediği kanaatindedir. İster mirasla ister başka bir yolla kadınların elde ettiği mülklerin zamanla erkeklerin kontrolü altına geçtiğini, vakıfların gitgide erkek yöneticiler tarafından yönetilmeye başlandığını ve bu durumun kadınların iktisadi durumunu zayıflattığını belirtir (Baer, 1983: 10).

Mülk edinme ve vakıflar dışında evlenme, boşanma, miras ve velayet konularında da mahkeme kayıtlarında kadınlara sıklıkla rastlamak mümkündür. Bu davalarda kadınlar, bazen yakınları bazen de uzak akrabalarıyla veya yabancı kişiler ile de muhatap olup davalık hale gelebiliyorlardı. Toplumsal kuralların çizmiş olduğu sınırlar dahilinde davranması beklenen kadının bahsi geçen konularda giriştiği mücadeleler mahkeme kayıtlarına sıklıkla yansımaktaydı.

Amid ve Mardin Mahkemelerinden Kadınların Hak Arayışlarına Dair Bazı Örnekler

Osmanlı hukuk sistemi içerisinde adil bir yönetimin sağlanması amacıyla mahkemelere başvuru hakkının kullanılmasının önünde herhangi bir engel bulunmamaktaydı (İnalçık, 1988: 35). Kadın-erkek, Müslüman ya da gayrimüslim, esnaf veya tüccar her kesimden insan herhangi bir ayrım tabi tutulmaksızın mahkemelere başvuru hakkına sahiplerdi (Gürhan, 2017: 324). Kadınların da diğer kesimler gibi mahkemeleri kullanmalarının önünde herhangi bir sınırlama bulunmamaktaydı. Bununla birlikte kadınların mahkemede davacı veya davalı olarak erkekler kadar etkin bir rolde olmadıkları genel kanıyı oluşturmaktadır. Genelde bu konu üzerine yapılan çalışmalarda mahkemeyi kullanan kadınların sayısından ziyade toplumsal statülerini ve hangi sebepler ile mahkemeyi kullandıklarını araştırma eğilimi yaygındır. “Seçkin” diye tabir edilen zengin veya asil

kadınların yanı sıra orta ve alt sınıf kadınların mahkemeyi kullanma şekilleri de merak konusudur. Bu çalışmada seçkin veya orta-alt sınıf ayrımı yapılmadan kadınlara ait hak mücadelesi örnekleri üzerinden bir inceleme sunulacaktır. Nitekim seçkin kadınların sorunlarını çözmek için daha çok gayri resmi ilişkilerini ya da akrabalarının nüfuzunu kullanmakta olduğu bilinmektedir (Zarinebaf-Shahr, 2000: 250). Bununla birlikte orta ve alt sınıf kadınların hukuki sorunları için mahkemeye daha çok başvurdukları gözlemlenmektedir.

Şiddet Davaları:

Mahkemelerin öteden beridir en çok meşgul oldukları konu şiddet kaynaklı gelişen vakalardır. Zira şiddet kişilerin bedensel ya da ruhsal sağlığına etki eden, bireyin ya da toplumun huzurunu ve refahını etkileyen yaşamın her alanında karşımıza çıkabilen bir olgudur. Dolayısıyla hem toplum hem de bireyler üzerinde etkileri olan bu türden vakaların mahkemelere taşınmasının doğal bir sonucu olarak mahkeme kayıtları içerisinde kadınların kendilerine karşı uygulanan şiddete karşı açtıkları davalara rastlamak mümkündür. İncelediğimiz dönem içerisinde cinsiyet farkıyla temellenen bir toplumda yaşamlarını sürdüren kadınların özellikle erkek şiddetine karşı haklarını aramadaki hassasiyet dereceleri ve hukuki mücadelelerini sürdürme imkanları önemsenmelidir. Bu hususu inceleyeceğimiz birkaç örnek üzerinden somutlaştırmaya çalışacağız. Bunlardan ilki 1655 tarihinde Amid şehrinin Subaşı köyünde ikamet eden Döne binti Allahverdi adlı kadının Molla Mustafa adlı bir erkekle tartışarak fiziksel şiddete maruz kalması ve aldığı sopa darbeleri ile yaralanması neticesinde mahkemeye yaptığı başvurudur (DŞS 316: 2/1). Davacı Döne binti Allahverdi yukarıda belirtildiği üzere mekânsal olarak kentte ikamet eden değil kırsal alanda yaşayan köylü bir kadındır. Bu yönüyle mahkemede bulunma ve şikâyet süreci kentli kadınlara oranla daha fazla zorluklar barındırmaktadır. Zira kentli kadınların köydekilere göre mahkemeye ulaşabilirliği çok daha imkân dahilindedir. Ayrıca kentte yaşamının bir avantajı olarak eğitim ve kültür düzeyinin yanı sıra hak arama bilincinin de gelişmiş olması hususu köye oranla daha ihtimal dahilinde görünmektedir. Bununla birlikte mahkemeye olan mekânsal uzaklığın ötesinde köy gibi toplumsal normların bağlayıcılığının kente göre nispeten daha fazla olduğu yerlerde bu türden bir hak arama girişimi başlı başına sosyal bir itiraza işaret edebileceği gibi bir cesaret örneği olarak da görülmesi gerekir. Bu açıdan bakıldığında bu dava dikkat çekici bilgiler içermektedir.

Döne binti Allahverdi'nin herhangi birini vekil kılarak değil de bizzat kendisinin mahkemede hazır bulunması ve şikâyetini gerçekleştirmesi hakkını arama konusundaki bilinç düzeyini göstermesi açısından önemli görülmelidir. Bu açıdan bakıldığında ataerkil bir toplumda bir kadının er-

kek ya da erkekleri mahkemeye şikâyet ediyor olmasının modern literatürde “mahalle baskısı” olarak da nitelendirilebilecek bir toplumsal baskı ile karşılaşmasına sebep olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Üstelik bunu yaparken herhangi bir vekile ihtiyaç duymadan yola çıkan bir kadınla karşı karşıya bulunmaktayız. Siciller incelendiğinde Amid mahkemesinde birçok kadının mahkemeye katılmak yerine vekil kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Çoğu kadın mahkemede yine bir erkek ile görünürlük sağlamayı tercih etmektedir. Tabi burada kadınların vekil kullandıkları davaların daha çok evlenme, boşanma ve miras meselelerinde olduğunu da belirtmek gerekiyor. Miras konularının çoğu zaman aile içerisinde çözülmediği, çözilemeyecek durumlarda ise daha çok eş ve kardeşlerin vekaleti ile mahkemeye taşındığı bilinmektedir.

Kadınların mahkemeye vekil kullanmayarak gelmesi kadı huzurunda doğrudan kendini ifade etmesi olanağı sağlamaktaydı. Kişinin ağzından çıkanların doğrudan tutanağa geçirilmesi avukat kullanımının sınırlı olduğu bir yargı sürecinde önem arz etmekteydi (Peirce, 2005: 11). Dava belgeye kaydedilirken kadı tarafından özetlenmesine rağmen tanıkların ifadelerinin bire bir yazılması tercih edilmekteydi. Bu durum kadınların mahkemeye gelerek kendilerini ifade etmelerine ve haklarını aramalarına imkan vermektedir. Ayrıca fiziksel şiddet içeren davaların kadı önünde mağdur tarafından dile getirilmesi iddianın inandırıcılığını iki kat arttırmaktaydı.

Yaygın ve ciddi olarak örgütlenmiş asayiş ve güvenlik kuvvetlerinin olmadığı yerlerde kadınların mağduriyetlerini kanıtlamasının iki yolu vardı. Bunlardan birincisi bireysel başvuruydu. İslam hukukun gerektirdiği kadar şahit ile birlikte mahkemeye sunulacak başka kanıtlarla bireysel başvurunun yapılması gerekliydi. İkinci yol ise yerel mahkeme ya da güvenlik güçlerine bir şikâyetin gitmesi ve görevlilerin olayı incelemeye değer bulmasıydı. İkinci yöntem genellikle kamu düzenine karşı işlenmiş suçlarda (zina, hırsızlık, vs.) söz konusuydu. Dolayısıyla mağdur kadının iddiasını kanıtlayacak şekilde mahkemeye katılarak suçlamaları dile getirmesi inandırıcılığı artırması açısından bir tür gereklilikti. Nitekim Döne mahkemedeki ifadesinde bu yönde bir strateji kullanmış ve “*Molla Mustafa benimle kavga edip değnek ve taş ile sol böğrüm ve sağ koluma darp edip yara eylemiştir*” diyerek kadıya şikâyetinde bulunmuştur. Devamında “*hala eser-i bereye nazar olunduktan sonra sual olunmasını talep ederim*” diyerek kadıdan sorgu/soruşturma talep etmiştir. Darp işlemi sonucunda ortaya çıkan fiziksel hasarın mahkeme heyetine gösterilip tespit ettirilmesi Döne’nin iddiasını kanıtlamadaki ısrarını göstermektedir. Nihayetinde yargı işi bir süreçtir ve bu sürecin en önemli aşamalarından biri iddianızı kanıtlayacak deliller veya tanıklar bulup mahkemede kendinizi iyi şekilde ifade etmenizdir.

Döne’nin kendisine şiddet uyguladığını iddia ettiği kişinin kimliği ise

ayrıca dikkat çekicidir. Bu kişi “molla” unvanına sahip olan Mustafa bin Veys’tir. Unvanından da anlaşılacağı gibi davalı erkek sıradan biri değil, toplum içerisinde statü sahibi *molla* unvanlı bir kişidir. İsimlerin önünde bulunan unvanlar bireylerin devletle olan ilişki tarzlarını belirlemekle beraber toplum içerisinde nasıl algılandıkları hakkında da bazı veriler sunabilmektedir (Er, 2009: 371). Özellikle köy ortamında toplum tarafından saygın ve sözü geçen birine karşı iddiada bulunmak o dönem için Döne’nin girişimini daha değerli kılmaktadır.

Mahkemelerde davacıların iddialarını kanıtlamak için başvurdukları en etkili yöntemin kişilerin tanıklığına başvurmak olduğunu yukarda belirtmiştik. Zira mahkemeye katılan şahitlerin ifadeleri belgelerde açık bir şekilde kayıt altına alınmaktaydı. Yalan şahitlik yapanların tespit edilmesi durumunda ise bir daha şahitliklerine başvurulmamaktaydı (bkz. DŞS 631: 22/1). Döne’nin iddiasını kanıtlamak için de Allahverdi bin Hasan ve Seyyid Hasan bin es-Seyyid Mehmet adlı kişiler mahkemede hazır bulunarak ifade vermişlerdi. Bu kişiler “*tarih-i kitabdan bir gün önce karye-i mezburdan merhum Molla Mustafa müdde’iye-i mezbure Döne ile kavga edip değnek ve taş ile mezbur Molla Mustafa, Döne’nin sağ koluna ve sol bögürüne bizim huzurumuzda darb ve bere eyledi*” diyerek davacıyı desteklemişlerdir. İslam hukukuna uygun olarak her iki tanığında erkek olduğu ve bunlardan birinin *Seyyid* unvanlı olduğu görülmektedir.

Belgede Döne’nin Molla Mustafa ile kavgasının sebebi kaydedilmemiştir. Mahkemede gösterilen şahitlerden anlaşıldığı kadarıyla davalı ve davacı arasındaki kavga kamuya açık bir alanda cereyan etmiş, kavga sırasında sopa ve taş gibi malzemeler kullanılmıştır. Ev ortamında değil de kamusal bir mekânda olayın gerçekleşmesi bizi kavganın aile içi bir tartışmadan kaynaklanmadığı yorumuna götürmektedir. Aynı zamanda belge içerisinde Molla Mustafa ve Döne arasında kavgaya dönüşecek bir ilişki tarzının ipuçları da yoktur. Kavganın sebebini bilmek olayın anlaşılması açısından birçok konuya ışık tutabilirdi. Ancak mahkeme tutanakları davada olup biten her şeyin bire bir kaydedildiği belgeler değildi. Davaya bakan mahkeme heyetinin tüm davayı kendi süzgecinden geçirerek derleyip toparlayıp anlaşılır hale sokması neticesinde ortaya bir tür özet metin çıkarılıyordu. Bu özetleme süreci sonucunda davaya dair birçok şey kaybolmakta ve tutanaklar hukuki bir belgenin gerektirdiği şekilde resmi bir yapıya bürünmekteydi. Döne ve Molla Mustafa’nın kavga etme sebeplerinin belirtilmemesinin sebebi bundan kaynaklanıyor olsa gerektir. Sebebi ne olursa olsun bu dava incelediğimiz dönemdeki kadınların haklılıklarını kanıtlamak adına hukuki süreci nasıl yürüttüklerine dair ipuçları sunması bakımından önemlidir.

Şiddete uğradığını iddia eden kadınların mahkemelerdeki şikâyet süreçlerine dair başka bir örnek de hem cinslerinin şiddetine uğradığını id-

dia eden Emine binti Yusuf'un Mardin mahkemesine açtığı davadır. 1690 tarihinde Mardin kazasına tabi Koçhisar sakinlerinden olan Emine binti Yusuf iki kadın tarafından şiddete uğradığını iddia ederek mahkemeye başvuru yapmıştır (MŞS 248: 58/2). Emine binti Yusuf'un da vekil tayin ederek değil Döne binti Allahverdi gibi kendi şikayetini bizzat gerçekleştirerek mahkemede bulunduğu görülmektedir. Belki sadece bu iki örnek üzerinden bir genellemede bulunmak yanlış olabilir ancak şiddet kaynaklı davalarda kadınların vekil kullanmak yerine kendilerinin mahkemede bulunmayı tercih ettiklerine dair bir öngöründe bulunmak mümkün görünmektedir. Ancak bu noktada şiddet uyguladıkları iddia edilen Lali binti Maksud ve Acemiye binti Mansur adlı zimmî kadınların mahkemede kendileri yerine Acemiye'nin eşi olan Hanna tarafından temsil edildikleri görülmektedir. Hanna her iki kadının yerine de vekil olarak mahkemeye gelerek savunma yapmış ve iddiaları reddetmiştir.

İlk örneğimizdeki gibi Emine binti Yusuf'un da kendisine uygulanan şiddeti mahkemeye gelerek ayrıntısıyla kayda geçirdiği görülmektedir. Emine mahkemedeki ifadesinde Lali'nin eşi Kandis adlı zimmîde kalan üç kurşunu almak için bugün kuşluk vaktinde Kandis'in evine gittiğinde Lali ve Acemiye adlı iki kadının *kendisini dövдюüklerini, saçını yolduklarını ve yumruklarıyla ağzına vurup sol taraftan aşağı dişlerinden bir dişini çıkarıp kendisine zulüm ettiklerini* belirtmiştir. Yine benzer bir yöntem olarak Ali bin Abdullah ve Zülfo bin Mahmud adında iki de şahit göstermiştir. Ancak bu kişiler mahkemede şahitlikten vazgeçince Emine binti Yusuf'tan iddiasına dair delil istenmiş yeterli delil gösteremeyince de bu kez Lali ve Acemiye adlı kadınlara yapmadıklarına dair yemin teklif edilmiştir. Bahsi geçen kişilerin yapmadıklarına yemin etmesi üzerine davadan vazgeçilmiştir. Mahkemelerde kadınlar şahitlerin olmadığı veya iddianın kanıtlanmasının mümkün olmadığı durumlarda taraflara yemin teklif etme yoluna sıklıkla başvurulardı. Bu durum İslam muhakeme hukukunda tarafların iddiasını ispata yarayan bir delil olarak kabul edilmiştir (Gökmenoğlu, 1994: 181). Ancak davalı ya da davacı kişilerin gayrimüslim olduğu durumlarda da yemin teklif edildiği görülmektedir. 1655 tarihli başka bir davada Emirze veledi Sehak ve Mardiros veledi Sehak adlı iki gayrimüslim arasındaki alacak-verecek davasında Mardiros'a borcunu ikrar ve yemin teklif edilmiş, ancak Emirze mahkeme huzurunda Mardiros'u yeminden affettiğini belirttiğinden yemin vuku bulmamıştır (DŞS 316: 6/1). Bu dava sürecinin bize gösterdiği önemli olgulardan biri Osmanlı mahkemelerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki dava süreçlerinde hak arama anlamında bir adaletsizliğin olmadığı gerçeğidir. Zira bu davada şikâyetle bulunan kişinin Müslüman, davalı olan kişilerin ise gayrimüslim olmasına rağmen iki tarafa uygulanan hukuki usul ve yöntem anlamında bir farklılığın oluşmadığı görülmektedir.

Miras ve Alacak-Verecek Davaları:

Miras davalarının yanı sıra alacak-verecek davaları da kadınların mahkemeyi sıklıkla kullandığı konular arasındadır. Ancak aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere bu davalarda kadınların mahkemeye bizzat katılmak yerine vekil kullanmayı tercih ettikleri görülmektedir. Bu yönüyle miras ve alacak davaları şiddet kaynaklı vakalardan ayrılmaktadır. İlk örneğimiz Amid mahkemesinde 1655 tarihinde görülen Ayşe binti Durak'ın miras kaynaklı alacak-verecek davasıdır (DŞS 316: 6/2). Annesi Fatıma'nın vefatının ardından Ayşe binti Durak'a miras olarak kalanlar arasında alacakların bir kısmı da bulunmakta idi. Davalı Muradcan veledi Farankil'in vefat eden Fatıma hatuna 44 kuruş borcu bulunmakta ve Ayşe binti Durak'a miras olarak bu miktarın 20 kuruşu isabet etmekteydi. Ayşe binti Durak'ın bu borcu tahsil için eşi Mehmed Çavuş'u şahitler huzurunda vekil olarak tayin edip mahkemeye başvurduğu görülmektedir. Vekil tayin işinin iki şahit ile yapılması gerekliliği yine İslam hukuku kaynaklı bir husustur. Vekalet, bir kimsenin birine kendi adına hukukî işlem yapma yetkilendirmesi anlamına geldiği için şahitler huzurunda verilmesi gerekirdi (Aybakan, 2014: 1). Bu davada Ayşe binti Durak'ın talebi haklı görülmüş ve davalı Muradcan mahkemenin talebi üzerine 1 çift altın küpe, 1 altın yüzük ve 3 kuruş parayı borcuna karşılık vererek taraflar arasında *asla ve kat'a dava, taleb, niza' ve husumetin* kalmadığı mahkemece karara bağlanmıştır (DŞS 316: 6/2).

Kadınların miras alacak-verecek davaları ile ilgili haklarını arama girişimlerine bir örnek de Mardin mahkemesinden verilebilir. Mardin halkından Fatıma binti Ali Çelebi adlı kadın vefat eden iki kardeşi Hasan ve Hüseyin ile Nefise Hatun adındaki annesine ait Kıssis mahallesindeki evden kendisine ait olan hissenin diğer kardeşi Ömer Çelebi bin Ali Çelebi'den tahsili için yine eşini vekil olarak tayin etmiştir. Seyyid Abdo bin Teyco ve Hüseyin Çelebi'nin şهادetleriyle Seydi Çelebi bin İbrahim Çelebi eşi Fatıma'ya vekil olmuştur. Dava sonucunda kardeşinden 50 kuruş alarak sulh olmuşlardır (MŞS 252: 83/3). Vekaletlerde eşlerin daha çok tercih edildiği her iki örnekte de görülmektedir. Aynı şekilde Mardin sakinlerinden olan Verdi binti Korkis adlı gayrimüslim kadının vefat eden annesi Korkis'ten geriye kalan Kıssis mahallesindeki evdeki hissesini kardeşi Ebalhad'dan talep etmek için eşi Hanna veledi Maksi'yi vekil kıldığı da görülmektedir (MŞS 252: 81/4). Görüldüğü üzere kadınların kardeşlerine açtıkları davalarda bile eşlerini vekil kılarak mahkemeye başvurdıkları anlaşılmaktadır. Bu durum miras hususlarının aile içi sorun olarak algılanması ve parasal hadiselerin güven gerektiren hususlar olması ile ilgilidir. Zira başka örneklerde baba ya da erkek kardeşlerin de kadınlar adına mahkemelerde temsil işlevini yürüttükleri görülmektedir. Dolayısıyla miras ve alacak-verecek davalarında kadınların temsiliyet görevini daha çok aile içinde kul-

landığını ileri sürmek mümkündür.

Bazı durumlarda kadınların mahkemeye başvurmalarına rağmen miras ve borç hususlarında alacaklarını tahsil edemedikleri de görülmüştür. Örneğin Mardin'den Saliha binti Mustafa Bey adlı kadın, vekil olarak tayin ettiği eşi Ahmed bin Zeyni aracılığıyla Hızır bin Ramazan adlı şahıs hakkında şikayette bulunarak eşinden 1 çift altın bilezik değerinde 25 esedi kuruş, 1 gümüş zincir kemer değerinde 20 esedi kuruş, 1 çift altın küpe değerinde 5 esedi kuruş olmak üzere 50 esedi kuruş alacağı olduğunu beyan edip ödenmesini talep etmiştir. Hızır ise üzerindeki elbiseler dışında başka hiç parası ve malı olmadığını belirtmiş, şahitler Seyyid Mahmud bin Mol-la Hasan, Osman Çavuş bin Ömer Çavuş ve Murad bin Haydar Hızır'ın doğru söylediğini ve müflis olduğunu belirtince Saliha ve vekili Ahmed davadan men edilmiştir (MŞS 248: 54/2). Bu davada da yine bir eş vekil olarak belirlenmiştir.

Evlilik ve Boşanma ile İlgili Davalar:

Kadınların mahkemedeki hak arayışı süreçlerinde evlilik ve boşanma süreçleri ile ilgili verdikleri mücadeleler önemli yer tutmaktadır. Bilindiği üzere evlilik ve bunun neticesinde meydana gelen aile kurumu toplumun en temel birimi olarak İslam dini ve hukuku tarafından önemsenerek hassas kurallar tarafından korunmaktadır (bkz. Aydın, 1982: 1-12). İslam hukukuna göre evlenmek isteyen kişiler kendi hür iradeleri ile kararlarını verir ve mahkemeye bu durumu beyan ederlerdi. Tarafların ve şahitlerin hazır bulunması ile kadı veya görevlendirdiği başka biri tarafından nikah akdi yapılır ve bu durum mahkeme kayıtlarına yazılarak kaydedilirdi (bkz. DŞS 631: 22/2; 22/3). Nikâh akdine verilen önem ve toplum yaşamındaki rolü dolayısıyla bu akit İslam toplumunda erken dönemlerden itibaren özen gösterilerek yapıldı. Dini ve hukuki bilgiye sahip, nikâhın sıhhatini ve kontrolünü gerçekleştirebilecek bir kişinin nikâhı kıymasına özen gösterilirdi (Aydın, 1982: 2). Bu yolla aile hayatının garantiye alınmaya çalışılması kadar tarafların haklarının hukuki olarak korunması ve evlenen tarafların mağduriyetinin önlenmesi de sağlanırdı (Erdem, 2014: 26).

Nikah işleminde en önemli hususlardan biri tarafların karşılıklı irade beyanının rıza temeline dayalı olarak gerçekleşmesidir. Bu nedenle Hanefî mezhebi tarafların nikâhta bulunmasını önemsemekte ve icab ve kabulü yani tarafların birbiri ile uyumlu beyanını nikâhın rükünleri arasında kabul etmektedir (Atar, 2007: 114) Ancak diğer mezhepler bu hususta Hanefilerden ayrılarak icab ve kabul ile birlikte tarafların sıhhati, konu ve bunlara ait şartları da nikah aktinin unsurları olarak görmüş, bütün bunlardan birinin bulunmaması durumunda akitin batıl olduğunu savunmuşlardır

(Yılmaz E., 2018: 13). Dolayısıyla kadınların zorla nikahlanması hususu İslam hukukun rıza göstermediği bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönde bir örnek Mardin mahkemesinde yaşanmış ve konunun kadın tarafları mahkemede duruma itiraz ederek haklarını aramışlardır. 1689 tarihinde Fatime ve Halime adlı iki kadın mahkemeye bizzat başvurarak amcalarının oğlu olan Ali Bey veledi Receb'in kendilerini alıkoyarak ikinizden birini nikahına alacağım dediğini belirtmişlerdir. Ancak bu iki kadının mahkemeye ellerinde fetva ile geldikleri anlaşılmaktadır. Belgenin baş tarafının silik olması nedeniyle bu fetvanın nasıl elde edildiği anlaşılamamakla birlikte içeriğinde rızaları olmadıkça nikaha zorlanamayacaklarına dair bir kararın olduğu görülmektedir. Yani bu iki kadın, dini ve mezhepsel hakları olarak nikaha zorlanamayacakları hususunda bilgi ve belge sahibi durumundadır. Kadınlar bu fetvaya dayanarak nikahın engellenmesini talep etmiş ve mahkeme naibi Mevlana Ahmed de Ali Bey'i nikahtan men etmiştir (MŞS 248: 2/7). Bu iki kadının zorla evlendirilmelerine karşı haklarını arayarak başarıya ulaştıkları ve bunu yaparken hukuki bir kanıt olarak fetvaya dayandırdıkları görülmektedir.

İslam hukukunda evlenme ile ilgili belki de en dikkat çekici husus *mehir* adı verilen ve erkeğin evlenme esnasında kadına taahhüt ettiği para veya maldır (İmber, 2000: 77). İslam toplumunda kadınlara verilen en önemli haklardan biri olan mehir kadının toplumsal statüsü anlamında da önemli bir görünüm arz etmektedir (Akyüz, 2007: 85). Mehirin nasıl ödeneceği nikah sırasında tutulan kayıtlarda not edilmekteydi. Bu konuyu Şeyh Said-i Küçük mahallesinde oturan Rukiye binti Emirze ve Hüsreviye mahallesinde oturan Emine binti Bakkal Mustafa adlı Amid'de yaşayan iki kadının mahkemeye yansımış hikayeleri üzerinden somut hale getirmeye çalışırken, bazı noktalarda farklı örneklerle de desteklemeye çalışacağız. Rukiye Şeyh Said-i Küçük mahallesinde oturan Ali Ağa bin Abdullah adlı kişi ile (DŞS 592, 52/2), Emine ise Hüsreviye mahallesinde ikamet eden Hacı Ahmed Çelebi bin Abdurrahman ile bir evlilik gerçekleştirmiştir (DŞS 316, 94/1). Rukiye ve Emine'nin zevceleri ile evlilikleri İslam hukuku kurallarına göre gerçekleşmiş ve nikah akdi sırasında Rukiye 50 kuruş *mehr-i muaccel* ve 80 kuruş *mehr-i müeccel*, Emine ise 30 kuruş *mehr-i muaccel* ve 20 kuruş *mehr-i müeccel* talep etmiştir. Mehirin tamamı bir seferde ödenebileceği gibi bir kısmı peşin diğer kısmı ise daha sonra verilmek üzere iki taksitle de bölünebilmekteydi (Akyüz, 2005: 216). Taksitle ödenmesi söz konusu olduğu zaman peşin verilen kısma *mehr-i muaccel*, sonraya bırakılan kısma ise *mehr-i müeccel* ismi verilmekteydi (Cin, 1974: 259-260). Burada şu hususu belirtmek gerekir ki mehir her ne kadar İslam

hukukunda var olup sadece Müslümanlar için zorunluluk olsa da birçok gayrimüslim kadın nikahlarını kadı mahkemesine gelerek kaydettirmiş ve mehir miktarını sicillere yazdırmayı tercih etmiştir. Örneğin Minoş veledi Karabet adlı Hristiyan bir kadının evlenmek istediği Tekbos veledi Ohannes ile birlikte Müslüman mahkemesine gelerek “*bir mani’-i şer’isi yoğ ise*” ifadesini kullanarak evlenmek istediğini bildirmiştir. Mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadarıyla Minoş, eşinden 100 kuruş mehir-i muaccel ile 100 kuruş mehir-i müeccel talep etmiş ve bu istek tutanaklara kaydedilmiştir (DŞS 631, 22/3). Dolayısıyla buradan hareketle İslam hukukunun kadınlara vermiş olduğu mehir hakkından gayrimüslimlerin de faydalanmak istediklerini ve Müslüman kadınlar gibi nikah esnasında ekonomik güvence elde ederek kendilerini rahat hissetmek istediklerini düşünmek mümkündür.

İki farklı mahallede ikamet eden Rukiye ve Emine’nin evliliklerinin 1723 senesinde boşanmaya sebebiyet verecek şekilde bozulduğu görülmektedir. Ailede devamlılık esas olması ve boşanmanın toplum tarafından hoş karşılanmamasına rağmen aile içindeki huzur ve uyumu sürdürmenin imkansızlaştığı durumlarda evliliğin sona ermesi hukuki açıdan olağan bir durumdur. İslam ve dolayısıyla Osmanlı hukukunda boşanma hakkının erkeğe verilmiş olması tek taraflı boşanmaları arttırmakla birlikte bazı durumlarda kadınların mağdur hale gelmesine de sebebiyet vermektedir. Erkeğin boşanmak isteğini sözle söylemesi bile yeterli görülmüşken kadın için durum oldukça kısıtlıdır. Bununla birlikte nadir olsa da kadının boşanma hakkını kullandığına dair mahkeme kayıtlarına da rastlanmaktadır. Ancak bu haklarını kullanan kadınların maddi ve manevi birçok kayıp ile yüz yüze kaldıklarını belirtmek gerekmektedir. Bu kayıplar ister istemez kadınları mahkemelere yönlendirmiş ve mağduriyetlerini giderecek veya en az seviyeye indirgeyecek bir çaba içerisinde sokmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere boşanma hakkı kadın için hem hukuki olarak hem de toplumsal anlamda zorluklar ile doluydu. Hukuki olarak bir kadının eşinden ayrılması için izlemesi gereken üç yol vardı: Bunlardan birincisi erkeğin tek taraflı iradesini beyan ederek kadını boşaması, yani “talak” idi. İkinci yol ise kadının evlilik esnasında kendisini ekonomik anlamda garantiye alabilmesini sağlayan mehirinden vazgeçmesi neticesinde eşini ikna etmesi yani “muhâlaa” ya da “muhâlea” yöntemi idi. Üçüncü seçenek ise mahkemede kadının evliliğin devamı ile ilgili sakınca görmesi ile tarafların boşanmasına karar verdiği “tefrik” idi (Maydaer, 2007: 302).

Birinci yol olan talak ile boşanma erkeğin iradesi ve kontrolünde gerçekleşirken kadın pasif bir rolde bulunmaktaydı. Serbest kalmak/serbest bırakmak, bağından kurtulmak/bağını çözmek anlamındaki talâk kelimesi fıkıh terimi olarak nikâh akdinin bozulmasını ifade etmekteydi (Acar, 2010: 496). Talep erkekten gelmekle birlikte kadının itirazının sonuç üze-

rinde herhangi bir etkisi bulunmamaktaydı. Diğer iki yöntemin ise tahmin edileceği üzere daha çok kadınların tarafından kullanıldığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Boşanmak isteyen kadın açısından sonuca ulaşmak için diğer iki yönetime göre en uygun olanı *muhâlaa* adı verilen ve eşlerin anlaşmasına dayalı olarak gerçekleşen yöntemdir. Bu ifade İslam hukukunda kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade etmektedir (Atar, 2005: 399). Fakat bu yöntemin de kadın açısından birçok dezavantajı barındırdığını belirtmek gerekmektedir. Muhâlaanın gerçekleşmesi için çoğu zaman kadının eşini boşanmaya ikna etmesi gerekmekteydi. Bunun için ise evlilik sırasında kendisine bir hak olarak verilen ve herhangi bir olumsuz durumda iktisadi özgürlüğünü eline almasını sağlayacak olan mehirinden vazgeçmesi en kolay yolu oluşturmaktaydı. Ancak bu durum daha evliliğin başında mehir talep edilerek avantajlı konuma geçirilmek istenen kadının erkek karşısında dezavantajlı konuma getirilmesine neden olmaktaydı.

Emine ve Rukiye'nin yukarıda bahsedilen boşanma yöntemleri içerisinden muhâlaayı benimseyerek eşlerinden boşanma yoluna gittiklerini belgelerden anlıyoruz. Emine, Ahmed Çelebi bin Abdurrahman ile evliliğine son verirken mehirinin ilk taksiti olan 30 kuruşu almış, geriye kalan 20 kuruşu ise istemediğini belirtmiştir (DŞS 316, 54/1). Rukiye ise evlendiği sırada belirlenmiş olan mehirin ikinci taksiti olan 80 kuruştan vazgeçtiği gibi daha önce aldığı 50 kuruşluk ilk taksitinin 30 kuruşunu da geri vererek ancak eşini boşanmaya ikna etmeyi başarmıştır (DŞS 592, 52/2).

İslam hukukunun kadına iktisadi ve dolayısıyla sosyal özgürlük sağlaması amacıyla bir hak olarak tanıdığı mehirden boşanmak üzere vazgeçildiğini gösteren yukarıdaki örnekler incelenen dönemde boşanma eyleminin kadın için nasıl zorluklarla dolu olduğunu göstermektedir. Eşinden boşanmaya karar veren kadının ailesinden ve çevresinden göreceği toplumsal baskının yanı sıra iktisadi olarak da fedakarlıklarda bulunması istenmektedir. Bu maddi ve manevi fedakarlıklar kadın üzerinde derin yaralar açabiliyordu. Bunun bir örneğini Rukiye'nin mehirinden vazgeçerek anlaşma sağlamasına rağmen eşinden kendisini üç talak ile boşamasını talep etmesinden anlıyoruz. Mehirden vazgeçerek eşini boşanmaya ikna eden Rukiye sadece muhâlaa ile boşanması mümkünken Ali Ağa'dan kendisini üç kez "*boş ol*" ifadesi ile boşamasını talep etmekteydi. Bu şekilde boşanan çiftlerin bir daha bir araya gelme ihtimali zayıflamakta, taraflar sadece hukukun arkasından dolaşma girişimi olarak tarif edilebilecek *hülle* adı verilen kısa süreli başka bir anlaşmalı evlilik yapıp, tekrar boşanmaları koşuluyla birbirleriyle evlenebilme imkanına sahip olabilmekteydiler (Köse, 1998: 475). Rukiye'nin sağlanan anlaşmaya rağmen Ali Ağa'dan bir daha kendisine dönemeyecek şekilde boşanmayı talep etmesi bitirmeyi

düşündüğü evliliğinden kurtulmak istediğine bir işaret olarak görülebilir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki mehirinden ve nafaka talebinden feragat ediş ilerde herhangi bir şekilde eşya veya mal talebinde bulunulamayacağı anlamına gelmekteydi. Yani boşanmak isteyen kadın bütün ekonomik iddialarından vazgeçmekteydi. Nitekim 1722 senesinde mahkemeye gelen bir başka dava bu konuda güzel bir örneği oluşturmaktadır. Fatma binti Davut daha önce talak ile boşandığı eşi Ahmed bin Mahmud'da 2 kat yorgan, 1 döşek ve yastık, 1 dolap ve 1 çift perde gibi eskiden kalma eşyalarının kaldığını belirterek *“hala talep ederim”* demesine rağmen Ahmed, *“Ben Fatma'yı talak ile boşadığımda kendisi zimmetinde olan mehir, nafaka iddetinden ve eşyasından vazgeçtiğini belirtmiştir; kendisine vereceğim herhangi bir eşya yoktur”* diye cevap vermiştir (DŞS 316, 52/2).

Belirtmek gerekir ki böyle bir anlaşma ile gerçekleşen boşanma olayının hukuki olarak mahkemede kayıt altına alınması zorunluluğu yoktu. Buna rağmen bu türden davaların mahkemeye yansımalarının sebebi eşlerin ilerde çıkabilecek sorunlara karşı kendilerini garantiye alma istekleri olarak açıklanabilir. Başka bir davada karşımıza çıkan Halil Paşa mahallesinde sakin Merve binti Mustafa adlı kadının mahkemeye gelerek boşandığını kayıt altına almak istemesi bu türden bir kararlılığın göstergesi olarak görülebilir. Nitekim Merve binti Mustafa'nın eşi kendisini davanın kaydedildiği 1723 senesinden iki yıl önce yani 1721'de talakla boşamıştır. İki yıl boyunca bu durumu mahkemeye kayıt ettirme gereği duymayan Merve binti Mustafa'nın iki şahit getirerek 2 Kasım 1723 tarihinde eşinin kendisini iki sene önce boşadığını ve bu duruma Hoca Ahmed mahallesinden Numan bin Mahmud ile Dabbağhane Mahallesi sakinlerinden Al-laf İbrahim bin Mehmed'in şahit olduğunu belirtmesi ilginçtir. Şahitlerin durumu ikrarı ile birlikte Merve'nin kocası ile boşandığına ve başkası ile evlenmesine engel olunamayacağına dair bir hüccetin verilmesine karar verilmiştir (DŞS 592, 54/1). Bu bilgilerden yola çıkarak incelenen dönemde Diyarbekir'de yaşayan kadınların boşanma esnasında anlaşma sağlanmasına rağmen ilerde çıkabilecek herhangi bir soruna karşı bir tür teminat olarak konuyu mahkemeye taşıdıklarını ve boşandıklarına dair bir belgenin kendilerine verilmesini talep ettiklerini belirtmek gerekir.

Mahkemedeki işlemlerin şahitler huzurunda yapılması ise yine aynı kaygılardan kaynaklanmaktadır. Nitekim Rukiye adına mahkemede vekillik yapan Molla Ali adlı şahıs Ahmet bin Zeyneddin ve Mustafa bin Yusuf adlı kişileri boşanma davasında mahkemeye şahit olarak sunmuştur (DŞS 592, 52/2). Böylelikle boşanma durumu hem mahkeme kayıtlarına geçirilmiş hem de insanların şهادetiyle kesinleştirilmiştir. Sicillerde bu türden dava örneklerine sıkça rastlanmaktadır. Perihan binti İskender'in eski kocası Molla Süleyman'ın 1655 senesinde mahkemeye taşıdığı bir vaka bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir (DŞS 316, 9/2). Perihan daha

önce Molla Süleyman bin Ali ile evliyken 1651 senesinde mehr-i müeccel ve nafaka-i iddetinden vazgeçmiş ve taraflar helalleşme yoluyla anlaşarak muhâlaa ile boşanmışlardır. Daha sonra Perihan'ın Habib bin Osman adlı başka bir kişi ile evlilik yaptığı ve bu durumun eski koca Molla Süleyman tarafından hazmedilemediği anlaşılmaktadır. 1655 senesinde mahkemeye başvuran Molla Süleyman “*Perihan binti İskender nâm hatun taht-ı nikahında zevcem iken mezbureyi talik etmeden Habib ile akd-i nikah eylemiş*” diyerek bu nikahın iptali için dava açmıştır. Bu noktada Perihan'ın eski eşi ile ayrıldıkları sırada almış olduğu belge yeni evliliğini kurtarmıştır. Perihan boşandıkları tarihte Amid mahkemesinde kadı olan Mevlâna Uşakizade Abdurrahim Efendi'den aldığı hücceti getirerek mahkemeye sunmuştur. Hüccetteki şahitlerin hala yaşıyor ve şehirde bulunuyor olması işi daha da kolaylaştırmış şahitlerin kadının huzuruna çıkıp belgeyi doğrulaması ile eski kocanın iddialarının yersiz olduğuna ve bir daha bu kadına zevciyet davası açılmayacağına karar verilmiştir. Perihan'ın boşanma sırasındaki anlaşmaya rağmen konuyu kadı huzuruna taşınması ve şahitlerin huzurunda delil niteliğinde bir belge alması hem yeni evliliğini kurtarmış hem de kendisine çizdiği yeni yolda devam etme imkânı tanımıştır.

Nikahta olduğu gibi boşanma hususunda da irade beyanı önemlidir. Bu hususta da tarafların bazen farklı beyanlarda bulunduğu görülmektedir. Bu türden bir duruma Mardin mahkemesindeki bir davada rastlamak mümkündür. 1689 tarihinde Mardin halkından olan Receb bin Molla Mehmed kayınbabası Ömer bin Abdülaziz hakkında karısını zorla evden alarak çekip götürdüğünü iddia etmiştir. Ömer bin Abdülaziz ise Receb'in kızı Nesli'yi önce üç talak ile boşadığını sonra da kendisinin evine getirerek teslim ettiğini savunmuştur. Ayrıca kendisi kızının vekili olarak boşandıklarını ifade etmiştir (MŞS 248: 15/3). Ömer bin Abdülaziz'in ifadelerinin Osman bin Şeyh Mustafa ve Abdullah bin Yahya tarafından da şahitlik edilerek doğrulanması ile Receb davasından men olunmuş ve eşlerin boşandıkları kabul edilmiştir. Ancak Receb'in buna rağmen Nesli'ye ödemesi gereken mehr-i müeccelini vermemekte direndiği ise başka bir belgeden anlaşılmaktadır. Yine Nesli adına vekil olarak babası mahkemeye başvurarak mehr-i mücceli talep etmiş ancak araya girenlerce mehirden vazgeçilerek anlaşıkları mahkemede kayıt altına alınmıştır (MŞS 248: 18/3).

Yukarıda anlatılan süreçlerdeki kadınların boşanma konusunda belli düzeyde de olsa mahkeme süreçlerine hâkim oldukları görülmektedir. Fakat boşanma davalarında miras ve alacak davalarında olduğu gibi kadınların mahkemeye kendileri katılmak yerine çoğu zaman birer vekil tayin ettikleri görülmektedir. Bahsi geçen kadınların daha önce hikayesine değindiğimiz Döne'nin aksine köyde değil kentte yaşadıklarını belirtmek gereklidir. Kentli kadınların eğitim ve kültür seviyelerinin daha yüksek olacağı ve buna bağlı olarak hak arama hususunda daha bilinçli olmaları

beklentisine rağmen bu durumun aksine mahkemeye kendilerinin gitmeyerek vekil tayin etmeleri kadınların mahkemeye katılımlarını kentli-köylü kavramları üzerinden değil davaların niteliği bakımından bir tasnife tabi tutulabileceğini belirtmek gerekir. Zira şiddet söz konusu olduğunda mahkemeye katılım gösteren kadınların diğer hususlarda vekil kullanma eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır.

Sonuç

Osmanlıda mahkemelerin kadınlara açık olduğu ve herhangi bir sınırlama getirmediği açıktır. Mahkemede ister kendileri bizatihi gelerek hazır bulunabilecekleri gibi talep etmeleri durumunda vekil tayin ederek de temsil edildikleri de görülmüştür. Bu durumun karar vericisinin kadının kendisi olduğu kadar toplumsal ve ailesel faktörlerinde etkili olduğunu belirtilmek gerekmektedir. Kendisine karşı şiddet uygulanan bir kadının mahkemede hazır bulunması ve iddiasının ispat için çeşitli yollara başvurusu, kendisine karşı uygulanan şiddete karşı hakkını arama süreci ile ilgili ısrarının bir göstergesidir.

İncelenen örneklerde kadınların boşanmak için en çok başvurdukları yöntemin *muhâlaa* olduğunu görmek mümkündür. Bir tür karşılıklı anlaşma anlamı taşıyan bu yöntem aslında İslam hukuku tarafından kadının evlenirken herhangi bir olumsuzluk ile karşı karşıya kalması durumunda erkeğe karşı kendisini garantiye aldığı mehir adı verilen iktisadi hakkından vazgeçmesi anlamı taşımaktadır.

Boşanma davalarının mahkemeye taşınma zorunluluğu olmamasına rağmen kadınların özel olarak mahkemeye bu hadiseleri taşıyarak kaydettirdiği görülmektedir. Her ne kadar taraflar anlaşarak boşansalar da daha sonra birçok davada görüldüğü üzere erkeklerin hak iddia etmeye devam ettikleri ve boşadıkları eşlerinin evlenmelerine mâni olmaya çalıştıklarına şahit olunmaktadır. Kadınlar tarafından anlaşma sonucunda gerçekleşen boşanmalar mahkemede kayıt altına alınarak bir hüccet niteliğinde belge talep edilmekte ve daha sonra çıkabilecek sorunlara karşı bir tür kendini garantiye almak istenmektedir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri (DŞS) 631 (BOA, MŞH. ŞSC.d. 3715); 316 (BOA, MŞH. ŞSC.d. 3828); 592 (BOA, MŞH. ŞSC.d. 3789)
Mardin Şer'iyye Sicilleri (MŞS) 248 (BOA, MŞH. ŞSC.d. 6926); 252 (BOA, MŞH. ŞSC.d. 6930)

B. Araştırma Eserler

Açık, T. (2015). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Osmanlı Hukukunda

- Kadından Eşkıya Olup Olmayacağına Dair Bir Tartışma: Havva Hatun Örneği. *KAREN*, 1(1), 35-94.
- Abaoğlu, E. (2016). On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Kadın Görünürlükleri: Tarih-i Cevdet Ve Tezakir Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Acar, H. İ. (2010). Talâk. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 39, s. 496-500). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Akgündüz, A. (2013). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Akyüz, J. (2005). Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan “Mehir” Hakkında Bazı Düşünceler. *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 213-230.
- Akyüz, J. (2007). Osmanlıda Kadınların Hukuki Haklarını Kullanımı Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(6), 75-91.
- Akyıldız, A. (2017). *Haremin Padişahı Valide Sultan: Harem’de Hayat ve Teşkilat*. İstanbul.
- Atar, F. (2005). Muhâlea. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30, s. 399-402). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Atar, F. (2007). Nikâh. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 33, s. 112-117). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aybakan, B. (2014). Vekâlet. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 43, s. 1-6). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aydın, M. A. (1982). Osmanlı Hukukunda Nikah Akitleri. *Osmanlı Araştırmaları*(3).
- Aydın, M. A. (1985). *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul.
- Baer, G. (1983). Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546. *Asian and African Studies*(17), 9-27.
- Balsoy, G. (2015). Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Tarihi. *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Berktaş, F. (2003). *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Cin, H. (1974). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Çakır, S. (2010). *Osmanlı Kadın Hareketleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Er, İ. (2009). Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700). *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BAÜ SBED)*, 12(21), 368-376.
- Erdem, S. (2014). İslam Hukukuna Göre Tarafların Haklarının Korunması Açısından Nikâhta İki Şahidin Gerekliği. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*(23), 25-44.
- Faroqhi, S. (2000). 18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet. M. C. Zilfi (Edt.), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (s. 7-27). İstanbul: Tarih Vakfı.

- Fay, M. A. (2014). Kadınlar ve Vakıflar: 8. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı. M. C. Zilfi (Edt.), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (s. 28-45). İstanbul.
- Göçek, F. M., & Baer, M. D. (2000). 18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları. M. C. Zilfi (Edt.), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (s. 48-63). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Gökmenoğlu, H. T. (1994). İslam Muhakeme Usulü Hukukunda Bir İspat Vasıtası Olarak "Yemin". *Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(3), 179-195.
- Gürhan, V. (2017). 18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kadın ve Hukuk: Amid Mahkemesi'nde Kadınların Hak Arama Süreçlerine Dair Bazı Değerlendirmeler. *İTOBLAD*, 6(3), 1644-1664.
- Gürhan, V. (2017, Aralık). Kadınların Divân-ı Hümâyûn'a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbakir Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre). *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 10(32), 323-347.
- Gedikli, F. (2007). Şer'îye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar. *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları-Tespitler-Problemler-Teklifler* (s. 73-96). İstanbul: İSAM.
- Habermas, J. (1995). Kamusal Alan: Ansiklopedik Bir Makale. *Birikim*(70).
- Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking From Women's Lives*. Ithaca.
- İmber, C. (2000). Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behçetü'l Fetâvâsında Mehir. M. C. Zilfi (Edt.), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (s. 77). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalçık, H. (1988). Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar. *Osmanlı Araştırmaları*, 33-54.
- Jennings, R. C. (1975). Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records- The Sharia Court of Anatolian Kayseri. *JESHO*(18), 53-114.
- Köse, S. (1998). Hülle. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 18, s. 475-477). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Khouri, D. R. (2000). Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında Mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekânda Musullu Kadınlar. M. C. Zilfi (Edt.), *Modernleşme Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (s. 103-124). İstanbul.
- Maydaer, S. (2007). Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'îye Sicillerine Göre). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 299-320.
- Meriwether, M. L. (2000). Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne: Halep, 1770-1840. M. C. (Edt.), *Modernleşme Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (s. 125-147). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Peirce, L. (2005). *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab*

- Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Scott, J. W. (2013). *Feminist Tarihin Peşinde*. İstanbul: BGST Yayınevi.
- Smith, D. (1990). *The Conceptual Practices of Power: A Feminist Sociology of Knowledge*. Boston: Northeastern University Press.
- Taş, H. (2006). *XVI. Yüzyılda Ankara*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taş, M. (2014). Saray Kadınlarının Osmanlı Devlet Yönetiminde Çeşitli İşlevleri. *Electronic Turkish Studies*, 9(10), 1293-1312.
- Tucker, J. E. (1985). *Women in Nineteenth-Century Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yılmaz, E. (2018). *İslâm Hukukunda Nikâh Akdi ve Şartın Nikâh Akdine Etkisi*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, İ. (2012). Osmanlı Kadın Tarihine Dair Bir Kaç Not. *Kadın Araştırmaları Dergisi*(10), 61-81.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 42, s. 479-486). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Zarinebaf-Shahr, F. (2000). Osmanlı Kadınları ve 18. Yüzyılda Adalet Arama Geleneği. M. C. Zilfi (Edt.), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (s. 250-260). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bölüm 66

**TÜRKİYE’DE KAMUSAL SOSYAL HİZMETİN
TEMELLERİ: SOSYAL HİZMET ENSTİTÜSÜ,
SOSYAL HİZMET AKADEMİSİ, SOSYAL
HİZMETLER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ**

Yasin AKYILDIZ¹

¹ Öğr. Gör. Dr. Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Meslek Yüksekokulu, Sosyal Güvenlik Programı, syakyildiz@gmail.com

Giriş

Türkiye’de sosyal hizmetlerin devlet eliyle yürütülmesi ve bu görevin yerine getirilmesi için gerekli örgütsel yapılanmaların oluşturulması 1950’li ve 1960’lı yıllara rastlamaktadır. İmparatorluk bakiyesi uygulamalar ile yerel yönetimler eliyle yürütülen sosyal hizmet uygulamalarının dışında, Türkiye’de sosyal hizmetlerin çağdaş devlet anlayışıyla yürütülmesi dönemin toplumsal ve siyasi gelişimlerinin etkisiyle şekillenmiştir. Dünyada özellikle 1. ve 2. Dünya savaşının Batılı ülke toplumlarında meydana getirdiği sosyo-ekonomik düzeydeki olumsuzluklar, İngiltere, Almanya ve A.B.D. gibi ülkelerde sosyal güvenlik tedbirlerinin alınmasını ve uluslararası sosyal güvenlik sözleşmelerinin yapılmasını elzem kılmıştır. Dünyada ortaya çıkan demokratikleşme, sosyal devlet ve sosyal refah söylemlerinin Türkiye’ye yansması, 1946 yılında çok partili hayata geçişi sağlamış ve ülkenin içinde bulunduğu durum itibarıyla 1950’li yıllarda, sosyal hizmetler alanında gerekli adımların, siyasi irade tarafından, atılmasını sağlamıştır. Yurt genelinde örgütlenmemiş ve sivil inisiyatifler tarafından yürütülen bir takım cemiyet, dernek ve vakıf gibi örgütlenmelerin ülkedeki, gerek yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundaki ve gerekse de 1950-1960 dönemindeki, yoksulluğun ortadan kaldırılmasında yetersiz kalması, örgütlü, sürdürülebilir, hak temelli, objektif kriterlere dayanan, eğitimli personeller aracılığıyla yürütülen sosyal hizmet uygulamalarının gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada çağın gereklerine uygun sosyal hizmet uygulamalarının örgütsel, eğitsel, mesleki ve bilimsel temele dayanması gerektiği belirtilmektedir. Belirtilen bağlamda Türkiye’de sosyal hizmet örgütlenmesinin temelinde yatan yasal, örgütsel çerçeve, Sosyal Hizmetler Enstitüsü, Sosyal Hizmetler Akademisi ve Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü’nün kuruluşu, misyonu ve görevleri, dönemin toplumsal koşulları, göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

1. Sosyal Hizmet Bilimi ve Mesleği

Sosyal hizmet bilimi ve mesleği sosyal sorunların çözülmesi için ortaya koyulan her türlü faaliyeti içerir. Bu düzeyde sosyal hizmeti tanımlamak toplumsal ve sosyal bir varlık olan bireyin bireysel, sosyal ve toplumsal düzeyde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Sosyal hizmet alanı toplumun bütün kesimlerini kapsayan ve sosyal sorunların çözülmesi adına yaşlı, engelli, yoksul, madde bağımlısı, evsiz, şiddet mağduru kadın, ihmal istismar edilmiş çocuk vb. kapsamaktadır. Mesleki uygulamaların temel amacı sosyal işlevselliği azalmış bireylerin potansiyellerini kullanabilir hale getirmek ve bireylerin güçlü yönlerinin farkına varmalarını, çevreyle etkileşime girerek yeniden işlevsel hale gelmelerini sağlamaktır. Sosyal politikaların geliştirilmesi bağlamında toplumda var olan sistemlerin, bireylere sunmuş olduğu fırsatların, erişilebilirliğinin sağlanması,

hizmetlerin geliştirilmesi, bilimsel bilgi temelinde mesleki profesyonellik düzeyinde oluşturulması hedeflenmektedir. Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliği (IASSW) ve Uluslararası Sosyal Çalışmacılar Federasyonu (IFSW) 2014 yılında sosyal hizmetin küresel düzeyde ortak bir tanımını yapmıştır. Bu tanıma göre;

“Sosyal hizmet, sosyal değişme ve kalkınmayı, sosyal içermeyi, insanların güçlendirilmesi ve özgürleşmesini hedefleyen uygulama temelli bir meslek ve akademik bir disiplindir. Sosyal adalet, insan hakları, ortak sorumluluk ve farklılıklara saygı sosyal hizmet için temeldir. Sosyal hizmet mesleği, insan ve toplum bilimleri ve yerel bilgiden oluşan eklektik bilgi temeli aracılığıyla insan refahını iyileştirmek için bireyleri ve sistemleri bir araya getirir.” (www.ifsw.org).

Sosyal hizmet belirtilen amaçları gerçekleştirmek amacıyla birey, grup ve toplum temelinde müdahale alanına sahiptir.

Sosyal hizmetin mikro müdahale alanını bireysel sorunlar oluşturmaktadır. Bu alanda sosyal çalışmacılar sosyal vaka çalışması sürecinde bireylerin karşılaşmış oldukları ve üstesinden gelemedikleri sorunların çözülmesi için danışmanlık, eğitim, istihdam, barınma, sağlık, yardım vb. konularda destek sağlamaktadır. Barker (2004: 142)’ a göre; desteğin başarılı bir şekilde verilebilmesi için hizmetlerin planlanması, planlanan hizmetlerin kaynaklarının nerelerden elde edileceğine dair araştırmaların yapılması, araştırma sonucunda hizmetlerin müracaatçının ihtiyaçları doğrultusunda aktarılması ve bireyin yaşamında ne türden değişiklikler meydana geldiğinin izlenmesi gerekmektedir.

Sosyal hizmetin mezo müdahale alanını grup düzeyindeki uygulamalar oluşturmaktadır. Bu düzeydeki sosyal hizmet müdahaleleri kişiler arasındaki ilişkiler üzerine odaklanmaktadır. Birey başta aile olmak üzere, arkadaşlık, eğitim, sportif, oyun, meslek vb. çeşitli grupların birer üyesi olabilmektedir. Grup üyelerinin düşünüş biçimi, yaşam alışkanlıkları, grup normları bireyler üzerinde olumlu veya olumsuz yönde davranışları etkileme niteliğine sahiptir. Sosyal hizmet mesleğinde grup düzeyindeki bir çalışma sosyal sorun yaşayan bireyin, grup faaliyetleri aracılığıyla, entelektüel, duygusal ve sosyal gelişimlerini kolaylaştırmakla ilgilenir. Farklı düzeylerde ortaya çıkan sosyal sorun yaşayan bireylerin deneyimlerini birbirleriyle paylaşımlarına yönelik sosyalizasyon geliştirici, deneyim artırıcı, boş zaman uğraşı faaliyetlerini içeren uygulamaları kapsamaktadır (Zastrow, 2010: 11).

Sosyal hizmetin makro müdahale alanını örgüt, topluluk, devlet ve tüm toplumla olan uygulamaları kapsamaktadır. Bu düzeyde uygulamalar daha çok toplumun ihtiyacı olan örgütsel yapılanmalar, sosyal politikalar, topluluk geliştirici faaliyetler, yönetsel süreçler, fon kaynaklarının sağlanması, yasal iyileştirmeler, dezavantajlı kesimlerin savunuculuğu,

politikaların değerlendirilmesi gibi süreçleri içermektedir (Sheafor, Horejsi, 2012:28). Makro düzeydeki sosyal hizmet müdahale alanlarının etkisi toplumun genelinin faydasına katkı sağladığı için daha çok sistemler üzerinde çalışmayı gerekli kılmaktadır. Belirtilen bağlamda bir toplum içinde var olan yasal, kültürel, sosyal ve örgütsel kapsamdaki kaynaklara yönelik sistem düzeyindeki aksaklıkların giderilmesi hedeflenmekte olup sistemin bireylerin yaşam standartlarına yaptığı katkının olumlu düzeye getirilmesi hedeflenmektedir.

Sosyal Hizmetin her bir düzeydeki müdahale yöntemlerinin uygulanmasındaki temel amaç toplum içinde ortaya çıkan çeşitli düzeylerdeki sosyal sorunların çözümü kavuşturulmasıdır. Bu uygulamaların hedefine ulaşabilmesi için bilimsel bir bilgi birikimine ve mesleki uzmanlaşmaya gerek vardır. İnsanın biyo-psiko-sosyal bir varlık olması, insan sorunlarının da bu kaynaktan beslenmesine neden olmaktadır. Sosyal hizmet uygulamalarının başarısı sorunların bütüncül bağlamda değerlendirilmesinden geçmektedir. Belirtilen bağlamda sosyal hizmetin bilimsel temeli de bu kaynaklardan beslenen multidisipliner bir bilgidir. Sosyal hizmetin bu düzeyde ilişkili olduğu bilim dalları sırasıyla sosyoloji, psikoloji ve hukuktur.

Sosyoloji, toplumsal ve örgütsel yapı, yaşam biçimi, üretim kaynakları, sosyal sorunların kaynağı, demografik yapı, sınıf ve tabakalaşma sistemleri gibi bileşenlere ait bilgilerin elde edilmesinde sosyal hizmete daha çok makro düzeydeki uygulamalarda veri sağlamaktadır. Psikoloji, bireyin gelişimsel, davranışsal, bilişsel yapısı, stres kaynakları, ruh sağlığı vb. alanlara ait bilgilerin elde edilmesinde sosyal hizmetin mikro düzeydeki uygulamalarında kaynak sağlayıcıdır. Hukuk ise daha çok yasal düzeyde bireylerin haklarının korunma durumu, dezavantajlı kesimlerin kanunlar önündeki temsil düzeyi, yasaların hak mefhumunu yeterince karşılayıp karşılamadığının belirlenmesi bağlamında sosyal hizmet uygulamasında değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Üç temel bilimin yanı sıra, sosyal politika, işletme, antropoloji, ekonomi vb. bilim dallarıyla da bilgi alış veriş içinde dir.

Sosyal Hizmet bilgisi belirtilen bağlamda eklektik bilgidir. Bu bilgi sosyal hizmetin hem farklı bilim dallarından yararlanmasını hem de müdahalenin kapsamına göre içerik değiştiren bir bilgi kümesini ifade eder. Her bir olgu sosyal hizmette yeni bir bilginin oluşturulmasını sağlamaktadır. Belirtilen bağlamda sosyal hizmet bilgisi ile uygulama bilgisi birbirini destekleyen, uygulamanın bilimsel bilgiyi birikimsel düzeye taşıdığı, birikimsel sosyal hizmet bilgisinin de mesleki uygulamalarda çözümü oluşturma bağlamında kolaylık sağladığı ifade edilebilir.

1.1. Sosyal Hizmet ve Kurumsal İlişki

Bir toplum içindeki bireylerin ortak ve temel ihtiyaçlarının (beslenme, barınma, korunma, hukuk, adalet, vb.) karşılanması amacıyla insanlar

arasındaki sosyal ilişkilerin ortaya koyduğu yerleşik davranış kalıplarının hepsi temel toplumsal kurumları ortaya çıkarır. Dolayısıyla kurumlar, kurallar bütünüdür ifade etmektedir. Toplumun temel kurumları arasında aile, ekonomi, siyaset, din, eğitim yer almaktadır. Bu kurumlar toplumda hâkim olan değer ve normlara göre şekillenmekte ve toplumun ortak bir malı olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumsal yapıdaki farklılıklar kurumların da bir toplum içinde işlevsel olarak farklı düzeylerde yapılanmalarına neden olmaktadır. Kurumların işlevlerini yerine getirebilmeleri için örgütlere ihtiyaç vardır. Belirtilen bağlamda örgütler kurumların hayat kazandıkları merkezler olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumun değerleri, ihtiyaçları, siyasi, ekonomik, dini kurumlarına ait kurallar bütünü ancak işlevsel olarak görev yapan örgütsel yapılanmalarla içerik kazanmakta ve toplumsal dinamizmi oluşturmaktadır.

Örgütler insanların belirli bir alanda iş yapmasını ve sosyal, ekonomik amaçların yerine getirilmesini sağlayan, bireyler tarafından oluşturulan, topluluklardır. Bir örgütün işleyişi, bir araya gelen her bir insanın, örgüte karşı görevlerini yerine getirmesiyle mümkündür. Belirtilen bağlamda örgütün her bir birimi belirli bir fonksiyonu yerine getiren işlevsel bir yapıya sahiptir. İnsanların bir toplum içinde bir örgütü oluşturma nedenleri çok farklı olmakla birlikte örgütün kurulmasının temelinde yatan faktör belirli bir ihtiyacın karşılanmasıdır. Belirtilen düzeyde bir toplumda var olan kurumsal düzeyde ortaya çıkan örgütler o toplumun temel yapısıyla ilgili bilgi vermektedir (Topal, Atay,2015: 9).

Sosyal hizmet en genel ifadesiyle, birey, grup ve toplum düzeyinde beliren sosyal sorunları çözüme kavuşturmak amacıyla, mesleki ve bilimsel faaliyetlerde bulunan bir çalışma alanı olarak tanımlanabilir. Belirtilen bağlamda sosyal hizmet örgütlerinin ortaya çıkış nedeni olarak da sosyal sorunların çözülmesine, toplumda refah sistemlerinin oluşturulmasına ve insanların bugününün ve yarınlarının güvenle inşa edilmesine destek sağlayan birimler olarak değerlendirmek mümkündür. Sosyal hizmet örgütlerinin ortaya çıkışı dönemin toplumsal yapısıyla sıkı bir ilişki içindedir. Sosyal hizmetin meslek olarak ortaya çıkma süreci Kut (1988: 8-9)'a göre;

“Sosyal hizmet’ in bir meslek olarak sosyal refah sistemi içinde yer alması, zaman açısından sosyal refah kurumunun gelişmesinden daha sonra gerçekleşmiştir. Belki de böyle bir mesleğe ihtiyaç duyulması refah sistemi içinde yer alan hizmetlerin belli bir gelişme aşamasında mekanik düzenlemelerden çok insancıl değerlerin giderek önem kazanması, hizmetlerin amacına ulaşabilmesi için bir takım bilgi, beceri ve davranışların gerekliliğini zorunlu kılmıştır. Sosyal hizmet mesleği, bu sistem içinde sorumlu çeşitli meslek ve disiplinlerin ihtisas alanları dışında kalan faaliyetlerin yerine getirilmesi için duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak yorumlanabilir.”

Sosyal hizmet mesleğinin işlevsel hale gelmesi, ancak hizmet kurumları içinde yürütülmesiyle mümkündür. Sosyal hizmet uygulamaları örgütsel bir yapılanma sürecinde ortaya koyulduğu zaman bir anlam kazanmaktadır. Sosyal hizmetin mesleki niteliği belirli bir örgütsel çerçevede denetlenebilme özelliğine sahiptir. Örgütsel yapılanmanın olmadığı bir mesleki uygulamanın denetlenebilme özelliği de bulunmamaktadır. Belirtilen bağlamda denetim örgüt içinde var olan mekanizmalarla gerçekleştirilmektedir. Toplumsal karmaşıklıklaşmanın artması ve geleneksel sosyal yapıların zayıflaması nedeniyle de sosyal hizmetlerin örgütsel ve sürdürülebilir bir yapılanmaya ihtiyacı bulunmaktadır. Bu yapı içinde en önemli aktör sosyal çalışmacıdır. Sosyal çalışmacı günümüzde ancak özel veya kamusal bir örgüt içinde mesleki faaliyetlerini yürütebilmektedir. Bu düzeyde örgüt sosyal çalışmacının uygulamalarında destek sağlayan bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu destek mesleki uygulamalarda sosyal çalışmacıya güven sağlamak ve toplumsal etkinlik alanında, örgütsel düzeyde, mesleki uygulamanın sınırlarını çizmektedir (Kongar,1972: 64).

Sosyal hizmet örgütlerinin temel işlevleri arasında;

- Toplumda yaşayan dezavantajlı kesimlerin sorunlarına çözüm üretmesi,
- Hizmetlerin sürdürülebilir bir düzeyde plan ve program çerçevesinde devamlılığının sağlanması,
- Hizmetlerin uygulanabilmesi amacıyla oluşturulan yapıların örgüt içi ilişkileri, politikaları ve meslek elemanlarının rollerini etkilemesi,
- Toplumsal değişimlere karşı örgütün yeni işlevlere sahip olması,
- Örgüt içinde görev yapan sosyal çalışmacıların örgüt politikalarına bağlı olması,
- Örgütsel, kültürel ve mesleki değerlere bağlı olarak hizmet sunumunun gerçekleştirilmesi yer almaktadır (Perlman, 1957: 40-52; Aktaran: Kongar, 1972: 64-65).

Her bir örgütte olduğu gibi sosyal hizmet örgütlerinin de faaliyetlerine devam edebilmesi için maddi kaynaklara gereksinimi bulunmaktadır. Kurum ve personel giderlerinin karşılanması, hizmetlerin geliştirilmesi, yeni politikaların hayata geçirilmesi gibi süreçler ilk eden yeterli düzeyde maddi kaynaklı gereksinimlere ihtiyacı ortaya koymaktadır. Kamu kurumlarında devlet bütçesinden ayrılan paylarla bu ihtiyaç giderilmektedir. Sosyal hizmet örgütlerinin işlevlerinin yerine getirebilmesine etki eden diğer bir faktör de meslek elemanlarının örgüt politikaları ile uygulamaya koyulan işlevlere uygun mesleki sunumları gerçekleştirebilmesidir (Altındağ, 2011: 8-17).

Sosyal hizmet örgütlerinde belirlenmesi gereken hususlar arasında;

- Her bir kamusal sosyal hizmet örgütünün bürokratik bir yapısı vardır. Bürokratik yapı içerisinde oluşan hiyerarşik düzen ve sınırlılıklar sosyal çalışmacıları ve hizmet alan kesimleri engelleyebilmektedir. Bu durum birey odaklı müdahaleleri sınırlandırabilmektedir. Belirtilen bağlamda kamu sosyal hizmet örgütlerinin hizmet uygulamalarında talebe uygun esnek yapılanmaların oluşturulması gerekmektedir.

- Sosyal hizmet örgütünün sosyal hizmet alanlarından hangisi üzerine odaklandığı, neyin değişime tabi tutulacağı, zorluklarla başa çıkma yöntemlerinin neler olduğu, belirli bir döneme ait sosyal hizmet uygulamalarının maliyetinin ne olacağı belirlenmelidir.

- Sosyal sorunun nereden kaynaklandığı, kurumda karar alma organlarının kimler olduğu, uygulamaların zamansal boyutunun ne olacağı, yapılan sosyal hizmet uygulamalarıyla, merkezi hükümet tarafından uygulanan sosyal refah politikaları arasındaki uyumluluk düzeyi, kurumun gerek hizmet sunumunu gerçekleştirdiği kesimlere ve gerekse de hizmet içi eğitime olan katkısı, önemli görülmektedir (Kut, 1988: 75-80).

Belirtilen hususlar bir sosyal hizmet örgütünün kuruluş amacına uygun faaliyet gösterebilmesi için gerekli olan süreçleri ifade etmektedir. Öne çıkan noktaların yanı sıra kurumsal faaliyetlerin sürdürülebilmesi, ortaya çıkan yeni sosyal sorunların çözümlenebilmesi için başta eğitimli personel ihtiyacının giderilmesi gerekmektedir. Örgütsel yapılanma sosyal hizmetin uygulanabilmesini sağlarken, sunulan hizmetlerin sosyal sorunlara ait çözüme katkısı mesleki uzmanlaşmayı sağlayan eğitim kurumlarının varlığı ve mesleki eğitim almış personellerin hizmet sunumlarında görev almasıyla mümkündür.

1.2. Meslek Elemanı ve Sosyal Hizmet Eğitimi

Sosyal hizmet mesleği ve bilimi modern toplumlarda ortaya çıkan karmaşık sosyal sorunların çözümlenebilmesi için faaliyette bulunmaktadır. Belirtilen bağlamda sosyal hizmet mesleği farklılıkları içinde barındıran bir yapıya sahiptir. Sosyal çalışma farklı yaşam deneyimlerine sahip bireylerin sorunlarını bütüncül bir bakış açısıyla çözüme kavuşturmak için mesleki faaliyetlerini yürütmektedir. Modern toplumlar, göç, nüfus artışı, kentleşme, çekirdek aile, yoksulluk, işsizlik, yaşlanma, kadın ve çocuk emeği, şiddet, madde bağımlılığı, suç gibi sosyal sorunların yoğun olarak yaşandığı toplumlar olarak karakterize edilmektedir. Bu durum sosyal dokuda ortaya çıkan bireyleşme, rekabet, yalnızlık, hedonizm, sapkın davranış gibi toplumun sosyal dokusunu zedeleyen süreçlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Geleneksel yapıda var olan dini uygulamalar ve yardım severlik duygusuyla yapılan yardımlar modern toplumda ortaya çıkan sos-

yal sorunları çözüme kavuşturma bağlamında yetersiz, sürdürülebilirlikten yoksun, kişileri kapsama bakımından da sınırlıdır. Bu durum sosyal yardım ve hizmetlerde örgütlü, sürdürülebilir, devlet finansmanı ile kaynağının oluşturulduğu, bir toplum içinde yaşayan bütün bireylerin eşit şartlarda kaynaklardan yararlanabileceği ve mesleki uzmanlık çerçevesinde bireyin yaşamında olumlu değişimler sağlayıcı, dönüştürücü uygulamaların yaygınlaştırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Mesleğin ortaya çıkışı toplumsal gereksinimlere göre şekillenerek, sosyal refah uygulamaları öncesi dönemde tümüyle din adamları ve gönüllüler yardımı ile yürütülen bir uygulama alanı olarak görülürken, karmaşık sorunların toplumsal düzeni tehdit eder hale gelmesi profesyonelleşme ihtiyacını doğurmuştur. Artan (2011)' a göre bu süreç sonunda devlet, sosyal politikaların etkili bir aracı olarak, sosyal hizmetin bugünkü gelişimini sağlayan, temel işlevsel mekanizma haline gelmiştir. Devlet sosyal hizmetlerin ve sosyal çalışma mesleğinin işlevlerine ve işlerliğine sürdürülebilirlik ve yasal zemin sağlanmasında düzen getirmiş ve sosyal hizmetler devletin benimsediği politikalar arasında yer almıştır.

Devlet eliyle yürütülen sosyal hizmetler, bir meslek haline dönüşmüş ve mesleki uygulamalarda eğitimli sosyal çalışmacılar istihdam edilmeye başlanmıştır. Belirtilen bağlamda mesleğin temel hedefi, kavramsal, kuramsal ve uygulamaya yönelik mesleki bir zemin oluşturmak ve bu yol ile insan ve toplumun temel değişim dinamiklerini belirleyerek ortaya çıkan sorunları tespit etmek, açıklamak ve çözüme kavuşturmak olmuştur. Bu süreç, sosyal hizmet mesleğinin çalışma alanlarının belirlenmesini, yönteminin oluşturulmasını ve meslek personellerinin taşıması gereken niteliklerinin neler olması gerektiğini ortaya koymuştur.

Mesleki eğitimin temelleri gönüllülere verilen seminer, kurs vb. eğitimlerle atılmış ve bu tür uygulamalar giderek yaygınlaştırılmıştır. İlk sosyal hizmet eğitimi 1873 yılında, Londra'da gönüllülerin eğitilmesi amacıyla, Oktavia Hill tarafından başlatılmıştır (Kut,1988: 85). 1890 yılında Southwark' taki Kadın Üniversite Yerleşimi eğitim kursları sosyal çalışma eğitimi alanındaki ilk uygulamalar arasında yerini almıştır. İlk sosyal bilimler okulu 1903 yılında Liverpool'da kurularak, bu eğitim üniversite sistemi tarafından da tanınmıştır. 1907'de Brimingham Üniversitesi'nde diploma kursu açılmıştır (Manshardt, 1941:12-22). ABD'de hayır organizasyonları tarafından kurulan New York Hayır Cemiyeti'nin 1898-1904 yılları arasında 3 ve 8 aylık programlarla 30 meslek elemanının yetiştirilmesiyle başlamıştır. Cemiyet günümüzde Colombia Üniversitesi Sosyal Çalışma Okuluna dönüştürülmüştür. 1899 yılında Hollanda'da sosyal çalışma okulu (Institute for Social Work Training) kurulmuştur. 2 yıl süreyle eğitim veren okul teorik eğitimlerin yanı sıra uygulama derslerine de ağırlık vererek sosyal yardım ve hizmet alanında faaliyet gösteren kurum

ve kuruluşlara eğitim konusunda destek sağlamıştır. 1940'lı yıllara kadar çeşitli ülkelerde, başta Avrupa ve ABD olmak üzere Şili, Hindistan, Güney Afrika ve Mısır'da ilk sosyal hizmet okulları açılmıştır (Tufan, Koşar, 1999; Aktaran: Yolcuoğlu, 2017:147).

Bilimsel düzeyde meslek elemanı yetiştirilmesi yönünde öğrencilere temel beceri düzeyinde yerel dil bilgisi ve rapor yazma becerisi, yabancı dil, tarih, ekonomi, sosyoloji, psikoloji, antropoloji, istatistik, sağlık, kültür, sanat gibi pek çok alanda insan doğasının çeşitli yönlerine dair bilgi kazandırılmaktadır. Teorik bilgilerin yanı sıra öğrencilerin çeşitli mesleki kurumlarda staj yaparak, süpervizör eşliğinde mesleğin ayrıntılarına dair vaka düzeyinde mesleki uygulama bilgisine sahip olmaları sağlanmaktadır. Sosyal hizmetin bilgi, beceri ve değer temelinde, eklettik bilginin oluşturulması, oluşturulan bilgilerin mesleki müdahalelerde kullanılması, mesleki uygulamaların insan onuru temelinde sosyal adaleti sağlayıcı, sosyal barışı tesis edici düzeyde kullanılması mesleğin insan hakları temelinde yürütülmesini sağlamaktadır.

Sosyal hizmet eğitiminin amacı diplomaya sahip ehliyetli meslek elemanları yetiştirilerek mesleki uygulamalarda etkinliğin artırılmasını sağlamaktır. Eğitim programları kapsamında öğrencilere planlama, değerlendirme, müdahale etme ve araştırma düzeyinde toplumda var olan grupların kendi içinde ve gruplar arasındaki farklılıkların anlaşılması öğretilmekte ve birey düzeyinde sosyal hizmet öğrencilerinin farklı geçmişleri olan bireylerle mesleki müdahalelerde bulunurken strateji geliştirme ve tasarlama yeteneği kazandırılmaktadır (Yıldırım, Yıldırım, 2008: 42-45).

Birleşmiş Milletler (BM) Örgütünün 1958 yılında yayınladığı 3. Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmasına göre sosyal çalışma eğitiminin temel öğeleri arasında;

1. Bireylerin biyo-psiko-sosyal yönden incelenmesi,
2. Toplumun her düzeyde, teorik, sistemsel, felsefi, kültürel, olarak incelenmesi ve gruplar arasındaki ilişkiler ile toplumun sağlık düzeyi, toplumsal değişimin yönü ve hızı,
3. Sosyal Çalışmanın bilimsel temeli bağlamında kuramsal temeli, örgütsel işleyişi, uygulama düzeyi, kapsamı, felsefesi yer almaktadır (babel.hathitrust.org).

BM'nin sosyal çalışma eğitiminin temellerine dair sınıflandırılması dönem itibarıyla sosyal hizmet örgütlenmesini oluşturmamış ülkelerde hareket noktası niteliğindedir. Birinci madde kapsamında sosyal sorunların bütüncül düzeyde ele alınması gerektiği, ikinci düzeyde toplumsal farklılıkların değerlendirilerek toplumsal dinamiklerin anlaşılmasının sosyal hizmete geniş bir perspektif kazandırdığı, üçüncü düzeyde ise ilk iki düzey

üzerine temellendirilmiş sosyal çalışma mesleğinin içeriğinin oluşturulması gerektiği belirtilmektedir.

Temel ön lisans, lisans ve yüksek lisans ve doktora eğitimi tamamlayan sosyal çalışmacılar sosyal hizmetin her alanında kamusal, özel ve sivil toplum kuruluşlarında görev alabilmektedir. Günümüzde sosyal çalışma eğitimi tamamlamış sosyal çalışmacılardan beklenen görevler arasında, ön lisans düzeyinde sosyal hizmet yardımcısı, insani hizmetler yardımcısı, toplum hizmetleri yardımcısı gibi ara eleman niteliğinde, mesleğin pratiklerine sahip, sosyal çalışmacıların mesleki uygulamalarında destek sağlayan, bir rolü üstlenmektedir. Lisans düzeyinde eğitim akademik ve uzmanlık öncesi seviye olarak görülmektedir, ancak yüksek lisans düzeyindeki sosyal çalışmacıların sayısının, sosyal hizmetlerin örgütleniş sürecinde, az olması nedeniyle, lisans eğitimi tamamlayarak görevlendirilen sosyal çalışmacılara da uzmanlık düzeyinde eğitim verilmesi gerekliliği doğmuştur (Sheafor, Horejsi, 2012; 75-82). Lisans eğitiminin amaçları arasında mezun olan meslek elemanlarını uzmanlık eğitimine hazırlamanın yanı sıra toplumsal sorunların çözülmesinde öğrencilere bütüncül bakış açısını kazandırılmaya çalışılmaktadır. Farklı düzeylerde ortaya çıkan sosyal sorunların niteliğine göre mikro, mezo ve makro düzeylerde müdahale yöntemlerine ait pratik beceriler kazandırılması da programın amaçları arasındadır. Örgüt faaliyetlerini geliştirme ve örgüt politikalarına uygun hizmet sunumunu gerçekleştirmek bu düzeydeki eğitimi almış sosyal çalışmacılardan beklenen örgütsel düzeydeki beklentilerdir (Zastrow, 2010: 156-158).

Lisansüstü düzeyde iki yıllık akademik çalışmayı kapsayan eğitim, lisans eğitimi temelinde daha ileri seviyede beceri ve yetenek kazandırmak amacıyla oluşturulan programlardır. Programda alan uygulamasının yanı sıra öğrenci çeşitli sosyal hizmet alanlarının birinde uzmanlık alanı seçer ve bu alanda öğrencinin bilgi ve becerisini geliştirecek dersleri alması gerekir. Uzmanlık alanları arasında politika analizi, planlama, araştırma, yönetim, topluluk örgütlenmesi, birey ve gruplarla uygulama becerisi, program geliştirme, aile ve sağlık hizmetleri yer almaktadır (Yıldırım, 2008: 45-47).

Doktora eğitiminin amacı;

- Sosyal hizmet alanında yeni bilgileri üretebilen ve eleştirel olarak değerlendiren,
- Disiplinin mirası olan en önemli fikirleri ve bulguları koruyan,
- Bilginin disiplini ve daha geniş dünyayı nasıl dönüştürdüğünü anlayan,
- Bilgilerini diğerlerine sorumlu bir şekilde ileten bilim adamı ve

toplumsal refah programlarını geliştirici bireyler olarak yetişmesini sağlamaktır (www.gadephd.org).

Eğitimin her aşamasında gerekli donanıma sahip olarak mezun olan sosyal çalışmacılar, hizmet alan bireylerin sorunlarını çözerek toplumun ihtiyacı olan hizmetleri geliştirmeleri gerekmektedir. Belli alanlarda daha fazla bilgi, beceri ve deneyime sahip olan sosyal çalışmacıların, özellikle lisansüstü programlardan mezun olanların, uzmanlık alanlarıyla ilgili mesleki uygulamalarda bulunmaları sosyal hizmetlerin problem çözücü yönünün ortaya çıkmasında daha etkilidir, bu durum aynı zamanda hizmetlerin kalitesinin artmasına da katkı sağlamaktadır. Sosyal çalışmacılar mesleğin etik değerlerini, işlevlerini, amaçlarını, doğasını, çalıştığı kurumun vizyon ve misyonunu, mesleki sorumlulukları ile rollerini, yasal mevzuatı, hizmet sunumunu yaptığı çevrenin kültürel özelliklerini özümsemeli, uygulamalarını bu kriterler çerçevesinde gerçekleştirmelidir.

2. Türkiye’de Kamusal Sosyal Hizmetler

Batıda sanayileşmenin sonucu olarak ortaya çıkan sorunlara çözüm üretmek amacıyla oluşturulan sosyal politika uygulamaları sonucunda, sosyal güvenlik kapsamı altında ortaya çıkan sosyal yardım ve hizmet uygulamaları, Türkiye’de batıdaki modern tarzdaki uygulamaların gelişiminden yarım asır sonrasına dayanmaktadır (Akyıldız, 2018: 158).

Türkiye’de kamusal sosyal hizmetlerin doğuşu, dolaylı olarak, imparatorluk bakiyesi dernek, vakıf örgütleri ile yerel yönetimler ve yardım sandıkları²¹ aracılığıyla yapılmasına rağmen devletin, modern anlamda, örgütsel düzeyde, yasal olarak kabul edilmiş, sosyal hizmetleri uygulamaya koyması 1950’li yılların sonlarına rastlamaktadır.

Türkiye’de gerek sosyal hizmetlerin örgütlenmesinde ve gerekse de eğitilmiş meslek elemanlarının yetiştirilmesinde Batıdaki uygulamalara göre geç kalınmıştır. Bu durumun nedenleri arasında;

- Ülkede sanayileşmenin daha geç dönemlere rastlamış olması,
- Kurtuluş savaşı sonrası, gelişim hamlesinin oluşturulamaması,

²¹ 11 Mayıs 1921’de 114 Sayılı “Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafi-ı Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun”, 23 Eylül 1921 tarihinde çıkarılan 151 Sayılı Kanun “Ereğli Havza-i Fahmiye Maden Amalesinin Hukuna Müteallik Kanun”,

Himaye-i Etfal Cemiyet-i 1917’ yılında İstanbul’da kurulmuş olup daha sonra Çocuk Esirgeme Kurumu olarak faaliyetlerine devam etmiştir. 2. Abdülhamit döneminde sosyal yardım ve sosyal hizmet alanında birçok kurumun açılması sağlanmış ve yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin sosyal yardım ve hizmet uygulamalarının temellerini oluşturmuştur.

- Ülkede yoksulluğun toplumun genelini etkileyen bir süreç olarak yaşanması,
- Demokratikleşmenin ve insan haklarının yaygınlaştırılamaması,
- Sosyal devlet olma yolunda yasal düzlemde gerekli düzenlemelerin bulunmaması, (Duyan, Özgür Sayar ve Özbulut, 2008: 22-25, Aktaran: Atış, Çütçü, 2016: 429).
- Yeni kurulan devletde siyasal erkin sosyal tabana yayılmış politikarlardan ziyade ideolojik temelli uygulamalara yönelmiş olması, gösterilebilir.

Sosyal hizmetlerin devlet eliyle yürütülmesinin bir gereklilik olarak ortaya çıkaran oluşumlar ile sosyal hizmetlerin örgütlenmesinin Türkiye’de geç olmasının nedenleri arasında benzerlik bulunmaktadır. Nedenler arasında özellikle;

- Kırsal yoksulluğun ülkenin genel bir kaderi haline gelmesi,
- İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlere göçün olması,
- Kentsel bölgelerde gecekondulaşmanın yaygınlaşması,
- Batıda uygulanmakta olan sosyal güvenlik tedbirlerinin özellikle 2. Dünya Savaşından sonra kapsamının genişlemesi,
- Yabancı kaynakların ülke ekonomisine kazandırılması sonucu reformist yatırımların yaygınlaştırılması,
- Mevcut yardım kuruluşlarının yetersizliği,
- Yardım kuruluşları arasında işbirliğinin bulunmaması,
- 1946 yılında Demokrat Parti (DP)’nin seçimleri kazanarak Türkiye’de çok partili hayata geçişi sağlaması ve ülkede demokrasi ve insan haklarının temellerinin atılması, öne çıkmaktadır.

Ülkenin parlamenter sisteme dayalı çok partili hayata geçişi ile birlikte (Dilipak, 1990: 153), özellikle iki Dünya savaşının Türkiye üzerindeki olumsuz etkilerinin hafifletilmesi amacıyla bir dizi reformist politikalar, dönemin DP iktidarının hükümet programında yerini almıştır. Programın 5. Maddesinde adalet, dayanışma, insanlık onuru, işsizlik, yaşlılık, hastalık, engellilik, sosyal yardım vb. kavramlar, dönemin koşulları itibariyle kavramlara yüklenen anlamlar, bir toplumun gelişmesi ve demokratikleşmesinin ana temel argümanları olarak görülmekteydi (Kanca, 2012, 50).

Dönemin ağır koşullarının tasvir edilme süreci ve Türkiye’de sosyal hizmet örgütlenmesinin temellerinin atılmasının hangi gerekçelerle oluşturulacağına dair kanun tasarısı metninde açıkça ifade edilmektedir. 29 Nisan 1955 tarihli Başvekil merhum Adan Menderes imzasıyla Türkiye Bü-

yük Millet Meclisi Yüksek Reisliğine sunulan Sosyal Hizmetler Enstitüsü kurulmasına dair kanun tasarısı metnine göre ülkede yaşayan insanların sosyal hizmetlere olan ihtiyacı;

“1945 nüfus sayımına nazaran memleketimizde kör, çolak, topal, sağır, dilsiz gibi sadece duyu ve hareket âzası sakatlıklarıyla malûl 140 000 kadar insan vardı. Daha sonraki nüfus sayımlarında bunların miktarı verilmemekle beraber bu gibi malûllerle birlikte müzmin kalp hastalığı, müzmin böbrek hastalığı, müzmin romatizma, akıl arızaları, verem ve sair malûl edici hastalıklar dolayısıyla iş göremiyenler ve cemiyete yük olanların sayısı milyonu bulur. Bundan maada işsiz güçsüz dolaşanlar, dilenenler, hırsızlık ve fuhuş gibi fena yollara düşmek tehlikesine mâruz bulunanlar ve hattâ bu hususta istifadesi olanlarca bu gibi antisosyal hayat tarzına teşvik edilenler ve bilgisizlik yüzünden yoksulluk çekenler de memleketimizde az değildir. Halbuki modern sosyal hizmet usulleriyle bu kimseleri verimli ve hayatlarını kazanan vatandaşlar haline getirmek; bu suretle hem millî geliri artırmak, hem sosyal hayatı müspet şekilde inkişaf ettirmek, hem de vergi mükelleflerini çoğaltmak mümkündür ve lâzımdır. 1952 den beri bilhassa iyileşmiş verem hastalarını, sıhhi durumlarıyla mütenasip bir işte çalıştırmak üzere, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletince mahdud sahada kurulan rehabilitasyon merkezleri bu hususta ümit verici faaliyetler göstermektedir. Memleketimizin yukarıda arz olunan ihtiyaçları ve beynelmilel teşkilât ve eksperlerin de bunlara inzıam eden ikazları Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinin kanuni vazifeleri arasında bulunan sosyal hizmet mevzusunun ele alınmasını zaruri kıldığından...”

açıklandığı şekilde ifade edilmiştir (www.tbmm.gov.tr). Tasarıda toplumda yaşayan dezavantajlı kesimlerin, nüfus sayımına dayanarak, nitelik ve nicelik olarak özelliklerine dikkat çekilmekte ve toplumsal barışın sağlanarak ülke beşeri sermayesinin verimli kılınması, ülke kalkınmasının sağlanması için bir zorunluluk olduğu belirtilmektedir. Ayrıca sosyal hizmetlerin bir ülkenin kalkınmasındaki oynadığı rol ve temel amaçları üzerine açıklamalarda bulunmaktadır. Belirtilen amaçların gerçekleştirilebilmesi ve yoksulluğun nedenlerinin araştırılması maksadıyla;

“Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine, gerek sair alâkalı vekâletlere sosyal hizmet mevzuunda iş birliği etmek, memleketimizdeki mevzuatın sosyal hizmet sahasındaki vereceği imkânları araştırmak, memleketimize en faydalı olmak üzere icabeden sosyal hizmet şeklini tesbit etmek, hayır cemiyetlerinin faaliyetini koordinasyona rapt ve icabeden hususlarda kendilerini tenvir etmek ve aynı zamanda sosyal yardımcı yetiştirmek üzere faaliyete geçilmesini tensibetmiştir.”

enstitünün kurulması gerekçeli olarak belirtilmiştir (www.tbmm.gov.tr). Ülkemizde sosyal hizmet örgütlenmesinin gerekliliği Birleşmiş

Milletlerin ve Dünya Bankasının uzmanlarının ülkemizde yaptıkları gözlemlere dayalı oluşturdukları raporlar çerçevesinde belirtilmektedir. Kanun tasarısı 1959 yılında kabul edilmiştir (Buğra, 2008: 171).

2.1. Sosyal Hizmetler Enstitüsü

22 Haziran 1959 tarihli 10233 Sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 12 Haziran 1959 tarihinde kabul edilen 7355 sayılı kanuna göre Sosyal Hizmetler Enstitüsünün kurulması yasal olarak karara bağlanmıştır. Bu kanuna göre enstitünün görevleri arasında;

- Yoksulların incelenmesi, ülke genelinde yoksulluğun sebeplerinin araştırılması, yoksul kesimlere uygulanacak sosyal hizmet uygulamalarının planlanması,
- Sosyal dışlanmaya uğrayan bireylerin toplumun birer paydaşı ve topluma katkı sağlayacak bireyler haline getirilmesi,
- Sosyal hizmetlere ihtiyaç duyan okul öncesi ve okul çağındaki çocuklar ile bedensel, zihinsel ve ruhsal yönden engelli olan çocukların ve gençlerin korunmasına, bakılmasına ve yetiştirilmesine uygun sosyal hizmet programlarının oluşturulması, bu alanda hizmet veren diğer dernek ve vakıflarla, çocuk ve gençlere destek verilmesi amacıyla, bilgi paylaşımının yapılması,
- Resmi ve özel rehabilitasyon merkezlerinin çalışma programlarının oluşturulması ve merkezler arası işbirliğinin sağlanması,
- Resmi ve özel bütçeli örgütler ile sosyal yardım işleri ile ilgili dernek ve diğer işletmeler arasında koordinasyonun sağlanması,
- Ülke ve Dünya genelinde sosyal hizmetler alanındaki gelişmelerin, yasal mevzuatın takip edilmesi, memleket gerçekleriyle uygun olanların yerel mevzuata eklenerek, ülkede gerek uygulanmakta olan ve gerekse uygulanacak olan sosyal hizmetlerin teknik, idari ve niceliksel durumuna ilişkin alan araştırmaları yapılarak, verilerin toplanması,
- İlgili paydaşların sosyal hizmetler konusundaki farkındalığının artırılması amacıyla gerekli yayınların ve çeşitli faaliyetlerin yapılması,
- Ülke genelinde belirtilen sosyal hizmetler faaliyetlerinin mesleki uygulamalarla devamını sağlayacak, meslek elemanlarının yetiştirilmesi için, sosyal hizmet mütehassılarıyla, sosyal yardımcıları, orta ve yüksek düzeyde eğitim vermek amacıyla, sosyal hizmet akademisinin kurulması,
- Sosyal Hizmet Enstitüsünün uygulamalarının şekillenmesine ilişkin mevzularının görüşülmesi ve karara bağlanması amacıyla sosyal hizmet danışma konseyinin kurulması, yer almaktadır (www.resmigazete.gov.tr).

Enstitünün görevleri değerlendirildiğinde öne çıkan hususların araştırma, yayın, eğitim ve toplumsal bütünlüğün sağlanması ile çocuk ve gençlerin korunması olduğu görülmektedir. Günümüz toplumlarında sosyal barışın sağlanmasında en etkili araçlardan biri olan sosyal hizmetlerin, kanun kapsamında, özellikle çocuk ve gençlerin yarınları beden ve ruhen daha sağlıklı bireyler olarak yetişmelerini temel görevleri arasında görmesi önemlidir. Yenilikçi bir yapıyı temsil eden kanun maddeleri dünden bugüne Dünyadaki refah alanındaki gelişmelerden yola çıkarak yerel mevzuatın ve uygulamaların reforma tabi tutulması bağlamında modern bir yapılanmayı temsil etmektedir. Enstitünün teşkilat yapısı, enstitü müdürü, müşavir, umumi sosyal hizmetler, tıbbi sosyal hizmetler, sosyal hizmetler etüt, dokümantasyon ve istatistik şubeleri ile sosyal hizmetler akademisinden oluşmaktadır. Birim düzeyinde yapılan tasniflerde öne çıkan hususun genel sosyal hizmetler ile tıbbi sosyal hizmetlerin ayrıştırıldığı görülmektedir. Bu ayrıştırma günümüzde sosyal hizmetler alanında birden çok uzmanlık alanlarının ortaya çıktığı değerlendirildiğinde, geleceğe ışık tutan ve uzmanlaşmayı salık veren bir sosyal hizmet yapılanmasının ihtiyaca binaen oluşturulması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Kanunun bilimsel temele dayanması sosyal hizmet temel kanununun önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Kanunun oluşturulma amacı ülke gerçekleri, Dünyadaki gelişmeler ve BM uzmanlarının Türkiye’de sosyal hizmet örgütlenmesinin oluşturulması üzerine tavsiyeleridir. Belirtilen gerekçeler ve eğitilmiş sosyal hizmetler elemanlarının yetiştirilmesinin mesleki ve bilimsel bir temelde Akademi çatısında yapılması bu temeli güçlendirmektedir. Enstitünün kurulmasına dair kanun, Türkiye’de kamusal sosyal hizmetlerin örgütlü bir biçimde uygulanabilmesi bağlamında oluşturulan önemli bir başlangıç noktasıdır.

2.1.1. Sosyal Hizmetler Akademisi

Türkiye’de Sosyal Hizmet Eğitiminin başlamasında Birleşmiş Milletler Sosyal Refah Müşavirliği önemli bir yere sahiptir. BM uzmanlarının hazırladıkları raporlar kapsamında Sosyal hizmet eğitiminin örgütsel bağlamda ele alınarak gerekli teşkilatlanmanın sağlanmasını öngörmeleri kurumsal düzenlemelerin başlatılmasına katkı sağlamıştır. Belirtilen bağlamda 7355 sayılı kanunun 9. Maddesinde Sosyal Hizmetler Akademisinin kurulması kabul edilmiştir (Duyan, Özgür Sayar ve Özbek, 2008: 22-25). Kanun maddesinde akademinin, sosyal hizmet mütehassısları ile yardımcı eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla lise ve üniversite düzeyinde eğitimlerin verilmesi gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Eğitimin içeriği ve hedefi, öğrencilerin hem teorik bağlamda mesleğin temel bilimsel bilgisi hem de uygulamalı mesleki becerilerin kazandırılması amacıyla beceri temelinde kazanım sağlamaktır. Akademi temel eğitimin verilmesinin yanı

sıra sosyal hizmet alanlarında çalışanların mesleki eğitim ve gelişimlerinin sağlanabilmesi amacıyla mesleki kurslar düzenleme görevi bulunmaktadır (www.resmigazete.gov.tr).

Sosyal hizmet müdahalesi gelişigüzel uygulamalardan ziyade belirli aşamalardan geçerek sonuca ulaşmayı hedeflemektedir. Belirtilen bağlamda belirli bir sosyal soruna ait yeterli düzeyde araştırma bilgisine, araştırmalardan elde edilecek bilgilere göre sorunu tespit etmeye, tespit edilen sorunun çözümüne yönelik planlamanın yapılmasına, planın uygulanmasına ve uygulama aşamasında müdahale planında gerekli revizyonların yapılmasına ve sorunun çözümüne dair kapsamlı bir değerlendirme becerisine sahip olmak gerekmektedir. Bunun yanı sıra sorun yaşayan bireylerin biyo-psiko-sosyal yönden değerlendirilmesine ve sorunlarının bütüncül bağlamda çözümlenmesine ihtiyaç vardır.

Sosyal hizmetler akademisi Türkiye’de 1961 yılında açılarak belirtilen ihtiyaçların karşılanması noktasında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Akademi sosyal hizmet eğitiminin kamusal bağlamda örgütlenmesi noktasında önemli bir yere sahip olmuştur. Akademi 1963 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’na bağlı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü çatısı altında çalışmalarını sürdürmüştür (www.idealsosyalhizmet.com). Belirtilen vasıfları taşıyan meslek elemanlarını yetiştirmek amacıyla faaliyetlerine devam eden akademi, 1965 yılında ilk mezunlarını vermiştir. Mezunlar sağlık ve adalet bakanlıkları ile akademi görev yapmaya başlamışlardır (www.shudernegi.org). Akademinin kurulmasını takip eden yıllarda 1967’de Hacettepe Üniversitesine bağlı Sosyal Çalışma Yüksekokulu açılmıştır. 1982 yılında her iki eğitim kurumu birleştirilerek Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu olarak faaliyetine devam etmiştir (Duyan, Özgür Sayar ve Özbulut, 2008: 22-25).

2.1.2. Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü

Türkiye Cumhuriyeti 1961 anayasasının başlangıç kısmında, insan hak ve hürriyetlerine, milli dayanışmaya, sosyal adalete, demokrasi temeline dayanan bir idare şekli salık verilmektedir. Birinci kısım ikinci maddede, devletin sosyal bir hukuk devleti olduğu belirtilmektedir. Anayasanın onuncu maddesinde, bireylerin bütünlüğünü etkileyecek sosyal engellerin kaldırılacağı, on dördüncü maddesinde, vatandaşların yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı olduğu açıklanmaktadır. Otuz beşinci maddede, hükümetin ve yetkili organlarının ailenin ve çocuğun korunması yönünde tedbirler alması gerektiği ve ilgili kurumların kurulmasının zorunlu olduğu belirtilmektedir. Kırk dokuzuncu maddede, devletin yoksul ve dar gelirli vatandaşların sağlık yönünden zarar görmemeleri için barınma ihtiyacını karşılamak amacıyla gerekli tedbirlerin alınması gerektiği, ellinci maddede de imkânı olmayan çocuklar ile özel eğitime

ihtiyacı olan bireylerin eğitim hizmetlerinden yararlanması için gerekli desteklerin verileceği, belirtilmektedir (www.tbmm.gov.tr).

Anayasada değinilen sosyal hakların sağlanması amacıyla zorunluk haline gelen ve ülke genelinde örgütlü bir sosyal hizmetler ağıının kurulabilmesi ve var olan yardım ve hizmet kurumlarının denetim, koordinasyonlarının sağlanabilmesi için bir takım uygulamalar başlatılmıştır. 30 Nisan 1963 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanan, 25/04/1963 tarihinde kabul edilen, 225 sayılı Kanun kapsamında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı teşkilat yapısına Verem Savaş Genel Müdürlüğü, Mesleki Öğretim Genel Müdürlüğü, Sosyalleştirme Dairesi ve Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü dâhil edilmiştir. Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi kapsamında ülke genelinde sağlık ve sosyal hizmetler alanında, toplumun geniş kesimlerinin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla hizmetler yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Belirtilen bağlamda, kanun kapsamında, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğünün görevleri;

- Sosyal yardım ve sosyal güvenlik alanında ihtiyaç duyulan her türlü düzenlemelerin yapılması ve konuya ilişkin idari düzenlemelerin yapılması,
- Korunmaya muhtaç çocuk, engelli ve yaşlıların bakım, korunma ve niteliklerini olumlu yönde artırıcı düzenlemeler ile rehabilitasyonlarının sağlanması,
- Çalışma yetisini kaybetmiş olan bireylerin sosyal güvenliklerinin sağlanması,
- Sosyal Hizmetler Enstitüsünün çalışmalarının yürütülmesi ve gerekli denetimlerinin sağlanması olarak açıklanmıştır (<http://www.resmigazete.gov.tr>).

Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü’nün kuruluşu gerek enstitünün ve gerekse de akademinin çalışmalarının tek bir çatı altında toplanmasını sağlamış ve hizmetlerin yürütülmesinde çok başlılığı ortadan kaldırmıştır. Diğer başlıklar altında açıklanan enstitü ve akademinin görevlerinin de müdürlük tarafından yürütülmesi ülke sosyal hizmetleri açısından kapsamlı uygulamaların devlet garantisinde, bakanlık çatısı altında, genel müdürlük düzeyinde, ele alınması bağlamında önemlidir. Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü ile Sosyal Hizmetler Akademisi’nin faaliyetleri 1983 tarihinde 2828 sayılı kanunla kurulan Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü kapsamında yürütülmüştür. İki kurumun çalışmaları belirtilen bağlamda sonlandırılmıştır.

Tartışma ve Sonuç

Türkiye’de kamusal düzeyde modern sosyal hizmet uygulamalarının

temelini oluşturan Sosyal Hizmet Enstitüsü, Sosyal Hizmet Akademisi ve Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü, dönem koşulları itibariyle, günümüzde akademik çalışmalara yeterince dâhil edilmemiştir. Döneme ait araştırma eksikliği Türkiye’de sosyal hizmetlerin kuruluşunun temellerinin sosyal, siyasi ve Dünyadaki gelişmeler bağlamında aydınlatılmasını engellemektedir. Siyasi, tarihi ve konjonktürel bağlamın yanı sıra döneme ait sosyal hizmetler genel müdürlüğü faaliyet raporlarına erişilme sorunu, kuruluş sonrası kurumların faaliyetleri hakkında yeterince bilgi edinilmesini engellemektedir. Ayrıca üç kurum üzerine yapılan açıklamalar ise genel bilgilerden öteye gitmemektedir.

Sosyal hizmetlerin Türkiye’de geç örgütlenmesinin altında yatan temel sebep, sosyal hakların Anayasal bir zorunluluk düzeyinde, 1961 Anayasasına kadar, devletin bir görevi olarak görülmemesidir. Ülkede yoksulluğun hâkim olması noktasında kaynak sağlama sorunu, demokrasinin aksak işlemesi, gibi nedenler de bu durumu desteklemektedir. Belirtilen bağlamda ülke genelinde bulunan ve temelleri Osmanlı Devletine dayanan sosyal yardım uygulamalarının bulunmasına rağmen, modern anlamda örgütlü, programlı eğitim temelinde, bilimsel düzeyde sosyal sorunların çözülmesi mümkün olmamıştır. Türkiye’de adı geçen üç kurumun da belirtilen bağlamda sosyal hizmetlerin temellerinin gerekli araştırmalara tabi tutulması ve önemi vurgulanmalıdır. Bu araştırma, bir nebze olsun, bu amacı gerçekleştirmeye hizmet etmektedir.

Kaynakça

- AKYILDIZ, Y. (2018). Sosyal Yardım Uygulamalarında Paradigma Değişimi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 65 Ocak - Şubat 2018. Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – Kırgızistan.
- Altındağ, Ö. (2011). Sosyal Hizmetin Doğası Ve Amaçları. *Journal of Social Work*, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayını, Ocak-Haziran Sayısı.
- ARTAN, T. (2011). Yeni Yerel Yönetim Yapılanmasında Sosyal Hizmetler, (Doktora Tezi), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Atış, M., Çütçü, İ. (2016). Bir Bilim Olarak Sosyal Çalışma’nın Uluslararası Karşılaştırması Ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, International Academic Research Congress, www.inescongress.com.
- Barker, R. (2004). “*The Social Work Dictionary*” by the NASW Pres, ABD.
- Buğra, A. (2008). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇILGA, İ. (2001). Türkiye’de İnsan ve Toplum Sorunları Karşısında “Sosyal Hizmet”. KARATAŞ, K., ARIKAN, Ç. (Yay. Haz.). “*İnsani Gelişme ve Sosyal Hizmet*”. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmet Yüksekokulu, Yayın No: 00, Ankara.
- Dilipak, A. (1990). “*Menderes Dönemi*”. Beyan Yayınları: 139, İstanbul.
- Duyan, V. Özgür Sayar, Ö. Özbulut, M. (2008). Sosyal Hizmeti Tanımak ve

- Anlamak. Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayın No: 11
<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo.31924013793017;view=1up;seq=4>
[http://www.gadephd.org/Portals/0/docs/GADE%20quality%20guidelines%20approved%204%2006%202013%20\(2\).pdf?ver=2013-06-27-221225-117](http://www.gadephd.org/Portals/0/docs/GADE%20quality%20guidelines%20approved%204%2006%202013%20(2).pdf?ver=2013-06-27-221225-117).
- Kanca, C. (2012). 1950-1960 Arası Türkiye’de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt:9, Sayı:19.
- Kongar, E. (1972). “*Sosyal Çalışma’ya Giriş*”. Sosyal Bilimler Derneği Yayınları: G-2. Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara.
- Kut, S. (1988). “*Sosyal Hizmet Mesleği Nitelikleri Temel Unsurları Müdahale Yöntemleri*”. Ankara.
- Manshardt, C. (1941). Education for social work. The Indian Journal of Social Work, 2(1).
- Perlman, H. (1957). Social Casework, Chicago: The University of Chicago: Chicago Press.
- Topal, Z., Atay, E. (2015). Örgüt Kuramları İle Sosyal Hizmet İşletmelerini Anlamak. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Sosyal Hizmet Özel Sayısı, ss.9-20.
- Tufan, B., Koşar, N.(1999).Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Tarihçesine Genel Bir Bakış: Sema KUT’a Armağan, Yaşam Boyu Sosyal Hizmet. Editör: N. Güran KOŞAR.H.Ü.SHYO Yay.:004, Ankara.
- Yıldırım, N., Yıldırım, K.(2008). “*Sosyal Hizmete Giriş*”. Sakarya Yayıncılık.
- Yolcuoğlu, İ. (2017). “*Sosyal Hizmet/Sosyal Çalışma Bilim ve Mesleğine Giriş*”. NarYayınevi, İstanbul.
- Zastrow, C. (2010). “*Sosyal Hizmete Giriş*”.Nika Yayınevi, ANKARA.
- İnternet kaynakları
<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10233.pdf>. Erişim tarihi: 05.06.2019.
<http://www.shudernegi.org/?pnun=6&pt=Tarih%C3%A7e>. Erişim tarihi: 06.06.2019.
<https://idealsosyalhizmet.com/turkiyede-sosyal-hizmet-egitiminin-kisa-tarihi/>. Erişim tarihi:06.06.2019.
<https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>. Erişim tarihi: 07.06.2019.
<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>. Erişim tarihi: 07.06.2019.
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/.../tbmm11009080ss0334.pdf>. Erişim tarihi: 07.06.2019.

Bölüm 67

ERZİNCAN VAKFİYELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Yasin TAŞ²

1 Bu çalışma 26-28 Eylül 2019 tarihleri arasında Erzincan’da düzenlenen Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu’nda sunulan “Erzincan Vakfiyeleri ve Değerlendirmesi” adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

2 Dr. Öğr. Üyesi , Harran Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, y.tas@harran.edu.tr

Giriş

Allah rızasını kazanma arzusunun ve hayır duygusunun bir tezahürü olarak ortaya çıkan vakıf kurumunun Osmanlı toplumunda eğitim ve kültür başta olmak üzere sosyal hizmet, iskân, şehircilik, imar ve iktisat gibi pek çok alanda göz ardı edilemeyecek büyük tesirleri olmuştur. Zira en ücra yerlerdeki köylere ve kasabalara varıncaya kadar her seviyedeki insanın gündelik hayatta ihtiyaç hissettiği pek çok kamu hizmeti vakıflar tarafından karşılandığı gibi bu hizmetlerin devamı için ihtiyaç duyulan finansman yine aynı vakıf tarafından sağlanmaktaydı. Kurulan vakıfların arşivlere yansıyan kayıtları sayesinde medeniyetimizin hemen her alandaki gelişiminde vakıf müessesesinin derin izlerini görebilmek mümkündür. Vakıfların toplum hayatına sağladığı hayrî ve sosyal hizmetlerin, ictimai bünyede yatıştırıcı bir etkiye sahip olduğunu, toplumsal barış ve huzuru sağlayıcı bir rolü üstlenerek toplum katmanları arasında dayanışmayı esas alan güçlü bir bağ tesis ettiğini söylemek mümkündür. Vakıf müessesesinin söz konusu rolünü tespit etmek ve hatta hakikî vasfını ve gayesini ortaya çıkarmak için vakfiyelerin ve vakıflara dair kayıtları da barındıran kadı sicillerinin ilmi metotlarla incelenerek neşredilmesi gerekmektedir.³

Vakfiyeyi; “vakıf kurucusunun tahrir ve hakim (kadının) tescilini havi tanzim olunan hüccet”⁴ veya “vâkıfın müracaatı üzerine hakim de yüzleştirecek (mürafa’a) verdiği hükmü belirten sened”⁵ şeklinde tarif etmek mümkündür. Osmanlı’da vakıfların kurulması, tescili, işleyişi, görevli atamaları, muhasebeleri ve denetimleri kadıların sorumluluğunda olduğundan vakıflara ait kayıtlar kadı mahkemelerinin sicillerine yazılırdı. Tescil edilen vakfiyelerin bir sureti ihtilaf halinde müracaat edilmek üzere vakıf banilerinde kalır ve bunlar sonraki dönemde mütevellilere devredilerek onlar tarafından korunurdu. Aynı şekilde vakfiyelerin bir nüshası Evkâf idaresine bildirilmek üzere merkeze gönderilirken bir sureti de kadı sicillerine yazılarak muhafaza edilmiş olurdu. Bu bakımdan Osmanlı dönemi vakfiyelerini tespit etmek için bir taraftan merkez kayıtlarını ihtiva eden vakıf arşivine müracaat etmek gerekirken bu hususta müstağni kalınmaması gereken bir diğer tarihi kaynağımız vakfiyelerin ait olduğu kazalarda tutulmuş şerhiye sicilleridir. Ayrıca vakıf vazifelerine atama tevcihlerini içeren hurufat defterlerinde, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nin başta Evkaf olmak üzere çeşitli fonlarında ve bazı kütüphanelerde de vakfiyelere suretlerine tesadüf edilmektedir.

3 Fuat Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara (1942), s. 1-3; Bahaeddin Yediyıldız, “Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumuna ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 15, (1982), s. 25; Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985, s. 18; Nazif Öztürk, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 6-7.

4 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, MEB, İstanbul 1983, s. 576.

5 İzzet Sak, *Kadı Sicilleri Işığında Konya’da Yapılan Vakıflar (1650-1910)*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2012, s. 213.

Vakıfların nizamnamesi hükmündeki vakfiyeler, belli kalıp ve formlarla yazılmış olmalarına mukabil halkın ekonomik durumunu, geçim ve refah düzeyini, vakıf yapılarını, bu yapıların gelirlerini, işleyiş şekillerini ve hiç şüphesiz banilerinin kimler olduğunu ortaya çıkarmaları itibarıyla müessese tarihinin önemli kaynakları arasındadır. Vakfiyelerin başında belirli dua cümlelerinden sonra vakıf banisinin nazarı olarak hangi düşünce ve gaye ile malını vakfettiği yazılıdır. Edebi bir üslupla kaleme alınan bu ifadeler, her zaman vakıf kurucusunun dünya görüşünü yansıtmaya da devrinin hayır düşüncesine etki eden saikleri yansıtmaya bakımından ilgi çekicidir.⁶ Üzerinde düşünülerek vakfiyelere konulmuş her bir şart, halkın gündelik yaşamından, kültür hayatından, dinî anlayışların etkisinden derin izler taşır. Bu şartlar aynı zamanda yerel düzeyde Osmanlı insanının fikir dünyasına, hayat anlayışına, din ve dünya telakkisine de ışık tutar.

Vakfiyelerin tespit ve değerlendirilmesi her şeyden önce zaman içinde harap olup ortadan kalkmış vakıf eserlerin varlığından haberdar olmayı sağlar. Ancak bunun da ötesinde şehirlerimizin kültür tarihine ve fikir hayatına yön vermiş müesseseler hakkında kıymetli tarihi bilgiler içerir. Bu tespit ve değerlendirmeler, dönem dönem doğal afetlerle yıkılarak yeniden inşa edilen Erzincan şehri için daha farklı bir anlam taşır. Burada etkili olan şiddetli depremler, bilhassa 1939 depremi, şehrin tarihi yapılarını ve önemli kimlik belgelerinden olan kültürel dokuyu neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır.⁷ Bu tarihi kültürün izlerini takip edebilmek için müracaat edilmesi gereken kaynaklardan biri şehrin vakıf ve vakfiye kayıtlarıdır.

Erzincan Vakıflarının Kaynakları

Selçukluların Anadolu'yu fethederek Türk yurdu haline getirmelerini müteakip Erzincan ve çevresi, Mengücek oğulları hakimiyetine girerek beyliğin merkezi oldu. Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde Anadolu Selçukluları idaresine geçen şehir, Köseadağ Savaşı'ndan sonra İlhanlılara boyun eğmek zorunda kaldı. Moğol ve İlhanlı etkisinin zayıflamasından sonra Osmanlı hakimiyetine kadar sık sık el değiştiren bölge, Eretna beyi ile Mutahharten'in idaresi altında güçlü bir siyasi yapı kurdu. Yıldırım Beyazıd döneminde Karakoyunlular'ın hâkim olduğu şehir, 1422 yılında Akkoyunlu toprağı haline geldi. Akkoyunluların tarih sahnesinden çekilmesini müteakip kısa bir dönem Safevîler'in kontrolüne geçen Erzincan ve çevresi, Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılındaki İran Seferi sırasında sulh yoluyla Osmanlı idaresine geçti.⁸

6 Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, s. 88.

7 Abdülkadir Gül- A. Başıbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzincan Kazası)*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum 2011, s. 69.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara 2006, Cilt II, s. 258; İsmet Miroğlu, XVI. Yüzyılın Başlarında Erzincan Şehri (1516-1530)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 28-29; (1974-1975), s. 71; Mehmet İnbaşı, "Erzincan Kazası (1640 Tarihli Avâzır Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, Erzurum (2009), s. 190-191.

Başta Mengücekler olmak üzere, Eretna beylerinden Mutahharten, Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Alâeddin Keykubad, Akkoyunlu emiri Gülabi Bey gibi hükümdar ve devlet adamlarının Erzincan'da cami, medrese, tekke-zaviye inşa ettirdikleri bilinmektedir.⁹ Bu vakıf eserlerden önemli bir kısmının on sekizinci yüzyıla kadar varlığını devam ettirdiği hurufat defterlerinde, vakıfların hizmet cihetlerine yapılan atamalardan da anlaşılmaktadır.¹⁰ Mesela şehir kalesini tamir ettiren Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın¹¹ aynı zamanda burada suyolları yaptırdığı, on sekizinci yüzyılda vakıf vazifelerine yapılan tayinlerden anlaşılmaktadır.¹²

Erzincan'da Osmanlı'dan önce kurulmuş olan bazı vakıfların vakfiyeleri günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat diğer beşeri faktörlerin yanı sıra uzun zaman diliminde vukua gelen doğal afetler sebebiyle vakıf hizmetlerinin kesintiye uğramış olması, hem inşa edilen bütün vakıf eserleri ortaya koymayı hem de buradaki vakıfların sayısı hakkında kesin bir rakam vermeyi güçleştirmektedir. Nitekim Kâtip Çelebi daha on yedinci yüzyılda birkaç büyük depremde şehirdeki binalardan çoğunun yıkıldığını belirtmektedir.¹³ Hiç şüphesiz yıkılarak ortadan kalkan yapıların önemli bir kısmı daha evvel vakıflar eliyle inşa edilenler olmalıdır. Diğer yandan Osmanlı son dönemindeki Erzincan vakıf isimlerinin kaydedildiği Erzincan Esas Defteri'nin başındaki fihristte kaza vakıflarının bir listesi de yer almaktadır. Bu defterde merkez kazadaki ve merkeze bağlı köylerdeki vakıfların sayısı 200 civarındadır.¹⁴ Halbuki şehrin hurufat defterleri ve son döneme ait tevcihatları içeren 2482 numaralı berat defteri tarandığında sadece köylerdeki vakıfların ve vakıf eserleri sayısının bu rakamın birkaç katı olduğu görülmektedir.¹⁵

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi veri tabanında günümüz il sınırları esasına göre düzenlenmiş vakfiye listelerinde Erzincan şehrine ait 54 vakfiye yer almaktadır. Bu vakfiyelerden 27'si Erzincan merkezi, 11'i Kemah, 8'i Refahiye (Gercanis), 4'ü İliç, 3'ü Tercan (Mamahatun) ve 1'i de Kemaliye (Eğin) ilçesine aittir. Veri tabanında Otlukbeli, Çayırılı ve Üzümlü (Cimin) ilçeleri adına kayıtlı herhangi bir vakfiye mevcut değildir. Ancak aşağıda ele alındığı üzere Erzincan şehrinin vakfiye sayısı bu rakamlarla sınırlı değildir. Bu husustaki çalışmalar, vakıfların sayısı ve vakfiyeleri hakkında sayısal bir değerlendirme içermemekle beraber Erzincan

9 Miroğlu, "Erzincan", *DİA*, İstanbul 1995, Cilt 11, s. 320.

10 Yasin Taş, "Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri", *Uluslararası Erzincan Tarih Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Eylül 2019)*, Erzincan 2019, s. 1355-1367.

11 Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannüma*, Haz. Fikret Sarıcaoğlu, TTK (Tıpkıbasım), Ankara 2009, Cilt I, s. 424.

12 Taş, "Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri", s. 1366.

13 Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannüma*, I, s. 424.

14 Bu liste için bkz. VGMA, 197, s. 25-30.

15 Hurufat defterlerinde yer alan Erzincan vakıfları için bkz. Taş, "Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri", s. 1355-1367.

şehrinin gelişimine ne kadar fazla vakfın katkıda bulunduğunu dair önemli tespitler içermektedir.¹⁶

Osmanlı’da kurulan vakıflar, kadıların sıhhat ve lüzumuna ilişkin tescil hükmünü müteakip mahkeme sicillerine kaydedilerek kesinleşirdi.¹⁷ Bu bakımdan belli bir dönemdeki vakfiyelerin tespitinde müracaat edilmesi gereken kaynakların başında mahkeme defterleri olan kadı sicilleri gelmektedir. Fakat Erzincan Kazası sicillerinden sadece dört defterin günümüze ulaşmış olması, şehrin vakfiyelerini bu kaynaktan hakkıyla tespit edebilmeye imkân vermemektedir. Zaten sicil defterlerinde sadece Mahbube bt. İshak’a ait vakfiye kayıtlı olup aynı vakfiyenin bir sureti vakıflar arşivinde de bulunmaktadır.¹⁸

Erzincan vakfiyeleri için bir diğer kaynak, tüm Osmanlı kazalarında olduğu gibi kadıların merkeze gönderdikleri vakıfların kayıtlarını içeren ve günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde muhafaza edilen vakfiye defterleridir.¹⁹ Bu defter serisi içinde yer alan Erzincan vakfiyelerinin önemli bir kısmı “Osmanlı Devri Erzincan Vakfiyeleri”²⁰ adıyla yayınlanmıştır. Erzincan’ın günümüz il sınırları dahilindeki tüm yerleşimleri kapsayan bu yayında, 65 tanesi vakfiye olmak üzere 73 ayrı vakfa ait vakfiye, ilam ve hüccet örnekleri bulunmaktadır. Arşivdeki aynı defter serileri içinde yaptığımız detaylı taramalarda vakfiye sayılarının bu rakamdan daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim vakfiye defterleri serisi içinde, 66 tanesi Erzincan merkezine diğerleri de ilçelerine ait olmak üzere 92 vakfın vakfiyesi veya vakfiye şartları ile tarihlerini ihtiva eden ilam ve hüccet örnekleri bulunduğu görülmüştür.

Diğer yandan Osmanlı’nın son döneminde Erzincan’da vakıf kayıtları için tutulan müstakil bir defter günümüze ulaşmış haldedir. “Erzincan Evkâf” adıyla tertip edilen bu defterde büyük kısmı Erzincan Kazasına ait olmak üzere çok sayıda vakfın kayıtları yer almaktadır. Vakıflar arşivine sonradan 2481 envanter numarasıyla kaydedilen evkâf defterinde ilam ve beratların yanı sıra vakfiye makamına kaim ilam, vasiyetname ve vakfiye biçiminde düzenlenmiş vakfiye hülusalaları yer almaktadır. Defterde şartları ve tarihleri belirlenen vakfiyelerin sayısı 102 olarak tespit edilmiştir. Bu vakfiyelerin birkaç tanesi hariç tutulursa kalanları, on dokuzuncu yüzyıl

16 Bu husus için bkz. Ümit Kılıç-Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *History Studies*, Volume 3/1, (2011), ss. 165-182.

17 Mehmet Şeker, *İslâm’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 191.

18 Bkz. Erzincan Şeriyeye Sicili (EŞS). Defter, C53, sayfa 98, sıra 212; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, (VGMA), Defter 2481, sayfa 204, sıra 195, Sonraki dipnotlarda aynı sıralama kısaltılarak verilecektir. Vakfiyenin tescil tarihi her iki kaynakta 4 Cemaziyelahir 1340/ 2 Şubat 1922 şeklindedir.

19 Osmanlı’dan günümüze intikal etmiş çoğu vakıf ve vakfiyenin varlığına kaynaklık eden vakfiye defterleri altı seri halindedir. bkz. Mustafa Alkan, “Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi”, *Vakıf Dergisi*, Sayı 30, (2007), s. 9.

20 Erol Kaya, *Osmanlı Devri Erzincan Vakfiyeleri*, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2017.

sonlarından Cumhuriyetin kuruluşuna kadar olan döneme ait olup önemli bir kısmı vakfiye defterleri serisinde de yer almamaktadır.²¹ Dolayısıyla yapacağımız tespit ve değerlendirmeler için göz ardı etmeyeceğimiz bir diğer kaynak Erzincan Evkâf defteridir.

Erzincan vakıflarını tespit etmek gayesiyle müracaat ettiğimiz Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde sadece Evkaf fonunda şehre ait bir vakfiye nüshasına tesadüf edilmiştir. Erzincan beylerinden Arif b. Mehmed Bey'in oğlu Emir Çelebi'ye ait on dördüncü yüzyıl sonlarına tarihli bu vakfiye²² diğer vakıf kayıtları arasında mevcut değildir. Ayrıca taramış olduğumuz hurufat defterlerinde herhangi bir vakfiyeye rastlayamadığımızı da bilhassa not etmekte fayda vardır.

Erzincan İlçe Vakfiyeleri

Erzincan merkez kazası vakfiyelerine geçmeden önce bugünkü ilçelerine ait ulaşabildiğimiz bazı vakfiyelere kısaca temas etmek şehrin vakfiyeleri hakkında genel bir kanaatin oluşmasına katkı sağlaması bakımından faydalı olacaktır. Günümüzde Erzincan'a bağlı olan Kemaliye ilçesi, Osmanlı döneminde Eğin Kazası adıyla idari bakımdan Mamuratülaziz Vilayetine bağlı idi. Bu bakımdan söz konusu ilçenin vakıf kayıtları Erzincan'dan farklı tasnif edilmiştir.²³ Kemah ve 1938'de İliç merkezine taşınan Kuruçay, Osmanlı döneminde idari bakımdan zaman zaman Erzincan gibi müstakil kaza statüsünde bulunmuş olmaları nedeniyle vakıf tescilleri kadınlıkları tarafından yapılmıştır. Son iki kazanın vakıf ve vakfiye kayıtlarının önemli bir kısmı Erzincan'dan ayrı olup sadece yirminci yüzyıl başlarında Erzincan Sancağı'nın teşekkülünden sonraki vakıfları Erzincan içinde değerlendirilmiştir. Nitekim vakıf görevli atamalarının yer aldığı hurufat defterlerinde her üç kazanın kayıtları Erzincan'dan ayrı şekilde değerlendirilerek müstakil olarak kaydedilmiştir. Bu bakımdan Eğin ile Kemah ve Kuruçay kazalarının vakıf ve vakfiye durumunu Erzincan Kazasından ayrı tutmak lazım gelmektedir. Ancak bu kazaların tespit ettiğimiz vakfiyelerine burada kısaca değinmek Erzincan merkezi ile ilçe vakıflarının karşılaştırılmasına imkân vermesi bakımından faydalı olacaktır.

21 Adı geçen vakıf defteri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yasin Taş, "Erzincan Kazası Vakıflarına Dair Yeni Bir Kaynak: Erzincan Evkâf Defteri", 6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (1-3 Kasım 2019/ Şanlıurfa) Sosyal Bilimler Bildiri Tam Metin Kitabı, Ankara 2019, s. 127-132.

22 BOA, Evkaf, Vakıf, 26-3 (1 Şaban 793/4 Temmuz 1391).

23 Eğin kazasındaki vakıf faaliyetleri için bkz. H. Hüsnü Koyunoğlu, *Şerhiye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Eğin Kazası*, Ahenk Yayınları, Van 2008, s. 77-89.

Müracaat edilen vakfiye kaynaklarında Kemah Kazası için ait ulaşılabildiğimiz vakfiyelerin sayısı 12'dir.²⁴ Bu vakfiyeler on dokuzuncu yüzyıl ortalarından yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan zaman diliminde tescil edilmiş vakıflara aittir. Hemen hemen tüm vakfiyeler Kemah merkezi ile çevresindeki köylerde inşa edilen cami ve mescitlerin tamiri, daha evvel yapılmış bazı mescitlerin camiye çevrilmesi ve buralara vakıf görevlileri tayin edilmesine dairdir.

Gercanis (Refahiye) Kazasında tespit ettiğimiz vakfiyelerin sayısı 10 olup tamamında köy camilerinin inşası ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik şartlar mevcuttur.²⁵ Tercan Kazası için ulaşılabildiğimiz üç vakfiye olup bunlar da aynı şekilde köylerdeki cami ve mescitlerin tamiri ile görevli tayinine dairdir.²⁶ Kuruçay'a dair iki vakfiye mevcut olup her ikisi de cami hizmetlerine ilişkin şartları ihtiva etmektedir. Kalabalık bir cemaat tarafından tescil ettirilen müşterek bir vakfiyede kazadaki mülkiye memurlarının ilçe merkezinde bir cami inşa ettirip caminin ihtiyaçları için üç dükkân vakfettikleri dikkat çekmektedir.²⁷

Söz konusu kaza vakfiyelerinden sadece Gercanis'in Salur karyesinde bir cami inşa ettiren Mehmed Efendi kızı Ayşe Hanım ile Kemah Kazasının Müşekrek karyesindeki Hacı Feyzullah Camii hitabeti için 1500 kuruş vakfeden Ahmed kızı Zeynep Hatun vakfiyeleri kadınlara aittir. Birazdan ele alacağımız üzere Erzincan merkez kazası ile karşılaştırıldığında bu kazalardaki kadın vakıflarının oranı çok düşük bir seviyede seyretmektedir.

-
- 24 Bu vakfiyelerin banisi, vakfiye tarihi ve arşiv defterleri içindeki tasnifi şu şekildedir: El-Hac Bilal Ağa (25 Zilkade 1253), VGMA, 581/2, 301-302; Fazlıoğlu Mehmed Ağa (15 Receb 1275), VGMA, 583, 85-72; Sağırzâde Alâeddin Bey (1 Şevval 1281), VGMA, 584, 102-57; Zeynep Hatun bt. Ahmed (9 Recep 1283), VGMA, 584, 130-68; Alemdaroğlu Ahmed Ağa (17 Cemazıyelevvel 1285), VGMA, 585, 44-47; el-Hac Ebubekir Ağa (5 Zilkade 1289), VGMA, 587, 46-59; Arpacızâde el-Hac Numan Ağa (20 Safer 1304), VGMA, 588, 261-226; Kurtbey oğlu el-Hac Bekir Ağa (8 Ramazan 1307), VGMA, 600, 7-9; Hacı İbrahim oğlu Hasan Ağa (25 Zilhicce 1309), VGMA, 600, 8-10; Hoca el-Hac İbrahim Hakkı (3 Şaban 1310), VGMA, 2481, 163-162; Reşid Ağazâde İzzet Bey (17 Zilkade 1318), VGMA, 2481, 2-3 ve Sağırzâde Hacı Davud Efendi (16 Şaban 1330), VGMA, 604, 119-150; Kemah vakıflarının Osmanlı son dönemindeki iktisadi durumları için ayrıca bkz. Muhammed Köse, "XIX. Yüzyılda Kemah Vakıflarının idari ve İktisadi Durumları", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler 1* (28 Eylül-1 Ekim 2016), Ed. Hüsrev Akın, Erzincan (2016), s. 301-311.
- 25 Gercanis vakıfları için bkz. Rıdvanoglu Ahmed Ağa (20 Cemazıyelahir 1269), VGMA, 582, 187-124/2; Hasan b. İbrahim (5 Cemazıyelahir 1275), VGMA, 582/2, 514-387; Matbaha-i Amire müdürü Mehmed Ziyaeddin Efendi (8 Cemazıyelahir 1284), VGMA, 584, 142-69; Yakuboğlu Hüseyin Ağa (3 Muharrem 1300), VGMA, 591, 167-169; Halil Hulusi Bey ve rüfeka'sı (1 Cemazıyelevvel 1303), VGMA, 586, 227-173; Koç Ali oğlu Ömer Ağa (3 Cemazıyelahir 1306), VGMA, 590, 49-32; Kacurzâde Ahmed Efendi kerimesi Ayşe Hanım (24 Şevval 1308), VGMA, 603, 200-334; Ali Rıza oğlu Rüşdü Bey (8 Şaban 1310), VGMA, 603, 130-224; Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa (selh-i Zilkade 1316), VGMA, 572, 85-32; Hacı Ömerzâde Mehmed Efendi (22 Rebiülevvel 1332), VGMA, 605, 201-276.
- 26 Tercan vakıfları için bkz. Tolosu Ulya karyesinden Ali'nin oğulları Mustafa ve kardeşleri (21 Rebiülevvel 1329), VGMA, 604, 156-214; Karakulak karyesinden Said Efendi (29 Rebiülevvel 1329), VGMA, 600, 115-140; Ali Dede zâde Osman ve kardeşi Bahri Efendi (2 Cemazıyelevvel 1330), VGMA, 606, 151-192.
- 27 VGMA, 602, 182-312 (25 Şevval 1311/2 Mayıs 1894).

Erzincan Kazası Vakfiyeleri

Erzincan vakfiyelerini tespit etmek amacıyla müracaat ettiğimiz vakfiye defterlerinde, Erzincan Evkâf Defteri'nde, şeriyye sicillerinde ve Cumhurbaşkanlığı Arşivi Evkaf fonunda vakfiyeler bulunduğu temas etmiştik. Bu kayıtlar bir araya getirilerek değerlendirildiğinde bazı vakfiyelerin mükerrer olduğu müşahade edildi. Vakfiye defterleri serisinde yer alan vakfiyelerin sayısı 66'dır. Bunlardan 55 tanesi Mücedded Anadolu serisi defterlerinde, geri kalanları farklı tasniflerdeki defterlerde yer almaktadır. Bu serilerdeki vakfiyelerden 46 tanesi sadece vakfiye defterlerinde yer alırken 19 tanesi 2481 numaralı Erzincan Evkâf Defteri ile aynıdır. 1 vakfiye de aynı serideki başka defterlerle mükerrer haldedir. Diğer taraftan 2481 numaralı Erzincan Evkâf defterinde yer alan 102 vakfiyeden 19 tanesi vakfiye defterleri, biri de şeriyye sicilleriyle mükerrerdir. Bir başka ifadeyle sadece Erzincan Evkâf Defteri'nde bulunup vakfiye defterleri ve şeriyye sicillerinde yer almayan vakfiyelerin sayısı 82'dir. Evkaf fonunda da 1 vakfiye bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Bu bakımdan mükerrerler çıkarıldıktan sonra vakfiye defterlerinde 45 (%30), Evkâf Defteri'nde 82 (%56), müşterek kaydedilenler 20 (%14) ve Evkaf fonu da 1 olmak üzere Erzincan Kazasına dair 148 vakfiye olduğu anlaşılmaktadır. Ancak şunu hemen ilave edelim ki bu sayıya vakfiye tarihini ve şartlarını havi olan 13 ilam dahildir. Ancak vakfiye şartlarını haber veren ancak tarihini zikretmeyen 14 ilam ise dahil değildir. Ayrıca bu vakfiyelerden önemli bir kısmının Osmanlı son yıllarında vasiyet yoluyla tescil edilmiş vakfiyeler olduğunu belirtmek gerekir.

Bazı vakıf banilerinin birden fazla vakfiye tescil ettirmiş olmaları sebebiyle tespit edilmiş vakfiyelerin sayısı 148 olmasına karşın vakıf banilerinin sayısı 142'dir. Nitekim Piri Sami adıyla meşhur son dönem Nakşi şeyhlerinden Mehmed Sami Efendi'ye ait farklı tarihlerde kaleme alınmış beş ayrı vakfiye mevcuttur. Aynı şekilde Abdullah Efendizâde Mehmed Asım Efendi, Kemahî Hacı İbrahim Hakkı Efendi ile Müftüzâde el-Hac Numan Efendi'nin zevcesi İffet Hanım adına farklı zamanlarda kaydedilmiş ikişer vakfiye bulunmaktadır. Ulaşabildiğimiz vakıf banilerinin tamamı dinî mensubiyet açısından Müslümandır. Bir başka ifadeyle Erzincan'da gayrimüslimlere ait herhangi bir vakfiyeye rastlanmamıştır.

Vakıf kurucuları, cinsiyetleri açısından değerlendirildiğinde mevcut 142 kişiden 100 (%70,5) tanesi erkek, geri kalan 42'si (%29,5) kadındır. Vakıf kuran kadınlardan 30'u (%71) Erzincan kaza merkezinden, 12'si (%29) kazanın köylerindendir. Aynı şekilde vakıf kuran erkeklerin yerleşim yerlerine bakıldığında 100 erkekten 11'nin (%11) köylerde geri kalanların (%89) şehirde ikamet ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla vakıf kurucusu 141 kişiden 23'ü (%16) köylerde yaşarken 118'i (%84) şehir sakinidir.

Erzincan merkez kazasındaki kadın banilerin sayısı Kemah, Eğin ve Gercanis kazalarındaki kadın vakfiyelerin oranı ile karşılaştırıldığında ol-

dukça yüksek bir rakamdır. Bir başka ifadeyle Erzinan kaza merkezindeki kadınlar, vakıf yoluyla hayır faaliyetlerinin yaygınlaşması ve zenginleşmesine çevredeki diğer kazalardan çok daha fazla oranda rağbet göstermişlerdir. Diğer taraftan yapılan çalışmalara göre İstanbul, Edirne, Sivas, Ankara gibi Osmanlı şehirlerinde kadın vakıf kurucularının oranı, tüm vakıflar içerisinde %20 seviyelerinde bulunmaktadır.²⁸ Bu açıdan Erzinan'daki söz konusu oranlar, buradaki kadınların vakıf faaliyetlerine katkıda bulunmak açısından Anadolu'nun diğer büyük şehirlerindeki kadınlardan geri kalmadığı anlamına gelmektedir.

Değerlendirme

Osmanlı öncesi dönemde Erzinan'da inşa edilen Melik Fahreddin Medresesi, Mutaherten Medresesi ve zaviyesi, Gülabi Bey Cami ve hamamı, Ahi İne Bey Tekkesi gibi önemli vakıf eserler mevcut olmasına mukabil vakfiyeleri mevcut değildir. Eretna, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevilerin hüküm sürdüğü dönemlerden ise günümüze intikal etmiş dört vakfiye kaydı bulunmaktadır. Bunlardan en erken olanı, Mutaherten döneminde kaydedilmiş olan Emir Çelebi'nin Evveli Şaban 793 (4 Temmuz 1391) tarihli vakfiyesidir.²⁹ İkincisi Akkoyun-Karakoyun mücadelelerinin yaşandığı dönemde, bazı arazileri Şeyh Ekrem Ali Baba'ya vakfeden "kılıç ve sancak sahibi" Erzurumlu Emir Mehmed Fazıl adında bir şehir idaresidir.³⁰ Bir diğeri Akkoyunluların son döneminde, Cuma Mahallesi'nde Pürkalem Hamamı'nı inşa ettiren Hızır Derviş'in çocukları Pürkalem ve Hızır Çelebi'nin vakfiyesidir.³¹ Bu husustaki son kayıt ise Osmanlı idaresinden birkaç yıl önce İsmail Efendi tarafından kurulmuş olan Canbaba Dergâhına dairdir.³²

Erzinan şehri 1514 yılında Osmanlı idaresine geçmiş olmasına mukabil bu döneme ait tespit edebildiğimiz ilk vakfiyeler nispeten geç tarihlidir. Süleyman b. Süleyman'ın 30 Cemaziyelevvel 980 (8 Kasım 1572) tarihli vakfiyesi³³ ile bu tarihten yaklaşık dört yıl sonra kaleme alınan Hüseyin Ağa vakfiyesi³⁴ bu dönemin günümüze ulaşan ilk vakfiye örnekleridir. Güçlü bir vakıf geleneğinin olduğu şehirde, Osmanlı dönemi ile bu faaliyetler daha da artmıştır. Bu bakımdan fetihten sonraki yarım asrı aşkın dönemde kurulmuş olan çok sayıda vakfın vakfiyesi günümüze ulaşmamıştır denilebilir. Benzer şekilde on yedi ve on sekizinci yüzyıldan geriye sadece birkaç vakfiyenin kalmış olması da bu durumu teyit etmektedir.

28 Hasan Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar (XVI-XVII Yüzyıllar)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 2000, Cilt V, s. 52.

29 BOA, Evkaf, Vakıf, 26-3.

30 VGMA, 581-2, 271-272. (1 Rebiülevvel 830 /31 Aralık 1426).

31 VGMA, 584, 75-41 (Muharrem 903/Aralık 1497).

32 VGMA, 578, 282-99/1 (10 Muharrem 911/13 Haziran 1505).

33 VGMA, 747, 219-182.

34 VGMA, 604, 173-243 (15 Muharrem 984 /10 Nisan 1576).

Osmanlı dönemi Erzincan vakfiyeleri Nörkahlızâde Hacı Osman Efendi'nin 12 Şevval 1341 (29 Mayıs 1923) tarihli vakfiyesi³⁵ ile son bulmaktadır. Bu vakfiye, vakıf tescil kütüklerine kaydedilen son vakfiye olmakla birlikte klasik şeklindeki vakıf tescillerinin Cumhuriyet döneminin ilk birkaç yılında devam ettiği görülmektedir. Taşçı Mahallesi'nden Nesibe Hanım'ın 24 Cemaziyelevvel 1343 (21 Aralık 1924) tarihli vakfiyesi³⁶ ile Hah (Bahçeli) karyesinden Ali Efendi oğullarından Eyüp'ün 14 Mayıs 1926 tarihli vakfiyesi³⁷ vakıf defterlerine yansıyan ve alışlagelmiş üslup ile kaydedilen en son vakfiyelerdir.

Tarihsel kronoloji ve tescil dönemleri açısından ele alındığında Erzincan vakfiyeleri için karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Yukarıda temas ettiğimiz Emir Çelebi'nin 1391'de kaydedilen vakfiyesi, aynı zamanda şehrin tespit edilebilen en erken tarihli vakfiyesi olup on dördüncü yüzyıla aittir. Mehmed Fazıl Bey ve Pürkalem Hamamı vakfiyeleri ise on beşinci yüzyılda kaleme alınmıştır. On altıncı yüzyıla ait 5, on yedinci yüzyıla ait 2, on sekizinci yüzyıla ait 5, on dokuzuncu yüzyıla ait 50 ve nihayet yirminci yüzyıla ait 83 vakfiye bulunmaktadır. Sadece Cuma Mahallesi'ndeki Taşçı Ali Camii ile Hemzesi Köyü Camii'ne çeşitli hayırlarda bulunan Salih b. Mehmed Ağa vakfiyesi³⁸ üzerinde tarih bulunmamaktadır. Fakat kullanılan ifade ve isimlerden bu vakfiyenin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına ait olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu bakımdan ulaşabildiğimiz Erzincan vakfiyelerinin çok önemli bir kısmı Osmanlı döneminin son yıllarına aittir.

Mevcut vakfiye kayıtlarının Osmanlı'nın son dönemine yoğunlaşması önceki yüzyıllarda kurulmuş olan vakıfların faaliyetlerini ve kapsamını ortaya koymada yetersiz kalmaktadır. Ancak on dokuzuncu yüzyıldan önce bina edilen ve şehrin tarihi hafızasında derin izler bırakan bazı vakıf eserlere ait vakfiyelerin mevcut olması hem söz konusu eserlerin ait oldukları devirlerin bilinmesine hem de bu dönemlerdeki hayır anlayışının belirlenmesine imkân vermesi açısından önemlidir. Bunlar arasında el-Hac Mustafa Çavuş'un 1587'de inşa ettirdiği Kurşunlu Camii,³⁹ Şeyh el-Hac Veli'nin 1591'de yaptırdığı ve kendi adıyla anılan Molla Veli Camii,⁴⁰ Ata Bey ve Nizam Bey'in eseri olan 1602 tarihli medrese,⁴¹ Şeyh Abdülkerim Efendi'nin 1652 tarihli camisi,⁴² el-Hac Abdülbaki Ağa'nın 1772 yılında bina ettirdiği cami, medrese ve sıbyan mektebi,⁴³ Silahşör Osman Paşa'nın 1799'da Gülâbî Bey Cami yakınlarında yaptırdığı medrese⁴⁴ gibi önemli yapılar vardır.

35 VGMA, 615, 168-42.

36 VGMA, 2481, 216-206.

37 VGMA, 2481, 221-210.

38 VGMA, 2481, 33-33.

39 VGMA, 591, 159-143.

40 VGMA, 608, 232-251.

41 VGMA, 604, 216-309.

42 VGMA, 619, 102-57.

43 VGMA, 626, 174-264.

44 VGMA, 579, 122-55.

Esasında Erzincan'daki maddi mirasın belli aralıklarla gerçekleşen büyük depremlerde yıkılmış olması, buradaki her bir vakfiyeyi ait olduğu dönemin aydınlatılmasında oldukça önemli bir hale getirmektedir. Bu bakımdan Osmanlı'nın son yüzyılına ait vakfiyeler, 1939 yılındaki büyük depremde tamamen yıkılmış olan eski Erzincan şehrinin, Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki sosyo-ekonomik durumuna, vakıf eserlerine ve Osmanlı'nın bu şehirde geride bıraktığı kültürel mirasa ışık tutması bakımından kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Aynı döneme ait vakfiyeler, şehrin günümüzde yaşatmaya çalıştığı çoğu tarihi ismin varlığına kaynaklık ettiği gibi bu isimlerin tarihsel kimliği hakkında da göz ardı edilemeyecek bilgiler vermektedir.

Kadılar tarafından tescil edilen vakfiyeler, Osmanlı Arap coğrafyasının büyük kısmında devletin sonuna kadar Arapça düzenlenmiştir. Bu coğrafyanın dışındaki bölgelerde ise on altıncı yüzyıl başlarına kadar Arapça tutulan kayıtlar, on sekizinci yüzyıla kadar Arapça ve Türkçe devam etmiş, bu tarihlerden itibaren de çoğunlukla Türkçe yazılmıştır.⁴⁵ Erzincan'daki kayıtlara bu nazarla bakıldığında, on altıncı yüzyılın son çeyreğine kadar tescil edilen vakfiyelerin Arapça hazırlandığı görülmektedir. Nitekim Hacı Hüseyin Vakfı'nın çeşitli hayırlara dair olan 15 Muharrem 984 (10 Nisan 1576) tarihli vakfiyesine kadar olan kayıtların dili Arapçadır. Ancak bu tarihten yaklaşık on yıl sonra Kale altındaki Eskişehir Mahallesi'nde Kurşunlu adıyla bilinen cami ve yanına bir kervansaray inşa ederek vakfeden el-Hac Mustafa Çavuş'un vakfiyesi ise Erzincan'da Türkçe kaleme alındığını tespit ettiğimiz ilk vakfiyedir.⁴⁶

Anadolu'nun fethinden sonra birçok şehirde büyük vakıflar tesis ederek buraların mamur hale getirilmesinde hükümdarların, hanım sultanların, şehir idarecisi olan beylerin ve diğer devlet adamlarının büyük rolü vardır. Osmanlı öncesi dönemde Erzincan bölgesine hükmeden devlet adamları ve idarecilerin vakıf sistemi içinde inşa ettikleri dinî ve hayrî kurumlar sayesinde şehrin imar ve kültür faaliyetleri büyük bir gelişme göstermiştir. Osmanlı döneminde ise beylerbeyi, sancak beyi, voyvoda ve paşalar çoğu şehirde külliye şeklinde vakıflar kurarak hem merkezden uzak yerleşimlerin maddî ve manevî gelişimine önemli katkıda bulunmuş hem de buralardaki hayır faaliyetlerine öncülük etmişlerdir.

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıldaki Erzincan vakfiyeleri dikkatlice incelendiğinde şehir müftülerinin, önceki yüzyıllarda idarecilerin yaptığı şekilde büyük vakıflar kurdukları müşahade edilmektedir. Burada müftülük yapmış zatlardan Müftü Abdullah Efendi,⁴⁷ İran seferi esnasında şehit

45 Hasan Yüksel, "Vakfiye (Türk ve Osmanlı Tarihi)", *DİA*, İstanbul 2012, Cilt 42, s. 468.

46 VGMA, 591, 159-143 (Evâil-i Ramazan 995/ 2 Şubat 1587)

47 VGMA, 489, 157-19.

düştüğü anlaşılan “şehid-i Acem” Müftü Seyyid İsmail Efendi⁴⁸ ile Müftü Abdülgani Efendi’nin⁴⁹ cami, medrese, mektep ve kütüphane gibi geniş kapsamlı zengin vakıflar kurmuş olması dikkat çekicidir. Müftüzâde adıyla bilinen ve birkaç kuşak müftülük yapan bu ailenin, inşa ettikleri büyük vakıf eserlerle gerek şehirdeki dinî düşüncenin şekillenmesinde gerekse de vakıf hizmetleri açısından hatırı sayılır bir mevkiye olduğunu belirtmek gerekir. Bu durum Erzincan’ın imar ve gelişimine, burada külliyeler halindeki büyük vakıf faaliyetlerine ulema sınıfının belirleyici şekilde yön verdiğine de işaret etmektedir.

Erzincanlı bazı devlet adamları ve ulemanın, on sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda giderek belirginleşen “memleketine hizmet etme ve bir müessese bırakma” konusundaki anlayışa⁵⁰ uygun olarak Erzincan dışında bulunmalarına rağmen burası için vakıflar kurduğu belirgin şekilde görülmektedir. Mesela son dönem Osmanlı Bahriye nazırlarından Hasan Hüsnü Paşa zeyl vakfiyesine göre Refahiye Kazası Busanis karyesinde bir cami inşa ettirmiştir. İstanbul’da vakfettiği akardan karşılanmak şartıyla caminin imamet, hitabet, vaizlik, müezzinlik ve tevliyet görevleri ile aydınlatma ve tamir masrafları için senelik 1800 kuruş ayırmıştır.⁵¹ Erzincanlı saray kethüdalarından Babüssaade Ağası el-Hac İsmail Ağa ise Hah karyesinde bir çeşme inşa edip ihtiyaçları için 1000 kuruş vakfetmiştir.⁵² Kemah’ta bir cami inşa ettiren Soma-Kırkağaç Voyvodası el-Hac Bilal Ağa,⁵³ Erzincan merkezinde cami yaptıran Edirne Valisi İzzet Paşa,⁵⁴ Gercanis’in Almalı köyünde bir cami inşa ettiren Matbaha-i Amire müdürü Mehmed Ziyaeddin Efendi⁵⁵ gibi zevat Erzincan’da bulunmamasına rağmen memleketlerinde vakıf eserler vücuda getirmiş olan devlet adamları ve memurlardır. İstanbul Galata’da ikamet eden Sofuoğlu Osman Ağa ise kurduğu para vakfında Kuruçay’ın Boyalık Köyü’nde inşa edilen caminin imâmet ve tevliyet cihetlerine sarf edilmek üzere 1000 kuruş ayırmıştır.⁵⁶

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Erzincan Kazasına bağlı dağlık arazinin üçra köylerinde vakıf faaliyetlerinin dikkatleri çekecek derecede yaygın olduğu görülmektedir. Vakıfların buradaki yaygınlığı, köylerde inşa edilen cami ve mescitlerden, yol güzergahlarında yaptırılan çeşmelerden

48 VGMA, HD. 1067, s. 123.

49 VGMA, 614, 60-28.

50 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, TTK, Ankara 2008, s. 258.

51 VGMA, 572, 85-32 (selhi Zilkade 1316/11 Nisan 1899).

52 VGMA, 580, 55-29.

53 VGMA, 581, 301-301.

54 İzzet Paşa’nın hayatı ve vakıf eserleri için bkz. Ali Kemali, *Erzincan: Tarihî, Coğrafi, İctimai, Etnoğrafi, İdari, İhsai Tetkikat Tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası T. L. Şirketi, İstanbul 1932, s. 256-260; Kemalettin Kuzucu, “İlginç Bir Tanzimat Bürokrati: Erzincanlı Hacı Ahmed İzzet Paşa”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler 1 (28 Eylül-1 Ekim 2016)*, Ed. Hüsrev Akın, Erzincan 2016, s. 1125-1136; Kadir Aşçı, *Hacı İzzet Paşa (1800-1893)*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2019.

55 VGMA, 584, 142-69.

56 VGMA, 583, 291-216.

ve birkaç asırdır ayakta olan zaviyelere görevli atamasından da anlaşılmaktadır. On dokuz ve yirminci yüzyılda tescil edilen birçok vakfiyede, köylerde yeni camiler imar etmenin yanı sıra mevcut olanların tamiri için kaynak sağlanarak yeni şartlar belirlendiği, mescitlere minber eklenerek buraların Cuma ve bayram namazları kılınacak şekilde camiye dönüştürüldüğü, ihdas edilen hatiplik görevlerinin masrafları için hayırseverlerin katkıda bulunduğu görülmektedir. Mesela bu dönemde Taşçı Mahallesi'nden Köse Beyzâde Mahmud Ağa Kökez Köyü'nde bir cami yaptırarak görevlileri için 500 kuruş vakfederken,⁵⁷ Handesi karyesinden Ali Ağa, vakfettiği 400 kuruşun nemasını köylerindeki Sultan Süleyman Camii'nde ihdas ettiği hatiplik vazifesine ayırmıştır.⁵⁸

Erzincan vakfiyelerinde diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi vâkîfın vefatından sonra kendisi ve yakınları için kurban kesilmesi, kandil günlerinde mevlit okutulması şartları yaygın olarak görülmektedir. Neredeyse her vakfiyede banilerin vakıf gelirinin belli bir kısmını kurban kesilmesi için ayırdıkları göze çarpmaktadır. Vakıf kuranlar çoğu zaman sadece kendileri için değil aynı zamanda çocukları, eşleri, anne-babaları gibi kaybettikleri yakınlarını da unutmuyarak onların da ruhlarına hediye edilmek üzere kurbanlıklar alınmasını istemişlerdir. Mesela Mollagüzel Mahallesi'nden Aşçı Mehmed zevcesi Hatice Hatun, her sene vakıf gelirinden diğer hayırlarının yanı sıra biri kendisi, biri pederi, biri validesi, biri eşi, biri de müteveffa oğlunun ruhu için olmak üzere beş sehimlik bir inek kurban edilmesini istemiştir.⁵⁹ Hacı Hafız Mehmed Sıdkı Efendi ise vakfiyesinde Buğday Pazarı'nda vakfettiği dükkanın gelirinden her sene kendisiyle beraber müteveffa babası Hacı Osman Hoca, annesi Hatice Hanım, eşi Ebediye Hanım ve Erzincan'da Terzi Baba adıyla meşhur kayın-pederi Şeyh Mehmed Hayyatı'nın ruhları için bir sığır kurban edilmesini şart olarak belirlemiştir.⁶⁰ Bu hususta çok daha fazla sayıda kurban kesilmesini isteyenlere de rastlanılmaktadır. Mesela Müftü Abdülgani Efendi kendisiyle beraber vakfiyede ismini saydığı ecdad büyüklerinden on üç kişi için her sene birer kurban kesilmesini istemiştir.⁶¹ Bu husustaki vakfiye şartları, vefat eden kimselerin ruhlarına hediye edilmek üzere kurban kesilmesi isteğinin hem yaygınlığına hem de şehirli-köylü, kadın-erkek tüm çevrelerce benimsenen bir gelenek olduğuna işaret etmektedir. Bazı vakfiyelerde bu kurbanların kesilme zamanı zikredilmemiş iken çoğunda Kurban Bayramı günleri kesilmesi gerektiği belirtildiğinden bu günlerde Erzincan'da vakıfların da azımsanmayacak sayılarda kurban kestirdiğini tahmin etmek mümkündür.

57 VGMA, 603, 19-26.

58 VGMA, 588, 65-78.

59 VGMA, 611, 170-176 (4 Rebiülahir 1323/8 Haziran 1905).

60 VGMA, 611, 1-1; (19 C.evvel 1328/29 Mayıs 1910).

61 VGMA, 614, 60-28 (Evail-i Rebiülevvel 1238/16 Kasım 1822).

Osmanlı'da vakıf banilerinin vakfiyelerde kurban ile beraber belirledikleri hayrî şartlardan biri genellikle vefatlarından sonra mevlit okutulması isteğidir. Fakat Erzincan'da diğer birçok şehirden ayrı olarak mevlit okutulan günlerde helva pişirilerek cemiyete iştirak eden insanlara ikram edilmesi çoğu vakfiyede bir şart olarak öne çıkmaktadır. Bu bakımdan mevlit törenlerinde yemek, şerbet veya tatlı türü diğer ikramların yerini burada helvanın aldığını söylemek mümkündür. Fakat helva pişirilip dağıtılması sadece mevlid kandiline veya mevlit okutulan günlerle sınırlı değildir. Mesela Taşçı Mahallesi'nden Demircioğlu Süleyman Ağa, vakfettiği mülklerin gelirinden kurban kesilmesi, mevlit okutulması şartlarının yanı sıra Recep ayının ilk cuması, yani Regaip kandilinde helva tabh edilerek dağıtılmasını istemiştir.⁶² Yalnızbağ karyesinden Veliyüddin Efendi kızı Şerife Hanım ise vakfiyesinde helva pişirilmesinin şuhur-ı selase (üç aylar) içinde mütevellinin uygun göreceği bir günde yapılmasını şart olarak belirlemiştir.⁶³ Aslında erken dönem vakfiyeleri, Erzincan'da vakıf kapsamında helva pişirilerek dağıtılma geleneğinin çok eskilere dayandığını ve bu geleneğin kandil gecelerinin tamamında yapıldığını ortaya koymaktadır. Nitekim Hüseyin Ağa daha on altıncı yüzyıldaki vakfiyesine; Regaip, Berat ve Kadir gecelerinde helva pişirilerek dağıtılmasını bir şart olarak kaydetmiştir.⁶⁴

Hemen her tarıkata kucak açmış olan Erzincan, aynı zamanda tekke-zaviye kültürünün erken dönemde Anadolu topraklarında gelişerek yaygınlaşmasına da ön ayak olmuştur. Bölgedeki birçok köklü zaviye, çevresindeki coğrafyada sufi hareketlerin oluşumuna tesir ederek bu bölgeler üzerinde etkiler bırakmıştır. Azımsanmayacak sayıdaki Anadolu şehrinde, Erzincanî nisbesine sahip tarikat büyüklerinin varlığı bu hususa açıkça işaret etmektedir.⁶⁵ Bu çerçevede tarikat büyüklerinin ve tekke şeyhlerinin burada halkın irşadı için vakıflar kurdukları görülmektedir. Yirminci yüzyıl

62 VGMA, 611, 165-171 (14 C.evvel 1288/31 Temmuz 1871).

63 VGMA, 2481, 55-53 (25 Rebiülahir 1262/22 Nisan 1846)

64 VGMA, 604, 173-243 (Evâil-i Ramazan 984/10 Nisan 1576)

65 Erzincanî nisbesine sahip tarikat büyüklerinin Osmanlı arşivlerine yansıyan bazı tekke ve zaviyeleri şunlardır: Hısnı Mansur Kazası'nın İndere Karyesinde Şeyh Abdurrahman Erzincanî, BOA, Ali Emiri, III Mustafa, 249-19866; Besni Kazası Tut Karyesinde Şeyh Abdurrahman Erzincanî, BOA, Hattı Hümayun, 1595-33; Bursa'da Seyyid Hüseyin Erzincanî, BOA, Ali Emiri, III Mustafa, 58-4273; Ayıntab Kazası'nın İbnişeker Mahallesi'nde Şeyh Muhyiddin Erzincanî, BOA, Cevdet, Maarif, 157-7825; ile Sam karyesinde Şeyh Abdurrahman Erzincanî, BOA, Ali Emiri, III Ahmed, 25-2357; Divriği Sancağı'nın Ovacık Nahiyesi Uluviran Karyesinde Şeyh Abdurrahman Erzincanî, BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, 241-16097; Darende Kazası'nın Keremter Karyesinde Şeyh Abdurrahman Erzincanî, BOA, Şurayı Devlet, 435-16; Yine Harput ve Mollakendi'de zaviye yaptıran Şeyh Molla Ahmed Peykerici'nin on yedinci yüzyılda Erzincan'dan gelerek buraya yerleşen tarikat büyüklerinden olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Metin Sözen, "Elazığ'ın Mollakendi Bucağı'nda Şeyh Ahmed Peykeri Külliyesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 421; M Ali Ünal, "Molla Ahmed Peykerici ve Külliyesi Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1986, Sayı 43, s. 145-157; Enver Çakar-Celalettin Uzun, "Molla Ahmed Peykerici ve Harput'taki Vakıfları", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu Bildiriler I*, Elazığ 2016, ss. 33-50.

başlarında Nakşi şeyhlerinden Mehmed Sami Efendi'nin inşa ettiği tekke ve cami için beş ayrı vakfiye hazırlatması dikkat çekicidir. Benzer şekilde Osmanlı öncesi dönemden kalan çok sayıda zaviye vakfının, köylerde cami ve mescitlerin teşekkülünde önemli rol üstlenmiş olduğunu tahmin etmek mümkündür. Nitekim birçok vakfiyede, köylerde bulunan zaviyelerin bünyesindeki mescid ve camilerin imam, hatip ve müezzin gibi görevlileri için kaynak sağlandığı müşahade edilmektedir.

Osmanlı döneminde Anadolu'da kurulan vakıfların en belirgin hususiyetlerinden birisi; çoğu vakıfta "Haremeyn fukarası" adı altında Mekke ve Medine bölgesindeki hacılara ve diğer ihtiyaç sahiplerine cüzi de olsa belli miktarlarda tahsisatlar ayrılmış olmasıdır. Ayrıca hem hayrî hem de evlâdî vakıfların önemli bir kısmında hayır cihetinin ortadan kalkması ya da evlâd neslinin kesilmesi halinde vakıf geliri çoğu zaman Haremeyne şart kılınmıştır. Ancak Erzincan vakfiyelerinde bu durumun aksine Haremeyn fukarasına ayrılan tahsisatların birkaç vakıfla sınırlı ve yok denecek kadar az olduğu dikkat çekmektedir. On altıncı yüzyılın ikinci yarısındaki Hacı Hüseyin Vakfı⁶⁶ gibi bazı vakıflarda, evladın inkırazında vakıf geliri Haremeyn fukarasına şart kılınmış olmakla birlikte diğer şehirlerle karşılaştırıldığında bu hususun çok az benimsenen bir düşünce olduğu görülmektedir.

Esasında bazı Anadolu şehirlerinde, evladiye vakıflarının yaygın olmasına karşın Erzincan'da bu tür vakıflara fazla rağbet gösterilmediği anlaşılmaktadır. Kurulan vakıfların çoğunda vakıf fazlası, evlad arasından seçilen mütevellîye vazife olarak bırakılmışsa da geliri evlada hasredilen vakıfların sayısı oldukça sınırlıdır. Vakıf gelirinden evlada gelir şart edenlerin de çoğu zaman vakıf gelirini birkaç hisseye taksim ederek bir kısmını evlada bıraktıkları, diğer bir kısmını ise hayırlara sarf edilmek üzere şart kıldıkları görülmektedir. Bu tür vakıflara en güzel örneklerden birini, Hacı Hüseyin Ağa halilesi Ruveyde Hatun'un on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki vakfiyesi teşkil etmektedir. Ruveyde Kadın vakfettiği, biri Tohumcular mevkiinde, biri Penbe Pazarı'nda diğeri de Atık Hinta Meydanı'nda bulunan üç dükkânın yarı hissesini oğlu Hacı Ahmed'e bırakırken geri kalan yarı hisseleri Kurutelek karyesindeki mescidin tamiri ile Ağtaş Mahallesi'ndeki Eyvanlı Çeşme'nin bakım ve onarımına ayırmıştır.⁶⁷

On dokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarında vakıf kuran çoğu hayırseverin ikamet ettikleri muhitteki cami ve mescitlerin aydınlatması için kaynak oluşturduğu görülmektedir. Bu türdeki vakfiyelerde dönemin gelişen şartları çerçevesinde camilerde balmumu ve şamdanların yerine gazyağı ve fener kullanılmaya başlandığı, cami içlerinin yanı sıra dış avlularının da yavaş yavaş aydınlatılmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir. Mesela Molla Güzel mahallesi camine dört dükkânın vakfedildiği

66 VGMA, 614, 173-243.

67 VGMA, 2481, 50-48; VGMA, 2481, 135-133 (Rebiülevvel 1227/Nisan-Mayıs 1812).

Abdullah Efendizâde el-Hac Mehmed Asım Efendi vakfiyesinde câminin iç tarafındaki kapısı önünde, camiye girip çıkan cemaate ışık vermek üzere “*gaz yağı ve ruğan-ı saire ile tamâm bir fener*” yakılarak mahallenin aydınlatılması istenmiştir.⁶⁸ Vakfiyelerde, iç yağdan yapılmış farklı büyüklüklerdeki balmumlarına diğer bazı yörelerde olduğu gibi berat denildiği kayıtlıdır. Nitekim Karaağaç Mahallesi Camii’ne vakıfta bulunan müteakid kolağalarından Kemahî Hacı Halil Ağa vakfiyesinde söz konusu beratlar, “*üç kıyye don yağından ma ‘mûl bir kıt’a berat ta ‘bir olunur büyük mum*” ifadesi ile tanımlanmıştır.⁶⁹ Diğer vakfiyelerde yer alan benzer şartlar göz önüne alındığında farklı ağırlıklarda beratlar imal edildiği anlaşılmaktadır.

Erzincan şehri kurulduğu mevki itibarıyla Fırat olarak adlandırılan Karasu Irmağı’nın hemen yakınında, Vasgird ve Geçit çaylarının Karasuya katıldığı alanın içerisinde yer almaktadır. Bu akarsulardan içme suyu tedarik edildiği gibi ark ve kanallar vasıtasıyla arazilere taşınan su ile tarım yapılmaktadır. Eski devirlerden beri yüzlerce köy arazisini sulayan kanallar, geçimini tarımdan sağlayan bölge halkının temel geçim kaynaklarındandır.⁷⁰ Bu sebeple şehir vakfiyelerinde dükkân, arsa, bahçe, tarla, değirmen gibi gayrimenkuller ile nakit paraların yanı sıra zaman zaman hark tabir olunan bu kanalların da vakıflara gelir getirmek amacıyla vakfedildiği göze çarpmaktadır. Mesela 1883 yılında vefat eden Kiylioğlu Yahya Bey, vefatından yaklaşık on yıl önce Vasgird vadisinde akmakta olan su hakkından cumartesi geceleri “*bir nöbet yani rub hisse*” vakfederek icarından elde edilecek gelir ile her sene üç kurban kesilmesini, Gülabi Bey Camii’ne üç berat alınmasını ve helva pişirilerek dağıtılmasını istemiştir.⁷¹ Til karyesindeki bir günlük hakkını köydeki Alaybey Camii’ne vakfeden Hiroğlu Hacı Mustafa Ağa,⁷² Dinkdink karyesindeki menziliyle beraber su hakkındaki sulama hakkını Hatun Camii’ne berat alınması ve diğer bazı hayırlar için vakfeden Kahyaoğlu Mehmed Ağa⁷³ ve Handeresi vadisindeki su üzerinde yer alan Keşüt hakkının perşembe gecelerindeki bir gecelik sulama hakkını çeşitli hayırların yapılmasına vakfeden Silahşözü Salih Ağa’nın kızı Firdevs Hanım vakfiyeleri⁷⁴ benzer bir durum arz etmektedir. Dolayısıyla tabii coğrafyanın bir parçası olan su hakları da burada vakıfların gelir kaynakları arasında yer almıştır. Bu durum Erzincan şehrini vakıf akarlarının çeşitliliği açısından diğer birçok Anadolu şehirlerinden ayıran bir özellik olmaktadır.

68 VGMA, 611, 166-172 (Selh-i Ramazan 1338/17 Haziran 1920).

69 VGMA, 611, 38-20 (2 C.evvel 1329/1 Mayıs 1911).

70 Ali Kemal, *Erzincan*, s. 320; Gül-Başbüyük, *Erzincan Kazası*, s. 128-129.

71 VGMA, 2481, 142-142.

72 VGMA, 618, 169-130

73 VGMA, 609, 239-286.

74 VGMA, 618, 154-116.

Sonuç

Anadolu topraklarında vakıf geleneğinin erken dönemde gelişme gösterdiği Erzincan şehri, yaşadığı şiddetli depremlere rağmen her seferinde vakıflar sayesinde ilim ve kültür faaliyetlerine, sosyal ve ekonomik hayatına kaldığı yerden devam etmiştir. Günümüze ulaşan on dört ve on beşinci yüzyıl vakfiye örnekleri, vakıf faaliyetlerinin tarihsel hususiyetlerini tespit etmek için önem taşımaktadır. Osmanlı döneminden geriye kalan vakfiyelerin çoğu on dokuz ve yirminci yüzyıla ait olmakla birlikte bu kayıtlar, 1933 depreminde tamamen yıkılarak yeri değiştirilen şehrin tarihi için çok önemli bir kaynak halindedir. Erzincan Kazasının tamamında hayır anlayışına dayalı güçlü ve yaygın bir vakıf geleneğinin bulunduğuna işaret eden vakfiyeler aynı zamanda buradaki vakıf faaliyetlerin cami-mescit, mektep-medrese, tekke-zaviye ile çeşme inşası, Kur'an ve mevlit okutma, kurban kesme gibi hayırlara yoğunlaştığını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA);
 Ali Emiri, III Mustafa, 249-19866; 58-4273; III Ahmed, 25-2357, I. Abdülhamid, 241-16097.
 Evkaf, Vakıf, 26-3.
 Hattı Hümayun, 1595-33.
 Cevdet, Maarif, 157-7825.
 Şurayı Devlet, 435-16.
 Erzincan Şeriiye Sicili, C 53.
 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)
 Defter; 197, 489, 572, 578, 580, 581/2, 582/2, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 591, 600, 602, 603, 604, 605, 606, 611, 614, 615, 619, 626, 1067, 2481, 2482.

Araştırma Eserler

Ali Kemali, *Erzincan: Tarihî, Coğrafi, İctimaî, Etnoğrafi, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, İstanbul 1932.
 Alkan, Mustafa, "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtları Arşivi", *Vakıflar Dergisi*, 30, (2007), s. 1-34.
 Aşçı, Kadir, *Hacı İzzet Paşa (1800-1893)*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2019.
 Çakar, Enver- Uzun, Celalettin, "Molla Ahmed Peykerici ve Harput'taki Vakıfları", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu Bildiriler I*, Elazığ 2016, ss. 33-50.
 Erünsal, İsmail E., *Osmanlı Vakıf kütüphaneleri*, TTK, Ankara 2008.

- Gül, Abdülkadir ve Başbüyük, Adem, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi: Erzincan Kazası*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum 2011.
- İnbaşı, Mehmet, “Erzincan Kazası (1640 Tarihli Avârız Defterine Göre)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, Erzurum (2009), s. 189-214.
- Kâtip Çelebî, *Kitâb-ı Cihannüma*, Haz. Fikret Sarıcaoğlu, TTK Yayınları (Tıpkıbasım), Ankara 2009.
- Kaya, Erol, *Osmanlı Devri Erzincan Vakfiyeleri*, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2017.
- Kazıcı, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985.
- Kılıç, Ümit ve Gül, Abdülkadir, “Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *History Studies*, Volume 3/1, (2011), ss. 165-182.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü, *Şerhiye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Eğin Kazası*, Ahenk Yayınları, Van 2008.
- Köprülü, Fuat, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü”, *Vakıflar Dergisi*, Cilt II, Ankara (1942), ss. 1-35.
- Köse, Muhammed, “XIX. Yüzyılda Kemah Vakıflarının idari ve İktisadi Durumları”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler I (28 Eylül-1 Ekim 2016)*, Ed. Hüsrev Akın, Erzincan (2016), ss. 301-311.
- Kuzucu, Kemalettin, “İlginç Bir Tanzimat Bürokrati: Erzincanlı Hacı Ahmed İzzet Paşa”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler I (28 Eylül-1 Ekim 2016)*, Ed. Hüsrev Akın, Erzincan (2016), ss. 1125-1136.
- Miroğlu, İsmet, “XVI. Yüzyılın Başlarında Erzincan Şehri (1516-1530)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 28-29; (1974-1975), ss. 71-82.
- _____, “Erzincan”, *DİA*, Cilt 11, İstanbul (1995), ss. 318-321.
- Öztürk, Nazif, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1983.
- Sak, İzzet, *Kadı Sicilleri Işığında Konya’da Yapılan Vakıflar (1650-1910)*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2012.
- Sözen, Metin, “Elazığ’ın Mollakendi Bucağı’nda Şeyh Ahmed Peykeri Külliyesi”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara 1976, ss. 421-435.
- Şeker, Mehmet, *İslâm’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- Taş, Yasin, “Hurufat Defterlerine Göre Erzincan Kazasında Vakıf Hizmetleri”, *Uluslararası Erzincan Tarih Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Eylül 2019)*, Erzincan 2019, ss. 1351-1365.
- _____, “Erzincan Kazası Vakıflarına Dair Yeni Bir Kaynak: Erzincan

- Evkâf Defteri”, 6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (1-3 Kasım 2019/ Şanlıurfa) Sosyal Bilimler Bildiri Tam Metin Kitabı, Ankara 2019, ss. 123-135.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Ünal, M Ali, “Monlla Ahmed Peykerici ve Külliyesi Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1986, Sayı 43, s. 145-157.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”, *Vakıflar Dergisi*, 1982, Sayı, 15, ss. 23-53.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998.
- _____, “Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar (XVI-XVII Yüzyıllar)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara 2000, Cilt V, ss. 49-55.
- _____, “Vakfiye (Türk ve Osmanlı Tarihi)”, *DİA*, İstanbul 2012, Cilt 42, ss. 467-469.

Bölüm 68

FELSEFİ BAĞLAMDA İNSAN VE TOPLUM EYLEMLERİ ÜZERİNE BİR BAKIŞ

Yıldırım Onur ERDİREN¹

¹ Dr. Öğr. Gör , Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji,
yoerdiren@nku.edu.tr

Giriş

İnsan ve toplum kavramlarının tanımı sosyologlar ve felsefeciler tarafından geçmişten günümüze kadar yapılmaktadır. Özellikle sosyoloji, psikoloji ve felsefe disiplinlerinin temel ekseninde olan insan ve toplumun ne'liği ve eylemleri incelenmektedir. Bu çalışmanın da ana teması olan felsefî bağlamda insanın ve toplumun tanımı ve insanın nasıl bir varlık oluşu, hangi davranış biçimlerini sergiledikleri olup bitenler bakımından düşünürler tarafından tarihçede farklı görüşlere neden olmuştur çünkü insan eylemleri toplumun eylemlerini belirlemiştir. Düşünürlerin bu görüşleri de günümüzde insan eylemlerini irdelemek için topluma örnek olmuştur. İlk olarak Antikçağ'da, Platon'un bütün ilgisi ahlâk sorunlarına yönelmiştir. Platon, Sofistlerle savaşıırken, insanın doğal amacı olan mutluluğu sağlayacak yaşama biçimini, bunun ne olduğunu arıyordu. Platon bu problemde tek kişiyi değilde, devlet çerçevesinde biraraya gelmiş olan toplumu gözönünde bulundurur; dikkatini tek başına olan insana değilde, topluluğa çevirir. Nasıl duyularla kavranan tek tek nesnelerden çok kavrama (ideaya), bu tümel varlığa değer veriyorsa, bunun gibi ahlâkta da birey idealinden çok cins ideale yönelir, yetkin insanı değilde, yetkin toplumu anlatır. Onun ahlâkı, ana eğilimi bakımından, öteki Sokratesçilerin (Kynikler ile Kyrenelilerin) aşırı individualizmlerine karşıt olarak bir *sosyal ahlâktır*. Onun için Platon, tek kişinin değil, toplumun mutluluğunu gözönünde bulun durup-arastırır. Bu mutluluğa da en eksiksiz olarak devlette erişilir. Bundan dolayı Platon'un ahlâkı ideal devlet öğretisinde bütünlenir (Gökberk, 2014: s. 59). Özellikle Antikçağ'ın önemli düşünürlerinden olan Aristoteles'in insan görüşü ve eylemler (tercihleri) bu konunun irdelenmesi için önemlidir. Aristoteles'in, *devlet, toplum felsefesi* ahlâk anlayışına sıkı sıkıya bağ lıdır. Platon gibi, onun için de insan, her şeyden önce, sosyal bir varlık tır; kendi deyişile: Bir «*zoon politikon*»dır. Sosyal bir yaratık olduğu içinde, ahlâk olgunluğuna insan ancak devlette, toplumda erişebilir; yine bu yüzden devletin asıl ereği, yurttaşları ahlâk bakımından biçimlendirmek, olgunlaştırmaktadır (Gökberk, 2014: s. 80). Aristoteles'e göre insan her şeyden önce doğal bir varlıktır. Doğal bir varlık olarak insan, devinim (değişim) ve durağanlık ilkesi oluşturma neden ve ilkesi ile kendi amacını kendi içinde taşıyan, yapma-yaratma gücüne sahip bir varlıktır (Özcan, 2016: s. 94). Bunun yanı sıra O'na göre insan, bilen, eylemleri olan, akıl yürütebilen ve yaratan bir varlıktır. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde eylem (tercih)'ten bahseder. Çünkü her insan eylemleri olan bir varlıktır. Eylem (tercih), etik bir kavramdır. Aristoteles'e göre eylem ikiye ayrılır. İlki isteyerek yapılan eylemler, ikincisi ise, istemeyerek yapılan eylemlerdir. İstemeyerek yapılan eylemler zorla ve bilgisizlikten yapılan eylemlerdir. Başlangıcı yapanın ya da maruz kalanın dışında bulunan, böyle olduğundan dolayı da yapanın ya da maruz kalanın hiç yapı

olmadan yapılan zorla yapılandır (Aristoteles, 2011: s. 44). Bilgisizlikten yapılan, üzüntü ve pişmanlık getireni istenmeyerek yapılandır. Bu eylem türlerine bakıldığında hem insanın hem de toplumun eylemleri incelenebilir çünkü her bir insanın gösterdiği eylem toplumun da eylemlerini etkilemektedir. Günümüzde insanın eylemleri denildiğinde özellikle felsefenin yanı sıra psikoloji ve sosyoloji disiplinleri de bu konuyu incelemektedir. Bu çalışmada, insan ve toplum eylemlerine bakışı ile hangi eylem türlerini sergiledikleri örneklerle irdelenmeye çalışılmıştır.

Sokrates ve Aristoteles’e Göre İnsanın Eylemleri

Sosyoloji, psikoloji ve felsefe disiplinlerinin temelinde insanın eylemleri incelenmektedir. Aristoteles’e göre insanın tanımı geçmişten günümüze kadar yapılmaktadır. Bu çalışmanın da konusu olan felsefede insan filozoflar tarafından felsefe tarihinde farklı görüşlere neden olmuştur. Bu görüşler günümüzde insanı irdelemek için örnek olmaktadır. Felsefede insan ile ilgili en çok tartışılan sorulardan biri “insan nasıl bir varlık?” tır. Bu soru karşısında günümüzde halen verilen cevaplar yetersizdir veya bilinmemektedir çünkü insanların kendisini yeteri kadar tanımadığı sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Bu soru insanın kendini sorgulaması, kendini fark etmesi için önemlidir. Hatta günümüzde bu soru karşısında mantık çalışmaları da yapılmaktadır ve geçmişten beri var olan fakat günümüzde yeni çalışılan felsefi danışmalıkta kullanılmaktadır. Bu soru karşısında bireylerin akıl yürütmesi önemli bir nedendir. Mengüşoğlu *İnsan Felsefesi* adlı eserinde şöyle der: “insanın hem varlık koşulu hem de başarıları olan, insanın bilen, inanan, çalışan, değerleri duyan, seven, ideleştiren, önceden gören isteyen, eğiten-eğilen ve özgür olan bir varlık olması yanında dil ve disharmoni fenomenleri de onun varlık yapısının temelinde yer alır” (Mengüşoğlu, 2017: s. 15). Bunların yanı sıra felsefede insan ile ilgili sorgulanması gereken birden fazla soru vardır: Bunlar; “İnsan mutlu mudur?”, “İnsan özgür müdür?”, “İnsan erdemli midir?” vb. sorular önemlidir. Bu sorular karşısında insanın nasıl yanıtlar verdiği önemlidir. Bu yanıtlar karşısında hala bilemediği için düşünüyorsa kendini yeteri kadar tanımlamamıştıdır. Oysaki insan bu soruları sıklıkla kendine sorabilmesi ve yanıtlarını net bir şekilde vermesi gerekmektedir.

Aristoteles’in insan ve doğa hakkında söylediği görüşler, iki açıdan dikkatle incelenmeye değerdir. İlki, Antik Yunan Felsefesi’nin Aristoteles’ten önceki ve sonraki kişi merkezli insan anlayışının daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir. Bu açıdan, Antikçağ düşünürlerinin insan problemini tartışırken kullandığı insan ve doğası, insanın kendini gerçekleştirmesi form ve maddeye karşılık gelen ruh ve beden ayrımı, ruhun insanın özünü oluşturmaması, canlı-ruhlu varlık, canlı-ruhlu varlık olarak insanın ayırt edici özelliği akıl ve tercih gibi kavram ve ifadelerin o dönemdeki

gerçek anlamların ortaya çıkarılması bakımından önemlidir (Özcan, 2016: s. 88).

Aristoteles'e göre insan her şeyden önce doğal bir varlıktır. Doğal bir varlık olarak insan, devinim (değişim) ve durağanlık ilkesi oluşturma neden ve ilkesi ile kendi amacını kendi içinde taşıyan, yapma-yaratma gücüne sahip bir varlıktır (Özcan, 2016: s. 94). Aristoteles'in bu görüşlerinden yola çıkarak insan var olan bir varlık ise, düşünebiliyorsa akıl yürütebiliyordur, akıl yürütebiliyorsa doğru karar verebiliyordur, özgürlüğünü kullanabiliyordur (irade özgürlüğü, birey özgürlüğü vb.).

İnsan nasıl bir varlıktır sorunsalından sonra, toplum nasıl bir varlıktır diye sorulabilir çünkü insanın tüm eylem biçimleri toplumun eylem biçimlerini oluşturmaktadır.

Düşünülere Göre Eylem Biçimleri

Sokrates'in bütün düşüncesi, bütün çalışmaları *ahlâka* yönelmiştir. Bu ana-konuda çıkış noktası da, «*erdem ile bilginin özdes, aynı oldukları*» görüşüdür. Bu görüşün felsefe dışındaki nedeni için şu söylenebilir: Yunan toplumu o arada çok sarsıntılı bir değişme geçirmiştir, geçirmektedir. Bu yüzden, öteden beri bilinen, alışılmış yaşama kurallarına ayak uydurmak çok güçleşmiştir. Bu *değer anarşisi* içinde bir sürü yaşama kuralı öğütleniyordu. Diğer yandan demokratik gelişme bir savaşıma, yarışmaya yol açmıştı. Böyle bir durumda *bilgili* olanın yeterli, üstün olabileceği anlaşılmıştı, işte Sokrates, bu kanıyı ahlâka aktarmakla, bu duruma en keskin anlatımını kazandırmıştır: Ahlâkta da üstün, erdemli olmak bilgiye bağlıdır; ancak *doğru bilgi* —ama gerçekten de doğru olan bilgi— *doğru eyleme* vardır (Gökberk, 2014: s. 46).

Eylem (tercih), etik bir kavramdır. İnsanların eylemleri felsefede sıkça konu olmuş ve sorgulanmıştır. Her insanın eylemleri vardır. Günlük yaşamda insanlar birbirlerinin eylemlerini eleştirirler. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* adlı kitabında eylem (tercih)'ten bahseder.

“*Erdemin duygulanımlarla ve eylemlerle ilgili olduğuna ve isteyerek yapılanlarda özgüler ile yergiler, istemeyerek yapılanlarda ise bağışlama, hatta kimi kes acıma söz konusu olduğuna bakılırsa, isteyerek ve istemeyerek yapılanı belirlemek, erdem konusunda araştırma yapanlar için herhalde gereklidir; yasa koyanlar için de ödüllendirme ve ceza verme konusunda yararlıdır*” (Aristoteles, 2011: s. 43-44).

Aristoteles Eylemler (tercih)

1. İsteyerek Yapılan Eylemler

Rasyonel Bir İlkeye Göre

Arzu ve İştah

2. İstemeyerek Yapılan Eylemler

Zorla Yapılan

Bilgisizlikten Yapılan

Aristoteles'e göre eylem ikiye ayrılır. İlk olarak isteyerek yapılan eylemler, ikincisi ise, istemeyerek yapılan eylemlerdir. İstemeyerek yapılan eylemler zorla ve bilgisizlikten yapılan eylemlerdir. Başlangıcı yapanın ya da maruz kalanın dışında bulunan, böyle olduğundan dolayı da yapanın ya da maruz kalanın hiç yapı olmadan yapılan zorla yapılandır (Aristoteles, 2011: s. 44). Bilgisizlikten yapılan, üzüntü ve pişmanlık getireni istemeyerek yapılandır. Zorla veya bilgisizlikten dolayı yapılan istemeyerek yapılan olduğuna göre, isteyerek yapılan başlangıcı eylemin tek tek koşullarını bilen kişide olduğu zaman yapılandır (Aristoteles, 2011: s. 47). Aristoteles, isteyerek ve istemeyerek yapılan eylemleri tanımladıktan sonra tercihi ele almaya ve açıklamaya başlar. Çünkü, erdemle çok yakın ilişkili, ve karakterler konusunda eylemlerden daha fazla yargıya varmaya yardımcı olduğunu düşünülür. Aristoteles'e göre tercih, isteyerek yapılan birşey olarak görünmektedir (Aristoteles, 2011: s. 48). Buradan yola çıkarak, her insanın isteyerek veya istemeyerek yaptığı eylemleri vardır. Öznel iyi oluşun ele aldığı ve değindiği "iyi" ve "mutluluk" da eylemlere bağlı bir kavramdır. Bireyin iyi ve mutlu olması ya da kötü ve mutsuz olması eylemlerine bağlıdır. Bireyin ve mutlu olduğu durumda sergilediği eylemleri ile kötü ve mutsuz olduğu durumda sergilendiği eylemleri ile farklılıkları vardır. Örneğin; bireyin zorla işe gitmesi durumu o kişinin mutsuz bir eylem sergileyeceği halidir. Ya da bireyin bilgisizlikten gerçekleştirdiği eylemleri o kişinin bilgi eksikliğinden yaşadığı mutsuzluk olarak adlandırılabilir. Böylece bireyin eylemleri mutluluğu ya da mutsuzluğu belirler. Birey hangi eylemi gerçekleştiriyorsa nihai sonuç o olur.

İnsan ve Toplum Eylemleri

İnsanın eylemleri toplumun eylemlerini doğurduğundan dolayı her insanın isteyerek veya istemeyerek yaptığı eylemleri vardır. Öznel iyi oluş kavramının da ele aldığı ve değindiği "iyi" ve "mutluluk" da eylemlere bağlı bir kavramlardır. Bireyin iyi ve mutlu olması ya da kötü huylu ve mutsuz olması eylemlerine bağlıdır. Bireyin mutlu olduğu durumda sergilediği eylemleri ile mutsuz olduğu durumda sergilendiği eylemleri ile farklılıkları söz konusudur. Örneğin, bireyin zorla işe gitmesi durumu o kişinin mutsuz bir eylem sergileyeceği halidir ya da bireyin bilgisizlikten gerçekleştirdiği eylemleri o kişinin bilgi eksikliğinden yaşadığı mutsuzluk olarak adlandırılabilir. Böylece bireyin eylemleri mutluluğu ya da mutsuzluk halini belirler. Birey hangi eylemi gerçekleştiriyorsa nihai sonuç o olur. Bireyler-

in ruh helleri ve bur uh hallerinin doğurduğu sonuçlar bireyler arasındaki ilişkileri ciddi boyutta etkilemektedir. Özellikle günümüzde aile içi şiddet ve geçimsizlikler bunların en büyük örneklerinden biridir.

Toplumun eylemleri günümüzde sosyologların incelediği ve en çok tartışılan durumlarından. Özellikle toplumun sergilediği olumsuz eylemler gün geçtikçe çoğalmaktadır. Bu eylemlerin en başında bireyin sergilediği şiddet eylemidir. Şiddetin doğurduğu aile içi şiddet, kadına şiddet, psikolojik şiddet gibi bu kavramın türleri vardır. Günümüz haberlerine baktığımızda en fazla görülen şiddet türleridir. Bireylerin bu eylemi sergilemelerinde ki nedenler araştırıldığında toplumun maddi durumu en büyük nedenlerden biridir. Toplum sosyolojik açıdan incelendiğinden bireylerin gelir seviyeleri ve sosyo kültür seviyesi çok düşük olduğu görülmektedir fakat burada söz konusu olan sosyo ekonomik seviyesi yüksek bireylerin de şiddet eylemi sergilediği bilinmektedir.

Günümüz eylemlerinin bir diğer önemli kavramı ise bireyin sürekli iyi-iyi arzulama durumudur. Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde “*arzu ve tutku nedeniyle yaptıklarımızın hiçbirini mi isteyerek yapmıyoruz; yoksa güzel şeyleri isteyerek, kötü şeyleri istemeyerek mi yapıyoruz?*” ya da, *neden bir ve aynı olduğuna göre, bu gülünç olmaz mı? kişinin arzulaması gerekli olanlara istemeyerek yapılanlar demek herhanda yersiz olur; kimi şeyler konusunda öfkelenmek, kimi şeyler konusunda sağlık ve öğrenme gibi, arzu duymak gerekiyor* (Aristoteles, 2011: s. 47). Aristoteles’in de eserinde değindiği gibi sorunsallar olarak olup bitenlere bakılmaktadır. Toplumun isteklerinin hiç bitmemesi sürekli bir sonrakini düşünen bir varlık olması da olumsuz sonuçlara neden olabilir.

Toplumun kendini her türlü özgür hissetmesi de olumsuz sonuçlara neden olmaktadır. Özgürlük, pek çok ahlak öğretilerine hazır bir kavram olarak girmişse de, onun gerçek anlamının ve insan yönünden belirleyici niteliğinin yeterince açıklığa kavuştuğu söylenemez. Özgürlüğün insanın tek amacı ya da insanı hayvandan ayıran tek özellik olduğunu kabul edenlerin sayısının az olduğu sanılmamaktadır (Hacıkadiroğlu, 2002: s. 16). Bir özgürlük biçimi olan düşünce özgürlüğü de düşüncelerini söyleme özgürlüğüdür. Düşündüğü şeyi istediği zaman söylemesi engellenen insanla, eli kolu bağlanarak, dilediği şeyi dilediği zaman alması engellenen insan arasında herhangi bir ayrım yoktur. Böylece, insanın varoluşunu devam ettirme çabasıyla eşanlamlı olan özgürlük arayışı, insanla ilgili bütün eylem türleri için geçerlidir (Hacıkadiroğlu, 2002: s. 16). İnsan, bilme yetisine sahip olduğu için düşünce özgürlüğüne sahiptir. Yani nasıl düşünmesi gerektiğini bilen, karar alan veya veren bir bilmenin doğurduğu bir durumdur. Kendisi için en uygun durumu seçebilen anlamına da gelmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, insan ve toplum, eylemleri olan, olup bitenlerle ilgilenen, yaratan (tasarım yapabilen, sanat nesnesi üretebilen), bilen, logosu olan, akıl yürütebilen, soru sorabilen, karar verebilen ve özgürlüğü olan bir varlıktır. Günümüz insanının eylemleri ile özellikle Aristoteles'in eylem olarak verdiği kavramlarla iç içedir. Antikçağda Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde değindiği gibi eylem ayrımları ve tanımları, isteyerek yapılan eylemler ve istemeyerek yapılan eylemler, günümüz eylemlerini de nitelendirmektedir çünkü eylemler insanın ve toplumun bir tercihidir. Metinde de anlatılan en fazla sergilediğimiz eylem, bilerek isteyerek yaparak ve olumsuz eylemler sergilediği yönündedir. Günümüzde sıkça toplumun ve bireylerin gösterdiği şiddet türü eylemler bu eylemlere en iyi örnektir. Bazı insanlar şiddeti gerçekten isteyerek, kimisi şiddet gösterdikten sonra pişmanlık duyduğu, kimisi ise gerçekten de istediği için şiddet uyguladığı yönündedir. Dolayısıyla eylemler birçok biçimde sergilenmektedir. İnsanın eylemleri toplumun eylemlerini belirlemektedir. İnsanın ve toplumun nasıl eylemler sergileyeceği kültürel unsurlar ve özgürlük önemli bir etkidir çünkü toplumun sosyo-ekonomik kültür seviyesi bu soruna önemli bir etkidir.

Kaynakça

- ARİSTOTELES (2011), *Nikomakhos'a Etik*, (Çev.) Saffet Babür, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- GÖKBERK, M. (2014), *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HACIKADİROĞLU, V. (2002). *Özgürlük Ahlakı*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- MENGÜŞOĞLU, T. (2017), *İnsan Felsefesi*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ÖZCAN, M. (2016), *İnsan Felsefesi*, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Bölüm 69

KARAYOLU TRAFİK KAZALARININ DÖNEMSEL VE MEKÂNSAL ANALİZİ

Ahmet HASKÖSE¹

¹ Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, haskose@erciyes.edu.tr

Giriş

Günümüzde insanların ulaşımı ve yük taşımacılığında havayolu, denizyolu ve demiryolu gibi çeşitli alternatifler bulunmasına rağmen dünyadaki çoğu ülkede ve Türkiye’de karayolu ulaşımı daha tercih edilen bir seçenek olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan, dünyada ve ülkemizde karayolu ulaşımının yoğun bir şekilde kullanılması ve tam olarak güvenli bir trafik düzeninin sağlanamaması karayollarında trafik kazalarının artmasına neden olmaktadır. Gelişen dünyada, özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere, ölüm ve yaralanma nedenleri arasında karayollarında meydana gelen trafik kazaları önemli bir yere sahiptir. Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de ölüm nedenleri sıralamasında trafik kazaları ilk sıralarda yer almaktadır. Ayrıca, trafik kazaları can kayıplarına neden olmasının yanında maddi kayıplara da neden olmaktadır.

2918 sayılı Karayolları Trafik Kanununa göre trafik kazası “Karayolu üzerinde hareket halinde olan bir veya birden fazla aracın karıştığı ölüm, yaralanma ve zararlı sonuçlanmış olan olaydır” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre, bir olayın trafik kazası olarak tanımlanabilmesi için,

- araçların karayolu üzerinde olması,
- araç veya araçlardan birinin hareket halinde olması,
- en az bir aracın olması,
- ölüm, yaralanma ve/veya zararın meydana gelmesi

unsurlarının bulunması gerekmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü’nün 2002 yılı küresel ölüm nedenlerinin yaşlara göre sınıflandırılması incelendiğinde, trafik kazaları küresel ölüm nedenleri sıralamasında 0-4 yaş grubu için on üçüncü, 5-14 ve 15-29 yaş grupları için ikinci, 30-44 yaş grubu için üçüncü, 45-59 yaş grubu için sekizinci sırada yer almaktadır. Trafik kazaları 60 ve üzeri yaş grubunun ölüm nedenleri içerisinde ilk on beş neden arasında bulunmamaktadır. Öte yandan, yaş gruplarına ayırmaksızın insanların ölüm nedenleri incelendiğinde, trafik kazalarının küresel ölüm nedenleri sıralamasında on birinci olduğu görülmektedir. (Peden ve diğerleri, 2004, s. 4).

Trafik kazaları ölüm, yaralanma ve sakat kalma gibi büyük miktarlarda manevi kayıplara neden olduğu gibi maddi kayıplara da neden olmaktadır. Trafik kazaları sonucunda maddi kayıplar ile ilgili veriler sınırlı olmakla birlikte, trafik kazaları sonucu dünya çapında maddi kaybın 518 milyar dolar olduğu tahmin edilmekte ve kazaların ülkelere maliyeti gayri safi ulusal hasıllarının %1 ile %3’ünü oluşturmaktadır (World Health Organization [WHO], 2009, s. 2). Trafik kazaları sonucu ölüm, yaralanma veya sakatlanmalar ile uğranılan maddi kayıplar dikkate alındığında trafik

güvenliği ve trafik kazalarını önlemeye yönelik çalışmaların önemi ve vazgeçilmez olduğu ortaya çıkmaktadır.

Trafik kazaları etkili ve sürdürülebilir önlemler gerektiren, dünya ülkelerinin sosyal ve ekonomik yapısını etkileyen önemli bir sorun olmasına rağmen, çoğu zaman ihmal edilmekte veya çok fazla önem gösterilmemektedir. Mevcut durum analizi, trafik kazalarının azaltılmasına yönelik alınacak önlemlerin ve geliştirilecek trafik güvenliği politikalarının belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Trafik kazaları iki farklı yöntemle analiz edilebilir: Genel eğilimleri inceleyebilmek için istatistiksel verilerin analizi ve eldeki verilerden kaza nedenlerinin derinlemesine analizidir. Bu çalışmada birinci yöntem kullanılmış; trafik kaza sayı ve nedenleri ile trafik kazaları sonucu meydana gelen ölüm sayıları gerek dönemsel gerekse mekânsal olarak incelenmiştir. Öncelikle trafik kaza ve ölüm sayıları standartlaştırılarak, trafik kazalarına yönelik Türkiye'deki mevcut durum ile G-7 ülkelerindeki mevcut durum arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Daha sonra, dönemsel kaza analiziyle Türkiye'de yıllar arasında trafik kazaları açısından nasıl bir değişim olduğu ve kaza nedenlerindeki değişim incelenmiştir. Ayrıca, trafik kaza ve ölüm sayılarının iller arasındaki değişimi incelenerek mekânsal karşılaştırmalar da gerçekleştirilmiştir.

1. Dünyada Trafik Kazaları

Trafik kazası sonucu yaralanma veya ölüm olayları otomobilin ortaya çıkmasından önce başlamış olmasına rağmen, trafik kazalarındaki ölüm ve yaralanma olayları otomobil, otobüs, kamyon ve diğer taşıtların yaygınlaşması ile birlikte hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Çeşitli kayıtlara göre, trafik kazası sonucu ilk yaralanma olayında bir bisiklet sürücüsü New York'ta Mayıs 1896 tarihinde kurban olmuş; bundan birkaç ay sonra ise ilk ölüm olayı Londra'da bir yaya ile gerçekleşmiştir (WHO, 2004). Trafik kazaları zaman içerisinde gerek sayı gerekse ölümlü ve yaralanmalı sonuçları itibarıyla artış göstererek devam etmiştir. Kesin rakamlar bilinmemekle birlikte, 1997 yılına kadar trafik kazaları sonucu toplam ölüm sayısının 25 milyon olduğu tahmin edilmektedir (Faith, 1997).

Trafik kazalarının yol açtığı ekonomik ve sosyal sorunlar giderek büyümekte, ülkelerin sağlık ve kalkınmaları üzerinde olumsuz etkiler oluşturmaktadır. Trafik kazalarının neden olduğu ölüm sayısı giderek artmaktadır; öyle ki 2016 yılında dünyada 1,35 milyon insan trafik kazası sonucu hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte, trafik kazası sonucu ölümlerin dünya nüfusuna oranının son yıllarda stabilize olduğu ve ölüm sayısının motorlu taşıt sayısına oranında ise azalma olduğu görülmektedir. Şöyle ki; 2000 yılında dünyada 100 bin kişi başına düşen ölüm sayısı 18,8 kişi iken, bu oran 2016 yılında 18,2 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, 100 bin kişi başına düşen ölüm sayısının son yıllarda stabilize olduğu ve yaklaşık 18 kişi olduğu söy-

lenebilir. Öte yandan, 2000 yılında 100 bin taşıta düşen ölüm sayısı 135 iken, 2016 yılında 64 kişi olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, 100 bin taşıta düşen ölüm sayısında 2000-2016 yılları arasında %50'yi aşan bir düşüşü temsil etmektedir. Bu bağlamda, artan motorlu taşımacılığın olumsuz etkilerini hafifletmeye yönelik bir kısım gelişme olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, bu gelişmenin, dünyanın pek çok bölgesindeki nüfus ve motorlu taşıt sayısının artışıyla telafi edecek kadar hızlı bir şekilde gerçekleşmediği görülmektedir. Trafik kazalarına bağlı ölüm oranlarında gözlemlenen olumlu eğilime rağmen trafik kazalarının neden olduğu küresel ölüm sayısının, 2020 yılına kadar yarıya indirilmesini amaçlayan ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri arasında yer alan 3.6 numaralı hedefi başarmaktan çok uzak durumda olduğumuz anlaşılmaktadır (WHO, 2018, s. 4-5).

Dünya Sağlık Örgütüne göre, trafik kazalarından kaynaklanan ölüm riski ile ülkelerin gelir düzeyleri arasındaki güçlü ilişki hâlen devam etmektedir. 2016 yılında yüksek gelirli ülkelerde meydana gelen trafik kazalarının neden olduğu ortalama ölüm sayısı 100 bin kişi başına 8,3 iken aynı oran düşük gelirli ülkelerde ortalama 27,5 kişi olarak gerçekleşmiştir. Trafik kazalarından kaynaklanan ölüm riskinin, düşük gelirli ülkelerde yüksek gelirli ülkelere göre üç kat daha fazla olduğu görülmektedir. Öte yandan, dünyada motorlu taşıtların sadece %1'i düşük gelirli ülkelerde olmasına rağmen, ölümlerin % 13'ü bu ülkelerde meydana gelmektedir (WHO, 2018, s. 6).

Gelişmiş ülkelerde trafik kaza oranları ile bu kazaların neden olduğu ölüm oranlarında son yıllarda düşüş olmasına rağmen trafik kazalarının bahsedilen olumsuzlukları dünyanın çoğu bölgesinde artan bir eğilim göstermektedir. Öyle ki, 2002 yılında tüm dünyada gerçekleşen ölüm olaylarının öne çıkan nedenleri sıralamasında trafik kazaları on birinci sıradayken, 2004 yılında dokuzuncu sıraya yükselmiştir (Peden ve diğerleri, 2004, s. 4; WHO, 2008, s. 11). Trafik kazalarının küresel ölüm nedenleri sıralamasındaki konumu yıllar itibarıyla üst sıralara yükselmeye devam etmiş ve 2016 yılında trafik kazaları küresel ölüm nedenleri arasında %2,5'lik pay ile sekizinci sırada yer almıştır. Öte yandan, 5-29 yaş arasındaki çocuk ve genç ölüm nedenleri sıralamasında ise trafik kazaları birinci neden olarak görülmektedir (WHO, 2018, s. 5-6). Diğer taraftan, Dünya Sağlık Örgütü trafik kazalarının ölüm nedenleri içindeki payının 2030 yılında %3,6'ya çıkacağını ve küresel ölüm nedenleri arasında beşinci sıraya yükseleceğini öngörmektedir (WHO, 2009).

2016 yılı, 100 bin nüfusa düşen trafik kazaları sonucu ölüm sayısına bakıldığında, bölge olarak Afrika kıtasının 26,6'lık oran ile en yüksek orana sahip olduğu görülmektedir. Afrika kıtasını 20,7'lik oran ile Güneydoğu Asya, 18'lik oran ile Doğu Akdeniz bölgesi, 16,9 ile Batı Pasifik ve 15,6 ile Amerika kıtası takip etmektedir. Trafik kazası nedeniyle 100 bin kişi

başına düşen ölüm sayısında en düşük oran, 9,3 kişi ile Türkiye'nin de yer aldığı Avrupa bölgesinde gözlenmektedir. Öte yandan, Doğu Akdeniz bölgesi dışında, genel olarak 100 bin kişi başına düşen ölüm oranları gelir ile ters eğilim göstermekte ve aynı bölgedeki yüksek gelirli ülkelere doğru gittikçe ölüm oranları azalmaktadır (WHO, 2018, s. 8).

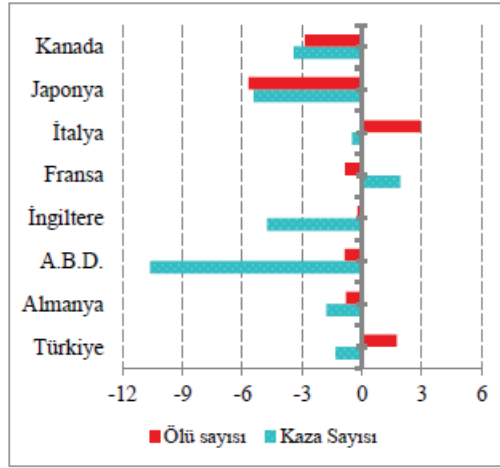
Bu genel değerlendirmelerden sonra, Türkiye ile diğer ülke trafik kaza verilerinin karşılaştırılmasında trafik kaza sayısı ve ölüm sayısı gibi göstergeler kullanılabilir; ancak bu tür göstergeler nüfus ve motorlu kara taşıtı yoğunluğu gibi çeşitli faktörler bakımından farklı yapılaraya sahip ülkelerin karşılaştırılmasında çok anlamlı ve sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Bazı olumsuzlukları olmasına rağmen, bu amaçla kullanılan en yaygın göstergeler 100 bin nüfusa düşen kaza ve ölüm sayısı ile 100 bin taşıta düşen kaza ve ölüm sayısıdır (Peden ve diğerleri, 2004; WHO, 2018).

Türkiye ile G-7 ülkelerinin 2016 yılına ait ölümlü, yaralanmalı trafik kaza sayıları ile bu kazalar sonucu ölüm sayıları Tablo 1'de verilmektedir. Ayrıca, ülkelerin trafik kazası sonucu gerçekleşen ölüm olaylarını karşılaştırabilmek amacıyla ölüm sayılarının taşıt sayısı ile nüfusa oranları da Tablo 1'de gösterilmektedir. 100 bin taşıta düşen ölüm sayısı bakımından, İngiltere ortalama 4,8 kişi ile en düşük orana sahip ülke olarak öne çıkmaktadır. Bu ülkeyi, Japonya ve Almanya takip etmekte; Amerika Bileşik Devletleri (A.B.D.) ise G-7 ülkeleri içerisinde en yüksek ölüm oranına sahip ülkedir. Türkiye'deki duruma bakıldığında, ülkemizdeki ölüm oranının İngiltere'den yaklaşık 7 kat ve A.B.D.'den ise yaklaşık 2,5 kat daha fazla olduğu görülmektedir. Öte yandan, trafik kazalarından kaynaklanan ölüm sayıları nüfusa oranlandığında, Türkiye'deki ölüm oranları ile G-7 ülkelerinde gözlemlenen ölüm oranları arasındaki farkın daha makul seviyelerde olduğu izlenmekte; hatta ülkemizdeki ölüm oranının A.B.D.'deki orandan yaklaşık %20 daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Ülke	Kaza sayısı	Ölü sayısı	100.000 Taşıta Düşen Ölü Sayısı	100.000 Nüfusa Düşen Ölü Sayısı
Türkiye	185 128	7 300	34,6	9,1
Almanya	308 145	3 206	5,7	3,9
A.B.D.	2 151 000	37 461	13,0	11,6
İngiltere	142 846	1 860	4,8	2,8
Fransa	57 522	3 477	8,1	5,2
İtalya	175 791	3 283	6,2	5,4
Japonya	499 201	4 698	5,1	3,7
Kanada	118 204	1 895	7,8	5,2

Kaynak: Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], (2020)

Tablo 1: Türkiye ve G-7 ülkeleri trafik kaza verileri (2016 yılı)

Kaynak: OECD, (2020)

Şekil 1: Türkiye ve G-7 ülkelerinde meydana gelen trafik kaza ve ölüm sayılarının yıllık yüzde değişim oranları (2016-2017 arası)

Türkiye ve G-7 ülkelerinde gerçekleşen ölümlü, yaralanmalı trafik kaza ve ölüm sayılarının 2016 ile 2017 dönemleri arasındaki yıllık yüzde değişimi Şekil 1’de gösterilmektedir. 2017 yılında trafik kaza sayıları, Fransa haricinde tüm G-7 ülkelerinde azalmıştır. A.B.D’de yaklaşık %11 ile en fazla düşüş izlenmekte; bu ülkeyi Japonya ve İngiltere takip etmektedir. Trafik kazaları sonucu gerçekleşen ölüm sayısı bakımından ise, İtalya dışında tüm G-7 ülkelerinde trafik kazası nedeni ölüm sayısı azalmış; en fazla düşüş yaklaşık %6 ile Japonya’da gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, 2017 yılında Türkiye’de meydana gelen trafik kaza sayısında yaklaşık %1,3’lük düşüş gerçekleşmesine rağmen maalesef trafik kazalarının neden olduğu ölüm sayısı yaklaşık %1,7 artmıştır.

2. Türkiye’de Trafik Kazaları

Kaza Sayı ve Nedenlerinin Dönemsel Karşılaştırılması

Dünya ülkelerinde olduğu gibi, ülkemizde de nüfus ve taşıt sayılarındaki artış ile beraberinde gelen faktörler nedeniyle trafik kaza sayılarında artış kaçınılmaz bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de 1955 yılında 7.493 trafik kazası gerçekleşmiş ve bunun sonucu olarak 1.247 kişi hayatını kaybetmiştir (Trafik Eğitim ve Araştırma Daire Başkanlığı [TEADB], 2005). Buna karşılık, 2018 yılı itibariyle ülkemizde trafik kaza sayısı yaklaşık 165 kat artarak 1.229.364 sayısına ulaşmış ve trafik kazası nedeni ölüm sayısı ise 5 kattan daha fazla artarak 6.675 kişiye ulaşmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2020).

Türkiye’de meydana gelen trafik kazaları öncelikle dönemsel olarak incelenmiştir. Bu amaçla, 2000-2018 yılları arasında ülkemizde kayıtlı mo-

torlu kara taşıtı sayısı ve nüfus Tablo 2’de verilmektedir. Daha sonra, aynı dönemde karayollarında meydana gelen trafik kaza sayısı ve trafik kazaları sonucunda gerçekleşen ölüm sayısının yıllar itibariyle değişimi Tablo 3’de gösterilmektedir. Yıllar itibariyle değişim iki farklı yaklaşımla incelenebilir. Birinci yaklaşımda belirli bir yıl temel alınarak ilgilenilen parametredeki değişim temel yılın değerine göre hesaplanır. İkinci yaklaşımda ise, parametredeki değişim bir önceki yılın değerine göre hesaplanır. Tablo 2 ve 3’te gösterilen parametrelerin 2000-2018 yıllarını kapsayan dönem içerisindeki değişimleri yukarıda bahsedilen iki yaklaşım da kullanılarak incelenmiştir. Bu bağlamda, her bir parametrenin yıllık değişimleri yüzde olarak ve 2000 yılı temel yıl olmak üzere dönem başı itibariyle değişimleri de sabit esaslı endeks olarak hesaplanmıştır. Tablo 2’den de görülebileceği gibi, 2000-2018 yılları arası dönemde Türkiye’de karayolu motorlu taşıt sayısı %275 ve nüfus %22 artış göstermiştir. Taşıt sayısındaki değişim yılda ortalama %5,82 artış gösterirken en büyük artış 2004 yılında ve bunu takip eden iki yılda görülmüştür. Buna karşılık, Türkiye nüfusu sadece 2007 yılında %3,27’lik azalma göstermiş ve yıllık ortalama %1,1 artmıştır.

Yıl	Taşıt Sayısı	Sabit Esaslı Endeks	Yıllık Değişim (%)	Nüfus (x1000)	Sabit Esaslı Endeks	Yıllık Değişim (%)
2000	8 320 449	100		67 420	100	
2001	8 521 956	102	2,42	68 365	101	1,40
2002	8 655 170	104	1,56	69 302	103	1,37
2003	8 903 843	107	2,87	70 231	104	1,34
2004	10 236 357	123	14,97	71 152	106	1,31
2005	11 145 826	134	8,88	72 065	107	1,28
2006	12 227 393	147	9,70	72 974	108	1,26
2007	13 022 945	157	6,51	70 586	105	-3,27
2008	13 765 395	165	5,70	71 517	106	1,32
2009	14 316 700	172	4,01	72 561	108	1,46
2010	15 095 603	181	5,44	73 723	109	1,60
2011	16 089 528	193	6,58	74 724	111	1,36
2012	17 033 413	205	5,87	75 627	112	1,21
2013	17 939 447	216	5,32	76 668	114	1,38
2014	18 828 721	226	4,96	77 696	115	1,34
2015	19 994 472	240	6,19	78 741	117	1,34
2016	21 090 424	253	5,48	79 815	118	1,36
2017	22 218 945	267	5,35	80 811	120	1,25
2018	22 865 921	275	2,91	82 004	122	1,48

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], (2020)

Tablo 2: Türkiye motorlu kara taşıt sayısı ve nüfusu (2000-2018)

Tablo 3 incelendiğinde, 2000-2018 yılları arasında Türkiye karayollarında meydana gelen trafik kazası sayısının düzenli bir eğilim göstermediği anlaşılmaktadır. Bu dönemde, trafik kaza sayısında en büyük düşüş 2001 yılında gerçekleşmiş ve bir önceki yıla göre %11,53 azalmıştır. Buna karşılık, 2004 ile 2008 yılları arasında Türkiye’de meydana gelen trafik kazalarında önemli artışlar görülmektedir. 2000-2018 döneminde, trafik kaza

sayısı yıllık ortalama %5,5'lik artış göstermiş ve dönem sonu itibariyle trafik kaza sayısı %246 artmıştır. Öte yandan, aynı dönemde trafik kazaları sonucu ölüm sayısında da artış izlenmesine rağmen, bu artış oranının kaza sayısında gözlemlenen artış oranı kadar yüksek olmadığı ve dönem sonu itibariyle %21 arttığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde trafik kazaları sonucu ölüm sayısı, çoğu yıl önceki yıla göre azalmış olmasına rağmen %12,19 artış gösterdiği dönemler de olmuştur. 2015 yılında trafik kazaları sonucu ölüm sayısında yaşanan %113,68'lik çok ciddi artışın temel nedeni bu yıldan itibaren kaza sonrasında ölenlerinde de trafik kaza istatistiklerine yansıtılmasından kaynaklanmaktadır.

TÜİK tarafından yayınlanan trafik istatistiklerinde 2015 yılından önceki yıllara ait verilerde, trafik kazaları sonucu ölüm sayıları, yalnızca kaza anında ve yerinde ölenleri içermekte ve kaza sonrasında ölenleri kapsamamaktadır. Bu durumun trafik kazaları sonucu gerçekleşen ölüm sayısının doğru bir şekilde temsil edilmesine engel olduğu söylenebilir. Ancak, trafik kazaları sonucu gerçekleşen ölüm olaylarının etkin bir şekilde analiz edilmesini engelleyen bu durum, 2015 yılı ve daha sonraki yıllara ait trafik verilerinde düzeltilmiştir. Dolayısıyla, 2015 yılı ve sonraki yıllara ait trafik istatistiklerinde trafik kazaları sonucu ölüm sayısı, kaza yerinde ve kaza sonrasında hayatını kaybeden kişilerin sayısını kapsamaktadır.

Yıl	Kaza sayısı	Sabit Esaslı Endeks	Yıllık Değişim (%)	Ölü Sayısı	Sabit Esaslı Endeks	Yıllık Değişim (%)
2000	500 664	100		5 510	100	
2001	442 960	88	-11,53	4 386	80	-20,40
2002	439 777	88	-0,72	4 093	74	-6,68
2003	455 637	91	3,61	3 946	72	-3,59
2004	537 352	107	17,93	4 427	80	12,19
2005	620 789	124	15,53	4 505	82	1,76
2006	728 755	146	17,39	4 633	84	2,84
2007	825 561	165	13,28	5 007	91	8,07
2008	950 120	190	15,09	4 236	77	-15,40
2009	1 053 346	210	10,86	4 324	78	2,08
2010	1 106 201	221	5,02	4 045	73	-6,45
2011	1 228 928	245	11,09	3 835	70	-5,19
2012	1 296 634	259	5,51	3 750	68	-2,22
2013	1 207 354	241	-6,89	3 685	67	-1,73
2014	1 199 010	239	-0,69	3 524	64	-4,37
2015	1 313 359	262	9,54	7 530	137	113,68
2016	1 182 491	236	-9,96	7 300	132	-3,05
2017	1 202 716	240	1,71	7 427	135	1,74
2018	1 229 364	246	2,22	6 675	121	-10,13

Kaynak: TÜİK, (2020)

Tablo 3: Türkiye trafik kaza sayısı ve trafik kazaları sonucu gerçekleşen ölüm sayısı (2000-2018)

Trafik kazaları sonucu ölüm sayısında 2015 yılından itibaren kaza sonrası hayatını kaybedenlerin de dikkate alınması nedeniyle 2015 yılı ve daha sonraki yıllara ait trafik istatistiklerindeki ölüm sayısının gerçek rakamları yansıttığı söylenebilir. 2000 yılına ait ölüm sayısı, sadece kaza anında ve yerinde hayatını kaybeden kişilerin sayısını temsil ederken; 2018 yılında trafik kazaları sonucu hayatını kayıp eden 6.675 kişinin içerisinde kaza yerinde vefat edenlerin yanında kaza sonrasında vefat edenler de bulunmaktadır. Bu bağlamda, kaza sonrası hayatını kaybedenlerin de trafik istatistiklerinde temsil edilmesi nedeniyle diğer faktörlerin dışında sadece bu faktörden kaynaklanan ölüm sayısında 2015 yılında gerçekleşen artış %100'den fazla olmasına rağmen, 2000-2018 yılları arasındaki dönemde dönem sonu itibarıyla ölüm sayısının %21 artması, trafik güvenliği bakımından belirli ölçüde başarı olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, ölüm oranlarındaki değişim memnun edici olmasına rağmen, trafik kaza sayısında hâlâ artış eğilimi olduğu görülmekte ve trafik kazaları hâlâ ülkemizin önemli sorunları arasında yerini korumaktadır.

Farklı dönemlerin trafik kaza ve ölüm sayılarının karşılaştırılmasında, ilgili dönemdeki taşıt veya araç sayılarının dikkate alınması dönemsel karşılaştırmaların daha anlamlı bir şekilde gerçekleştirilmesine imkân verecektir. Bu nedenle, anlamlı karşılaştırmalar yapmaya imkân veren ve yaygın bir şekilde kullanılan 100 bin taşıt ve 100 bin nüfusa düşen kaza ve ölüm oranları tercih edilmiştir. 2000-2018 yılları arasında meydana gelen trafik kaza sayılarının taşıt sayısı ve nüfusa oranları Tablo 4'te verilmektedir. 100 bin taşıta düşen kaza sayısı 2000-2018 yılları arasında yıllık ortalama %0,37 azalarak dönem sonu itibarıyla %11 azalma göstermiştir. Buna karşılık, 100 bin nüfusa düşen kaza sayısı aynı dönemde yıllık ortalama %4,39 artarak dönem sonunda yaklaşık iki kat artmıştır. Trafik kazası sayısının taşıt sayısına oranındaki düşüşte aynı dönemde yaklaşık üç katına çıkan taşıt sayısının etkili olduğu ve kısmen yanıltıcı sonuca neden olduğu söylenebilir; zira trafik kaza sayısının aynı dönemde artışı daha stabilize olan nüfusa oranı incelendiğinde, Türkiye'de meydana gelen trafik kaza sayısındaki artış eğilimi daha net bir şekilde görülmektedir.

Yıl	100.000 Taşıta Düşen Kaza Sayısı	Sabit Esaslı Endeks	Yıllık Değişim (%)	100.000 Nüfusa Düşen Kaza Sayısı	Sabit Esaslı Endeks	Yıllık Değişim (%)
2000	6 017	100		743	100	
2001	5 198	86	-13,62	648	87	-12,75
2002	5 081	84	-2,25	635	85	-2,06
2003	5 117	85	0,71	649	87	2,24
2004	5 249	87	2,58	755	102	16,41
2005	5 570	93	6,10	861	116	14,06
2006	5 960	99	7,01	999	134	15,93
2007	6 339	105	6,36	1 170	157	17,12
2008	6 902	115	8,88	1 329	179	13,59
2009	7 357	122	6,60	1 452	195	9,27
2010	7 328	122	-0,40	1 500	202	3,36
2011	7 638	127	4,23	1 645	221	9,61
2012	7 612	127	-0,34	1 715	231	4,25
2013	6 730	112	-11,59	1 575	212	-8,15
2014	6 368	106	-5,38	1 543	208	-2,01
2015	6 569	109	3,15	1 668	225	8,08
2016	5 607	93	-14,64	1 482	200	-11,18
2017	5 413	90	-3,46	1 488	200	0,46
2018	5 376	89	-0,68	1 499	202	0,73

Kaynak: TÜİK, (2020)

Tablo 4: Türkiye trafik kaza sayısının 100 bin taşıt ve 100 bin nüfusa oranları (2000-2018)

Öte yandan, 100 bin taşıt ve 100 bin nüfusa düşen ölüm oranlarının gösterildiği Tablo 5'e bakıldığında, 2000-2018 yılları arasında gerçekleşen trafik kazası sonucu ölüm sayısının gerek taşıt sayısı gerekse nüfusa oranındaki olumlu eğilim göze çarpmaktadır. Öyle ki, 100 bin taşıta düşen ölüm oranındaki azalma eğilimi daha fazla öne çıkmakta olup 2014 yılında ölümlerin taşıt sayısına oranı 2000 yılına göre önemli bir oranda azalmış ve yaklaşık dörtte bir olmuştur. Benzer eğilim 100 bin nüfusa düşen ölüm oranında da görülmekte ve 2014 yılındaki ölüm oranı 2000 yılındaki oranın yaklaşık yarısı olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında trafik kazalarının neden olduğu ölüm sayısının hem taşıt sayısına hem de nüfusa oranlarındaki önemli miktardaki artışının nedeni bu yıldan itibaren TÜİK veri tabanında yer alan ölüm sayılarının kaza yerinde ve kaza sonrasında gerçekleşen ölüm sayılarını kapsamasıdır. 2015 yılında ölüm oranlarının yaklaşık 2 katına çıkmasının nedeni, bu yıldan itibaren trafik kazaları kaynaklı ölüm sayılarına ilişkin istatistiklerin dünyadaki gelişmiş ülkelerde olduğu gibi gerçek durumu yansıtacak şekilde kapsamının genişletilmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan, trafik kazası sonucu ölüm sayılarının gelişmiş ülkelerdeki uygulamalara uyumlu hale getirilmesi nedeniyle gözlemlenen ölüm sayısındaki artış oranı, trafik kazaları kaynaklı ölümlerde kaza yerinde ve kaza sonrasında gerçekleşen ölüm sayılarının birbirine yakın olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, 2000-2018 yılları arasında trafik kaza sayılarında çok ciddi oranlarda olmasa da artış eğilimi olduğu, ancak aynı dönemde trafik kazaları sonucu ölüm sayılarında olumlu bir eğilim bir başka ifadeyle azalma eğilimi olduğu anlaşılmaktadır.

Yıl	100.000 Taşıta Düşen Ölü Sayısı	Sabit Esaslı Endeks	Yıllık Değişim (%)	100.000 Nüfusa Düşen Ölü Sayısı	Sabit Esaslı Endeks	Yıllık Değişim (%)
2000	66,2	100		8,2	100	
2001	51,5	78	-22,28	6,4	79	-21,50
2002	47,3	71	-8,12	5,9	72	-7,94
2003	44,3	67	-6,28	5,6	69	-4,87
2004	43,2	65	-2,41	6,2	76	10,74
2005	40,4	61	-6,54	6,3	76	0,47
2006	37,9	57	-6,26	6,3	78	1,56
2007	38,4	58	1,47	7,1	87	11,73
2008	30,8	46	-19,96	5,9	72	-16,50
2009	30,2	46	-1,85	6,0	73	0,61
2010	26,8	40	-11,28	5,5	67	-7,93
2011	23,8	36	-11,05	5,1	63	-6,46
2012	22,0	33	-7,63	5,0	61	-3,38
2013	20,5	31	-6,70	4,8	59	-3,07
2014	18,7	28	-8,89	4,5	55	-5,63
2015	37,7	57	101,22	9,6	117	110,84
2016	34,6	52	-8,09	9,1	112	-4,36
2017	33,4	50	-3,43	9,2	112	0,49
2018	29,2	44	-12,67	8,1	100	-11,43

Kaynak: TÜİK, (2020)

Tablo 5: Türkiye trafik kazaları sonucu ölüm sayısının 100 bin taşıt ve 100 bin nüfusa oranları (2000-2018)

Trafik kazası nedenlerini genel olarak sürücü, yaya ve yolcu olmak üzere üç alt unsuru olan insan, yol ve araç olarak ifade edebiliriz. Türkiye’de meydana gelen trafik kazalarının nedenleri Tablo 6’da verilmektedir. Tablo 6 incelendiğinde, çok yüksek bir oran ile sürücü kusuru önemli bir neden olarak ortaya çıkmakta ve kaza nedenleri sıralamasında ilk sırada yer almaktadır. Sürücü kusurunun, trafik kazası nedenleri içindeki payı 2000-2018 yılları arasında azalma eğiliminde olmasına rağmen, 2018 yılında meydana gelen trafik kazalarının %89,46 gibi çok büyük kısmının nedeni sürücü olarak görülmektedir. Trafik kazası nedenleri arasında ikinci en büyük orana, yaya kusurunun sahip olduğu anlaşılmaktadır. 2000-2018 döneminde yaya kusuru oranında, dönem sonu itibarıyla yaklaşık 3,5 kat artış izlenmiş; hatta 2012 yılında yaya kusurları nedeniyle gerçekleşen trafik kazalarının sayısı 2000 yılına göre 4 kat artış göstermiştir. Yol ve araç kusurlarının oranında çok büyük değişme görülmemektedir. Trafik kazalarına nedenleri arasında yer alan yolcu kusurunun oranında önemli artışlar gerçekleşmesine rağmen, bu kusurun trafik kazası nedenleri içerisindeki

payı 2018 yılı hariç diğer yıllarda binde beşten daha düşüktür.

Yıl	Sürücü kusuru oranı	Sabit Esaslı Endeks	Yolcu kusuru oranı	Sabit Esaslı Endeks	Yaya kusuru oranı	Sabit Esaslı Endeks	Yol Kusuru oranı	Sabit Esaslı Endeks	Araç kusuru oranı	Sabit Esaslı Endeks
2000	96,06	100	0,25	100	2,40	100	0,77	100	0,52	100
2001	96,56	101	0,31	124	2,32	96	0,43	57	0,38	73
2002	96,82	101	0,23	94	2,39	99	0,25	32	0,31	60
2003	97,03	101	0,16	63	2,32	97	0,22	29	0,27	53
2004	97,30	101	0,11	45	2,18	91	0,19	25	0,22	43
2005	97,39	101	0,11	43	2,04	85	0,22	29	0,25	48
2006	98,07	102	0,09	35	1,62	67	0,13	17	0,10	19
2007	98,03	102	0,09	35	1,64	68	0,11	14	0,14	27
2008	90,53	94	0,43	172	8,37	348	0,42	54	0,26	51
2009	89,60	93	0,41	166	9,09	378	0,61	80	0,29	55
2010	89,72	93	0,36	146	8,97	373	0,63	82	0,32	62
2011	90,20	94	0,39	157	8,51	354	0,60	78	0,30	59
2012	88,86	93	0,44	178	9,75	405	0,62	81	0,33	64
2013	88,69	92	0,42	170	8,99	374	1,05	137	0,85	164
2014	88,62	92	0,47	189	9,38	390	0,95	124	0,58	112
2015	89,30	93	0,43	176	8,80	366	0,91	119	0,55	107
2016	89,59	93	0,41	165	8,73	363	0,81	106	0,47	90
2017	89,87	94	0,37	148	8,48	353	0,76	99	0,52	101
2018	89,46	93	0,88	355	8,44	351	0,60	78	0,62	121

Kaynak: TÜİK, (2020)

Tablo 6: Türkiye trafik kazası nedenleri (2000-2018)

2000-2018 yılları arasındaki dönemde sürücü kusurunun trafik kazası nedenleri içindeki payında özellikle 2008 yılından itibaren hafifte olsa azalma eğilimi görülmektedir. Buna karşılık, yolcu ve yaya kusurlarının özellikle 2008 yılından itibaren trafik kazası nedenleri içindeki payında çok ciddi artışlar dikkat çekmektedir. Bu üç kusurunda insan faktörü ile ilgili olması dikkate alındığında, 2008 yılından itibaren trafik kazasına neden olan kusurlar içerisinde sürücü kusurunun payı azalırken, yolcu ve yaya kusurlarının paylarında ciddi artışlar yaşanması açıklanması zor olan bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, son yıllarda yaygın bir şekilde farkındalık veya bilinç artırıcı faaliyetler gerçekleştirilmesine rağmen, yolcu ve yaya kusuru oranlarındaki artışı açıklayıcı faktörler belirgin bir şekilde görülememektedir.

Son yıllarda yoğun bir şekilde gerçekleştirilen yol geliştirme çalışmalarının, trafik kazası nedenleri içindeki yol kusuru payının azalmasında açıklayıcı bir faktör olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, yol kusuru oranlarına bakıldığında, 2000-2018 yılları arasındaki çoğu yıl azalma eğilimi olmasına rağmen, özellikle 2013-2015 yılları arasında yol kusuru oranında önemli sayılabilecek artışlar görülmektedir.

Trafik kazası nedenleri içerisinde araç kusuru oranında 2013 yılına kadar düzenli olmayan bir azalma eğilimi görülmesine rağmen, bu yıldan itibaren

ren gözlemlenen artış eğilimi de açıklanması gereken bir başka husus olarak ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, teknolojinin gelişime paralel olarak araçlardaki güvenlik önlemlerinin artması düşünüldüğünde, 2013 yılından itibaren araç kusuru oranında gözlemlenen artış eğilimi dikkat çekmektedir.

Kaza Sayılarının Mekânsal Karşılaştırılması

Türkiye’de meydana gelen trafik kazalarının dönemsel değişimine ilaveten iller itibariyle değişimi de incelenmiştir. Bu amaçla, 2018 yılına ilişkin 100 bin nüfusa düşen trafik kaza ve bu kazalar sonucu gerçekleşen ölüm sayıları Tablo 7’de verilmektedir. Ayrıca, trafik kaza ve ölüm sayılarının nüfusa oranlarının yanında illerin kaza ve ölüm oranlarındaki sıralanması da Tablo 7’de gösterilmektedir.

Trafik kaza oranları dikkate alındığında büyük şehirlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda, Ankara 100 bin nüfusa düşen 2482 kaza sayısı ile trafik kaza oranı en yüksek il olarak ilk sırada yer almaktadır. Bu ilimizi, 2220 kaza sayısı ile İzmir ve 2177 kaza ile İstanbul izlemektedir. 100 bin nüfusa düşen kaza sayısı bakımından ilk 20 sırayı oluşturan illerin Bolu, Uşak, Yalova, Düzce, Çorum ve Kırıkkale hariç büyük şehirlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Büyükşehir olmamasına rağmen bu altı ilimizin sıralamada ilk 20 il arasında yer almasında, trafik hacmi yüksek olan şehirlerarası karayolları üzerinde bulunmalarının etkili olduğu söylenebilir. Öte yandan, ülkemizde hem nüfus hem de şehir içi trafik hacmi bakımından birinci sırada bulunan İstanbul’un yerine Ankara ve İzmir’in kaza oranı sıralamasında ilk sıralarda yer alması dikkat çekmektedir.

Kaza oranları bakımından son 20 ile bakıldığında ise, Hatay ve Gümüşhane dışında tüm illerin Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde bulunan iller olduğu anlaşılmaktadır. 100 bin nüfusa düşen kaza sayısı düşük olan iller beklendiği gibi, trafik hacminin ve nüfusun nispeten daha az olduğu illerden oluşmaktadır.

İl	100.000 Nüfusa Düşen Kaza Sayısı	Kaza oranı sırası	100.000 Nüfusa Düşen Ölü Sayısı	Ölü oranı sırası
Adana	1 311	23	7,4	60
Adıyaman	472	70	6,1	67
Afyon	1 100	40	21,6	1
Ağrı	348	78	8,5	54
Aksaray	1 167	32	12,4	32
Amasya	1 145	35	15,4	11
Ankara	2 482	1	7,1	62
Antalya	1 785	8	12,6	29
Ardahan	643	65	16,2	7
Artvin	812	61	11,5	39
Aydın	1 287	25	12,8	28
Balıkesir	1 351	20	12,6	30
Bartın	1 026	45	13,6	19
Batman	451	71	1,3	81
Bayburt	863	59	15,8	9
Bilecik	1 104	39	9,8	49
Bingöl	572	68	7,1	63
Bitlis	439	73	7,7	59
Bolu	1 540	11	15,7	10
Burdur	1 138	37	17,0	5
Bursa	2 076	4	5,1	72
Çanakkale	1 140	36	12,0	33
Çankırı	901	53	18,9	2
Çorum	1 402	17	11,9	35
Denizli	1 801	7	12,8	27
Diyarbakır	617	66	4,2	75
Düzce	1 430	15	11,3	40
Edirne	1 156	33	11,7	37
Elazığ	1 000	48	9,4	52
Erzincan	1 323	22	13,1	24
Erzurum	1 074	41	8,5	55
Eskişehir	1 502	13	13,4	21
Gaziantep	908	52	4,4	74
Giresun	961	50	11,0	41
Gümüşhane	716	63	17,2	4
Hakkâri	187	81	3,8	77
Hatay	794	62	8,0	56
İğdır	450	72	14,2	16
İsparta	1 181	29	12,5	31
İstanbul	2 177	3	2,9	80
İzmir	2 220	2	7,4	61

İl	100.000 Nüfusa Düşen Kaza Sayısı	Kaza oranı sırası	100.000 Nüfusa Düşen Ölü Sayısı	Ölü oranı sırası
K.Maraş	825	60	10,0	47
Karabük	1 279	26	12,9	26
Karaman	1 222	28	16,3	6
Kars	523	69	5,5	68
Kastamonu	887	56	14,1	17
Kayseri	1 593	9	10,6	43
Kilis	666	64	6,3	66
Kırıkkale	1 370	19	9,4	50
Kurkarelili	966	49	15,0	13
Kuşehir	1 072	42	14,1	18
Kocaeli	2 009	5	5,0	73
Konya	1 427	16	13,3	22
Kütahya	1 013	46	13,2	23
Malatya	1 013	47	11,7	36
Manisa	1 179	30	14,6	15
Mardin	421	74	4,0	76
Mersin	1 327	21	10,7	42
Muğla	1 808	6	14,8	14
Muş	324	79	5,1	71
Nevşehir	1 148	34	17,4	3
Niğde	950	51	15,4	12
Ordu	1 172	31	3,4	78
Osmaniye	882	57	11,6	38
Rize	1 062	43	6,6	65
Sakarya	1 552	10	5,3	70
Samsun	1 399	18	10,2	46
Şanlıurfa	395	75	6,9	64
Sırt	376	76	3,3	79
Sinop	889	54	15,9	8
Şırnak	318	80	8,0	57
Sivas	1 133	38	13,0	25
Tekirdağ	1 290	24	9,4	51
Tokat	866	58	13,5	20
Trabzon	1 238	27	8,5	53
Tunceli	601	67	10,2	45
Uşak	1 527	12	12,0	34
Van	360	77	5,4	69
Yalova	1 470	14	10,3	44
Yozgat	888	55	9,9	48
Zonguldak	1 033	44	8,0	58

Kaynak: TÜİK, (2019)

Tablo7: İller itibariyle 2018 yılı trafik kaza ve ölüm sayılarının 100 bin nüfusa oranları ve sıralaması

Trafik kazası sonucu ölüm oranı sıralamasında ilk 20 il incelendiğinde, Bolu ve Muğla dışındaki illerin trafik kaza oranları sıralamasında ilk 20 il arasında yer almadığı anlaşılmaktadır. Ölüm oranı sıralamasında, 100 bin nüfusa düşen ölüm sayısı bakımından 21,6 kişi ile Afyonkarahisar, 18,9 kişi ile Çankırı ve 17,4 kişi ile Nevşehir ilk üç sırayı oluşturmaktadır. Ölüm oranları yüksek olan illerin genel olarak yoğun trafiğe sahip şehirlerarası karayolları üzerinde bulunan iller olduğu görülmektedir. Ölüm oranı sıralamasında son 20 ilin, genel olarak trafik kaza oranları da düşük olan Güneydoğu ve Doğu Anadolu illeri olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, trafik kaza oranları sıralamasında ilk 20 il arasında yer alan İzmir, Ankara, Sakarya, Bursa, Kocaeli ve İstanbul'da gözlemlenen düşük ölüm

oranları dikkat çekmektedir. Öyle ki, 100 bin nüfusa düşen kaza sayısını bakımından 2177 kaza ile üçüncü sırada yer alan İstanbul, 100 bin nüfusa düşen ölüm sayısı bakımından 2,9 kişi ile sekseninci sırada yer almaktadır. Bu durum nüfus yoğunluğu ile açıklanabileceği gibi, trafik kazalarının yoğunluğunun derece bakımından daha hafif nitelikli kazalar olmasının da etkisinin olduğu söylenebilir. Genel olarak, yoğun şehirlerarası trafiğe sahip karayolları üzerinde bulunan illerde yüksek ölüm oranları öngörülebilir bir sonuç olarak ortaya çıkmakta ve dolayısıyla trafik kazaları sonucu meydana gelen ölüm olaylarının daha ziyade şehirlerarası karayolları üzerinde meydana geldiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Ülkemizin, diğer gelişmiş ülkelere göre daha yüksek trafik kaza ve ölüm oranlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, trafik güvenliğine yönelik ülkemizde hayata geçirilen çeşitli düzenlemeler, önlemler ve alt yapı hizmetlerinin bu sorunun çözümüne önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Bu bağlamda, trafik kazaları sonucu gerçekleşen ölüm oranlarında son yıllarda gözlemlenen azalma eğilimi memnun edici bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, dünyadaki birçok ülke gibi ülkemizde de trafik kaza sayılarında azalma yerine hızlı sayılabilecek artış eğilimi söz konusudur. Bu nedenle, karayollarında meydana gelen trafik kazalarının hâlâ önemli ulusal ve küresel bir sorun olduğunu söylemek mümkündür; zira trafik kazalarının tüm dünyada meydana gelen ölüm nedenleri sıralamasındaki yükseliş eğilimi bu tespiti desteklemektedir. Hem trafik kaza sayılarında hem de ölüm olaylarında azalma olsa bile ülkeler açısından trafik güvenliğinin geliştirilmesi her zaman araştırılması gereken konular olarak öne çıkmaktadır. Trafik kazaları sonucu gerçekleşen ölüm sayıları iller itibarıyla incelendiğinde, düşük ölüm oranı ile İstanbul ve yüksek oranı ile de Afyonkarahisar öne çıkmaktadır.

Trafik kazalarının meydana gelmesinde sürücü, yaya ve yolcu olarak insan faktörü, yaklaşık % 99 gibi çok büyük bir kusur oranı ile en belirleyici faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle, trafik kazalarının azaltılması ve güvenli bir trafik ortamının sağlanması bakımından, insan faktörünün trafik güvenliği konusunda eğitilmesi ve denetlenmesinin elzem nitelikte önlemler olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, insanın eğitim hayatının tüm seviyelerinde trafik güvenliği eğitimine yönelik uygun müfredatın uygulanması ve bunun dışında çeşitli medya araçlarıyla sürekli bilinçlendirici faaliyetlerin yapılması önem arz etmektedir. Bununla birlikte, trafik kazalarının oluşmasında temel olarak insan (sürücü, yaya veya yolcu olarak), yol ve araç gibi unsurlardan oluşan çok sayıda faktörün etkili olmasına rağmen trafik kazaları tek bir nedeni olmayan çeşitli faktörlerin etkilediği bir karmaşık yapı olarak düşünülmesi gerekmektedir.

Karayolu güvenliğinin başlıca ölçütünün, trafik kaza ve ölüm sayılarının olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, trafik güvenliğinin sağlanmasına yönelik alınacak önlem ve tedbirlerin geliştirilmesi ile ulaşım planlarının yeniden yapılandırılmasına ilişkin kararlar alınırken, mevcut durumun çok iyi analizi ve bunun sonucu elde edilecek bulguların değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Kaynakça

1. Faith N. (1997). *Crash: the limits of car safety*. London: Boxtree Ltd.
2. Karayolları Trafik Kanunu (1983, 18 Ekim). *Resmi Gazete* (Sayı: 18195). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18195.pdf>
3. OECD - Organisation for Economic Co-operation and Development (2020). Road accidents (indicator). doi: 10.1787/2fe1b899-en. Erişim adresi: <https://data.oecd.org/transport/road-accidents.htm>
4. Peden, M., Scurfield, R. Sleet, D., Mohan, D., Hyder, A. A., Jarawan, E., and Mathers, C. (Ed.) (2004). *World report on road traffic injury prevention*. World Health Organization (WHO) web sayfasından erişildi: <https://www.who.int/publications-detail/world-report-on-road-traffic-injury-prevention>
5. TEADB - Trafik Eğitim ve Araştırma Daire Başkanlığı (2005). *Trafik İstatistik Bülteni*, 2005-Aralık Ayı.
6. TÜİK - Türkiye İstatistik Kurumu (2019). *Haber bülteni, Karayolu trafik kaza istatistikleri, 2018*. Sayı: 30640, 30 Mayıs 2019. Erişim adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30640>
7. TÜİK - Türkiye İstatistik Kurumu (2020). *Ulaştırma İstatistikleri*. Erişim adresi: http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1051
8. WHO - World Health Organization (2004). *Road safety: a public health issue*. Erişim adresi (Şubat 2020): http://www.who.int/features/2004/road_safety/en/
9. WHO - World Health Organization (2008). *The global burden of disease 2004 update*. Erişim adresi: https://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/GBD_report_2004update_full.pdf
10. WHO - World Health Organization (2009). *Global status report on road safety: time for action*. Erişim adresi: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44122>
11. WHO - World Health Organization (2018). *Global status report on road safety*. Erişim adresi: <https://www.who.int/publications-detail/global-status-report-on-road-safety-2018>

Bölüm 70

OTEL İŞLETMELERİNDE İLİŞKİSEL PAZARLAMA FAALİYETLERİ VE YÖNETİCİ BAKİŞ AÇILARI

Ahu YAZICI AYYILDIZ¹

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniveristesi, Turizm Fakültesi, ayazici@adu.edu.tr

Giriş

İşletmelerin pazarlama anlayışı yıllar içerisinde değişiklikler göstermektedir. İşletmeler daha önce ürettikleri ürün ve hizmetleri müşterilere satışını gerçekleştirmede çok fazla çaba göstermemektedir. İşletmeler ürettikleri ürün ve hizmetleri müşterilerin karşısına çıkarmakta ve onların satın almalarını beklemektedir. Kısacası işletmeler ürün ve satış odaklıydı. Oysa günümüzde tüketicilerin gereksinimlerinin ön plana çıkarıldığı farklı pazarlama yaklaşımları işletmeler tarafından uygulanmaktadır. İnsanlar kendilerine yakın buldukları işletmelerin ürün ve/veya hizmetlerini daha fazla tercih etmektedirler. İnsanlar satın alma gerçekleştirirken farklı kriterleri ön planda tutmaktadırlar.

Günümüzde işletmeler için önemli olan sadece müşteri bulmak önemli değildir. Aynı zamanda bu müşterilerin elde tutulması da gerekmektedir. İşletmelerin müşterilerini elde tutmalarının önemli bir yolu da ilişkisel pazarlama uygulamalarından geçmektedir. İşletmeler ilişkisel pazarlama uygulamaları aracılığı ile birlikte müşterileri ile uzun süreli ilişkiler kurabilmektedirler. İşletmeler için ulusal ve uluslararası pazarlardaki rekabetin arttığı bu dönemde müşterileri ile uzun süreli ilişkiler kuruyor olabilmeleri onların bu rekabet ortamında ön plana çıkmalarında yardımcı olacaktır.

Müşterilerle olan ilişkilerin uzun süreli gerçekleştirilebilmesi hizmet işletmeleri için de önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Hizmet sektörü içerisinde yer alan otelişletmeleri de ilişkisel pazarlama uygulamalarına gereken önemi vermek durumundadırlar. Otel işletmeleri ilişkisel pazarlama uygulamaları aracılığı ile birlikte müşterilerinin sadakatini olumlu yönde etkileyebilirler. Bu durum işletmelerin karlılığını da olumlu yönde etkileyecektir. Bu doğrultuda bu çalışmanın temel amacı Kuşadası'ndaki 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinin ilişkisel pazarlama faaliyetlerini ve yöneticilerin ilişkisel pazarlama bakış açılarını ortaya koymaktır.

İlişkisel Pazarlama

İlişkisel pazarlama kavramı, işletmelerin müşterilerinin tatminini sağlamada ve onların işletmeye olan sadakatini sağlamada önemli bir stratejidir. Böylece işletmeler işletmeler bulundukları pazarlarda rekabet avantajı elde edebilmektedirler. Ülkemizdeki kurumsal işletmelerin büyük bir bölümü ilişkisel pazarlamayı kullanmaktadırlar. Bunun sebepleri arasında müşteri tatmininin sağlanması, ürün geliştirme, müşteri beklentilerinin belirlenmesi, ürün farklılaştırma ve müşterilerinin sadakatini sağlama yer almaktadır (Deniz ve Kamer, 2013).

İlişkisel pazarlama kavramı hizmet pazarlaması literatüründe ilk olarak Berry (1983) tarafından ortaya atılmıştır. İlişkisel pazarlama kavramı, hizmet pazarlaması ve endüstriyel pazarlama alanlarında ortaya çıkmıştır

(Grönroos, 1994). Berry ilişkisel pazarlamayı müşterileri çekmek, ilişkileri sürdürmek ve ilişkileri geliştirmek olarak tanımlamıştır (Berry, 1995). İlişkisel pazarlama müşteri ve diğer ortaklar ile ilişkilerin tarafların amaçlarına ulaştığı karlı bir noktada kurulması, sürdürülmesi ve geliştirilmesidir (Grönroos, 1994). Cannon ve Sheth (1994) ilişkisel pazarlamayı müşteri, üretici ve diğer ortakları işletmenin üretim satış ile ilgili faaliyetlerine entegre eden strateji ve süreçler olarak tanımlarken Palmer (1994) ilişkisel pazarlamayı alıcı ve satıcıların ilişkilerinin üzerine odaklanan stratejiler olarak tanımlamışlardır (Hacıfendioğlu, 2005). İlişkisel pazarlama ile ilgili literatürde bir çok tanım bulunmaktadır. Bu tanımların ortak noktaları müşterilerle doğrudan iletişim kurmak, karşılıklı etkileşim ağlarının olması, değer yaratılarak bu değerın sunulması, ve müşterilerin elde tutulmasıdır. Bunların temelinde karşılıklı fayda ilkesi bulunmaktadır (Erdoğan ve Torun, 2009).

İlişkisel pazarlama işletme müşterilerinin sadakatini sağlayarak bu sadakati artırma yoluyla gelecekte müşterilerle daha geniş kapsamlı işler yapabilmek ya da kurulan ilişkilere dayanarak tekrar iş yapabilmek için önemli bir yöntemdir. Bu yöntemin özünde etkileşim, iletişim ve ağ kurma faaliyetleri bulunmaktadır (Altunbaca, 2019). İlişki pazarlamasının amacı, kişiye özel birebir pazarlama yoluyla önemli işletme müşterileriyle (örn., Müşteriler, tedarikçiler ve distribütörler) karşılıklı olarak tatmin edici uzun vadeli bir ortaklık kurmaktır (Bai vd., 2006). İlişkisel pazarlamanın yeni müşteriler elde etme, var olan müşterileri elde tutma, müşterilerin tamini- ni sağlama, maliyetleri azaltma, karlılığı artırma, ortaklık kurma, rakiplerden müşteri çekme, hizmet kalitesi ve satışları artırma, müşteri değeri yaratma, güven oluşturma ve müşterilerin başkalarına işletmeyi tavsiye etme eğiliminde bulunmasını sağlama gibi işletmeler için önemli amaçları bulunmaktadır (Aydın ve Tavukçu, 2019). İlişkisel pazarlama 1990'lı yıllarda önemli bir rekabet avantajı yaratan unsu olarak görülmekteydi. İlişkisel pazarlama, işletme müşterine değer eklenmiş ürün ve hizmet ortaya koyması açısından önemli bir pazarlama anlayışı haline gelmiştir. İlişkisel pazarlama, müşterilerin işletmeye olan bağlılığının ve işletmeye olan güveninin gelişmesini sağlayarak pazarlamanın etkinliğini ve verimliliğini arttırmaktadır. Bu durum ilişkisel pazarlamanın önemini ortaya koymaktadır (Kılıç ve Erdoğan, 2016).

İlişkisel pazarlamayı önceki pazarlama anlayışlarından farklılaştıran temel nitelikler arasında müşteriyi elde tutmak için müşterinin yaşam boyu değerini arttırmak, pazarlama faaliyetlerinin birden fazla pazar odaklanması, pazarlamanın tüm işletmeye yayılması bulunmaktadır (Ergün ve İşler, 2019).

Tablo 1: Geleneksel ve İlişkisel Pazarlama

	Geleneksel Pazarlama	İlişkisel Pazarlama
Odak noktası	Yeni müşteriler elde etme	Müşteriyi elde tutma
Yönelim	Hizmet özellikleri	Müşteri faydaları
Zaman ölçeği	Kısa	Uzun
Müşteri hizmetleri	Az vurgu	Çok vurgu
Müşteri bağlılığı	Sınırlı	Yüksel
Müşteri iletişimi	Sınırlı	Yüksel
Kalite	Öncelikle bir operasyon endişesi	Herşeyden endişe

Kaynak: Payne A. (1994), Relationship Marketing-Making the Customer Count, Managing Service Quality, Vol:4 No:6, 29-31

Tablo 1’de geleneksel ve ilişkisel pazarlamanın birbirinden ayrıldığı noktalar görülmektedir. İlişkisel pazarlama ve geleneksel pazarlama anlayışları odak noktası, yönelim, zaman ölçeği, müşteri hizmetleri, müşteri bağlılığı, müşteri iletişimi ve kalite konularında birbirlerinden ayrılmaktadır.

Geleneksel pazarlama görüşlerine artık meydan okunuyor ve yeni bir pazarlama çağına yavaşça yol açarak, işletme-müşteri ilişkisinin etkili bir seviyesini geliştirme ve sürdürme sürecine vurgu yapılıyor. Pazarlamanın süreç yönü, her iki tarafın da gerçek hedeflerini karşılıklı olarak karşılamak için müşterilerle ilişki kurmaya, sürdürmeye ve geliştirmeye çalışan hem işlemsel hem de ilişkisel niteliklere sahip olma özelliğini kazanmaktadır. İlişkisel pazarlaması, bu yeni pazarlama döneminde başarının önemli anahtarlarından birisidir (Nwakanma vd., 2007).

Otel İşletmeleri ve İlişkisel Pazarlama

Günümüz sert rekabet ortamında mevcut müşteriye sahip olmanın yeni müşteri bulmaktan daha az maliyetli olduğu bir gerçektir. Bu durumun bilincinde olan işletmeler müşterileri ile olan ilişkilerini uzun dönemli sürdürme çabası içerisindeyler. Özellikle hizmet sektörü müşterilerle yakın ilişkileri gerektirmektedir. Bu sektörde müşteri ile yönetim ve işletme personeli etkileşiminin niteliği, müşterilerin algıladığı hizmet kalitesinin en önemli belirleyicilerinden biridir. Müşteriye sunulan hizmete ek olarak kurulan samimi ilişkiler, müşterilere hissettirilen güven duygusu, müşterilerin kendilerini özel hissetmelerini sağlama müşterilerin bağlılığını ve devamlılığını sağlayabilecektir (Arlı, 2013). Hizmet sektöründe sunulan hizmetlerin kolaylıkla taklit edilebilmeleri hizmet işletmelerinin özellikle ilişkisel pazarlamaya yönelmelerinde önemli sebeplerden birisidir. Hizmetlerin kolaylıkla taklit edilebilmelerinden dolayı işletmeler hizmet ve ürün kalitesine ek olarak müşterileri ile olan ilişkilerini de geliştirmeye yönelik uygulamalara başvurumaktadırlar (Kaya, 2016). İlişki pazarlaması bi-

leşenleri güven bağıllık, iletişim, ortak değer, empati ve karşılıklılık olmak üzere altı boyutta ele alınmaktadır. İlişkisel pazarlamanın temelinde yatan müşteri beklentilerinin karşılanabilmesi için işletmelerin müşterileri ve ortakları ile karşılıklı olarak bu altı boyut çerçevesinde iletişime geçerek gerçekleştirdikleri ilişkisel pazarlama uygulamalarına bu boyutları entegre etmeleri gerekmektedir (Yürük ve Kayapınar, 2016).

Müşterilerin kazanıldıktan sonra onlara sunulan iyi ürün ve hizmet aracılığıyla tatminlerinin sağlanması ve uzun dönemli olarak elde tutulmaları, onlara iyi ilişkiler geliştirilmesi önem kazanmaktadır. Bu nedenle rekabetin yoğun olduğu otel işletmelerinde de ilişkisel pazarlama önemli bir pazarlama yöntemi olarak kabul görmektedir (İlban vd., 2009). Otel işletmeleri için bir müşterinin tatmini sağlanmış olsa bile o müşteri başka bir otelde kalamak isteyebilir. Müşteriye yüksek düzeyde bir tatmin yaratan hizmet sunmak müşteri sadakatini sağlayacaktır. Müşteri tatminini yüksek tutabilmek için o müşterinin istek ve ihtiyaçlarının öğrenilerek kişiye özel hizmet sunulması ve yakın ilişkiler kurularak o kişiye verilen değer gösterilmesi gerekir (Karaş vd., 2007).

İlişkisel pazarlama programlarının amacı en üst düzeyde müşteri tatminini sağlamaktır. Buradaki kritik faktör, müşteri beklentilerini karşılayan veya aşan performans sunmaktır. Rekabet daha da yoğunlaştığı ve sektördeki ürünler arasında çok az farklılık olduğu için oteller, ilişkisel pazarlamaya gittikçe daha fazla bağımlı olmaktadır (Fukey vd., 2016). Otel işletmeleri için müşteri sadakati ile birlikte çalışanlarının sadakatini de sağlamak önemli bir konudur. Otel işletmelerinde işgören devir hızı oldukça yüksektir. Oysa müşteri sadakatinin önemli getirilerinden bir tanesi de personel sadakatinin sağlanmasıdır (Genç ve Erdoğan, 2013). Bir müşterinin değer algısının oluşmasında en büyük pay otel personeline düşer. Çünkü otel müşterisi ile bire bir ilişkide olan kişiler operasyonun içindeki personeldir. İlişkisel pazarlama sadece oteldeki satış ve pazarlama personeli tarafından değil tüm personel tarafından benimsenmesi gerekir (Yaprak, 2015).

Bir otel ve müşterileri arasında güçlü ilişkiler kurmak, otele müşteri bağıllığını ve sadakatini artırma konusunda yardımcı olabilir. Bundan dolayı, ilişkisel pazarlamanın benimsenmesi otel yönetimine yardımcı olabilir ve temel müşteriler tarafından üstün olarak algılanan bir hizmet karması sunarak rekabet avantajı elde edilebilir (Sin vd., 2006).

Lüks otellerde ilişkisel pazarlama uygulamalarını güven, taahhüt, iletişim, sorunları ele alma, bağ kurma ve yetkinlik olmak üzere altı başlık altında değerlendirmek mümkündür (Narteh vd., 2013).

Araştırmanın Amacı

Günümüzde insanlar alışverişlerinde kendileri için önemli gördükleri bir çok noktaya dikkat etmektedirler. Özellikle işletmelerin tüketicilere gösterdikleri ilgi, tüketiciler ile olan ilişki bu satın almalarda etkili olabilmektedir. Tüketiciler satın alırlarken hiç bilmedikleri herhangi bir ürünü ya da hizmeti satın almaktansa daha önceden bildikleri ürün ve hizmetleri bildikleri tanıdıkları işletmelerden satın almayı tercih edebilmektedirler. Özellikle hizmet işletmelerinde bu durum daha fazla ön plana çıkmaktadır. Örneğin bir turist daha önce gitmiş olduğu otel işletmesinden memnun kalmış ve otel işletmesinde kendisi ile ilişkilerini sürdürebilmiş ise bu turist bir daha ki aynı yere olan seyahatinde aynı otel işletmesini tercih edebilmektedir.

İşletmeler için elbette yeni müşteriler bulmak onlarla temasa geçip ürün ve hizmetlerini bu müşterilere pazarlamak önemli bir konudur. Ancak, yeni müşteri arayışına girip bu müşterileri elde etme çabalarına göre daha önceden kendilerini tercih eden müşterileri elde tutma onların işletmeye olan sadakatini sağlama durumu işletmeler için daha maliyetsiz bir iştir. İşletmeler bu durumun sağladığı avantajlardan faydalanabilmek adına eski müşterileri ile ilişkilerini daha güçlendirmek için çabalar göstermektedirler. Özellikle hizmet işletmelerinde kendilerini farklılaştırabilmek adına işletmeler ilişkisel pazarlama uygulamalarından faydalanmaktadır.

Bu doğrultuda bu çalışmanın temel amacı otel işletmelerindeki ilişkisel pazarlama faaliyetleri ve yöneticilerin ilişkisel pazarlamaya bakış açılarını ortaya koymaktır. Bu temel amaç doğrultusunda yöneticilerin ve otellerin farklı özelliklerine göre ilişkisel pazarlama bakış açılarındaki farklılıklar olup olmadığını ortaya koymak çalışmanın alt amacını oluşturmaktadır.

Yöntem

Bu çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Çalışma 2020 yılı mart ayı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma gerçekleştirilirken veriler anket tekniği kullanılarak toplanmıştır. Anket sorularının tamamı Genç (2012) tarafından gerçekleştirilen “Otel İşletmelerinin İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri: Zonguldak, Karabük ve Bartın İllerinde Bir Uygulama” başlıklı Yüksek lisans tezinden alınmıştır. Oluşturulan anket iki temel bölümden oluşmaktadır. Anketin ilk bölümünde otel yöneticilerinin demografik özelliklerini, otel işletmelerinin temel özelliklerini ve otel işletmelerinin ilişkisel pazarlama faaliyetlerini belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır. Anketin ikinci bölümünde ise 16 ifade ve 4 boyuttan oluşan, otellerin (yöneticilerin) ilişkisel pazarlamaya bakış açılarını belirlemeye yönelik ölçek yer almaktadır. Bu sorular 5’li likert ölçeği şeklinde hazırlanmıştır (Kesinlikle Katılmıyorum-Katılmıyorum-Ne Katı-

lıyorum Ne Katılmıyorum-Katılıyorum-Kesinlikle Katılıyorum).

Çalışma Kuşadası'nda faaliyette bulunan 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinde gerçekleştirilmiştir. Anketler bu işletmelerde pazarlama yöneticileri ile gerçekleştirilmiştir. Aydın İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün internet sayfasında Kuşadası'nda işletme belgeli olarak faaliyette bulunan 13 tane 5 yıldızlı 24 tanede 4 yıldızlı otel işletmesi bulunmaktadır. Çalışmada öncelikle toplam 37 işletmenin hepsine ulaşılması hedeflenmiştir. Ancak bazı işletmeler yöneticilerinin anket zamanında bulunmaması, ankete katılmak istememeleri gibi farklı sebeplerle çalışmaya katılmamışlardır. Toplamda anket çalışmasına 33 işletme olumlu yanıt vererek katılımları sağlanmıştır.

Araştırma Bulguları

Araştırma bulguları bölümünde öncelikle katılımcıların ve katılımcıların işletmelerine ait özelliklerin frekans dağılımları, katılımcıların sorulara verdikleri cevapların frekans dağılımları ve hipotez testleri yer almaktadır.

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Tablo 1'de katılımcılara ait demografik özelliklerin dağılımları görülmektedir. Bu tabloya göre katılımcıların cinsiyet açısından dağılımında erkek katılımcılar daha fazladır (%66,7).

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özellikleri

		Frekans	Yüzde			Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Erkek	22	66,7	Turizm Eğitimi	Turizm	21	63,6
	Kadın	11	33,3		Turizm Dışı	12	36,4
Yaş	26-30	3	9,1	Turizm Deneyimi	0-3	1	3
	31-40	15	45,5		4-7	1	3
	41-45	9	27,3		8-13	7	21,2
	46 ve Üzeri	6	18,2		14 Yıl ve Üstü	24	72,7
Eğitim	Ortaöğretim	4	12,1	İşletmedeki Deneyim	0-3	8	24,2
	Önlisans	11	33,3		4-7	7	21,2
	Lisans	17	51,5		8-13	6	18,2
	Yüksek lisans	1	3		14 Yıl ve Üstü	12	36,4

Katılımcıların büyük çoğunluğu 31-40 yaş aralığında (%45,5) ve lisans mezunudur (%51,5). Katılımcıların büyük bir bölümü turizm mezunudur (%63,6). Katılımcıların turizm deneyimi incelendiğinde büyük bir bölümü 14 yıl ve üstü deneyime sahipken (%72,7) çalışma gerçekleştirilirken çalıştıkları işletmedeki deneyimleri açısından katılımcıların büyük bir bölümü işletmelerinde 14 yıl ve üstü deneyime sahiptir (%36,4).

Otel İşletmelerine Ait Özellikler

Otel işletmelerinin büyük çoğunluğu 4 yıldızlı otel işletmelerinden oluşmaktadır (%69,7).

Tablo 3: Otel İşletmelerine Ait Özellikler

		Frekans	Yüzde
Yıldız Sayısı	4 Yıldızlı	23	69,7
	5 yıldızlı	10	30,3
Otel Faaliyet Süresi	5 YILDAN AZ	6	18,2
	6-10	2	6,1
	11-15	10	30,3
	16-20	5	15,2
	21 ve üzeri	10	30,3
Otel Kapasitesi	150 ODANIN ALTI	13	39,4
	150-299	12	36,4
	300-600	8	24,2

Çalışmaya katılan kişilerin çalıştıkları otellerin büyük bölümü 21 yıl ve üzeri hizmet vermektedir (%30,3). Otel işletmeleri kapasite açısından incelendiğinde işletmelerin büyük çoğunluğu 150 odanın altında kapasiteye sahiptir (%39,4).

Otel İşletmelerinin İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri

Katılımcılara otellerinde müşterilerden geri bildirim alma yolları sorulmuş ve birden fazla şık işaretleme yapabilecekleri kendilerine bildirilmiştir. Tablo 4 incelendiğinde otel işletmelerinin genellikle müşteri anketleri (%63,6), müşterilerle sıkı diyalog kurulması(%63,6), yüz yüze görüşme(%60,6), E-posta (%60,6) ve web siteleri aracılığı (%57,6) ile müşterilerinden geri bildirim aldıkları görülmektedir. Otel işletmelerinin büyük bölümünde çalışanlara müşteri ilişkileri eğitimi verilmiştir (%72,7). Katılımcılara müşteri ilişkilerinizi hangi kanallarla yürütmektesiniz diye sorulmuş ve işletmelerince önem sırasına göre ilk üç kanalı belirtmeleri istenmiştir. Tablo incelendiğinde işletmelerin büyük çoğunluğunun sırasıyla satış personeli, web sitesi aracılığıyla ve sosyal paylaşım siteleri aracılığıyla şıklarını işaretleri belirlenmiştir (%51,5). Tablo incelendiğinde katılımcıların büyük çoğunluğunun web siteleri ve sosyal paylaşım sitelerini müşteri ilişkilerini yürütmekte ilk üç kanal arasında gösterdikleri görülmektedir. katılımcıların %93,6'sı müşterilerinin özel günlerinin kutlandığını belirtmişlerdir. Katılımcılardan sadece 1 tanesi sürekli müşterilerinin kendilerini neden tercih ettiklerini bilmediğini belirtmiştir.

Tablo 4: Otel İşletmelerinin İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri

		Fre- kans	Yüzde			Frekans	Yüzde	
G e r i Bildirim A l m a Yolları	Şikayet kutuları	11	33,3	Sürekli Müşteri	Evet	32	97,0	
	Yüz Yüze Görüşme	20	60,6		Ha- yır	1	3,0	
	Müşterilerle Sıkı Diyalog Kurulması	21	63,6	Tercih Edilme Neden- leri	1-2- 3	7	21,2	
	E-Posta	20	60,6		1-2- 4	4	12,1	
	Web Sitesi	19	57,6		1-2- 5	1	3,0	
	Müşteri Anketleri	21	63,6		1-3- 4	1	3,0	
	Anı Defteri	4	12,1		1-3- 5	1	3,0	
	Telefon	8	24,2		1-5- 9	1	3,0	
Müşteri İlişkileri Eğitimi	Evet	24	72,7		1-7- 8	1	3,0	
	Hayır	9	27,3		2-1- 4	1	3,0	
Müşteri İlişkileri Kana l - ları	1-2-3	17	51,5		2-3- 4	1	3,0	
	1-2-6	1	3,0		2-3- 6	2	6,1	
	1-3-2	1	3,0		2-4- 6	1	3,0	
	1-3-4	1	3,0		2-6- 4	1	3,0	
	2-3-4	3	9,1		3-4- 6	1	3,0	
	2-3-6	1	3,0		4-5- 6	4	12,1	
	2-4-3	1	3,0		4-6- 5	1	3,0	
	3-2-1	3	9,1		5-6- 9	3	9,1	
	3-4-1	1	3,0		4-6- 10	1	3,0	
	4-3-1	1	3,0		Sadakat Progra- mı	Evet	9	27,3
	4-6-1	2	6,1			Ha- yır	24	72,7
		4-6-3	1	3,0	Web Si- tesi	Var	33	100,0

Ö z e l Gün	Evet	31	93,9	Veri Ta- banı	Evet	29	87,9
	Hayır	2	6,1		Ha- yır	4	12,1
Müşteri İlişkileri Kanalları		(1) Satış personeli ile, (2) Web sitesi aracılığıyla, (3) Sosyal paylaşım siteleri aracılığıyla, (4) E-posta yoluyla, (5) Geleneksel posta yoluyla, (6) Telefon aracılığıyla, (7) Müşterilerle ilişki kurduğumuz bir kanal yok					
Tercih Edilme Nedenleri		(1) Müşteriye özel hizmet sunma, (2) Marka imajı, (3) Uygun fiyat olanağı, (4) Hizmet kalitesinin yüksek olması, (5) Personelin tutum ve davranışları, (6) Güven duyması, (7) Ürün seçeneğinin çok olması, (8) Tecrübelerindeki memnuniyet, (9) Temizlik, (10) Fiziki Konum					

Bu soruya evet cevabını verenlerin ise büyük çoğunluğunun (11 kişi) müşteriye özel hizmet verilmesi şikkını ilk sıraya koyduğu, 12 kişinin ise marka imajını ikinci sıraya aldığı belirlenmiştir. Katılımcı otel işletmelerinin büyük çoğunluğu sadakat programı kullanmazken (%72,7) tamamının web sitesine sahip olduğu ve büyük çoğunluğunun müşteriler ile ilgili veri tabanına sahip olduğu görülmektedir (%87,9).

2 İlişkisel Pazarlama Bakış Açısına İlişkin Faktör Analizi

İlişkisel pazarlama bakış açısı ölçeği Genç (2012) tarafından gerçekleştirilen “Otel İşletmelerinin İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri:Zonguldak, Karabük ve Bartın İllerinde Bir Uygulama” başlıklı Yüksek lisans tezinden alınmıştır. Bu ölçeğin orijinali 4 boyut ve 16 ifadeden oluşmaktadır. İlişkisel pazarlama bakış açısı ölçeğine faktör analizi uygulamadan önce değişkenlere güvenilirlik analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan ilk güvenilirlik analizinde ölçeğin genel güvenilirliği ,891 olarak belirlenmiş ve bu değer yüksek düzeyde bir güvenilirliği göstermektedir (Özdamar, 1999). Daha sonra ölçeğe bu 16 ifade üzerinden faktör analizi uygulanmıştır. Yapılan faktör analizleri sonucunda 5 ifade iki boyutta birbirine çok yakın değer aldığından, yüklenme değerleri çok düşük olduğundan ve özdeğerleri düşük olduğundan faktör analizinden çıkarılarak faktör analizi tekrarlanmıştır.

Tablo 5: Faktör Analizi

	Faktör yükleri	Özdeğer	Açıklanan varyans	Cronbach Alpha
Müşteriye Verilen Önem		5,429	49,351	0,822
MVÖ1	,729			
MVÖ 2	,737			
MVÖ 3	,699			
MVÖ 4	,728			
MVÖ 5	,806			

Müşterilerle Uzun Süreli İlişki		1,410	12,814	0,761
MUSİ1	,860			
MUSİ 2	,808			
İlişkisel Pazarlamaya Karşı Mevcut Tutum		1.121	10,195	0,808
İPKMT1	,621			
İPKMT 2	,832			
İPKMT 3	,649			
İPKMT 4	,627			

11 ifadeye yapılan faktör analizi ile elde edilen Keyser-Meyer-Olkin testi sonucu örneklem yeterlilik değeri 0,700 olduğu için bu değer faktör analizi için uygun bir değer olarak görülmüştür (Büyüköztürk, 2003). Korelasyon matrisinin yeterliliği ve önem düzeyi için Bartlett's Sphericity testi kullanılmıştır. Korelasyon matrisinin yeterliliği ve önem düzeyi ,000 ve 214,629 çıkmıştır ve faktör analizi yapmak için bu değer kabul edilebilir bir değer olarak alınmıştır. Yapılan faktör analizi sonucu 3 boyut bulunmuş ve bu boyutlar orijinal ölçeğe sadık kalınarak Müşteriye verilen önem, müşterilerle uzun süreli ilişki ve ilişkisel pazarlamaya karşı mevcut tutum olarak isimlendirilmiştir. Çalışmada bundan sonraki analizler bu 3 faktör üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların cinsiyetlerinin ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların cinsiyetlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların cinsiyetlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Katılımcıların cinsiyetlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Mann-Whitney U testi sonuçları tablo 6'da verilmiştir. Farklı cinsiyetlerdeki katılımcıların ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların cinsiyetlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Tablo 6: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasında Farklılık Durumu

	Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Mann-Whitney U	
					Z	P
Müşteriye verilen önem	Erkek	22	15,18	334,00	-1,564	,118
	Kadın	11	20,64	227,00		
müşterilerle uzun süreli ilişki	Erkek	22	16,91	372,00	-,078	,938
	Kadın	11	17,18	189,00		
ilişkisel pazarlamaya karşı mevcut tutum	Erkek	22	16,91	372,00	-,078	,938
	Kadın	11	17,18	189,00		

Katılımcıların Yaşlarına Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların yaşlarının ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların yaşlarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların yaşlarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Tablo 7: Katılımcıların Yaşlarına Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasında Farklılık Durumu

	Yaş	N	Sıra Ortalaması	X ²	sd	p
Müşteriye Verilen Önem	26-30	3	24,33	2,125	3	,547
	31-40	15	15,70			
	41-45	9	16,50			
	46 ve Üzeri	6	17,33			
Müşterilerle Uzun Süreli İlişki	26-30	3	21,33	1,071	3	,784
	31-40	15	15,53			
	41-45	9	17,33			
	46 ve Üzeri	6	18,00			
İlişkisel Pazarlamaya Karşı Mevcut Tutum	26-30	3	17,17	,925	3	,819
	31-40	15	18,33			
	41-45	9	14,50			
	46 ve Üzeri	6	17,33			

Katılımcıların yaşlarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Kruskal Wallis testi sonuçları tablo 7’de verilmiştir. Farklı yaşlardaki katılımcıların ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların yaşlarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların eğitim durumlarının ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların eğitim durumlarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların eğitim durumlarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Katılımcıların eğitim durumlarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Kruskal Wallis testi sonuçları tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8: Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

	Eğitim	N	Sıra Ortalaması	X ²	sd	p
Müşteriye Verilen Önem	Ortaöğretim	4	9,50	4,284	3	,232
	Önlisans	11	18,36			
	Lisans	17	18,47			
	Yükseklisans	1	7,00			
Müşterilerle Uzun Süreli İlişki	Ortaöğretim	4	9,50	6,165	3	,104
	Önlisans	11	22,09			
	Lisans	17	15,65			
	Yükseklisans	1	14,00			
İlişkisel Pazarlamaya Karşı Mevcut Tutum	Ortaöğretim	4	8,25	4,351	3	,226
	Önlisans	11	19,77			
	Lisans	17	17,18			
	Yükseklisans	1	18,50			

Farklı eğitim düzeyine sahip katılımcıların ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların eğitim durumlarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Katılımcıların Turizm Eğitimi Alıp Almamalarına Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların turizm eğitimi alıp almamalarının ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların turizm eğitimi alıp almamalarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların turizm eğitimi alıp almamalarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Katılımcıların turizm eğitimi alıp almamalarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Mann-Whitney U testi sonuçları tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Katılımcıların Turizm Eğitimi Alıp Almamalarına Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasında Farklılık Durumu

	Turizm Eğitimi Alıp Almama	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Mann-Whitney U	
					Z	P
Müşteriye verilen önem	Turizm	21	17,19	361,00	-,153	,878
	Turizm Dışı	12	16,67	200,00		
müşterilerle uzun süreli ilişki	Turizm	21	18,67	392,00	-1,341	,180
	Turizm Dışı	12	14,08	169,00		
ilişkisel pazarlamaya karşı mevcut tutum	Turizm	21	18,12	380,50	-,894	,371
	Turizm Dışı	12	15,04	180,50		

Turizm eğitimi alan ya da almayan katılımcıların ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların turizm eğitimi alıp almamalarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Katılımcıların Turizm Deneyimlerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların turizm deneyimleri ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların turizm deneyimlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların turizm deneyimlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Katılımcıların turizm deneyimlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Kruskal Wallis testi sonuçları tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10: Katılımcıların Turizm Deneyimlerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasında Farklılık Durumu

	Turizm Deneyimi	N	Sıra Ortalaması	X ²	sd	p
Müşteriye Verilen Önem	0-3	1	23,00	,540	3	,910
	4-7	1	19,50			
	8-13	7	17,36			
	14 Yıl ve Üstü	24	16,54			
Müşterilerle Uzun Süreli İlişki	0-3	1	21,00	,670	3	,880
	4-7	1	21,00			
	8-13	7	18,43			
	14 Yıl ve Üstü	24	16,25			
İlişkisel Pazarlamaya Karşı Mevcut Tutum	0-3	1	24,50	1,233	3	,745
	4-7	1	18,50			
	8-13	7	19,07			
	14 Yıl ve Üstü	24	16,02			

Farklı turizm deneyimine sahip katılımcıların ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların turizm deneyimlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Katılımcıların İşletmedeki Deneyimlerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların işletmedeki deneyimleri ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların işletmedeki deneyimlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların işletmedeki deneyimlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Katılımcıların işletmedeki deneyimlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Kruskal Wallis testi sonuçları tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11: Katılımcıların İşletmedeki Deneyimlerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasında Farklılık Durumu

	İşletmedeki Deneyim	N	Sıra Ortalaması	X²	sd	p
Müşteriye Verilen Önem	0-3	8	18,81	,442	3	,931
	4-7	7	16,00			
	8-13	6	16,00			
	14 Yıl ve Üstü	12	16,88			
Müşterilerle Uzun Süreli İlişki	0-3	8	19,50	2,762	3	,430
	4-7	7	20,00			
	8-13	6	16,83			
	14 Yıl ve Üstü	12	13,67			
İlişkisel Pazarlamaya Karşı Mevcut Tutum	0-3	8	17,75	,404	3	,939
	4-7	7	17,57			
	8-13	6	18,08			
	14 Yıl ve Üstü	12	15,63			

Farklı işletme deneyimine sahip katılımcıların ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların işletmedeki deneyimlerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Katılımcıların Otel Yıldız Sayılarına Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların otel yıldız sayılarının ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların otel yıldız sayılarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların otel yıldız sayılarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Katılımcıların otel yıldız sayılarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Mann-Whitney U testi sonuçları tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 12: Katılımcıların Otel Yıldız Sayılarına Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasında Farklılık Durumu

	Otel Yıldız Sayısı	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	Mann-Whitney U	
					Z	P
Müşteriye verilen önem	4	23	17,07	392,50	-,060	,952
	5	10	16,85	168,50		
müşterilerle uzun süreli ilişki	4	23	16,30	375,00	-,642	,521
	5	10	18,60	186,00		
ilişkisel pazarlamaya karşı mevcut tutum	4	23	18,24	419,50	-1,135	,256
	5	10	14,15	141,50		

Katılımcıların otel yıldız sayılarının ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık yaratmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların otel yıldız sayılarına göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Katılımcıların Otellerinin Faaliyet Sürelerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların otellerinin faaliyet süreleri ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların otellerinin faaliyet sürelerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların otellerinin faaliyet sürelerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Katılımcıların otellerinin faaliyet sürelerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Kruskal Wallis testi sonuçları tablo 13’de verilmiştir.

Tablo 13: Katılımcıların Otellerinin Faaliyet Sürelerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasında Farklılık Durumu

	Otel faaliyet Süreleri	N	Sıra Ortalaması	X ²	sd	p
Müşteriye Verilen Önem	5 Yıldan Az	6	17,33	4,799	4	,309
	6-10	2	7,00			
	11-15	10	20,05			
	16-20	5	12,10			
	21 Yıl ve Üstü	10	18,20			
Müşterilerle Uzun Süreli İlişki	5 Yıldan Az	6	14,00	1,431	4	,839
	6-10	2	17,50			
	11-15	10	19,10			
	16-20	5	14,80			
	21 Yıl ve Üstü	10	17,70			
İlişkisel Pazarlamaya Karşı Mevcut Tutum	5 Yıldan Az	6	16,17	5,945	4	,203
	6-10	2	8,50			
	11-15	10	22,20			
	16-20	5	12,20			
	21 Yıl ve Üstü	10	16,40			

Farklı otel faaliyet süresine sahip katılımcıların ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların otellerinin faaliyet sürelerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Katılımcıların Otellerinin kapasitelerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasındaki Farklılık Durumu

Katılımcıların otellerinin kapasiteleri ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yaratıp yaratmadığını belirlemek için kurulan hipotezler şöyledir;

H_0 : Katılımcıların otellerinin kapasitelerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur.

H_1 : Katılımcıların otellerinin kapasitelerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark vardır.

Katılımcıların otellerinin kapasitelerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında farklılık olup olmadığını belirlemek üzere yapılan Kruskal Wallis testi sonuçları tablo 14’de verilmiştir.

Tablo 14: Katılımcıların Otellerinin Kapasitelerine Göre İlişkisel Pazarlama Algılamaları Arasında Farklılık Durumu

	Otel Kapasiteleri	N	Sıra Ortalaması	X ²	sd	p
Müşteriye Verilen Önem	150 Odanın Altı	13	19,62	4,799	4	,309
	150-299	12	16,25			
	300-600	8	13,88			
Müşterilerle Uzun Süreli İlişki	150 Odanın Altı	13	17,62	1,431	4	,839
	150-299	12	13,92			
	300-600	8	20,63			
İlişkisel Pazarlamaya Karşı Mevcut Tutum	150 Odanın Altı	13	17,81	5,945	4	,203
	150-299	12	15,96			
	300-600	8	17,25			

Farklı otel kapasitesine sahip katılımcıların ilişkisel pazarlama algılamaları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür ($p>,05$). Buna göre, Katılımcıların otellerinin kapasitelerine göre ilişkisel pazarlama algılamaları arasında fark yoktur (H_0) hipotezi kabul edilir.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde işletmeler arasında sert rekabetler yaşanmaktadır. İşletmeler bu rekabet ortamı içerisinde başarılı olabilmek adına farklı pazarlama yaklaşımlarından yararlanmaktadırlar. Özellikle işletmeler müşterileri odak noktası olarak belirleyen pazarlama uygulamalarını tercih etmektedirler. İşletmeler yeni müşteriler elde etmek yerine mevcut müşterilerinin bağlılıklarını ve sadakatlarını sağlamak adına daha fazla çaba sarf edebilmektedirler. Bunun temel sebeplerinden birisi sadık müşterilerin işletmelerinden satın almalarına devam edebilecek olması ve tanıtımlarını gerçekleştirecek olmasıdır. İlişkisel pazarlama işletmeler için bu noktada avantajlar sağlamaktadır. Özellikle hizmet işletmeleri, dolayısıyla hizmet sektörü içerisinde yer alan otel işletmeleri ilişkisel pazarlama faaliyetlerini daha etkili uygulayabilmektedirler. Bu doğrultuda bu çalışma otel işletmelerindeki ilişkisel pazarlama faaliyetleri ve yöneticilerin ilişkisel pazarlamaya bakış açılarını ortaya koymak amacı ile gerçekleştirilmiştir.

Otel işletmelerinin ilişkisel pazarlama faaliyetleri incelendiğinde otel işletmelerinin büyük çoğunluğunun ilişkisel pazarlama faaliyetlerini uyguladıkları tespit edilmiştir. Otellerin özellikle geri bildirim alma noktasında müşteriler ile sıkı diyaloglar kurması işletmelerin ilişkisel pazarlamaya vermiş oldukları önemden kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca işletmelerin hepsinin web sitelerinin olması, bu web siteleri aracılığı ile müşterileri ile iletişime geçmeleri ve onlardan geri bildirim almaları işletmelerin elektronik ortamda da ilişkisel pazarlama faaliyetlerini yürüttüklerinin bir göstergesi

olabilir. İlişkisel pazarlama noktasında en büyük eksikliklerden bir tanesi işletmelerin bir kısmının sadakat programı kullanmalarındır.

İlişkisel pazarlama bakış açısına ait ölçeğe faktör analizi uygulandığında orjinal ölçeğe göre daha az boyut bulunmuştur. Hem çalışmaya katılan yöneticilerin demografik özellikleri hem de çalıştıkları otellerin özellikleri açısından ilişkisel pazarlama bakış açıları arasında bir farklılık tespit edilememiştir.

Otel işletmeleri verdikleri kaliteli hizmetler yanında kendilerini farklılaştıracak ve bu sayede müşterilerinin sadakatini sağlayacak faaliyetlere yönelmeleri onların karlılığı açısından önemlidir. Otel işletmeleri için uygulanacak sadakat programları müşterilerin işletmeye olan bağlılıkları ve sadakatlerini arttıracığından işletmeler sadakat programına daha fazla önem verebilirler. Bu çalışma Kuşadası bölgesindeki 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinde uygulanmıştır. Bundan sonraki çalışmalar farklı bölgelerde hatta şehir otellerinde de uygulanabilir.

Kaynakça

- Altunbaca G., (2019). Terör Olaylarının Turistik Talebe Etkisi: İlişkisel Pazarlama Bakış Açısıyla İstanbul'daki 4 ve 5 Yıldızlı Otellerde Bir Uygulama, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Nevşehir
- Arlı E., (2013). Marina İşletmeciliğinde İlişkisel Pazarlama Uygulamalarının Tekrar Satın Alma Niyeti, Tavsiye Etme Niyeti ve Memnuniyet Üzerindeki Etkisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1), 61-76
- Aydın S. ve Tavukçu A., (2019). İlişkisel Pazarlama Uygulamalarının Müşteri Sadakati, Müşteri Memnuniyeti ve Müşterilerin Tavsiye Etme Eğilimi Üzerine Etkisi: Türk Katılım Bankacılığı Sektöründe Bir Araştırma. Proceedings of the International Congress on Business and Marketing 13-14 Haziran 2019. Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Bai, Hu, Jang, (2006). Examining E-Relationship Marketing Features on Hotel Websites. Journal of Travel & Tourism Marketing, 21(2/3), 33-48.
- Berry L. L., (1995). Relationship Marketing of Services-- Growing Interest, Emerging Perspectives, Journal of the Academy of Marketing Science. Vol: 23, No. 4, 236-245.
- Büyükköztürk Ş. (2003). Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Deniz S. ve Kamer H., (2013). İlişkisel Pazarlama Kavramı, ABMYO Dergisi, 29-30, 3-16
- Erdoğan Z. ve Torun T., (2009). Bir İlişkisel Pazarlama Aracı Olarak Sanal

- Topluluklar, Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi, Sayı: 04, Temmuz 2009, 45-71
- Ergün E. ve İşler D. B., (2019). İlişkisel Pazarlama Kapsamında Sosyal Müşteri İlişkileri Yönetimi ve Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 12, Sayı: 62, 1259-1271
- Fukey L. N., Kumar J., Balasubramanian K. ve Patil J. A., (2016). Relationship Marketing in Hotel Industry: A Conceptual Study, Journal of Tourism, Hospitality & Culinary Arts (JTHCA), 8(1) 1-16
- Genç E. (2012). Otel İşletmelerinin İlişkisel Pazarlama Faaliyetleri:Zonguldak, Karabük ve Bartın İllerinde Bir Uygulama, Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Zonguldak
- Genç E. ve Erdoğan, E. (2013). Otel İşletmelerinde ilişkisel pazarlama uygulamaları: Zonguldak, Karabük ve Bartın illerinde bir araştırma. Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi, 15(2), 195-216.
- Grönroos, C.(1994), From Marketing Mix to Relationship Marketing: Towards a Paradigm Shift in Marketing, Management Decision, Vol. 32 No. 2, 4-20
- Hacıfendioglu Ş., (2005). İlişki Pazarlaması ve Turizm Sektöründe Bir Saha Araştırması, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (9) 2005/1, 69-93
- İlban, M.,Doğdubay, M., Gürsoy, H. (2009)Otel İşletmelerinde İlişkisel Pazarlama Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(2), 117-143
- Karakaş B., Bircan B. ve Gök O. (2007). Hizmet Sektöründe İlişki Pazarlaması: Butik Oteller ve 5 Yıldızlı Oteller Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma, Ege Akademik Bakış/Ege Academic Review 7(1), 3-18v
- Kaya D., (2016). Yiyecek İçecek Sektöründe İlişkisel Pazarlama Taktiklerinin Müşteri Sadakati Üzerine Etkisi: Ankara'daki Üniversite Restoranları Üzerine Bir Araştırma, Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, İstanbul
- Kılıç H. Ö. ve Erdoğan B. Z., (2016). Bir İlişkisel Pazarlama Aracı Olarak Bağlamsal Pazarlama: Formdaki Web Sitesi Örneği, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 5(3), 460 -477
- Narteh, B., Agbemabiese, G. C., Kodua, P. ve Braimah, M. (2013). Relationship Marketing and Customer Loyalty: Evidence from The Ghanaian Luxury Hotel Industry, Journal of Hospitality Marketing & Management, 22(4), 407-436
- Nwakanma H., Jackson A. S. ve Burkhalter J. N, (2007). Relationship Marketing: An Important Tool For Success In The Marketplace,

- Journal of Business & Economics Research, 5(2), 55-64
- Özdamar, K. (1999). Paket programlar ile istatistiksel veri analizi, Eskişehir: Kaan Yayıncılık.
- Payne A. (1994), Relationship Marketing-Making the Customer Count, Managing Service Quality, Vol:4 No:6, 29-31
- Sin L. Y. M., Tse A. C. B., Chan H., Heung V. C. S. ve Yim F. H. K. (2006). The Effects of Relationship Marketing Orientation On Business Performance In The Hotel Industry, Journal of Hospitality & Tourism Research, 30(4), 407-426
- Yaprak M., (2015). Otel İşletmelerinde İlişkisel Pazarlama, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul
- Yürük, P. ve Kayapınar, Ö. (2016), İlişki Pazarlaması Bileşenleri İle İmaj Ve Müşteri Sadakati Arasındaki İlişkilerin İncelenmesine Yönelik Bir Uygulama, Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (2), 100-110
- <https://aydin.ktb.gov.tr/Eklenti/69244,bakanlik-isletme-belgeli-ilcelere-gore-tesisler---site-.pdf?0>

**İŞTE MEYDÂN İŞTE TÎR İŞTE KEMÂN:
PERTEVMEHMEDSA'ÎD PAŞA'NIN MENZİL
TAŞI MANZUMELERİ**

Ali YÖRÜR¹

¹ Öğretim Görevlisi, Kastamonu Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü. ali.yorur@hotmail.com

1. PERTEV MEHMED SA'İD PAŞA

Pertev MehmedSa'îd Paşa, İbrahim Efendi'nin oğludur. H. 1270/M. 1785'te Darıca'da doğdu. Küçük yaşta babasını kaybetti. Dayısının yardımıyla tahsilini sürdürdü, sıbyan mektebini bitirdi ve Ataullah Efendi'den icazet aldı. Annesinin akrabalarından olan ve ona *Pertev* mahlasını veren Hacı Ahmed'in yardımıyla H. 1219/M. 1804'te ruûs kalemine girdi. Oradan dîvân kalemine ve sadâretmektabı odasına yükseldi. ReîsülküttâbGâlib Efendi'nin himayesine girdi. Pertev Efendi, daha sonra âmedîliğe, beylikçiliğeve reisülküttaplığa atandı. Siyasi nedenlerle görevinden azledildiyse de siyasi anlaşmazlıkların giderilmesi için gönderildiği Mısır'daki başarısı dolayısıyla sadaret kethüdâlığına tayin edildi. H. 1251/M. 1836'da sadaret kethüdâsı, Umur-ı mülkiye Nezareti'ne çevrilince vezaret ve müşirlik rütbesiyle Umur-ı Mülkiye nâzırı oldu. Ahmed Hulusi Paşa'nın Hariciye nâzırlığına tayin edilmesiyle kendisine paşa unvanı verildi. II. Mahmud nezdindeki konumu ve nüfuzundan dolayı "tuğsuz padişah" diye anılmaya başlandı. Muhlifleri ve kendisini çekemeyenler tarafından iftiralara uğradı. Bu muhaliflerin başında gelen Akif Paşa'nın *Tabsıra'sı* Pertev Paşa'yı gözden düşürmek için yazılmıştır. Devletin yaşadığı sıkıntıların sorumlusu olarak gösterilen Pertev Paşa, II. Mahmud tarafından H. 1253/M. 1837'de Edirne'ye sürgüne yollandı. Akif Paşa başta olmak üzere düşmanları Pertev Paşa'nın ortadan kaldırılması içingirişimlerde bulundu. II. Mahmud'un izniyle Edirne valisi Emin Paşa tarafından konağına davet edilerek boğduruldu (H. 1253/M. 1837). Hastalığı sebebiyle öldüğü ilan edildi ve Edirne'de SeyyidCelaleddin Türbesi'nin yanına defnedildi (Findley, 2007: C. 34, 234; İnal, 1988: C. 3, 1313; Akbayer, 1996: C. 4, 1333; Selçuk 2013).

Pertev MehmedSa'îdPaşa'nın bilinen tek eseri Dîvân'ıdır. Dîvân'ın yazma nüshası şu an elimizde mevcut değildir. Dîvân, Pertev Paşa'nın ölümünden üç yıl sonra İstanbul'da basıldı (H. 1256/M. 1840). Pertev MehmedSa'îd Paşa Dîvânı üzerine hatalı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır ve bu yanlışlık tarafımızdan tespit edilip düzeltilmiştir (Yörür 2019).

Pertev MehmedSa'îd Paşa Divânı'nda gazel, kıta, şarkı gibi nazım şekillerinin yanında çok sayıda tarih manzumesi bulunmaktadır. Şehzade doğumlarından tayinlere, camî, medrese, çeşme gibi mimari yapılara, doğumlara, vefatlara, menzil taşlarına vb. birçok konuda tarih manzumesi yazılmıştır. Bu tarih manzumeleri özellikle II. Mahmud döneminin siyasî ve sosyo-kültürel olaylarını yansıtmaları bakımından önemlidir.

2. PERTEV MEHMED SA'İD PAŞA'NIN MENZİL TAŞI MANZUMELERİ

2.1. Manzumelerin Yazılış Sebepleri

Pertev MehmedSa'îd Paşa'nın Menzil Taşı manzumelerinin yazı-

lış sebeplerini daha iyi anlatabilmek amacıyla tablo halinde sıraladık:

Tablo1:

Satır No	Manzumelerin Yazılış Sebebi	Yazılış Tarihi
1	II. Mahmud'un Menzil Taşı Diktirmesi	H. 1247/M. 1831-2
2	II. Mahmud'un Menzil Taşı Diktirmesi	H. 1247/M. 1831-2
3	II. Mahmud'unTâcir-zâde Emin Menziline Menzil Taşı Diktirmesi	H.1247/M. 1831-2
4	II. Mahmud'un Menzil Taşı Diktirmesi	H. 1247/M. 1831-2
5	II. Mahmud'un Cerrah Menziline Menzil Taşı Diktirmesi	H. 1248/M. 1832-3
6	II. Mahmud'un Abdullah Efendi Menziline Menzil Taşı Diktirmesi	H. 1250/M. 1834-5
7	II. Mahmud'un Nakkaş Menziline Menzil Taşı Diktirmesi	H. 1250/M. 1834-5
8	Ali Bey'in Menzil Taşı Diktirmesi	H. 1250/M. 1834-5
9	Vassaf Bey'in Şişman Paşa'nın Menziline Menzil Taşı Diktirmesi	H. 1250/M. 1834-5

2.2. Manzumelerin Beyit Sayıları

Tablo2:

Manzumelerin Beyit Sayıları	Kullanım Sıklıkları
3 Beyitten Oluşanlar	1
4 Beyitten Oluşanlar	1
5 Beyitten Oluşanlar	2
6 Beyitten Oluşanlar	2
7 Beyitten Oluşanlar	3

3. MANZUMELERİN METNİ

Târîh-i Berâ-yı Menzil-i Meydân-ı Tîr

1. *Kemâlâtı cihânıñ merkezi sulţân Maḥmûd ḥân*
Ḳalemde seyfde her türlü fende şâh-ı bî-hemtâ
2. *Ayak açdı yeñiden vâdî-i himmetde şâhâne*
Buyurdı belki mülk-i devleti tecdîd ser-tâ-pâ
3. *Oķ atdı menzile biñ iki yüz on beş buçuķ ḥaṭve*
Resâ olmuş degildir kimseler bu merkeze aşlâ
4. *Elinde ḥâkî yayı var idi kıvs-ı kızaḥ-mânend*
Hevâ gün doğrusuydı atdığı oķ berķ idi gûyâ
5. *Erişsin menzil-i maķşûda yâ Rab atdığı her oķ*
Nişângâh-ı ḥadeng-i ḥükmi olsun ser-te-ser dünyâ
6. *Lisânım gerçi kışır söyledim Pertev iki târîḥ*
Sütûn üzre yazılsa gösterir her mışra‘ın bâlâ
7. *Bu yerden atdı oķ sulţan-ı kevn eslâfı hep geçdi*
Hüner meydânına şâh-ı cihân taş dikdi zîb-efzâ
Sene H. 1247/M. 1831-2

Diğer

1. *Şehin-şâh-ı yegâne kıṭb-ı dîn sulţân Maḥmûd ḥân*
Anı övmüş yaratmış ḥazret-i Allâh bir dâne
2. *İdüp her kâr-ı saḥtı Ḥaķ kepaze dest-i ḥükümünde*
Naşıl isterse öyle taş diker meydân-ı imkâna

3. *Kerâmetdir ok atdı menzil-i eslâfi hep geçti*
Hevâ gün doğrusı karşı gelirken tîr-i berrâna
4. *Bulunmuşdı elinde hâkî yayı bir atış atdı*
Ki az kaldı dokunsun tîri kavs-ı çarh-ı gerdâna
5. *Ayak açdı yeñiden hatve-gâh-ı âzmâyışde*
Hüner-verlikde böyle pâdişâh gelmiş mi devrâna
6. *O şâhıñ çâker-i halka-begûşı Pertev-i nâçiz*
Bir mışra ' iki târîh yazdı müstemendâne
7. *Atıp ok menzile biñ iki yüz on beş adım hakkâ*
Şeh-i şâhib-kadem seng-i nişândikdi bu meydâna
Sene H. 1247/M. 1831-2

Berâ-yı Menzil-i Tâcir-zâde

1. *Bârekallâh işte meydân işte tîr işte kemân*
Var mıdır şâh-ı cihân-âsâ cihânda pehlivân
2. *Vefk olunmuş yay yâ hakk kabza-i teshîrine*
Her okunda sırr-ı elif âzer-i meyyit olmuş ayân
3. *Tâciroğlu menzili kaldı verâda bî-revâc*
Biñ yüz yetmiş dokuz gez atdı ol şâhib-kırân
4. *Yazdı Pertev maîla'-ı ra'nâ iki târîh-i tâm*
Hem-çü kavseyn oldılar zîbâyiş-i hüsn-i beyân

5. *Bozdıçoğ gezle Emîn'in menzilin Maḥmûd hân*

Dikdi a 'lâ merkeze şâh-ı zamân zîbâni şân

Sene H. 1247/M. 1831-2

Târîḥ-i Berâ-yı Menzil-i Yeksüvâr Nüvişte Ber-seng-i 'Atîk

1. *'Ulüvv-i himmetidir ḥazret-i sulṭân Maḥmûd'un*

Olur her bir hünerde an-be-an merkez-res-i i 'câz

2. *Oğ atdı bu ḳademde şoñradan biñ yüz yetmiş beş*

Yedi yıl geçdi ama kırık sekiz kez eyledi iḥrâz

3. *Dikilmişdi bu seng-i ser-firâz evvelki merkezde*

Bu kez oldu bu menzil-gâha naḳl ü rekz ile mümtâz

4. *Deger Pertev yapılsa seng-i târîḥ 'ayn-ı cevherden*

Nişânın serḥadd-i i 'câza dikdi şâh-ı tîr-endâz

Sene H.1247/M. 1831-2

Târîḥ-i Tîr

1. *Muḳaddem menzil-i Cerrâhı bozmuş tâş dikmişdi*

Geçüp on buçuğ gez ḥazret-i şâhin-şeh-i devrân

2. *İkinci def'a on beş gez daḥi sebaḳ eyleyip ol şâh*

Yekûnı vardı biñ iki yüz yetmiş iki buçuğa el-ân

3. *Sezâ Pertev nişân-gâhında târîḥ olsa cevher-dâr*

Yine bu menzile on beş gez oğ aldirdi Maḥmûd hân

Sene H. 1248/M. 1832-3

Târîh-i Berâ-yı Tîr

1. *Kemânkeşlikde yektâ hazret-i sultân Maḥmûd ḥân*
Bu meydân-ı hünerde taş dikdi çün nişân bozdi
2. *Selefde pehlivânlar birbirin sebķ itdiler gerçi*
Serâpâ bunca menzil-gâhı kangı pehlivân bozdi
3. *Biri bu menzil-i meşhûr idi biñ toḡsan üç haṭve*
Bunu tâ on sekiz gez geçdi ol şâh-ı cihân bozdi
4. *Bu rütbe menzil-i a'câza vâşıl olmadı kimse*
Kemân-keşler bu yolda hayli ok kırdı kemân bozdi
5. *Nigâh-ı tîzi tîr-i kahr olup cângâh-ı a'dâya*
Denilsün her tarafda haşmın ol şâhib-kırân bozdi
6. *Bu târîḫe gelince kimse kâdir olmamış Pertev*
Bu 'Abdullâh Efendi menzilin Maḥmûd ḥânbozdi
Sene H. 1250/M. 1834-5

Târîh-i Berâ-yı Menzil-gâh-ı Nakḫâş

1. *Bârekallâh bozdi bir menzil yine meydânda*
Pehlivânlar pâdişâhı hazret-i Maḥmûd ḥân
2. *Rûḫ-ı aşḫâb-ı menâzil şâd olur zîrâ ki hep*
Sâye-i sabķında tecdîd itdiler nâm u nişân
3. *Menzil-i Nakḫâşa ez-cümle ledülden ibtidâ*
Biñden eksik gez ile dikdi nişân bir pehlivân

4. *Şoñra iblâğ itdi Tâcir-zâde biñ toksan beşe*
Şimdi biñ yüz ikiyi geçdi şehin-şâh-ı zamân
5. *Dâ'imâ olsun be-feyz-i sünnet remi sihâm*
Her hadeng-i re'yi menzil-gâh-ı makşûda resân
6. *Evveli yekden tamâm oldu ikinci bâ-nuķat*
Çâkerî Pertev iki târîh kıldı der-zebân
7. *Biñ yüz iki gez atup rekz eyledi bâlâ nişân*
Menzil-i Nakķâşa dikdi taş şâh-ı cihân

Sene H. 1250/M. 1834-5

Târîh-i Berâ-yı Tîr

1. *Ser-âmed-i pehlivândır cenâb-ı hân-ı Maḥmûd*
Kemânkeşlikde cihânıñ ki başdan baş dikdi
2. *O sultân-ı cihânıñ 'Alî Bey 'abd-i hâşşı*
Oķ atdı bozdı menzil hünerde taş dikdi
3. *Bütün akrâna fâ'ik bu pek taḥsîne lâıyk*
Bu yerde gerçi taşı nice kardaş dikdi
4. *Bu himmet az vakıtde sezâ çok âferîne*
Bu taşı taşcı üstâd idüp sâbâş dikdi
5. *Alur sa'y ehli menzil olur himmetle manşûr*
Ser-i hışna livâyı iden pür-hâş dikdi

6. *Bir okdur atdı Pertev nişân oldu bu târîh*
Biñ elli dört adımda 'Alî Beg taş dikdi
Sene H. 1250/M. 1834-5

Târîh-i Berâ-yı Tîr

1. *İder bir zerre-i nâcîzi mihr-i çarha reşk-engîz*
Nigâhı hâzret-i sulţân Maĥmûd hân-ı devrânıñ
2. *'Ubeyd-i kemteri Vaşşâf Efendi maĥz-ı lutfundan*
Kemân-keşlikde şâhib-i menzili oldu bu meydânıñ
3. *Bozup Şişman Paşa menzilin seng-i nişân dikdi*
Tokuz yüz ile yetmiş beg gezende tîr-i berrânıñ
4. *Terakķi-yâb ola menzil-be-menzil kulları Pertev*
Nazar-gâh-ı 'inâyâtından ol şâh-ı cihân-ı nebânıñ
5. *Neĥâfetle nüvişt cevher-i târîhe şâyândır*
Bozan Vaşşâf Begdir menzilin Şişman Paşa'nıñ
Sene H. 1250/M. 1834-5

SONUÇ

Pertev MehmedSa'îd Paşa, II. Mahmud döneminde önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Devlet adamlığının yanında Dîvân oluşturabilecek kadar şiir yazan iyi bir şairdir. Pertev MehmedSa'îd Paşa'nın tek eseri Dîvân'ıdır. Dîvân, H. 1256/M. 1840'ta İstanbul'da basılmıştır.

Pertev MehmedSa'îd Paşa Dîvânı'nın yarısını tarih manzumeleri oluşturmaktadır ve bunlar dönemin siyasî ve sosyo-kültürel özelliklerini yansıtmaktadır. Pertev MehmedSa'îd Paşa, söylediği tarih manzumeleri ile çevresinde olup bitenlere karşı duyarsız kalmadığını ortaya koymuştur.

Pertev MehmedSa'îd Paşa, II. Mahmud'un yedi tane menzil taşı diktirmesine, Ali Bey'in menzil taşı diktirmesine ve Vassaf Bey'in menzil taşı diktirmesine olmak üzere 9 adet manzume yazmıştır. Bu çalışmada manzumelerin metni verilip incelenmesi yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akbayar, Nuri (1996). *Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmânî*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit (2004). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Findley, Carter Vaughn (2007). “Pertev Mehmed Said Paşa”, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1988). *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul:Dergâh Yayınları.
- Kurnaz, Cemal-Tatcı, Mustafa (2001). *Tuhfe-İ Nâilî Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Pertev Paşa (1840). *Dîvân*
- Selçuk, Bahir (2013). “Pertev Paşa, SeyyidMehmed Said”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü.
- [Http://Www.Turkedebiyatiiisimlersozlugu.Com/Index.Php?Sayfa=Detay&Detay=179](http://www.Turkedebiyatiiisimlersozlugu.Com/Index.Php?Sayfa=Detay&Detay=179)
- Şemseddin Sâmî. (1317). *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet.
- Yörür, Ali. (2019). “Pertev MehmedSa’îd Paşa’nın DîvânıÜzerine” TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel HakemliDergisi,Cilt: 11, Sayı: 42, 367-373.

Bölüm 72

TİNSEL BİLİMLERİN YÖNTEMİ OLARAK HERMENEUTİĞİN TARİHSEL SEYRİ VE POZİTİVİST ANLAYIŞIN NEDEN OLDUĞU YÖNTEMSEL KRİZ

Alper Bilgehan YARDIMCI¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü,
alperyardimci@pau.edu.tr

Giriş

Hermeneutik tarihsel süreç içerisinde hukuk, teoloji, tarih, sanat ve felsefe gibi çeşitli alanlarda farklı şekillerde tanımlanmış ve kullanılmış bir kavramdır. Bu doğrultuda, hermeneutiğin tam olarak belirlenebilmesi amacıyla, hermeneutik kelimesinin kökenine ve bu disiplinin tarihine mümkün olduğunca öz bir şekilde bakma gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Çünkü hermeneutik disiplini tek bir perspektiften değerlendirmek, onun temel gerçekliğini anlamamıza engel olacak çarpıtmaların gün yüzüne çıkmasına sebep olabilir. Genel anlamda bir ifadenin, anlamın, metnin ya da sanat eserinin belirli bir çerçeve içerisinde yorumlanması olarak değerlendirilen hermeneutik, felsefe açısından varlığın oluş tarzı, sosyoloji açısından metodolojik problemlere yönelik bir çözüm, dini açıdan ise anlaşılması güç metinlerin anlamını gün yüzüne çıkaran yorum kuralları bütünü olarak tanımlanabilir (Audi, 1999: 377). Webster'in Uluslararası İngilizce sözlüğünde hermeneutik kavramı genel ifadesiyle yorumlama ve açıklamanın metodolojik ilkelerinin oluşturulması olarak tanımlanmakta iken, daha özel anlamda ise İncil'in çevirisinin yapılabilmesi için belirlenen genel prensiplerin incelenmesi olarak belirtilmiştir (Gove, 1971: 1059).

Bu çalışmada, Auguste Comte'un öncülük ettiği pozitivist anlayışın öne sürdüğü ve desteklediği doğa bilimci yöntemin ve pozitivist tarih anlayışının, insanı ve yaşantısını doğru bir kavrayışla değerlendirme noktasında etkili olamadığı vurgulanacaktır. Pozitivist düşünce doğa bilimlerinin elde etmiş olduğu başarı ve kazanımlardan yola çıkarak dönemin bilim anlayışı konusunda belirleyici olmakla birlikte, ön plana çıkardığı bilimsellik modelinin ya da kriterinin bir sonucu olarak tinsel bilimlerin ya da beşerî bilimlerin doğasına uygun olmayan yöntemleri benimsemesi hususunda belirleyici bir unsur olmuştur. Böylece, doğa bilimleri söz sahibi olmadığı bir alan içerisinde parlatılarak, bilimsellik statüsü kazanabilme kaygısıyla tinsel bilimleri yöntemsel bir kriz içerisine sürüklemiştir. Bu çerçevede, hermeneutiğin zaman içerisindeki dönüşümünün zirve noktasında yer alan düşünürlerden biri olan Wilhelm Dilthey'in tinsel bilimleri yöntemsel açıdan karşı karşıya kaldıkları kriz durumundan çıkarmak amacıyla ileri sürdüğü hermeneutik yöntemle ilişkin savlarını, hermeneutiğin tarihsel süreç içerisindeki kazanımlarından yola çıkarak tartışmak gerekmektedir.

Hermeneutiğin Kısa Tarihi

Tarihsel açıdan, başlangıçta, anlaşılmasız olanı anlaşılır hale getirme çabası olarak Antik Yunanistan'da karşımıza çıkan hermeneutik kavramı etimolojik açıdan incelendiğinde 'yorumlamak' olarak dilimize çevrilebilecek, 'hermeneuein' fiilinden ve yorum anlamına gelen 'hermeneia'

isminden türetilmiştir² (Beekes, 2009). Bununla birlikte, yüklem ‘hermeneuein’ ve isim ‘hermeneia’ kelimelerinin Yunan tanrısı olan Hermes’in adından da türetildiği söylenmektedir. Yunan mitolojisine göre, Hermes’in görevlerinden bir tanesi tanrılar ile insanlar arasındaki iletişimi sağlamaktır (Palmer, 2001: 2-4). Hermes insan kavrayışının ötesinde yer alan tanrıların ileti ve mesajlarını insan zekâsının kavrayabileceği bir forma dönüştürmekte ve tanrıların mesajını insanların anlayabileceği şekilde yorumlayıp onlara aktarmaktadır (Palmer, 1969: 13). Burada Hermes’in önemi edindiği mesajları herhangi bir müdahalede bulunmadan insanlara aktarmasından değil, tam tersine yorumlama sanatını icra ederek, diğer bir deyişle mesajları insanların anlayabileceği bir şekilde yorumlayarak onlara iletmesinden kaynaklanmaktadır. Bu şekilde Hermes tanrılar ile insanlar arasındaki iletişim ve dengenin sağlanması konusunda önemli bir faaliyeti yerine getirmektedir (Gadamer, 2008: 13).

Hermeneutik kelimesinin etimolojisinden hareketle kavramın tespit edilen eski kullanımları, teoloji ve edebiyatta yorum yapmanın doğasına şaşırtıcı bir şekilde ışık tutar ve mevcut bağlamda modern yorumculuğun anlaşılmasında değerli bir başlangıç noktası olarak hizmet eder. Bu doğrultuda tarihsel süreci takip ettiğimizde, Orta Çağ içerisinde Hristiyan dünyasında hermeneutik, dini metinlerin yorumlanması amacıyla bir yöntem olarak sıklıkla kullanılmıştır. Hristiyan düşüncesine göre, İncil’in sadece düz anlamıyla anlaşılmaya çalışılması yeterli değildir. İncil yüzeysel bir okuma ile anlaşılabilir. Kutsal metin yan ve gizli anlamlara da sahiptir. Bu gizli anlamların ortaya çıkarılabilmesi ve elde edilen bilgilerin yorumlanması ise ancak hermeneutik yöntem ile mümkün gözükmektedir. Çünkü tanrının sözlerini aktaran bir metnin ilk görünüşte ulaşılan anlamı, o metnin gerçek anlamı olarak kabul edilemez. İncil’in detaylarını keşfetmek ve daha ayrıntılı bir kavrayışa erişmek için gereken araç Orta Çağ düşüncesinde hermeneutik olarak değerlendirilmiş ve böylece hermeneutiğe hakikate ulaşma ve onun bilgisini elde etme noktasında önemli bir rol verilmiştir (Palmer, 1969: 36).

Reform hareketleri ve aydınlanma düşüncesi ile birlikte yorum ve hermeneutik arasında bir ayrıma gidilmektedir. Bu süreç içerisinde hermeneutik, metinde var olan gerçek anlamın gün yüzüne çıkarılması amacıyla takip edilmesi gereken bir kurallar bütünü olarak ele alınmaktadır. Yorumdan ziyade bir yorum kuralı olarak değerlendirilmeye başlanan hermeneutik, aydınlanma düşüncesinin etkinlik kazanması ve felsefi bir yöneliş neticesinde ‘anlam’ın kendisine yönlendirilmiştir. Daha yaygın bir ifadeyle, hermeneutik anlama öğretisi olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Bu yönelimlerin etkin olmaya başladığı dönem içerisinde karşımıza

2 Hermeneuein ve hermeneia kelimelerinin çeşitli kullanımları Aristoteles’in VI kitaptan oluşan Organon eserinin II. kitabı olan Peri Hermeneias’ta (Yorum Üzerine) isim haliyle kullanılmıştır.

çıkan düşünürlerden ilki Alman filozof ve filolog Georg Anton Friedrich Ast'tır. Hermeneutiğe farklı bir yorum getiren Friedrich Ast, hermeneutiği metin içerisindeki ruhsal anlamı ortaya çıkaran bir kuram olarak değerlendirmektedir (Ricoeur, 1977: 182). Ast'a (1990: 46) göre, bir eserde bütünü'nün sahip olduğu düşünce bireysel ögeler içerisine de sirayet etmektedir. Bu nedenden dolayı, bireysel ögelerin anlaşılabilmesi için metnin genel bağlamından çıkmadan, bu ögelerin bütünden hareketle anlaşılması ve öğrenilmesi gerekmektedir. Ast (1990: 47) bu noktada parça ile bütün arasındaki uyumun varlığına dikkat çeker. Ast'ın değerlendirmesine göre, hermeneutiğin gayesi, metin ve metin içindeki bireyselliklerin uyumunu ortaya koymak ve bu uyum düşüncesiyle metni bağlı bulunduğu çağın genel ruhuyla ilişkilendirerek anlama ve açıklığa kavuşturmak olmaktadır. 'Hermeneutik Döngü' (*Hermeneutical Circle*) olarak tanımlanan bu argüman ilk olarak Friedrich Ast ve Friedrich Schleiermacher tarafından açık bir şekilde ifade edilmiştir. Hermeneutik döngü parça ve bütün arasındaki diyalektik ilişkiye dikkat çekerek, kültürel temaların ve metinlerin anlamının ortaya konulmasına olanak sağlamaktadır. Bireysel bir ifadenin anlamının metni oluşturan bütün ifadelerin ileriye dönük ve varsayımsal anlamından yola çıkılarak kazanılması ve karşıt şekilde bütün ifadelerin anlamının da yalnızca belirli ve spesifik kelimelere başvurularak elde edilmesi hermeneutik döngüye yönelik bir örnek oluşturmaktadır (Espín & Nickoloff, 2007: 552).

Friedrich Ast bir eserin ya da metnin ruhsal anlamını ortaya çıkarma kuramı olarak değerlendirdiği hermeneutik disiplini içerisinde, üzerinde çalışılan metnin arzu edilen gerçek anlamına erişebilmek için metnin yazılmış olduğu döneminin genel rasyonelitesine uygun olarak tarihsel ve dilsel açıdan olmak üzere farklı biçimlerde ele alınması gerektiğini vurgular. Açıklayacak olursak, Friedrich Ast, okurun bir metni analiz edip anlamaya çalışırken metnin yazarının yaşamış olduğu çağın tarihsel koşullarını ve dönemin ruhunu da göz önünde bulundurması gerektiğini ifade eder (Mueller-Vollmer, 1988). Ayrıca, bir metnin tam olarak anlaşılabilmesi için hermeneutik yapan kişinin belli bir entelektüel birikime de sahip olması beklenmektedir. Aksi takdirde, yazılan metinde aktarılmak istenen anlam eksik kalacaktır. Metnin gerçek anlamına ulaşmak amacıyla Ast'ın ileri sürmüş olduğu koşulları, bilim tarihinden bir örnekle pekiştirmek mümkündür. Bu noktada karşımıza çıkan düşünür hem bilim felsefesini hem de bilim tarihini tek bir potada eritip değerlendiren Thomas Kuhn olmaktadır. Kuhn, eski bilimsel metinleri okuyup anlamaya çalıştığında, bu metinlerin kendisi için çok fazla bir anlam ifade etmediğini fark etmiştir. Ancak o bu anlam eksikliğini metinlerin yanıltıcı görüşler barındırmasına bağlamamıştır. Kuhn'a (1970) göre sorun, güncel paradigmadan etkilenen modern bilim insanlarının, eski metinlerdeki bilgileri yanlış okumaları ya

da yanlış çevirmelerinden kaynaklanmaktadır. Kuhn bu düşüncesini eşölçülemezlik kavramı ile açıklamaktadır. Ona (1970) göre, bilimsel kuramlar farklı kuramsal çerçevelere bağlı olarak değerlendirildiğinden iki farklı paradigmaya ait kuramlar arasında yöntemsel, anlamsal ve dilsel açıdan ortak bir ölçüm temin edilememektedir. Bu nedenle, kelimelerin anlamları ve kullanımları ait oldukları kuramsal çerçeveye bağlı olarak farklılık göstermektedir. Örneğin, Newton'un kütle kavramına yüklediği anlam ile Einstein'ın kütle kavramına atfetmiş olduğu anlam arasında farklılıklar vardır³. *"Einstein'ın kavramlarının fiziksel göndermeleri, hiçbir şekilde aynı ismi taşıyan Newtoncu kavramlarla aynı değildir. Newton'da kütle kavramı korunurken, Einstein'da kütle kavramı enerji ile değiştirilebilir"* (Kuhn, 1970: 102). Bu bakımdan, Newton'un ve Einstein'ın metinlerini okumayan, tarihsel ve dilsel anlamda analiz yapmayan bir kişinin, onların eserlerinde vurguladığı gerçek anlamı yakalaması ve metni doğru bir şekilde değerlendirmesi mümkün olmayacaktır. Görüldüğü üzere, Ast'ın hermeneutiğe ilişkin düşüncelerini ön plana çıkaran nokta aslında onun anlama sürecini yeniden meydana getirme süreci olarak değerlendirmesi ile ilgilidir. Ast'ın (1990) anlamayı yaratıcı bir süreç olarak değerlendirmesi dolayısıyla çalışılan eserin yorumuna ilişkin ortaya çıkan sorunun, yaratıcılık ve bilgi bağlamında değerlendirilerek açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Şu ana kadar anlatılanlardan yola çıktığımızda hermeneutiğin tarihsel süreç içerisinde değişerek ve aynı zamanda dönüşerek bir ilerleme kaydettiğini görebiliriz. Hermeneutiğin bu dönüşümünün zirve noktasında ise Friedrich Schleiermacher ve Wilhelm Dilthey gibi filozoflar yer almaktadır. Bu filozoflar önceki dönemlerden elde edilen kazanımların üzerine koyarak hermeneutiğin günümüzde kabul gören anlamına yönelik temel görüşleri ortaya koymuşlardır. Özellikle Friedrich Ast'ın hermeneutiğe yönelik ileri sürmüş olduğu argümanlar Schleiermacher'in görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Schleiermacher hermeneutiğin alanını Antik Çağ ve metinler ile sınırlandırmamaktadır. O (1990: 98) hermeneutiğin alanını genişleterek istisnai durumlar dışında hermeneutik disiplinin her durumda ve ortamda yapılabileceğini ifade etmekte ve hermeneutiğin gerçekleştirilebilmesi için takip edilmesi gereken kuralları evrensel bir düzleme oturtmaktadır. Böylece, Schleiermacher'e göre, hermeneutik evrensel bir karaktere sahip olmakta ve dolayısıyla hermeneutiğin kuralları her yerde aynı olmaktadır.

Schleiermacher'ın hermeneutik ile ilgili görüşlerini daha da ayrıntılı bir şekilde incelediğimizde onun hermeneutiği bir anlama sanatı ola-

3 Newton'da kütle kuvvetin hızı bölümü olarak, ($m = F/a$) şeklinde sembolize edilirken, Einstein'da kütle enerjinin ışık hızının karesine bölünmesine denk gelmekte ve $m = E/c^2$ olarak formüle edilmektedir.

rak değerlendirdiğini görürüz (Ormiston ve Schrifft, 1990). Schleiermacher (1990) bir okuyucunun her zaman karşısındaki yazarı yanlış anlama ihtimalinin olduğunu vurgulamaktadır, ancak belirlenen kuralların takip edilmesi neticesinde bu yanlış anlaşılabilirlik durumu ortadan kalkabilir. Hatta bu durum, okuyucunun eseri yazarından daha iyi anlayabilmesine bile yol açabilmektedir. Schleiermacher bu yaklaşımı ile metni anlamak veya yorumlamak isteyen kişinin yerine getirmesi gereken bir dizi ön koşul belirler: Bir metnin yorumlanmasından önce ilk olarak okuyucunun yapması gereken şey, Friedrich Ast'ta da olduğu gibi, eserin yazarının sosyal ve tarihsel çevresi hakkında arka plan bilgisine sahip olmaktır. Bu bilginin ardından, okuyucunun yorumlama yapabilmek amacıyla metnin konusunu ve ana hatlarını ortaya çıkarması gerekmekte ve ardından konunun tam olarak belirlenebilmesi amacıyla karşılaştırmalı olarak eserin bölümleri arasındaki uyumluluk takip edilmelidir. Bu ön koşulların yerine getirilmesinden elde edilen çıkarım şudur: *“Bir şey yaratan sanatçı, yarattığı şeyin donanımlı yorumcusu değildir. Bir yorumcu olarak o, eserin yalnızca alıcıları durumundaki kişiler üzerinde hiçbir otomatik otoriteye sahip olmaz. O kendi eseri hakkında düşündüğü ölçüde eserin okuyucusudur. Okuyucu olarak kendi eserine yüklediği anlam standart oluşturmaz”* (Gadamer, 2008: 267). Böylece, Schleiermacher okuyucuya metin üzerinde bir esneklik tanımakta, ona eser üzerinde söz hakkı vermekte ve eser karşısında yazardan ayrı olarak okuyucuya katkıda bulunabileceği bir alan tanımaktadır. Diğer bir deyişle, konular ve ilişkiler tersine çevrilerle edilgen durumda bulunan okuyucu, etkin bir duruma geçmektedir. Bu durumun sonucu olarak Schleiermacher (1998), okuyucuyu hakikatin eserin içerisinde bir yerlerde bulunduğu konusunda motive etmektedir. Eserde yer alan bu hakikati tespit edip gün yüzüne çıkarmak için kullanılacak araçta hermeneutiğin kendisi olmaktadır. Schleiermacher'de hermeneutik bir hizmetkâr görevini yerine getirir ve sadece şeylerin incelenmesine tabi bir şey olarak kalır (Öztürk, 2011: 155).

Dilthey'in Tinsel Bilimine karşı Comte'un Sosyal Bilimi

Görüldüğü üzere Hermeneutiğe zaman içerisinde kutsal metinleri inceleme, dilsel anlayışın bir bilimi ya da metinlerdeki asıl anlamı ortaya çıkarma gibi farklı işlevler yüklenmiştir. Wilhelm Dilthey ile beraber Hermeneutiğin tarihsel yolculuğu tinsel bilimlerin bir yöntemi olarak kullanılması noktasında yeni bir seyir izlemektedir. Wilhelm Dilthey, Schleiermacher'ın hakikatin ortaya çıkarılmasına yönelik düşüncelerini, evrensel ve insan hayatına ilişkin hakikatlerin hermeneutik bağlamda gün yüzüne çıkarılması doğrultusunda bir yöntem olarak ele alıp değerlendirmektedir. Hermeneutiğin tarihsel dönüşümü Dilthey'in bu düşüncesi ile bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Dilthey hermeneutiğin tarihsel süreç içerisindeki kazanımlarından yola çıkarak, tinsel bilimlerinin yöntemi olarak hermeneuti-

ğin kullanılabileceğini düşünmektedir.

Dilthey'in tinsel bilimlerin yöntemi olarak hermeneutik disiplini kabul etmesi pozitivist bilim ve tarih anlayışına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü, pozitivist düşünce indirgemeci bir yaklaşımla gerçeğe ilişkin olan her şeyi tek bir gerçekliğe yani doğanın unsurlarına indirgeyerek değerlendirmekte ve bu durumun bir sonucu olarak tarih disiplini doğal gerçekliğin bir tezahürü olarak ele almaktadır. Bu nedenle pozitivist anlayış doğa ile tarih arasında özce bir fark olmadığını ve tarihsel gerçekliğin insan doğasının yasaları ile açıklanabileceğini kabul etmektedir. Bu kabul pozitivistleri, doğa bilimlerinin yöntemi ile tarihsel sürecin öznesi olan insanın ve yaşamının ele alınmasının mümkün olduğu düşüncesine sevk etmiştir.

Bu düşüncenin temelleri on yedinci yüzyılda Rönesans'ın ortaya koyduğu parçalı ve dağınık halde bulunan düşüncelerin sistematik ve bütüncül bir anlayış içerisinde değerlendirilmeye başlanması ile atılmıştır. Bu dönem içerisinde var olan hâkim düşünce doğanın yapısının matematiksel açıdan kavranabileceği düşüncesidir. Bir bilim alanının gelişebilmesi için her şeyden önce bu alanın belirli bir yönteme sahip olduğunun ortaya konulması gerekmektedir. Bu yönteminde sistemli bir şekilde kullanılması zorunluluğu vardır. Rönesans'ın ilk dönemlerinde deney ve gözlem denince doğa plansız bir şekilde ele alınmaktaydı. Ancak elde edilen belirli başarılarla sistemsiz olan bu yöntemler belli aşamalar kaydetmişlerdir. Özellikle, Kopernik'in astronomi sistemi ve Galileo'nun mekaniği deney ve gözleme duyulan güveni arttırmıştır. Bu güven sonucunda doğa ile akıl, nesne ile zihin arasında bir uygunluk olduğu düşüncesine ulaşılmıştır. Bu dönem düşüncesine göre, tanrı bütün evrene ve insan ruhuna aynı ilkeleri yerleştirmiştir. İnsan rasyonel yapılı olan doğayı akıl ile kavrayabilecek durumdadır. Bu durum yalnızca doğa için geçerli değil, aynı zamanda felsefenin diğer konuları içinde geçerli olmuştur. Bu bağlamda, Descartes matematik ve fiziğin başarılı yöntemlerini kendisine örnek olarak almış ve bu yöntemlerle gerçeğin bütününe sağlam bir tablosunu çizmeye uğraşmıştır. Bu uğraşının sonucu olarak o, bilimsel yöntemleri kendi felsefi düşüncesine uygulayamaya karar vererek mekanik felsefesini ortaya koymuştur (Okasha, 2016: 5). Rönesans ve Aydınlanma hareketlerinden elde edilen bu kazanımlar sonucunda Auguste Comte'un öncülük ettiği pozitivist düşünce, epistemolojiye ilişkin bir alan olarak gün yüzüne çıkmış ve sosyal bilimler alanında önemli ölçüde etkili olmuştur. On yedinci yüzyılın başından yirminci yüzyılın ikinci çeyreğine, yani mantıkçı pozitivist egemen olmaya başladığı dönemi de içerisine alan süre boyunca doğa bilimlerinin kullanılan bilimsel yöntemler ile birlikte öndeyilerinin yüksek oranda başarılı olması neticesinde, doğa bilimlerinin yöntemlerine karşı artan güven, sosyal bilimlerin oluşum süreci ve nasıl bir yöntem kullan-

ması gerektiği yönündeki tercihler üzerinde hissedilir derecede bir baskı oluşturmuştur.

Tahmin edileceği üzere bu baskının en önde gelen düşünürü hiç şüphe yok ki Auguste Comte'tur. Comte doğa bilimlerindeki yöntemsel başarının sosyal bilimler ile ilgili alanlarda görülmediğini ifade ederek, sosyal bilimlerdeki yöntem eksikliğine vurgu yapmakta ve belirlenen bu eksikliği giderebilmek amacıyla sosyal bilimlere uygun olabilecek bir yöntem bulma arayışı içerisine girmektedir. Doğa bilimlerinin karşılaşılan her türlü sorunu çözme potansiyeline sahip olduğunu düşünen Comte, sosyal bilimlerin doğa bilimlerinin sahip olduğu düzenli ve sistematik bir yöntemden yoksun olduğunu belirtmektedir. Gerçek bilginin olgu bilgisi, dolayısı ile bilimsel bilgi olduğu inancı ile Auguste Comte, bu yöntemi ve bilgi anlayışını toplumsal ve tarihsel olgular alanına uygular. Sosyolojiyi doğa bilimleri açısından bir bilim olarak değerlendirir ve sosyolojiyi sosyal olay ve olguları açıklama bilimi yapar. Böylece Comte, sosyal alanın da nesne gibi ele alınabilecek bir şey olduğu kabulüne varır. Onun deyişiyle, *“pozitivist felsefe şimdiye kadar kurulmuş olan yer ve gök fiziğinin devamı ve tamamlayıcısı olacak bir sosyal fizik kurma amacındadır”* (Comte, 2001: 42). Bu nedenle, doğa bilimlerinde başarılı bir şekilde işleyen yöntem sosyal bilimler alanında da kullanılmaya çalışılmıştır. Comte sosyal bilimler için yeni bir yaklaşım olarak pozitivizmi ve yöntem olarak da pozitivist yöntemi gündeme getirir. Onun yönteminin genel özellikleri doğrudan doğa bilimlerin özelliklerinden uyarlanmıştır. Nihai olarak Comte (2001), ileri sürdüğü bu yöntemin sosyal bilimlerdeki yöntem eksikliğini giderebilecek potansiyelde ve yapıda olduğunu belirtir.

Dilthey'in yaşamış olduğu on dokuzuncu yüzyıl içerisinde pozitivist bilim anlayışı yalnızca doğa bilimlerinin değil, sosyal alanlarda dâhil olmak üzere bilimsellik iddiasında bulunan bütün disiplinlerin sahip olması gereken özellikleri ve yöntemleri belirlemiştir. Bu açıdan, sosyal alanların bilim olarak kabul görmesi için takip etmesi gereken kurallar ve özellikler pozitivist anlayış çerçevesinde belirlenmiştir. Belirlenen özellikler içerisinde en önde geleni ise disiplinlerin çalışma konularının nesnesinin gözlemlenebilir olgulara indirgenebilmesidir. Bu beklenti aynı zamanda mevcut dönemin bilimsellik anlayışına yönelik bir tespit yapmanın imkânını da ortaya koymaktadır. Bu tespit bir disiplinin bilimsellik statüsü kazanabilmesi için o disiplinin pozitivist bilim anlayışına uygun olması ya da pozitivist bilimsellik kriterini karşılaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilimsellik ölçütünün pozitivist bilim anlayışı çerçevesinde belirlenmesi sonucunda bu durum sosyal bilimlerin konularının pozitivist doğa bilimlerinin nesnelere uygun olup olmadığı sorgulanmadan, sosyal bilimlerin bilimsellik statüsü kazanabilmek amacıyla pozitivist bilim anlayışının yöntemlerini doğrudan kabul etmesine yol açmıştır. Dilthey (1972),

Francis Bacon'dan günümüze kadar, bilgi kuramına ilişkin görüşlerin bilim kavramını hep doğa bilimi ile özdeş tutmaya çalıştığını ifade ederek bu duruma ilişkin kaygılarını dile getirir. *“Böyle olunca insani ve toplumsal olaylar, ya hukuk, politika öğretisi gibi ‘normatif’ (kural koyucu) disiplinlerin konusu yapılmış ya da çağlar boyunca bir türlü ‘bilim’ statüsü tanınmayan ve daha çok yarı edebi, yarı ‘bilimsel’ bir yazıcılık türü sayılan tarihe bırakılmıştır; ya da en son olarak, insani toplumsal olaylar, Comte’un pozitivizmi elinde, ‘doğa bilimi’ni örnek alan ve sözcük kökeniyle olduğu kadar konusuna uygun olmayan yöntemleriyle de ‘melez’ bir ‘sosyoloji’ye bırakılmıştır”* (Özlem, 2004: 179–180). Ancak beşerî ve tinsel disiplinler, bilimsellik statüsü kazanabilmesi amacıyla doğa bilimlerine ilişkin kavramsal çerçeveyi ve yöntemi paylaşarak, kendi gerçekliklerinden vazgeçtiklerini anlayamamışlardır.

Dilthey tinsel ya da beşerî bilimlerin doğa bilimlerinin kullanmış olduğu yöntemleri ve kuralları benimseyip kullanmasını doğru bulmamaktadır. İnsanın tarihsel, toplumsal ve kültürel dünyasına ilişkin bilimlerin doğa bilimlerinin kullanmış olduğu yöntemlerden farklı bir yönetime ihtiyaç duymaktadır. Bu bakımdan Dilthey, kişinin içsel yaşantılarının ifadelerinin nesnel olarak geçerli yorumlarını elde edecek farklı bir metot oluşturmayı gaye edinmiş ve bunun için çalışmalar yapmıştır (Makkreel, 2011). Dilthey bu noktada sosyal bilimlerle beşerî bilimlerin arasında bir ayrıma gitmektedir. Çünkü sosyal bilimler bir yasaya, nedenselliğe ve bilimsel yönetime sahip olduğu düşüncesi ile birlikte pozitivistler tarafından kavramsallaştırılmış bilimlerdir. Ona (1972) göre, pozitivist bakış açısıyla kurulan sosyal bilimlerin felsefi temelleri bakımından yanlış kurulmuş bilimlerdir. Dilthey’in insana ilişkin kavrayışı yanlış temellendirilmiş sosyal bilimlerin konusu değil, tin bilimlerinin konusu olabilmektedir. Bu düşüncenin nedeni, sosyal bilimlerin doğa bilimlerinin sahip olduğu kavramsal çerçeveyi paylaşması nedeniyle insana ve insanın toplumsal gerçekliğine ilişkin hakikati yakalamasının mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır (Makkreel, 1992).

Comte’un temsil ettiği pozitivist yaklaşım, insan doğasını, insanın toplumsal gerçekliğini ve insanın yaratıcı ifadelerinin bir sonucu ve yansıması olan sanat, etik ve değer gibi alanlara ilişkin unsurlarını nesnel bir değerlendirme yapabilmek amacıyla nihai olarak bir şekilde olgulara indirgeme arzusundan dolayı Dilthey tarafından eleştirilmiştir. Bilindiği üzere, pozitivistler Kant’ın duyu deneyine ilişkin görüşlerinden hareketle, yalnızca dış dünyanın bilgisine sahip olabileceğimiz varsayımından hareket etmektedirler. Ancak, bu noktada onların Kant’ın metafiziğin konumlandırılmasına ilişkin görüşlerini de göz ardı ettiklerini belirtmek gerekir. Yeni bir Kantçı olarak göz ardı edilen bu boşluğu Dilthey tekrardan gündeme almıştır. West (1998: 118), Dilthey’in “Kant’ın ünlü saf ya da teorik akıl

eleştirisini anımsayarak, projesini, tarihsel aklın, tarihsel anlamanın sınırlarını çizmeyi ve onun temel ilkelerini tespit etmeyi amaçlayan, bir eleştirisi” diye tanımlamaktadır. Dilthey, Kant’ın sonuçlandıramadığını düşündüğü bilimsel metafiziği, hermeneutik yaklaşım çerçevesinde tin bilimlerinin yöntemi olarak ileri sürmüştür. Dilthey’e göre, akıl tarihseldir, bu nedenle insan aklını psikolojik ve tarihsel unsurlardan izole bir şekilde ele almak doğru değildir. Tarih ve toplum gibi tinsel bilimlerin deneyi temele alan yöntemler çerçevesinde değerlendirilmesi mümkün değildir (Makkreel, 2011), çünkü tinsel bilimlerin nesneleri dış dünyadaki olgulara indirgenebilecek düzeyde bir algılama nesnesi oluşturamazlar. Sanat, etik, tarih gibi alanlar olgusal açıdan değerlendirilemezler ve bu alanlar bir olgu dünyası olarak değil, insanların yaşayışları çerçevesinde şekillenen bir nevi insana ilişkin bir dünya içerisinde değerlendirilmelidirler. Tinsel bilimlere konu olan bu gibi alanların doğada bir karşılığının bulunmamasından kaynaklı olarak, tinsel yaşamın nesnelerinin doğa bilimlerinin yöntemleri ile ele alınması, açıklanması ve anlaşılması başarılı olmayacaktır. Bu nedenden dolayı, tinsel yaşam yalnızca anlamanın konusu olmaktadır. Burada anlama ile Dilthey’in ön plana çıkardığı husus tinsel bilimlerin temel malzemesi olarak kabul edilen yazılı eserlerdir. Bu yazılı eserler çerçevesinde insanların tinsel dünyasına ilişkin bir kavrayışa erişebiliriz. Yazılı metinlerin ortaya konulduğu dönemin ruhuna aracsız bir şekilde ulaşma imkânı olmamasından dolayı, elimizde bulunan yazılı metinlerin yorumlanarak anlaşılması ile ancak böyle bir kavrayışa erişmek mümkün olmaktadır. Bu doğrultuda Dilthey, tinsel bilimler için bir yorum ve anlama aracı olarak hermeneutik yöntemi önermektedir.

Tin bilimlerinin yöntemi olarak hermeneutiğin belirlenmesi ile Dilthey, tinsel bilimler ile doğa bilimleri arasındaki ayrımı ortaya koymakta ve bu iki alan arasındaki sınırı belirlemektedir. Doğa bilimleri fiziksel dünyaya ilişkin sorunları tespit etme, çözümleme ve açıklama amacı güderken, tinsel bilimler insana özgü olan dünyayı anlamaya çalışmaktadır. Bu bakımdan Dilthey bilginin elde edilmesi bağlamında doğa bilimleri ve tinsel bilimlerin amacını açıklama (erklaren) ve anlama (versthen) olarak ikiye ayırmaktadır. *“Açıklama, doğa bilimlerinin temel amacıdır ve genel nedensel yasaların formülasyonunu içerir. Bununla birlikte açıklama tek başına, araştırma nesnesi insanın bizzat kendisi olan insan bilimleri için uygun bir model değildir. İnsan varlıkları fiziki bir var oluşa sahiptirler ve işte bu ölçüde, açıklama amacı güden bilim tarafından araştırılabilirler. Fakat, insan bilimleri daha çok zihin ya da tinin çeşitli dışavurumlarıyla ilgilenir. İnsan bilimleri, fiziki dünyadaki olayların tersine, özsel anlamı olan ve dolayısıyla, farklı bir bilişsel yaklaşımı gerektiren eylemleri, bildirimleri, kurum ve sanat eserlerini ele alır”* (West, 1998: 118-119). Bu durumda Dilthey (1979: 248), tinsel bilimlerin yöntemi olarak anlamanın or-

taya çıktığını belirtir ve anlamayı, bir zihin halinin, onun kendisiyle ifade edildiği anlam yüklenmiş bir göstergeden tanınması işlemi olarak belirtir.

Doğa bilimlerinin yöntemlerinin, tinsel bilimler için uygun olmadığını belirten Dilthey, tarihi insan hayatını anlamının merkezinde görmektedir. Çünkü doğayı incelemek matematiksel analiz yoluyla mümkün iken, tarih disiplini içerisinde matematiksel olmayan insan eylemleri vardır. Ona göre, pozitivistlerin öne sürmüş olduğu doğa bilimlerinin yönteminin insan yaşamına yönelik çalışmaları kavraması mümkün değildir, çünkü bu tarz bir anlayış biçimi “insanın var oluşunun özsel yönlerini zorunlu olarak göz ardı etmektedir” (West: 1998: 116). Yani insani tecrübenin tarihsel boyutu, insanın tarihselliği pozitivist yaklaşımın bilgisine tam olarak erişemeyeceği bir öge olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan, tarihsel bir varlık olarak insanı anlamının yolu tarih disiplininden ve hermeneutikten geçmektedir.

İnsan yaşantısını anlama çabasının ön koşulu da bir kişinin deneyimini ve bilincine ilişkin öğelerini yansıttığı ve diğer insanlarında ona erişme imkanının olduğu bir paylaşımın olmasına bağlıdır. Fiziksel nesneleri içselleştirme ve özsel olarak tam anlamıyla anlayabilmemizin mümkün olmaması ve fiziksel olayların analiz edilmesi konusunda özne ile süje arasında bir mesafenin zorunlu olmasından kaynaklı olarak doğa bilimlerinin inceleme konusu yaptığı fiziki ilişkilerin aksine, insana ilişkin öğeleri anlama girişimimizde kendi zihnimizin nasıl faaliyet gösterdiğine ilişkin bir ön bilgiye sahip olmamız, insanların eserlerini meydana getirdikleri esnadaki zihin durumlarını tahayyül etmeye ilişkin bir avantaja sahip olmamıza yol açar (West, 1998: 119). Bu bakımdan Dilthey (1979: 20), Vico’nun zihnin kendi yaratmış olduğu ürünü anlayabileceği prensibini kabul etmekte ve bu farkındalığı zihnin kişisel olmayan dünyasını meydana çıkarmak için bir anahtar olarak kullanmaktadır. “*Kendimize ilişkin duygulara sahip olmasaydık eğer, başkalarının duygularını hiç şüphe yok ki, asla anlayamazdık. Ben bende bireysel olanı sadece kendimi başkalarıyla karşılaştırarak tecrübe edebilirim*” (West, 1998: 119). Bununla birlikte Dilthey, kendi zihnimiz dışındaki zihinsel hayatı aracısız, doğrudan bilmemizin mümkün olmadığını ifade eder. Burada Dilthey’in dikkati çekmek istediği unsur, başka zihinlerin bilgisine yalnızca onların çeşitli dışa vurumları aracılığı ile ulaşabilmemizdir. Dışavurumlar, zihnin nesnelleştirmeleri olarak jest, ses ve eylemlerde ve ayrıca yazılı belgeler, edebiyat ve sanat eserleri gibi çeşitli alanlarda ortaya çıkmaktadır (Palmer, 1969: 119-120). İşte anlama süreci içerisinde gerekli olan zihnin bu nesnelleştirmelerini analiz edebilmek amacıyla ihtiyaç duyduğumuz unsur ise Dilthey ‘hermeneutik’ yöntem olarak ileri sürer.

Sonuç

Sonuç olarak, doğa bilimlerinin yönteminin tinsel bilimlere ya da pozitivistlerin deyimiyle sosyal bilimlerin yöntemlerine uygulanması ve bu bağlamda söz konusu disiplinlere bilimsellik statüsü atfedilmesi konusunda ileri sürülen argümanlar tinsel bilimleri yöntemsel bir çıkmaza sokmaktadır. Tinsel bilimleri bilimsellik statüsü elde etmek amacıyla girmiş oldukları bu çıkmazdan kurtarmak için Dilthey hermeneutik yöntemi doğa bilimlerinin yönteminin karşısında yer alan bir pozisyonda konumlandırmıştır. Burada vurgulanması gereken husus, hermeneutik disiplini yalnızca doğa bilimlerinin yöntemlerinin karşısında bir çözüm unsuru olarak ele almanın çok dar bir bakış açısı olacağıdır. Hermeneutiğin tarihsel süreç içerisindeki değişiminden de anlaşılacağı üzere, hermeneutik pozitivist bilim yönteminden daha köklü bir geçmişe, geleneğe ve kullanıma sahiptir.

Bununla birlikte, vurgulamak gerekir ki tinsel ve beşerî bilimlerde insani faktörler fiziksel faktörlere kıyasla daha fazla önem teşkil etmektedir. Tinsel bilimlere ya da beşerî bilimlerin çalışmalarının odağında insan ve insana ilişkin unsurlar yer almaktadır. Bu bakımdan, doğa bilimlerinde ön plana çıkan mekanik anlayış çerçevesinde insana ilişkin unsurları değerlendirmek yerine, insan yaşantısını ve yaratılarını merkeze almış hermeneutik disiplini bir yöntem olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. İnsana özgü olan etik, ahlak, sanat, din gibi alanların doğa bilimlerine özgü saf bir fiziksel yaklaşım ve bu yaklaşımın mekaniksel yöntemleri çerçevesinde ele alınıp değerlendirilmesi sorunlu uygulamalara ve sonuçlara yol açması bakımından mümkün değildir. Bu sebeplerden dolayı, tarihsel süreç içerisinde birçok değişime uğrayan hermeneutiğin, yalnızca metin yorumlamanın ötesinde Dilthey'in de belirttiği üzere insan yaşamının merkezine oturtulması ve bu yaşamın kavranabilmesi için bir yöntem olarak kullanılması gerekmektedir. Böylece, pozitivist yaklaşımın göz ardı etmiş olduğu ya da ikinci plana attığı insanın doğası, yaşantısı ve anlamına yönelik daha kapsamlı ve detaylı bir kavrayışa sahip olmak mümkün olacaktır. Nihai olarak, belirtmek gerekir ki doğanın açıklanmaya, insanın ve yaşantısının ise anlaşılmasına ihtiyacı vardır.

KAYNAKÇA

- Ast, F. (1990). Hermeneutics. In Ormiston & Schrifft (Ed.). *The Hermeneutik Tradition from Ast to Ricoeur* (39-56). New York: State University of New York Press.
- Audi, R. (1999). The Cambridge Dictionary of Philosophy. (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Beekes, R. S. P. (2009). GED: Greek Etymological Dictionary. Leiden: Brill.
- Comte, A. (2001). Pozitif Felsefe Dersleri. (Çev. E. Ataçay). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Dilthey, W. (1972). The Rise of Hermeneutics. *New Literary History*, 3(2), 229-244.
- Dilthey, W. (1979). Dilthey Selected Writings. (ed. H. P. Rickman). Cambridge: Cambridge University Press.
- Espín, O. O., & Nickoloff, J. B. (2007). An Introductory Dictionary of Theology and Religious Studies. Minnesota: Liturgical Press.
- Gadamer, G. H. (2008). Hakikat ve Yöntem. Cilt: I. (çev. H. Arslan & İ. Yavuzcan). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Gove, P. B. (1971). Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged. (vols. I-III). Chicago: Encyclopedia Britannica.
- Kuhn, T. S. (1970). The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press.
- Makkreel, R. (2011). "Wilhelm Dilthey, The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/dilthey/>
- Makkreel, R. A. (1992). Dilthey: Philosopher of the Human Studies, Princeton University Press.
- Mueller-Vollmer, K. (1988). Hermeneutics Reader: Texts of the German Tradition from the Enlightenment to the Present. USA: Bloomsbury Publishing.
- Okasha, S. (2016). Philosophy of Science: Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press.
- Ormiston G. L. & Schrifft A. D. (1990). The Hermeneutic Tradition from Ast to Ricoeur. New York: State University of New York Press.
- Özlem, D. (2004). Tarih Felsefesi. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Öztürk, E. (2009). Hermeneutiğin Tarihsel Dönüşümü. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 1(2), 145-175.
- Palmer, R. E. (1969). Hermeneutics. Evanston: Northwestern University Press.
- Palmer, R. E. (2001). The Liminality of Hermes and the Meaning of Hermeneutics. MacMurray College.

- Ricoeur, P. (1977). Schleiermacher's Hermeneutics. *The Monist*, 60(2), 181-197.
- Schleiermacher, F. (1990). The Hermeneutics: Outline of the 1819 Lectures. In Ormiston & Schrift (Ed.). *The Hermeneutik Tradition from Ast to Ricoeur* (85-100). New York: State University of New York Press.
- Schleiermacher, F. (1998). Schleiermacher: Hermeneutics and Criticism: and Other Writings. Cambridge: Cambridge University Press.
- West, D. (1998). Kıta Avrupası Felsefesine Giriş. (çev. A. Cevizci). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Bölüm 73

KRAL, BÜYÜCÜ, SAVAŞÇI, AŞIK ARKETİPLERİNİN ERKEK MAGAZİN DERGİLERİNDEKİ TEMSİLİ¹

Ash ELGÜN²

1 Bu çalışma yazarın “Toplumsal Cinsiyetin Oluşturulmasında Antik Yunan Mitolojisi’ndeki Erkek Arketiplerin Kullanımı: Erkek Magazin Dergilerine Yönelik Bir İnceleme” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Bornova-İzmir, aslielgun@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6617-8325>

Giriş

Analitik Psikoloji'nin kurucusu olan Carl Gustav Jung (1875-1961) son yüzyıla damga vurmuş bilim insanlarının başında gelmektedir. Jung, Freud'un öğrencisidir, ancak Freud'tan kolektif bilinçdışı ve arketip kavramını psikolojiye kazandırması ile ayrılmış; kişisel bilinçdışı ve kolektif bilinçdışı kavramları ile kişiliği açıklamaya çalışmıştır. Ön sürdüğü teoride antropoloji, mitoloji ve karşılaştırmalı dinler tarihi gibi alanlarla psikolojiyi yakınlaştırmıştır. Jung, modern insan ile ilkel insan arasında ürettikleri metinler, davranış biçimleri ve hisleri açısından ortak semboller bulmaya çalışmış, bunları analiz etmiş, böylece insanlığın ortak mirası kabul ettiği arketiplere ulaşmayı amaçlamıştır.

Jung'un teorisinde mitler, rüyalar önemli bir yere sahiptir. Ona göre arketipler dışarıdan gözlenebilen olgular değildir, ancak rüyalar, mitler ya da üretilen diğer metinler aracılığıyla ortaya çıkmaktadırlar. "Jung adeta mitolojiyi bilimsel olgu olarak kabul etmiştir. Yani sezgisel ve irrasyonel fenomenleri olduğu gibi kabul etmiştir. Böylece gözlemlerinin doğru olup olmadığının araştırılmasını ve bilimsel olarak kanıtlanmasını başka kuşaklara bırakmıştır" (Yanbastı, 1996, s. 69). Jung, mitlerle günlük hayatı yakınlaştırmayı ve mitlerdeki simgesel anlamları çözümlenmesi ile diğer meslektaşlarından ayrılmıştır. Campbell'a göre "Jung ve ardılları yalnızlanamaz biçimde mitin mantığının, kahramanlarının ve yararlarının modern zamanlara dek canlı kaldığını" (2000, s. 14) göstermişlerdir. Modern zamanlara kadar gelen mit analizlerinin odak noktasına da Jung arketip teorisini yerleştirmiştir.

İlkel zamanlarda mitolojilerde, masallarda ya da efsanelerde ortaya çıkan arketipler günümüzde medya metinleri aracılığıyla görünür olmaktadır. Medyada üretilen metinler bir taraftan söylemsel olarak mitik bir anlatıyı imlerken diğer taraftan bu mit arketipsel öğelerin evi gibidir.

Analitik Psikolojiye Genel Bakış

Jung'a göre Latince "ruh" anlamına gelen psişe, kişinin bilinçli ya da bilinçdışı tüm duygu, düşünce ve davranışlarını içermektedir. Psişe birbiriyle etkileşim ve uyum içinde olan çeşitli sistemlerden oluşmaktadır. Bu sistemlerden birini; bilinç, kişisel bilinçdışı, kolektif bilinçdışı oluştururken diğer etki eden sistem ise Jung'un psikolojik tipler başlığında topladığı karşıtlıkların bir araya gelmesi ile oluşan bir yapıdır (Jacobi, 2002, s. 15). Bilinç; doğum öncesi başlayan, kişinin farkında olduğu ve tanıdığı zihin parçasıdır. Düşünme, hissetme, duyu ve sezgiler bilinç alanının gelişmesini sağlamaktadır. Bu zihinsel işlevler her bireyde eşit ölçüde kullanılmaz. Bu da kişisel farklılıkları doğurmaktadır (Geçtan, 1998, s. 172).

Kişisel bilinçdışı ego ve bilinçle komşudur. Bir tür depolama sistemi ile bilinç düzeyine çıkamayacak kadar zayıf ya da günlük hayatta her an

ihtiyacımız olmayan bilgiler kişisel bilinçdışında depolanmakta ve gerektiğinde buradan çağrılmaktadır (Geçtan, 1998, s. 174). Kişisel bilinçdışı bireyin hayatı boyunca bastırıldığı arzuların, bilgilerin depolandığı alandır ve her gün yeni malzemelerle karşılaşmaktadır.

Kollektif bilinçdışı, etnik, sosyal, kültürel yapılanmadan ayrı olarak ilk çağlardan modern zamanlara kadar insanoğlunun korku, tehlike, üstün güce karşı verilen mücadele, cinsler arasındaki ilişkiler, aile ve çocuklar arasındaki ilişkiler, doğum ve ölüm, nefret ve sevgi, aydınlık ve karanlık, Dionysos ve Apollon gibi reaksiyonların ve bunların karşıtlıklarının deposudur (Jacobi, 2002, s. 25). Jung’a göre;

“Bilinçdışımızı incelediğimiz zaman ulaşabileceğimiz en derin katman, insanın başkalarından ayrı tek başına yaratık olmaktan çıkıp bir yayılma gösterdiği ve insanlıkla kaynaştığı katmandır... İşte bu ortak düzlemde yalnız başına bireyler olmaktan çıkıp, tek bir varlığa dönüşmekteyiz... Herkesin bilincinin temelinde yatan bu ortak (kollektif) düzlemde parçalanamayacak bir bütünlük içinde yaşarız” (1996, s. 57).

Jung’un kolektif bilinçdışı kalıtsal bir özellik taşımaktadır ve insanoğlunun binlerce yılda geçirdiği evreler bireylerin kolektif bilinçdışında saklı durmaktadır. Kolektif bilinçdışı arketip kavramı ile birlikte açıklanır ve kolektif bilinçdışımız yüzlerce arketipten oluşmaktadır.

Arketip (İlksel İmge) Kavramı

Jung’a göre arketipler, kolektif bilinçdışını oluşturan ve hakim olan yapılarıdır. Arketipler kişinin geçmiş yaşantısının bir ürünü, canlı görüntüleri değildir daha çok psişenin işleyiş tarzının kalıtsallığın bir sonucudurlar ve yaşantımızda canlı ya da cansız varlıklara dönüşmektedirler (Geçtan, 1998). Kökeni itibari ile kelime Yunanca’da “ilk” anlamına gelen “arki” ile biçim, taslak anlamına gelen “tipos” kelimelerinden oluşmakta ve “ilk örnek” anlamına gelmektedir (Tecimer, 2005, s. 93). Jung’a göre arketip, atalarımızın psişik işlevlerinin çökertisi, milyonlarca yıllık deneyimin birikintisidir (1987, s. 71). Arketip, “duygusal yönü güçlü kalıtımla gelen evrensel bir düşünme biçimidir” (Yanbastı, 1996, s. 49). Bir başka ifade ile arketipler herkeste olan psişik yapılarıdır ve tüm insanlık için ortak davranışları, deneyimleri paylaşma, kontrol etme ve yönlendirme kapasitesini ifade eden doğal nöropsişik merkezlerdir (Stevens, 1999, s. 49). Jung’un tanımını yaptığı arketipler arasında, doğum, ölüm, kahraman, çocuk, akıllı ihtiyar, toprak ana, dev gibi imgeler; ağaçlar, güneş, ay, rüzgâr, ırmak gibi doğal objeler, yüzük ve insan gibi insan yapısı objeler yer almaktadır (Geçtan, 1998, s. 177). Jung’a göre bazı arketipler kişiliğin oluşumunda önemli bir yere sahiptirler. Bunlar persona, anima-animus, gölge ve ben arketipleridir.

Kişiliğin dışı dönük kısmını oluşturan persona arketipi maske anlamına gelmektedir ve sosyal ya da uyum arketipi olarak nitelendirilmek-

tedir (Stevens, 1999, s. 65). İnsanın dış dünya ile diğer insanlarla uyumunu sağlayan personasıdır. Bizler iş yaşantımızda, arkadaşlarımızla olan ilişkilerimizde farklı farklı davranışlar sergileriz. İşte bu noktada persona; sosyal, toplumsal görüntümüzü temsil etmektedir. “Dünya, insanları belirli bir davranışa zorlar ve profesyonel insanlar bu beklentileri yerine getirebilmek için çaba harcarlar. Biraz abartmak pahasına da olsa, personanın insanın gerçekte olduğu şey değil, başkalarının ve kendisinin olduğunu şey olduğu söylenebilir” (Jung, 2003, s. 55).

Jung bir başka arketip ikilisini anima ve animus olarak isimlendirmiştir. “Anima arketipi erkek psişesinin kadın yönü, animus arketipi ise kadın psişesinin erkek yönüdür” (Geçtan, 1998, s. 179). Yüzyıllardır birlikte yaşayan bu iki cinsin birbiri ile etkileşim halinde olarak birbirinden belli özellikler alması kaçınılmazdır. “Kuşaklar boyu kadınla birlikte yaşayan erkek, anima arketipini, erkekle yaşamını paylaşmış olan kadında animus arketipini geliştirmiştir” (Geçtan, 1998, s. 180) Jung bu bağlamda animayı erkeğin bilinçaltındaki kadının ruhsal imgesi olarak; animus ise kadının bilinçaltındaki erkeğin ruhsal imgesi olarak kullanmıştır.

Kişinin cinsiyetini temsil eden ve hemcinsi ile ilişkilerini etkileyen ise gölge arketipidir. Arketiplerin en güçlüsü, tehlikelisi ve ısrarcısı olarak görülmekte ve kişinin içgüdüsel yeteneklerinin kaynağı olarak nitelendirilmektedir. Gölge, persona ve ego ile uyum içinde olmadığı taktirde saldırgan, vahşi davranışlar sergileyebilir ya da bir erkeğin egosu gölgeyi reddetmiş ve psişenin uyumlu bir parçası haline gelmemişse, o erkek gölgesini etrafındaki diğer erkeklere yansıtabilmektedir (Geçtan, 1998, s. 181).

Kişilik gelişimi ve bireyleşme düzeyinin artması ile ben arketipi ortaya çıkmaktadır. Ben arketipi kolektif bilinçdışının merkez arketipidir. Jung, kişinin kendini tanımasının kendini gerçekleştirmeden daha önemli olduğunu savunmaktadır. Bu arketipin gelişmesi ile birey kendini daha iyi tanımaya, algılamaya, gerçekleştirmeye başlamaktadır. “Ben arketipi, bilinçdışındaki diğer arketipleri ve onların bilinç düzeyinde ortaya çıkış biçimlerini düzenler ve örgütler, kişiliğin bütünleşimini sağlar” (Geçtan, 1998, s. 182).

Mit – Arketip İlişkisi

Jung’un arketip teorisinin bir kısmı mitler ve mitlerin simgesel anlamları üzerine kuruludur. Jung, psikanalitik açıdan hastaları üzerinde yaptığı incelemelerde de rüyalar ve bunların mitsel ilişkilerini ortaya çıkartmaya çalışmıştır. “Jung, mitleri incelemek için oldukça zaman harcamıştır; çünkü onları insanın doğasının en temel açıklanış biçimleri olarak kabul etmektedir” (Fordham, 2001, s. 29).

Mit konusunda yapılan çalışmalar bize mitin tek bir tanımı olama-

yacağını göstermiştir. Mitler içerikleri, ideolojik yapıları, tarih içinde yeniden üretimleri ile insanoğlunun ilk çağlarından günümüze kadar ortak simgeler ve konular üzerinde ilerlemiştir. Mitler ortaya çıktıkları coğrafyanın iklimini, üretim tarzlarını, o kültürün inanış sistemini, cinsiyet ideolojisini, sosyal yapısını temsil etmektedirler. Bu anlatılar, nesilden nesile simgesel ritüellerle aktarmaktadırlar. Antropologlar, din bilimciler, filozoflar, sosyologlar, iletişimciler mit ve mitin işlevleri konusunda çeşitli tanımlar geliştirmişlerdir. Eliade, Campbell, Neumann, Frazer, Thompson, Vernant, Freud, Jung, Fromm, Strauss, Barthes, Fiske mit ve mitin işlevleri konusunda çalışan bilim insanlarından sadece birkaçıdır. Bu bilim insanları mitlerin ideolojik yapılanmalarını ilk ortaya çıktıkları zamandan bu yana irdeleyip ortaya çıkartmaya çalışmışlardır.

Eliade'ye göre "Mit, çok sayıda ve birbirini bütünler nitelikteki bakış açılarına göre ele alınıp yorumlanabilen son derece karmaşık bir kültür gerçekliğidir" (2001, s. 15). Fromm'a göre ise "Mitolar, kendilerini sembol dili aracılığıyla ifade eden, geçmiş zaman bilgelikleri ve özdeyişleridir" (1997, s. 252). Fiske göre mitin en belirgin özelliği, "isimler ve gerçekler değişse de ana olaylar temelde aynı kalarak ve bir bölgeden diğerine geçiş yaparak, dünya üzerinde geniş bir bölümde görünmesi"dir (2002, s. 28).

Jung ise mitler ve mitsel sembollerin evrenselliği ile ilgilenmiştir. Jung'a göre arketipsel kavramlar kendini açıkça belli etmezler ancak simgeler yoluyla kendilerini bilinçte, rüyalarda, mitlerde, efsanelerde, masallarda göstermektedirler ve bu yüzden de simgeler kolektif bilinçdışındaki arketiplerin dışarıdan gözlenebilir belirtileridir. (2001, s. 167-168). Arketipler simgeler aracılığıyla mikro ölçekte rüyalarda, makro ölçekte ise mitler, masallar, efsaneler de görünür olmaktadır. "Düş kişileştirilmiş mittir, mit kişisellikten çıkarılmış düştür; hem düş hem de mit ruhun dinamiğinin genel işleyişi içinde simgeseldir. Fakat düşte biçimler düş görenin garip sorunlarıyla tuhaflaşmıştır, mitte ise belirtilen sorunlar ve çözümler bütün insanlık için dolaysızca geçerlidir" (Campbell, 2000, s. 30). Önemli olan bu simgeleri okumanın bir yolunu bulmaktır.

Fromm da Jung'a benzer bir yaklaşımla çalışmalarında rüyalara ve mitoslara değinmiştir. Her mitosun ve rüyanın sembolik bir anlamı olduğunu söylemiştir. Farklı coğrafyalara özgü mitler ortaya çıksa da bütün mitos ve rüyaların ortak bir yanı bulunmaktadır: hepsinin anlatımı aynıdır ve sembol dili ile yazılmışlardır (Fromm, 1997, s. 21). Bu anlamda karşılaştırmalı dinler tarihi ve mitoloji ile uğraşanlar çeşitli coğrafyalardaki mitlerin ortak sembollerini üzerine araştırmalar yapmışlardır. "Sembol dilinin, herkes tarafından öğrenilmesi gereken tek yabancı dil olduğu inancındayım. Eğer bu dili anlayabilirsek, mitosları da anlayabiliriz. Bence, mitoslar en önemli kaynaklardan biridir. Ayrıca benliğimizin derinliklerine inmemizi ve gizli yönlerimizi anlamamıza yardımcı olduğu da bir gerçektir" (Fromm, 1997,

s. 25). Bundan dolayı simge dilini çözmeye çalışan bilim insanlarının sayısı oldukça fazladır ve çeşitli disiplinlerden gelmektedirler. Etimologlar sözcüklerin kökenlerini çözmeye çalışmışlar, ruh bilimciler anlatılardaki simgeleri kendi kuramlarına göre anlamlandırmaya çalışmışlar, hekimler simgeleri anatomi ve beyin fonksiyonları ile ilişkilendirmişlerdir. Ayrıca simgeleri kavramsal düzlemde irdeleyenler, tarih bilim ve toplumbilimle ilişkilendirenler ve de dinsel kökene çekenler de mevcuttur. Simgelere hangi bilim alanından incelersek inceleyelim simgelerin sürekliliğinden söz etmek mümkündür. Arketipler simgelerle anlaşılmaktadırlar.

Arketipler ve Medya Metinleri İlişkisi

Sinema filmleri, reklamlar, haberler, sosyal medya iletileri birer metindir. Sinema, işitsel ve görsel unsurların bir araya gelmesi ve göstergeler sisteminin kullanılması ile anlatı yaratan bir mecradır. Ancak elbette kurduğu düşsel evrenle bu tanımdan çok daha fazlasıdır. Reklam ise, en genel anlamı ile ürün ya da hizmetlerin bir ücret karşılığı kitle iletişim araçlarında tanıtılması olarak tanımlanabilir. Ancak reklam da bu tanımın ötesinde çeşitli tekniklerle ürün ya da hizmetlere yönelik hikaye oluşturan metindir ve bu hikayeler aracılıyla ürün ya da hizmete bir anlam yüklenmektedir. Sosyal ağlarda her ne kadar kullanıcılar kişisel iletileri paylaşıyor gibi gözükse de kullanılan konu etiketleri, etkileşimler ile mitik anlatım işlerlik kazanmakta belli arketipler belli konular ile özdeşleştirilmektedir. Haber ise basitçe bir olayın nesnel bir gözle aktarılmasının ötesinde kullanılan dil ve görsel unsurlar itibarıyla bir anlatıyı çağrıştırmaktadır.

Günümüzde modern mitler iletişim araçlarında yayınlanan metinler aracılıyla yeniden üretilmektedir. Medyada gördüğümüz haberler, ikonlar, kahramanlar, mekanlar, reklamlar ya da filmler yan anlamsal açıdan mitik bir dünya kurmaktadır. Bu mitik dünyanın inşasında da arketipler önemli bir yere sahiptirler. Örneğin, Yüksel çalışmasında megastar Tarkan'ın arketipsel özelliklerini toplumsal cinsiyet bakış açısı ile şöyle açıklamıştır: “Tarkan'ın kendini sunumu Türkiye'deki yerleşik erkek değerleri ile örtüşmez. Tarkan erkek kimliğinde gizlediği bir kadınsılıkla kendini bir arzu nesnesi olarak sunar. Jung'un anima ve animus kavramları Tarkan ile ilgili çözümleme yapmamızda kılavuzluk eder... Bu endüstrinin bir parçası olarak Tarkan'ı animasıyla barışık erkek olarak tanımlamaktayız” (Yüksel, 2001, s. 89-91). Yüksel'e göre Tarkan eril özelliklerini ön plana çıkartmaktan kaçınan bir personaya sahiptir.

Erkek Magazin Dergilerine Genel Bir Bakış

Yazılı basında gazeteden sonra etkili olan bir diğer mecra ise dergilerdir. Günümüzde ise geniş yayın çeşitliliği ve periyotları ile dergiler yazılı basın alanında önemli bir işlevi sahiptirler. 1920'li yıllardan sonra Fransızca “magasin” yani dağarcık sözcüğünden esinlenerek ortaya çıkan dergiler,

betimlemeler, küçük öyküler, yorumlarla, yoğun fotoğraf kullanımları ile güncel konuların işlendiği, geniş bir okuyucu kitlesine hizmet eden yayınlar olarak tanımlanmaktadır (Charon, 1992, s. 76). Dergiler, odaklandıkları konulara göre ekonomi, otomobil, dekorasyon, sinema, düşünce, fotoğraf, gençlik, mizah, moda, hukuk, tarih dergileri olarak çeşitli türlere ayrılırlar. Bir başka dergi türü ise genellikle cinsiyet odaklı özel ilgi alanına göre yayın yapan magazin dergilerdir. Şimdi kısaca magazin dergileri ve erkek magazin dergilerinin tarihsel sürecine bakarak, erkek magazin dergilerindeki erkek arketiplerinin temsillerini analiz etmeye çalışalım.

Magazin dergileri moda, kişisel bakım, spor, ilişkiler için reçeteler, öneriler sunan içerikleri ile tüketim ve popüler kültürün bir parçası olan ürünlerdir.

Kadınlara yönelik magazin dergilerinin tarihini Edward (2012, s. 441-443) şu şekilde özetlemektedir: İlk olarak 1792’de yayın hayatına başlayan “The Lady’s Magazine”, üst sınıftan kadınları hedef almış ve moda, görgü kuralları gibi konulara değinmiştir. Ardından büyük altı olarak bilinen Ladies’ Home Journal, McCall’s, The Delineator, Woman’s Home Companion, Pictorial Review ve Good Housekeeping yayın hayatına başlamıştır. 1950 ve 1980 arasında bu dergiler genellikle geleneksel kadın rollerini yeniden üreten içeriklere sahiptirler. İlerleyen yıllarda dergilerin içerikleri değişime uğramış ve yeni kadınlık rollerine (sosyal kaygılar, siyaset, ekonomik) odaklanan makalelere yer vermeye başlamışlardır. Bugün ise kadın magazin dergileri yaşam tarzı, moda, erkekler, flört, seks gibi konuları ele almakta ve kadınlara bir yaşam biçimi sunmaktadır.

1940’lı yıllara kadar erkeklere yönelik dergiler ya pornografiye ya da spora yönelik konuları içermektedir. Bu yıllardan sonra magazin dergilerinin arasına formatı itibarıyla kadın magazin dergilerine benzeyen bir tür girmiştir (Jackson, Brooks, & Stevenson, 1999, s. 354). Yaşam tarzı kategorisinde bulunan bu dergiler; kalın ciltli, gıcır gıcır, kuşe kağıda basılı, hedef kitlesi genelde orta-üst gelir düzeyindeki 25-35 yaş erkeklerden oluşmakta, içerikleri açısından da erkeklere yeni bir dünya sunmayı amaçlamaktadır (Groth, 2012, s. 227). Günümüzde küresel ve yerel yayımları ile Attitude, Esquire, For Him Magazine, G.Q., Max, L’optimum, Stuff, Loaded yayın yapan belli başlı erkek magazin dergileri yer almaktadır.

Erkek magazin dergileri bir yandan moda, stil, yeme-içme kültürü, aksesuar ya da kozmetik gibi alanlarda verdikleri öğütlerle yeni yaşam biçimlerini inşa ederken diğer yandan da tüketim kalıplarını şekillendiren bir işleve sahiptirler. Bu dergiler içerikleri açısından ise kültürel bir taşıyıcı görevi görmekte, geleneksel cinsiyet rollerini, hegemonik erkekliği yeniden üretmektedirler (Stevenson, Jackson, & Brooks, 2000, s. 382).

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Moore ve Gillette’in (1995)

kral, savaşçı, büyücü ve aşık arketiplerine değinilerek erkek magazin dergilerindeki görünimleri örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

Erkek Arketiplerinin Erkek Magazin Dergilerindeki Görünimleri

Kral Arketipi ve Görünimleri

Kral arketipi daha çok gücünü dinsel bir yapılanmadan ve ataerkillikte erkeğe yüklenen tüm geleneksel rollerden alan imgesel bir taşıyıcı niteliğine sahiptir. Ölümlü erkek kral o ülkenin ya da topluluğun düzenleyicisi ve ideal kralın temsilcisidir. Bu anlamda ölümlü kral ideal kralın tüm özelliklerini ve gücünü elinde bulundurmaktadır. Kral arketipi tüm toplumsal yapılanmanın merkezi konumundadır. Bütünsel kralın iki temel işlevinden söz eder Moore ve Gillete, o da düzen koyucu olması ve doğurganlığı – lütf içinde olmasıdır (1995, s. 55). Bu özellikler ile bütünleşmiş olması kralı bütünsel kral arketipine götürmektedir.

Kral arketipinin Antik Yunan Mitolojisi'nde karşılığı Zeus, Hindu Mitolojisi'nde Brahma, Mısır Mitolojisi'nde Amon-Ra, Roma Mitolojisi'nde ise Jupiter'dir. Örneğin Zeus hem kural koyucu hem de doğurgandır. Olimpik düzeni nasıl inşa ettiği buna en güzel örnektir. Zeus Kronos'la girdiği mücadeleyi kazandıktan sonra hiyerarşinin olduğu, örgütlü bir evren kurar ve evrenin tek düzenleyicisi olarak da kendi görünüm kazanır. Zeus, iktidarını kendisine tehdit oluşturmayacak şekilde kurar. "Zeus, tanrılar kralı, dünyanın efendisi olduğuna göre sıradan bir hükümdar gibi olmamalıdır. Egemenliği olduğu gibi, sürekli, tam, baskın bir güç olarak var olmalıdır" (Vernant, 2001, s. 36). Aynı zamanda Zeus doğurganlığı da temsil etmektedir. Zeus'un doğurduğu iki çocuk evrenin Ying Yang'ını temsil etmektedir. Kafasından (ataerkilliğin gözde organı) dışı olan vücut bulmuş usa tekabül eden Athena ve baldırından (yani bel altından, dolayısıyla kitonyen bölge olarak geçen) erkek Dionysos'u doğurur. Böylece hem rasyonelliğin hem de irrasyonelliğin temsili olarak karşımıza çıkar.

Kral arketipinin, kaosu kosmosa yani düzene çeviren imgesel bir karşılığı bulunmaktadır. Kral arketipi liderdir, düzen koyucudur ve örgütün/ulusun başarısından da başarısızlığından da sorumlu olan modeldir (Tallman, 2003, s. 22). Mark ve Pearson'a göre kral arketipi ve temsillerinin temel amacı refah yaratmak, başarılı aile ve toplum oluşturmaktır. Kral arketipi patron, lider, politikacı, yönetici rollerinde görülmektedir (2001, s. 245). Erkek magazin dergilerinde kral arketipi genellikle liderlerin, sektöre yön veren yatırımcıların ya da işletme sahiplerinin temsiline ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de de yayın yapan bir erkek magazin dergisi olan GQ'nun internet sayfasında yer alan bir haberde Amerika Birleşik Devleti Başkanı

Donald Trump'ın kişisel özellikleri sıralanmaktadır. Habere göre Trump iyi bir iş insanı, temizliğe önem veren, güzel insanlardan hoşlanan, televizyon programlarında izlenme rekorları kıran, birçok sektörde başarı gösteren bir başkan olarak tasvir edilmektedir (Şahin, 2017). Böylece başarılı bir lider profili her yönü ile ifade edilmektedir. Haber ironik bir dille yazılmasına rağmen Trump ters yolla yüceltilmekte kral arketipine uygun resmedilmektedir.

Türk futbolunun başarılı isimlerinden biri olan Fatih Terim ile ilgili bir haber ise GQ'nun 2012 yılı Kasım sayısında yer almaktadır. Haberde Fatih Terim'in futboldaki başarılarının yanı sıra kişisel özelliklerine değinilmektedir. Haber metninde Fatih Terim şu şekilde ifade edilmektedir:

“Türk futbolunda başarının ötesinde bir şeyler yapan bir adam o. Adana'da başlayan futbolculuk hayatı, o zamanların koşullarına uygun bir Fatih Terim karizmasıyla anılır. Geleneklerine bağlı ve sert davranışları, yaşamı için koyduğu yüksek hedeflere doğru yol almasını sağlayacak bir tavidir sanki. Sahip olduğu yetenek de Terim'e bu yolda büyük bir hız kazandırır ... Her şeyi bilmek ister, hep öğrenmeye çalışır. Ta ki “Ben öğrenmem, öğretirim” deme gücünü ele edene kadar... Bilginin en büyük güç olduğunu bilir Fatih Hoca...İnsan seçmeyi öğrenir, ekibini iyi kurar ve onları hep kollar. Modaya merak sarar, kravat bağlama stili gündem, içtiği puro moda olur. Rutinden uzak, yenilikçi tavrı ve sert sözleriyle istediği zaman gündeme gelmeyi başarır” (Akdağ, 2012).

İmparator lakaplı Terim, karizmatik, geleneksel, hırslı, koruyucu, insan sarrafı, yenilikçi olarak nitelendirilmiştir. Kral arketipinin temel özelliklerinden biri düzen koyucu olması, koruyuculuğu ve başarılı ile bir düzen yaratmasıdır. Fatih Terim de haberde bu özelliklere uygun olarak tasvir edilerek kral arketipini temsil etmiştir.

Savaşçı Arketipi ve Görünümleri

Bir diğer arketip ise savaşçı arketipidir. Moore ve Gillette, savaşçı arketipinde 1960 sonrası feminist akımlarla bir gerileme yaşandığını belirtmektedirler. Ancak yine de onlara göre eğer bu arketip erkek psikolojisini temel arketipi ise bir süre sonra şekil değiştirerek de olsa kendini yansıtan bir nokta bulacaktır (Moore & Gillette, 1995, s. 75) Mark ve Pearson ise günümüzde savaşçı arketipinin kahraman arketipi ile benzer özellikler gösterdiğini belirtmekte ve kahramanın bir neden dolayısıyla savaşa çağrıldığını ve toplum yararına bir dönüşüm yaratma amacıyla olduğunu oysa ki savaşçı arketipinin görünümünün sadece savaş için var olduğuna vurgu yapmaktadırlar (Mark & Pearson, 2001, s. 106). Bu yüzden günümüzde daha çok geleneksel medya metinlerinde kahraman arketipinin etkin olduğu söylenebilir. Ancak yeni iletişim teknolojilerinin gelişimi, oyun endüstrisinin ortaya çıkması ile birey savaşçı arketipini genellikle dijital

oyun alanlarında sergiler hale gelmiştir. Yapılan bir araştırmaya göre 2019 yılında dünyada dijital oyun oynayanların sayısı 2.5 milyar kişiye ulaşmıştır (Gough, 2019). Battle Royale oyun kategorisinde olan PUBG ve Fortnite son yılların en popüler oyunları arasındadır. Bir savaş ve strateji oyunu olan PUBG'nin dünya üzerindeki kullanıcı sayısı 2018'de 3.4 milyona ulaşmıştır (Gough, 2020). Bu verilerden de anlaşıldığı üzere savaşçı arketipinin görünüşleri dijital alanda yer alan oyunlara taşınmıştır ve yeniden üretilmeye devam etmektedir.

Antik zamanlara döndüğümüzde ise Antik Yunan Mitolojisi içinde savaşçı arketipinin Ares ile görünür hale geldiği görülmektedir. “Athena aklın yönettiği savaşı simgelediği halde, Ares çılgın savaşı, körü körüne çarpışmayı, amaçsız kıyımı simgeler” (Cömert, 1999, s. 31). Ares tasvirleri de savaşçı arketipi ile ilintilidir ve biraz daha fazlasını anlatmaktadır, çünkü Ares Antik döneme ait vazolarda miğferli, sakallı, baştan aşağı silahlı, güçlü bir savaşçı olarak gösterilirken sonraki dönemlerde Ares betimlemeleri değişime uğramış ve idealleştirilmiş bedeni dinç, çıplak ve sakalsız resmedilmiştir (Carpenter, 2002, s. 41).

Moore ve Gillete'e göre savaşçı arketipi çoğu zaman yıkıcıdır ve gündelik yaşamda karşılaştığımız rüşvet, tiranlık, zulüm, haksızlık, saçma ve despotik hükümet sistemleri, şirketlerin performansını azaltan hiyerarşiler, tatmin etmeyen yaşam tarzları ve kötü evlilikler gibi birçok şeyi yıkmak üzerine kurulu bir enerjiyi temsil etmektedir ve bu yıkma eylemi sırasında, savaşçı enerji çoğunlukla yeni uygarlıklar, yeni ticari, sanatsal ve manevi serüvenler ve yeni ilişkiler inşa etmektedir (1995, s. 93-94).

Savaşçı arketipinin sinemada yansımalarını bulabilmekteyiz. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kaba kuvvete dayalı bir savaşçı erkek formuna ihtiyaç kalmamış olamamasına rağmen bu arketip kendini özellikle savaşları konu alan filmlerde göstermektedir. Fark edileceği üzere bu savaş filmlerindeki ana karakterler hep erkektir ve izleyici kendini yan karakterlerle değil ana karakterle özdeşleştirir. Bu da savaşçı arketipinin halen sunumunun devam ettiğinin bir göstergesidir. Cesur Yürek (Gibson, 1995) filmindeki William karakteri, Gladyatör (Scott, 2000) filmindeki Maximus karakteri ya da Japon sinemasından bir örnek olarak 1954 yapımı Yedi Samuray (Kurosawa) filminde yer alan karakterler savaşçı arketipinin temsilleri olarak sayılabilir.

Erkek magazin dergilerinde de reklam ve haber metinlerinde ya da görsel öğelerde savaşçı arketipinin kullanımını görmekteyiz. Özellikle dergilerde kullanılan fotoğraflardaki beden temsilleri Ares'in beden tasvirlerine uygun olarak yeniden üretilmektedir. Bir başka ifade ile, dergilerde kullanılan idealize edilmiş erkek bedenleri savaşçı arketipinin bir yansımasıdır.

Resim 1: Holsten Bira Markası Reklam Metni

Resim 1’de Alman bira markası Holsten’in reklam metninde tipik bir savaşçı arketipi kullanımını görmekteyiz. Göstergeler yan anlamsal açıdan savaşı, dayanıklılığı imlerken bedensel olarak da kirli sakalın kullanımı Ares’in ilk dönem tasvirlerini hatırlatmaktadır.

Erkek magazin dergisi GQ’nun Türkiye internet sitesinde genellikle oyun tanıtımlarında savaş içerikli oyunların tercih edildiği gözlemlenmiştir. Bunun hem oyunların popüleritesinden hem de dergilerin ideolojisine uygun olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Fortnite, Age of Empires, Need for Speed, Assassin’s Creed GQ’nun internet sayfasında tanıtılan savaş oyunlarından sadece birkaçıdır.

Resim 2: GQ Türkiye İnternet Sayfasında Savaş Oyunları Haberlerine Ait Görseller

Resim 2’de GQ Türkiye’nin internet sayfasında yer alan savaş oyunlarına ilişkin haber görselleri bulunmaktadır. Bu görsellerden de anlaşılacağı üzere savaşçı arketipi erkek magazin dergilerinde ağırlıklı olarak oyun haberleri ile yer alan temsillerdir ve erkeklği yeniden üretmektedir.

Büyücü Arketipi ve Görünümleri

Büyücü arketipi diğer olgun erkek arketiplerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Tarihsel gelişimine bakacak olursak Yunan’daki Gnostikler ve ardından Ortaçağ’daki simyadan, ezoterik bilgiden günümüzde tıp alanlarında genellikle büyücü arketipinin etkin olduğunu görmekteyiz. Bu arketip “... temel olarak farkındalık ve iç görü arketipidir, ama aynı zamanda açıkça görülme-yen ve önyargısız her çeşit bilginin de arketipidir” (Moore & Gillete, 1995, s. 116) olarak tanımlanmaktadır.

Büyücü arketipi ruhsal farkındalıkla ilgilidir. Büyücü arketipinin Antik Yunan Mitolojisi'ndeki temsili Hephaistos, ateşle uğraşması ve yer altının derinliklerinde yaşaması nedeniyle simyanın tanrısı olarak kabul edilmektedir (Erhat, 1997, s. 135) Hephaistos bilicilik ve iç dünyanın deşifre edilmesi anlamında büyücü arketipine girerken, Apollon da biliciliğin baş tanrısı olarak kabul edilmesi ve bilicilikten bilgiye geçişi, Olimpik düzeni rasyonalize edişi anlamında bu arketipe dahil edilebilir. Büyücü arketipinin birçok benzeri bulunmaktadır. Bilge yaşlı adam, sihirbaz, simyacı, kutsal erkek, bilici büyücü arketipinin farklı görünüşleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Campbell "*Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*" kitabında büyücü arketipini doğaüstü güçlere sahip akıl hocası ya da "mitolojik alemin çağdaş ustası olarak bütün gizli yolları ve doğru sözleri bilen kişi" (Campbell, 2000, s. 20) olarak betimlemektedir. Günümüzde simyadan, tanrılardan söz edilmese de girişimci kişiliklerin, kaşiflerin, kimya/tıp/matematik/fizik gibi bilim alanlarında çalışanların büyücü arketipinin yansıması olduğu söylenebilir. Moore ve Gillete'e göre "Eğer büyücüyü doğru bir şekilde kullanabilirsek, kişisel ve mesleki yaşamlarımıza açık görüşlülük, anlayış, kendimizi ve başkalarını düşünme, işimizle ilgili teknik beceri ve psikolojik kuvvetlerle baş edebilme boyutunu da eklemiş oluruz" (1995, s. 129). Pearson ve Mark'a göre ise büyücü arketipinin marka kimlikleri içinde de çeşitli yansımaları bulunmaktadır. Yazarlara göre eğer ürün ya da hizmetin dönüşümü ilgili bir yönü varsa, yeni nesil tüketicilere hitap ediyorsa, kullanıcı dostu bir teknolojiye sahipse büyücü arketip imgesini kullanmak marka için iyi bir kimlik oluşturacaktır (Mark & Pearson, 2001, s. 159).

Büyücü arketipinin sinemada da çeşitli yansımaları bulunmaktadır. Örneğin Wachowski Kardeşlerin yönettiği Matrix (1999) filmindeki Morpheus karakteri, J.R. Rowling'in aynı isimli kitabından uyarlanan serinin ilk filmi Harry Potter ve Felsefe Taşı'ndaki (Columbus, 2001), Dumbledore karakteri ya da Yıldız Savaşları (Lucas, 1977) serisindeki Obi-wan karakteri büyücü arketipinin sinemadaki temsillerinden sadece birkaçıdır.

Büyücü arketipinin bir başka özelliği ise modern zamanlarda yeni teknoloji temsillerinin temelini oluşturmasıdır. Günümüzde internet, yeni iletişim teknolojileri arkaik zamanların büyüdü dünyasının yerini alan alanlardır (Mark & Pearson, 2001, s. 142). Bu yüzden de teknoloji haberleri ya da teknolojiye ilişkin reklam metinlerinde büyücü arketipinin sıklıkla kullanıldığını görmekteyiz.

Erkek magazin dergilerinde de teknoloji haberleri yoğun olarak yer alan konular arasında bulunmaktadır. Gerek basılı gerekse dijital yayınlarda bu konuya ayrılmış olan birçok sayfa bulunmaktadır. Bu durum bir yandan da cinsiyet rolleri açısından kültürde erkeğin yenilikler ve teknoloji ile ilişkilendirilmesinden de kaynaklanmaktadır. Erkek magazin dergileri-

nin internet sayfaları üzerine devam eden bir çalışmada³, Esquire Türkiye erkek magazin dergisinin internet sayfasındaki teknoloji sekmesinde kullanılan fotoğraflarda cinsiyete göre insan figürünün kullanımı araştırılmıştır. Elde edilen ön verilere göre teknoloji sayfasında Ocak- Mayıs 2020 yılına ait toplam 135 haber bulunmaktadır. Yapılan niceliksel içerik analizine göre fotoğraflarda yer alan öğelerin dağılımı Tablo 1’deki gibidir:

Tablo 1: Esquire Türkiye İnternet Sitesi Teknoloji Haberleri Sekmesindeki Fotoğrafların Kullanılan Öğelere Göre Niceliksel Dağılımı

İçerik	Sayı (n)	Oran (%)
<i>Erkek</i>	47	35
<i>Kadın</i>	11	8
<i>Toplu İnsan Figürleri</i>	9	7
<i>Metinsel öğeler</i>	8	6
<i>Teknolojik Cihazlar</i>	59	44
Toplam	134	100

Yapılan analizde Esquire Türkiye erkek magazin dergisi internet sayfası teknoloji haberleri sekmesinde %35 oranında fotoğraflarda erkek figürünün kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı araştırmanın ön verilerine göre kullanılan erkek figürlerindeki büyücü arketipinin temsil eden n=10 görsel içeriğin olduğu tespit edilmiştir. Resim 3’te Esquire Türkiye internet sayfasında yayınlanmış olan haber görsellerindeki büyücü arketipi sunumları bulunmaktadır.

Resim 3: Esquire Türkiye İnternet Sayfası Teknoloji Sekmesinde Yer Alan Büyücü Arketipi Görselleri

Aşık Arketipi ve Görünümleri

Aşık arketipi “... oyun ve gösteri arketipidir; sağlıklı yaşamın duyularda seslenen zevklerin dünyasında, utançsız bir şekilde bedenine sahip olmanın arketipidir” (Moore & Gillete, 1995, s. 132). Aşık arketipine dışıl simgeler daha yakındır. Bu arketip, düzen, disiplin ve hiyerarşinin karşı kutbunda yer alan özellikler ile anılmaktadır. “Hayatın hangi alanları aşığı en açık şekilde sergiler? Genel olarak sanatçı ve ruhçular yanıtını verebiliriz. Ressamlar, müzisyenler, şairler, heykeltıraşlar, yazarlar, aşığın ‘asıl

³ Yazar tarafından yürütülen çalışmada erkek magazin dergilerinin internet sayfalarında haber türlerine göre kullanılan görsel öğelerde erkek bedeninin çeşitli paradigmalardan kullanımını araştırılmaktadır. Çalışma hem tematik hem de niceliksel açıdan veriler analiz edilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmada yer alan veriler yürütülmekte olan çalışmadan aktarılmıştır.

alanı'dır. Sanatçı duyarlı ve duyusaldır" (Moore & Gillete, 1995, s. 141). Antik Yunan Mitolojisi'nde bunu en iyi temsil eden Dionysos'tur. Tiyatronun Dionysos'la, Apollon'nun müzikle olan ilişkisi burada önemli bir yer tutmaktadır. Buradan hareketle aşık arketipinin mitik zamanlarındaki temsillerine daha esrik ve duygu boşalımını yaşatan Dionysos ve ritmin ve matematiksel olarak sanatın bekçisi olarak Apollon'u örnek olarak verebiliriz (Paglia, 2004). Önemli olan kısım her ikisini de sanatla olan ilişkisidir ki bunlar bizi aşık arketipinin Antik Yunan Mitolojisi'ndeki yansımalarına götürmektedir.

Aşık arketipi genellikle kozmetik, mücevher, moda ya da seyahat ile ilgili markaların reklamlarında kullanılmaktadır (Mark & Pearson, 2001, s. 178). Tallman'a göre aşık arketipi insanlarla kolay duygusal birlik kurmakta, romantik ve şehvetli tutumlar sergilemektedir. Bu arketipin empati yeteneği yüksektir ve aynı zamanda duyarlı, toleranslı ve affedici özellikler göstermektedir (2003, s. 26).

Erkek magazin dergilerinde aşık arketipinin çiftler arası ilişkilere ilişkin yapılan haberlerdeki metinsel ve görsel öğelerde ağırlıklı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu metinlerde erkeklere ilişkileri ile ilgili nasıl davranmaları gerektiğine ilişkin reçeteler sunulmaktadır. GQ internet sayfasında yer alan ve aşık arketipini ön plana çıkaran haberlerden bazı örnekler şu şekildedir:

"Gerçek Kadınlardan Gerçekçi Erkek Beklentileri" başlığı ile 2016 yılında yayınlanan haberde yazar, çeşitli yaş aralıklarına göre kadınların bir ilişkiden beklentilerini açıklamış ve erkeklerin bu beklentilere göre davranmasının ilişkideki önemini belirtmiştir (Ozturhan, 2016). Yazara göre bir erkek 18-25 yaş arasında ise, erkeğin bir yeteneği ya da hedefi olmalıdır, festivallere/uzak ülkelere gitmeli, iyi bir müzik arşivine sahip olmalıdır. 25-30 yaş arasında ise erkek, güvenilir olmalı, kendine ait bir tarzı olmalı, farklı yiyecek ve içecekleri bilmeli, iyi bir film arşivi olmalıdır. 30-35 yaş arası ise hayat arkadaşını bulmalı, sempatik ve sorumluluk sahibi olmalıdır. 45 ve sonrasında ise, bir hobi ile uğraşmalı, güzel sanatlardan mutlaka biri hakkında bilgi sahibi olmalı ve eski şarkılarda eşini dansa kaldırmaktan imtina etmemelidir. Metinden de anlaşılacağı üzere erkeğin her yaşta sanat ile ilişkisi olması önerilmekte, kadının ruhundan anlaması öğütlenmektedir.

Erkek magazin dergileri moda ve stil üzerine yazıların ağırlıklı olduğu bir mecradır. Moda ve stil haberlerinde de aşık arketipi ön plana çıkmakta, modanın yaratıcı, yenilikçi ve avangart yapısı erkek magazin dergilerinde bu arketipin sıklıkla kullanılmasına neden olmaktadır.

Resim 4: GQ İnternet Sayfası Moda Haberlerine Ait Görseller

GQ Türkiye internet sitesinde yayınlanan moda yazılarına ait görseller Resim 4'te görüldüğü gibidir. Görsel metinlerden de anlaşılacağı üzere erkek imgeleri, Dionysyak özellikler göstermektedir. Dionysos bizi öteki insanlara, diğer mekân ve zamanlara taşıyan empatik ve sempatik bir duyguyu ifade ederken esrime, duygusallık, enerjisi ile (Paglia, 2004, s. 105) aşık arketipinin bir görünümüdür.

Sonuç Yerine...

Jung'un arketip kavramı tarihsel ve kültürel süreçlerde insana dair benzer anlatıların, simgelerin izini sürmek için kullanılan son derece yararlı kavramlardan biridir. Jung'a göre arketipler insanlık tarihinde olan, olmaya devam eden ve gelecekte de olacak bir oluşumdur, durumdur, eylemlilik biçimidir, kolektif bilgidışımıza ait olgulardır. Arketipler zamana ve mekana bağlı olmadan kültürlerin ve toplulukların ortak birikimi ve mirasıdır. Bu miras, geçmiş zamanların öğelerini, duyuş ve düşünce tarzlarını kapsamaktadır. Psişemizin bir parçası olan arketipler çeşitli metinlerde görünür hale gelmektedirler. Başta mitoloji ve efsaneler olmak üzere edebi metinler, resim, heykel, fotoğraf ya da sinema, gazete, dergi içerikleri arketiplerle örülmüş metinlerdir.

Bu metinde kısıtlar nedeniyle Moore ve Gillette'in ortaya koyduğu kral, büyücü, savaşçı ve aşık arketiplerinin erkek magazin dergilerindeki görünimleri tartışılmaya çalışılmıştır. Ancak arketipler bu kadar ile sınırlı değildir. Örneğin, Mark ve Pearson "*The Hero and The Outlaw*" (2001) adlı kitaplarında marka ve arketip ilişkisine değinmişler ve masum, kaşif, bilge, kahraman, asi, büyücü, sıradan adam, aşık, soytarı, yardımsever, yaratıcı, kral arketiplerini açıklayarak bu arketiplerin markalar ile ilişkisini analiz etmişlerdir. Riso ve Hutson ise mükemmeliyetçi, yardımsever, başarı odaklı, özgün, araştırmacı, sorgulayıcı, maceracı, meydan okuyan ve barışçı olmak üzere kişiliği dokuz arketip ile ifade etmişlerdir (Riso, 1996). Günümüzde yapılan çeşitli çalışmalarla bu arketiplerin sayısı 300'e yaklaşmıştır.

İlkel dönemlerde mitlerin işlevi günümüzde medya metinlerine transfer olmuştur. Bunun sonucu olarak da arketiplerin bu metinlerde temsili söz konusu olmaktadır. İletişim araçlarının içerikleri metinsel ve görsel öğeler aracılığıyla sembolik bir söylem inşa etmektedirler ve de arketipleri barındırmaktadırlar.

Mitolojide, masallarda ya da rüyalarda olduğu gibi erkek magazin dergilerinde de kral, savaşçı büyücü ve aşık arketiplerinin yeniden üretildiğini görmekteyiz. Metinler ya da görsel öğelerdeki simgesel anlatımlar yoluyla temsil edilen arketipler, dergilerde yer alan içeriklere göre çeşitlenmektedirler. Kral arketipi; kaostan düzene çeviren, lider, düzen koyucu özellikleri ile ağırlıklı olarak iktidarı temsil eden haber konularında temsil edilmekte; şirket yöneticileri, liderler ya da politikacılar ile ilgili metinsel ya da görsel içeriklerde bu arketip görünür hale gelmektedir.

Oyun endüstrisinin gelişmesi ve kullanıcı sayısının artması ile erkek magazin dergilerinde yer alan içerik de değişmiş ve oyun endüstrisi ile ilgili içerikler dergilerde sıklıkla yer almaya başlamıştır. Dergilerde diğer oyun türlerine göre daha yoğun bir biçimde savaş ve strateji oyunlarının sunulduğu gözlemlenmektedir. Savaşçı arketipinin temsilini de sıklıkla bu tür haber içeriklerinde görülmektedir. 1960 sonrası gündelik hayatta erkek kimliğindeki savaşçı arketipinin görünürlüğünü yitirmesi sonrası savaş ve strateji oyunları savaşçı arketipinin yeniden inşasına aracılık etmektedir.

Şaman, simyacı, bilge yaşlı adam, sihirbaz ya da bilici olarak çeşitli görünümleri olan büyücü arketipi erkek magazin dergilerinde özellikle teknoloji haberlerinde temsil edilmektedir. Günümüz dünyasında modellemeler, hologramlar, dijital gerçeklik, arama motorları, sosyal ağlar ve birçok dijital uygulama insana büyülü bir dünyanın kapısını açmaktadır. Büyüleyici, etkileyici ve gelecek öngörüsü yapabilen bu dünya ilkel zamanların bilicilerinin, büyücülerinin yerini almış gözükmektedir. Dolayısıyla da büyücü arketipi teknoloji açısından dijital büyücülük arketipine evrilmiştir. Erkek magazin dergilerinin teknoloji sayfalarında yer alan görsel ve metinsel öğeler de bu tespiti destekler niteliktedir.

Aşık arketipi ise erkek magazin dergilerinin moda sayfalarında sıklıkla görülmektedir. Moda doğası gereği sanatla yan yana durmakta, avangart özellikler göstermektedir. Bu açıdan moda bir nebze olsun gelenekten, düzen ve kuraldan ayrılan bir alandır. Erkek psişesinin bir arketipi olan aşık da, geleneksel erkeklik rollerinden ayrı bir noktada durmaktadır. Günümüz ataerkil ideolojisi içinde erkeklik savaşçı ya da kral arketipleri ile daha çok temsil edilmekte ve ilişkilendirilmektedir. Aşık arketipi ise erkek açısından bu belirlenen kalıpyargıların karşı kutbunu temsil etmektedir. Erkek magazin dergilerinin moda sayfalarındaki erkek temsilleri de gündelik yaşamda rastladığımız erkek imajlarından farklıdır. Bu anlamda da aşık arketipi ağırlıklı olarak kullanılmaktadır.

Arketipler ve görünümleri mitolojiden medya metinlerine, insan davranışlarından mekânsal tasarımlara kadar oldukça geniş tartışmaların, analizlerin yapıldığı bir konudur. İnsanlığın ortak mirası olan arketiplerin dışavurumları; insanların hayatı anlamlandırma çabası, merakı sürdükçe gelecekte de analiz edilmeye devam edecek gibi gözükmektedir.

Kaynakça

- Akdağ, F. (2012, Kasım 3). *Yılın Spor Adamı Fatih Terim*. Mart 2020 tarihinde <https://gq.com.tr/populer/yilin-spor-adami-fatih-terim> adresinden alındı
- Cömert, B. (1999). *Mitoloji Ve İkonografi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Campbell, J. (2000). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. (S. Gürses, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Carpenter, T. H. (2002). *Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji*. (B. M. Ünlüoğlu, Çev.) İstanbul: Homer Yayınları.
- Charon, J. M. (1992). *Medya Dünyası*. (O. Tatlıpınar, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Columbus, C. (Yöneten). (2001). *Harry Potter* [Sinema Filmi].
- Edward, J. T. (2012). Women's Magazines: Lifestyle and Health. M. Kosut içinde, *The Encyclopedia of Gender in Media* (s. 441-444). USA: Sage Publishing.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. (S. Rifat, Çev.) İstanbul: Om Yayınevi.
- Erhat, A. (1997). *Mitoloji Sözlüğü* (7. Basım b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Fiske, J. (2002). *Mitler ve Mit Yapanlar*. (U. Tuğla, Çev.) Ankara: Öteki Yayınevi.
- Fordham, F. (2001). *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*. (A. Yalçınar, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Fromm, E. (1997). *Rüyalar Masallar Mitoslar*. (A. Arıtan, & K. Ökten, Çev.) İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Geçtan, E. (1998). *Psikanaliz ve Sonrası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gibson, M. (Yöneten). (1995). *Cesur Yürek* [Sinema Filmi].
- Gough, C. (2019, 9 Ağustos). *Number of active video gamers worldwide from 2014 to 2021*. Nisan 2020 tarihinde <https://www.statista.com/statistics/748044/number-video-gamers-world/> adresinden alındı
- Gough, C. (2020, Mayıs 13). *PUBG peak concurrent player number on Steam 2020 Published by Christina Gough, May 13, 2020 How many concurrent players does PUBG have? First released at the start of 2017, PlayerUnknown's Battlegrounds (PUBG) is one of the most popular games on Steam and*. Mayıs 2020 tarihinde <https://www.statista.com/statistics/755111/pubg-number-players/> adresinden alındı
- Groth, M. (2012). Men's Magazines: Lifestyle and Health. M. Kosut içinde, *The Encyclopedia Gender in Media* (s. 227-229). USA: Sage Publishing.
- Jackson, P., Brooks, K., & Stevenson, N. (1999). Making Sense of Men's Lifestyle Magazines. *Environment and Planning D: Society and Space*, 353-368.
- Jacobi, J. (2002). *C.G. Jung Psikolojisi*. (M. Arap, Çev.) İstanbul: İlhan

Yayınevi.

- Jung, C. G. (1987). *Dictionary of Analytical Psychology*. Londra, Newyork: Ark Paperbacks.
- Jung, C. G. (1996). *Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri: Konferanslar*. (K. Şipal, Çev.) İstanbul: Cem Kitabevi.
- Jung, C. G. (2003). *Dört Arketip*. (Z. A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Kurosawa, A. (Yöneten). (1954). *Yedi Samuray* [Sinema Filmi].
- Lucas, G. (Yöneten). (1977). *Yıldız Savaşları* [Sinema Filmi].
- Mark, M., & Pearson, C. S. (2001). *The Hero and The Outlaw: Building Extraordinary Brands Through the Power of Archetypes*. USA: McGraw-Hill.
- Moore, R., & Gillete, D. (1995). *Kral, Savaşçı, Büyücü, Aşık: Olgun Erkeklik Arketipleri Yeniden Keşfediliyor*. (F. Zengin, Çev.) İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Ozturhan, D. (2016, Şubat 7). *Gerçek Kadınlardan Gerçekçi Erkek Beklentileri*. Mart 2020 tarihinde <https://gq.com.tr/hayat-rehberi/gercek-kadın-lardan-gerçekci-erkek-beklentileri> adresinden alındı
- Paglia, C. (2004). *Cinsel Kimlikler Nefertiti'den Emily Dickinson'a Sanat ve Çöküş*. (A. Hazaryan, & F. Demirci, Çev.) İstanbul: Epos Yayıncılık.
- Riso, R. D. (1996). *Personality Types Using The Enneagram for Self-Discover*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Scott, R. (Yöneten). (2000). *Gladyatör* [Sinema Filmi].
- Stevens, A. (1999). *Jung*. (A. Çayır, Çev.) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Stevenson, N., Jackson, P., & Brooks, K. (2000). The politics of "new" men's lifestyle magazines . *European Journal of Cultural Studies*, 366-385.
- Şahin, B. (2017, Ocak 19). *Donald Trump Hakkında Bilmediklerimiz*. Mart 2020 tarihinde <https://gq.com.tr/populer/donald-trump-hakkinda-bilmediklerimiz#p=10> adresinden alındı
- Tallman, B. (2003). The organization leader as king, warrior, magician and lover: How Jungian archetypes affect the way men lead organizations. *Organization Development Journal*, 19-30.
- Tecimer, Ö. (2005). *Sinema Modern Mitoloji*. İstanbul: Plan B Yayıncılık.
- Vernant, J. P. (2001). *Evren, Tanrılar, İnsanlar*. (M. E. Özcan, Çev.) İstanbul: Dost Yayınevi.
- Wachowski, L., & Wachowski, L. (Yönetenler). (1999). *Matrix* [Sinema Filmi].
- Yüksel, A. (2001). *Tarkan Yıldız Olgusu*. İstanbul: Çivi Yazıları.
- Yanbastı, G. (1996). *Kişilik Kuramları*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

ORGANİZASYONLARDA YEŞİL İNOVASYON UYGULAMALARININ SINIFLANDIRILMASI

Aysun Devrim YEMENİCİ¹, Öznur BOZKURT²

¹ Doktora Öğrencisi, Düzce Üniversitesi, a_yilmaz81@hotmail.com

² Doçent Doktor, Düzce Üniversitesi,

GİRİŞ

Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle birlikte inovasyon kelimesi birçok alanda sıkça kullanılmaktadır. Bu konuda oluşan kavram karışıklığını gidermek ve yanlış anlaşılmaları önlemek için inovasyonun doğru şekilde tanımlanması gerekmektedir. İnovasyon terimine yönelik kesin bir tanımlamanın yapılması sadece akademik amaç taşımayıp uygulayıcıların inovasyonu sınıflandırıp, yönetebilmesi için de önemli olmaktadır (Hauschildt ve Salomo, 2011). Schumpeter (1983), inovasyonu yeni bir şeyin ticari veya endüstriyel uygulaması olarak, yeni bir ürün, süreç, üretim yöntemi, yeni bir pazar veya tedarik zinciri, ticari işletmelerin ya da finansal kuruluşların yeni bir şekli olarak tanımlamıştır. İnovasyon temel olarak, bir ihtiyacın karşılanmasına yönelik ekonomik bir maliyetle gerçekleşmekte ve yeni bir oluşum meydana getirmektedir.

Çevre kirliliğini azaltmaya yönelik oluşturulan yasal düzenlemeler, işletmeleri de yakından etkileyerek, işletme politikalarının da çevreye duyarlı hale gelmesini sağlamaktadır. Çevreye duyarlı işletmeler, kurumsal imajlarını geliştirerek, karlılıklarını artırmakta ve uzun vadeli sürdürülebilir rekabet avantajına sahip olmaktadır. Literatürde çevreye yönelik inovasyonlar; yeşil ekolojik, çevresel ve sürdürülebilir inovasyon gibi farklı; ancak benzer tanımlarla anlatılmakta ve genellikle birbirlerinin yerine kullanılmaktadır (Yiğit, 2014). Çevre yönelimli inovasyonları, düzenleme ve politikalar, arz faktörü ve talep faktörleri yönlendirmektedir (Rennings ve Ramner, 2010: 5).

Ekolojik inovasyon, örgüt için yeni olan ve alternatifleriyle karşılaştırıldığında çevresel kirliliği ve kaynak kullanımının olumsuz etkilerini azaltan bir ürünün, üretim sürecinin, hizmetin ya da yönetim süreçlerinin oluşturulması ve uygulanmasıdır (Kemp ve Pearson, 2007: 7). *Çevresel inovasyon*, çevreye fayda sağlayan ve çevresel sürdürülebilirliğe katkısı bulunan yeni ya da değiştirilmiş süreçler, sistemler, uygulamalar ve ürünlerden oluşan inovasyonlardır (Oltra ve Saint Jean, 2009: 567). *Sürdürülebilir inovasyon*, dünya üzerindeki değişiklikler karşısında insanların yaşamlarını sağlıklı şekilde sürdürmelerini sağlayarak, refahlarını koruyup geliştirmelerinin entegrasyonudur (Dresner, 2008: 30). *Yeşil inovasyon* ise, yeni teknolojilerin geliştirilmesi ile enerji tasarrufuna, çevre kirliliğinin önlenmesine, atıkların geri dönüştürülmesine ve ekolojik verimli tasarımlara odaklanan ürün ve süreç inovasyonudur (Leenders ve Chandra, 2013: 204).

Yeşil inovasyon işletmelere, kaynakların üretkenliği ile uzun vadeli kazanç elde etmelerini, inovasyonda öncü olarak kurumsal imaj geliştirmelerini ve yeni pazarlara ulaşarak rekabet avantajı sağlamaktadır. Yeşil inovasyonun artan öneminden dolayı uluslararası literatürde bu konudaki çalışmalar artmakta, özellikle aktif olarak Avrupa’da (Hollanda, İtalya ve Almanya) gerçekleşmektedir (Schiederig ve diğ., 2012). Son yıllarda ulusal literatürde de yeşil inovasyona dair yapılan çalışma sayısında artış görülmektedir (Büyükkelik ve diğ., 2010; Ar, 2011; Yiğit, 2014).

Bu çalışmada ise yeşil inovasyon kavramı, yeşil ürün inovasyonu ve yeşil süreç inovasyonu olarak incelenmektedir. Ayrıca dünya genelinde gerçekleştirilen yeşil inovasyon uygulamalarından bahsedilmekte ve olası etkileri tartışılmaktadır. Bu çalışma literatür taraması şeklinde gerçekleşmekte ve ilgili literatüre katkıda bulunma amacını taşımaktadır.

1. YEŞİL İNOVASYON

Yeşil inovasyon kavramı genel olarak, çevreyi koruma amaçlı gerçekleştirilen çevre yönetiminin performansı şeklinde tanımlanmaktadır (Lai ve diğ., 2003). Chen ve diğ. (2006: 332)'e göre yeşil inovasyon, enerji tasarrufu sağlama, çevre kirliliğini önleme, atıkların geri dönüştürülmesi, kurumsal çevre yönetimi, yeşil ürün tasarımı kapsayan yeşil ürün veya süreçlerle ilgili donanımsal veya yazılımsal inovasyonlar olmaktadır.

Chen ve diğ. (2006), yeşil inovasyonun rekabet avantajına etkilerini Tayvan'daki işletmeler üzerinde incelemiş ve somut önerilerde bulunmaktadır. Çevresel baskılar karşısında işletmelerin paniğe kapılmaması veya aşırı tepki göstermemesi gerekmektedir; çünkü bu baskılar onların yeşil işletmeler olmasını sağlamakta ve rekabet avantajı kazandırmaktadır. İşletmeler, çevresel maliyetleri yeşil inovasyonlarla telafi etmek için kaynak verimliliğini artırmaktadır. Ayrıca, proaktif çevre yönetimi stratejilerini benimseyen işletmeler, şirketteki farklı departmanlarda çevre koruma hedeflerini yenilikçi çevre teknolojilerini kullanarak gerçekleştirmektedir. Öte yandan işletmeler, yeşil çevre fikirleri ile ürünlerini farklılaştırarak ürün avantajları elde etmektedir.

Liu ve Zou (2012), Çin kağıt üretimi işletmelerindeki, yeşil teknolojik inovasyonun yayılma etkilerini incelemiş ve coğrafi yakınlığın yeşil inovasyon bilgilerinin aynı ve farklı endüstrilerdeki bölgesel sanayi kuruluşları arasında kolaylıkla iletilmesini tespit etmektedir. Ar-Ge yatırımlarının yeşil inovasyon performansını artırdığını saptamaktadır. Kağıt endüstrisi Çin'de uzun vadeli kalkınma stratejisi olan bir alan olmaktadır. Bu sebeple, merkezi ve yerel hükümetler, bölgesel kamuoyu ortalamasından ziyade vergi politikası, sübvansiyonlar ve Ar-Ge yatırımlarına rehberlik ederek farklılaşmış uygulamalar gerçekleştirmektedir.

Yeşil inovasyonun yayılmasında aktörler; coğrafi, sosyal ve endüstriyel olarak ayrılmaktadır (Keller, 2002). Yeşil inovasyonda organizasyon yakınlığı, coğrafi yakınlıktan daha önemli olmaktadır. Bölgesel ekonomik kalkınma, insanların sosyo-kültürel çevresi ve gelenekleri gibi faktörler organizasyonların birbirleriyle yakınlığı ile ilgilidir. Örneğin, benzer kültürel geçmişlere sahip olan organizasyonlarda bilginin yaygınlaştırılması ve paylaşılması söz konusu iken, benzer ekonomik seviyeye sahip organizasyonlarda ise, yenilikçi teknoloji daha çok kullanılmaktadır.

Tüketicilerin yeşil ürünlere yönelik bilincinin gelişmesi ve yeşil ürünleri tercih etmesi işletmeleri yeşil üretim yapmaya yöneltmektedir. İşletmeler daha fazla uluslararası müşteri profiline ulaşmaya ve artık ürünlerini tehlikeli maddeler içermeyen ürünler şeklinde kendi tedarikçilerine üretirmeye çalışmaktadır (Chiou ve diğ., 2011: 822). Yeşil inovasyonlar için tedarikçi geliştirme önemli bir unsur olmakta ve işletmeler tedarikçilerini

geliştirmek için işbirlikçi üretim planlamalarına yönelerek, ortak yetenekleri geliştirmektedir (Large ve Thomsen, 2011). İşletmelerin stratejik tedarikçilerle güçlü bağlar kurması ile zaman içerisinde aşamalı olarak yeşil inovasyonlarda gelişim görülmektedir (Roscoe ve diğ., 2016). Gupta ve Barua (2018), bir tedarik zincirindeki yeşil inovasyonun etkinleştiricilerini (yöneticiler, finans kuruluşları, insan kaynakları) belirleyerek, genellikle iyileştirmelerin ona göre yapılması gerektiğini ifade etmektedir.

Organizasyonlarda yeşil inovasyonları teşvik etmek için insan kaynakları uygulamaları geliştirilmekte ve çevre sorunlarını önleme amaçlı oluşturulan yeşil ekipler ve ödülleri gibi çeşitli insan kaynakları faktörleri tarafından desteklenmektedir (Jimenez-Jimenez ve Sanz-Valle, 2005). İşletmelerde yatırımların geri kazanılması, önemli bir gelir kaynağıdır. Elde edilen getirilerin yaklaşık %70'i birçok kuruluş tarafından atık ve hurda satışı yoluyla sağlanmaktadır. Atık ve hurda malzemesi satışı, sadece işletmelerin kârını arttırmakla kalmamakta, aynı zamanda yeni malzemele- rin çoğaltılmasına, geri kazanılmasına ve çevreye daha elverişli ürünlere yardımcı olmaktadır (Lee ve diğ., 2014). Finansal kuruluşlar yeşil inovasyon konusunda, çevreye duyarlı projeleri finanse etmeye istekli olmakta ve işletmelere sübvansiyonlu kredi olanakları sunmaktadır (Govindan ve diğ., 2016). Yöneticiler, yeşil inovasyon uygulamalarında karar verici olmakta ve süreci etkin bir şekilde yönetmeye çalışmaktadır. Ayrıca yöneticiler, yeşil inovasyon uygulamalarının işletmedeki ve çevredeki sonuçlarını değerlendirerek, gerekli düzenlemelerin yapılmasını sağlamaktadır. Yeşil inovasyon işletmelerin gelişebilmesi için çevresel zorluklara entegre olması, iç ve dış kaynakların yeniden yapılandırılması ve dinamik kabiliyeti (koordinasyon yeteneği ve sosyal karşılıklılık) gerektirmektedir. Böylece işletmelerin dinamik kabiliyeti, daha fazla yeşil ürün veya yeşil süreç inovasyonunu ortaya çıkarmaktadır (Huang ve Li, 2017).

1.1. Yeşil Ürün İnovasyonu

Yeşil ürünler, çevre dostu ve biyolojik olarak parçalanabilen ürünler olmaktadır (Ar, 2011). Yeşil ürün inovasyonu ise, çevresel performansı arttırmak ve çevresel koruma yönetimi gereksinimlerini karşılamak için kullanılmaktadır. Yeşil ürün inovasyonu, çevre ile ilgili ürün yeniliği, enerji tasarrufu, kirliliği önleme, atıkların geri dönüşümü, toksisite veya yeşil ürün tasarımları olmakta ve performansı aşağıdaki dört öge ile ölçülmektedir (Lai ve diğ., 2003):

- İşletmeler ürün ve tasarım geliştirmek için en az kirliliğe sebep olan malzemeleri seçmektedir.
- İşletmeler ürün geliştirme veya tasarımını yürütmek için en az enerji tüketen kaynakları tercih etmektedir.

- İşletmeler ürün geliştirme veya tasarımının yapılabilmesi için en az malzeme kullanmaktadır.
- İşletmeler ürün geliştirme veya tasarımında gerekli ürünlerin geri dönüşümü ve yeniden kullanımını sağlamaktadır.

İşletmelerin koordinasyon yeteneği, yeşil inovasyon sürecine dahil olmaktadır. Çünkü işletmelerde koordinasyon yeteneği, gerekli bilgilerin birimler arasında kolaylıkla paylaşılıp, kurum tarafından uygulanmasını sağlamaktadır. Organizasyondakiler yeşil inovasyon uygulamalarını koordine etmek için daha fazla güven ve işbirliği yapmaktadır. Böylece işletmelerin koordinasyon kabiliyeti çevre konularında stratejik ve etkili bir şekilde, yeni yeşil ürün inovasyonlarının planlamasını ve geliştirilmesini sağlamaktadır (Huang ve Wu, 2010).

1.2. Yeşil Süreç İnovasyonu

Yeşil süreç inovasyonu, çevresel koruma yönetimi gereksinimlerini karşılamak ve çevre performansını arttırmak için kullanılan süreçleri kapsamakta ve performansı aşağıdaki dört öge ile değerlendirilmektedir (Lai ve diğ., 2003):

- İşletmeler üretim sürecinde tehlikeli madde veya atık emisyonunu etkin bir şekilde azaltmaktadır.
- İşletmeler üretim sürecinde atıkları geri dönüştürerek, onları kullanılabilir hale getirmekte ve yeniden kullanılmaktadır.
- İşletmeler üretim sürecinde su, elektrik, kömür veya petrol tüketmektedir.
- İşletmeler üretim sürecinde hammadde kullanımını azaltmaktadır.

Wendler (2019) çalışmasında, yeşil inovasyonun ulusal düzeyde malzeme kullanımını azalttığına dair kanıtlar sunmaktadır. Yeşil inovasyon sürecinin geri dönüşüm, yeniden kullanım ve enerji verimliliği gibi alanlarının malzeme kullanımındaki azalma ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca malzeme kullanımının GSYİH'nın belirlenmesinde önemli bir rol oynadığını tespit etmiştir. Yeşil inovasyon sürecinde, daha verimli bir ürün tasarımının gerçekleştirilmesi için gerekli olan hammadde ve enerji miktarının azalması söz konusu olmaktadır.

Zhang ve diğ. (2017), Çin'deki yeşil inovasyon süreçlerini değerlendirek, kişi başına CO2 alımının fazla olduğunu ve çevresel tedbirlerin azaldığını tespit etmiştir. Benzer bir çalışma olarak, Çin eyaletlerindeki toplam emisyonlara odaklanan Wang ve diğ. (2012), fosil yakıtlı teknolojilerde yeşil inovasyonun hiçbir etkisinin olmadığını fakat karbon içermeyen enerji teknolojilerinde ise önemli olduğu bulunmuştur. Weina ve

diğ. (2016) ise, 95 İtalyan bölgesi üzerinde yaptığı bir çalışmada yeşil inovasyonun çevresel gelişmelere katkıda bulunduğunu fakat mutlak emisyon seviyesini düşürmede önemli bir rol oynamadığını belirtmektedir.

1.3. Yeşil İnovasyon Uygulamaları

İşletmeler yeşil inovasyonu malzeme ve enerji kullanımını azaltma, yeniden kullanma ve geri dönüşüm uygulayarak gerçekleştirmektedir. Yeşil inovasyon uygulamaları, sürdürülebilir taşımacılıktan devrim niteliğindeki pil depolama cihazına kadar çevremizi korumak için olumlu ve kalıcı bir değişiklik yapmada çok büyük bir rol oynamaktadır. Yaşam alanlarını ve çevreyi korumaya yönelik geliştirilen yeşil inovasyon uygulamaları; Dikey tarım, 3D yazıcılar, pil saklama/ev pili, emisyonlu ulaşım, tuzdan arındırma, okyanustaki plastikleri temizleme ve sıfır emisyonlu binalar olarak görülmektedir (Chow, 2015).

Dikey Tarım: Dünya’da sağlıklı beslenmenin önemine karşı, insanlar taze yiyecek eksikliği nedeniyle, ucuz gıdalara yönelmekte yağ, kalori ve şeker bakımından yüksek olan ayrıca obezite, diyabet ve kalp hastalığına yol açabilen fast food veya paketlenmiş ürünler tüketmektedir. Bu durum dünya genelinde giderek artan bir sorun olmaktadır. Çözüm olarak geleneksel tarımın imkânsız olduğu yerlerde çok sayıda çiftlik yapılmakta ve sürekli kış mevsiminin yaşandığı yerlerde, ileri görüşlü planlamacılar tarafından üç katlı bir hidroponik (topraksız) seralar geliştirilmektedir. Bu dikey çiftlikler, dezavantaj olarak herhangi bir felakete karşı dayanıklı değildir; fakat her mevsime uyum sağlamaktadırlar (Jones, 2004).

3D Yazıcılar: Eski ve atık haldeki plastik eşyaları parçalayıp, farklı bir ürün olarak veya yeniden üretilmesi işleminde kullanılan cihazlardır. Bu teknoloji dünya üzerindeki plastik atıkların geri dönüştürülmesi için çözüm olmaktadır. Kalıcı Plastik Projesi, çöplüklerde sık sık geri dönüştürülmüş plastik şişeleri, bardakları ve diğer şeyleri 3D baskı filamentine dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Michigan Teknoloji Üniversitesi’nin ilk güneş enerjisiyle çalışan 3D yazıcısı; rüzgâr türbinleri, güç jeneratörleri, tıbbi malzemeler, su muslukları ve daha fazlasını üretmektedir. 3D yazıcıların ürün üretimini hızlı yapabilmesi, sıfırdan plastik ürün üretilmesi için gerekli olan elektrik enerjisi ihtiyacını ve maliyetleri azalttığından, ülke ekonomisi için önemli bir katkı olmaktadır. Ayrıca diğer yenilikçiler, küresel gıda atıklarını azaltmak ve besleyici yiyecekler oluşturmak için de 3D yazıcıları kullanmaktadır (Zelinski, 2017).

Pil Saklama/Ev Pili (Powerwall): Enerji elde etmek için, iklimlerin değişmesine sebep olan, kirli atıklı fosil yakıtlardan uzak durulması, bütün dünyada kabul gören bir davranış modelidir. İyi bir geleceğin yaşanabilmesi için, elektrikli ulaşım araçlarına ve güneş enerjisi ile çalışan cihaz-

lara ihtiyaç vardır. Bu sebeple kirlilik içermeyen kendine yetecek enerjiyi sağlayan ev, işyeri ve kamu hizmetleri için elektriği saklayabilen bir pil ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu pillerin kullanımında asıl hedef, dünyanın tüm enerji altyapısının çevreyi korumaya uygun olarak dönüştürülmesidir (Mooney, 2015).

Emisyonuz Ulaşım: Güneş enerjisiyle çalışan elektrikli bisikletler, tekerleklerin üzerinde yenilenebilir enerjiyi doğrudan bisikletin bataryasına gönderen güneş pillerine sahiptir. Tam şarjla 30 km/s hıza çıkabilmektedir. İlk kez Danimarkalı Jesper Frausig tarafından üretilen güneş enerjisi ile çalışan bisikletler (solar bike), güneşin temiz ve yeşil enerjisini kullanmaktadır (Lavrinc, 2015).

Tuzdan Arındırma: Tuzlu suyu güneş enerjisini kullanarak temiz içme suyuna dönüştürmektir. Bu uygulama dünya üzerindeki kuraklığı ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Güneş enerjisiyle çalışan bir makina ile tuzlu su içerisindeki su, tuzdan arındırıldıktan sonra, ultraviyole ışınlarıyla ayrılan suyun dezenfekte edilmesini sağlayıp, sulama ve içmek için uygun hale getirilmesidir (Can ve diğ., 2002).

Okyanus Plastik Temizleme: Plastik, deniz yaşamı ve deniz ekosistemleri için büyük bir tehdittir ve her yıl deniz ekosistemlerine yaklaşık 13 milyar dolar zarar vermektedir. Bu sorunu çözmek için havacılık ve uzay mühendisliği öğrencisi Boyan Slat, Okyanus Temizliği projesiyle on yıl içinde Büyük Pasifik Okyanusu'nun yarısını temizlemeyi planlamıştır. Proje, okyanusu plastik atıklardan temizlemek için, okyanus yüzeyinde yüzen bariyer ve platformlarla örülü bir ağ kullanımını amaçlamaktadır. Bu ağ ile okyanustaki plastik atıkları temizleyerek hem ekosistemi hem de deniz yaşamını korumak istenmektedir. Yüzen filtreli bariyerler, plastiği en üstte olduğu üç metrelik suda yakalarken, balık ve diğer deniz yaşamının yakalanmadan geçmesine izin vermektedir. Bu proje dünyadaki okyanusları temizlemek için uygulanabilir bir konsept olarak nitelendirilmektedir (Gertz, 2014).

Sıfır Emisyonlu Binalar: Ülkelerin toplam enerji tüketiminin yüzde 41'i konut ve ticari binalardan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple yeşil bina hareketleri önemli olmaktadır. Avustralyalı bir mimarlık firması olan Archiblox, dünyanın ilk karbon-pozitif prefabrik evini tanıtmıştır. Karbon pozitif evler, o kadar verimlidir ki enerjiyi şebekeye geri verebilmektedir (Giermann, 2015).

SONUÇ

Organizasyonlardaki yeşil inovasyon uygulamaları, başta çevrenin korunması ile birlikte ekonomik kalkınmayı sağlayarak, kurumsal rekabet avantajının elde edilmesini ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektedir. İşletmeler yeşil inovasyon uygulamalarında uluslararası yönetmelik ve çevre koruma sözleşmelerine göre hareket etmektedir. Ayrıca tüketicilerin çevresel eğilimleri de işletmelerin çevreyi korumaya yönelik politikalarını etkilemektedir. Bu çalışmada, yeşil inovasyon uygulamaları organizasyonlarda sınıflandırılarak, yeşil ürün inovasyonu ve yeşil süreç inovasyonu olarak incelenmekte ve bu yönü ile literatürdeki yeşil inovasyon çalışmalarıyla benzerlik görülmektedir (Lai ve diğ., 2003; Chen, 2006; Chiou ve diğ., 2011; Huang ve Li, 2017).

Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, yeşil inovasyonun organizasyonlarda ve çevre üzerinde olumlu etkilerinin olduğu görülmektedir (Carrión-Flores ve Innes 2010; Wang ve diğ., 2012; Zhang ve diğ., 2017). Wendler (2019), yeşil inovasyonun yeniden kullanım, geri dönüşüm ve enerji verimliliği uygulamaları ile malzeme ve enerji kullanımını azalttığını ifade etmektedir. Öte yandan Weina ve diğ. (2016) ise, yeşil inovasyonun çevresel gelişmelere katkıda bulunduğunu fakat mutlak emisyon seviyesini düşürmede önemli bir rol oynamadığını belirtmektedir.

Organizasyonlardaki yeşil inovasyon uygulamalarının etkileştiricileri; yöneticiler, finans kuruluşları, tedarik zinciri, insan kaynakları ve Ar-Ge olmaktadır (Gupta ve Barua, 2018). Finans kuruluşları, yeşil inovasyon uygulamalarını teşvik etmek amaçlı düşük faizli kredi olanakları sunmaktadır (Govindan ve diğ., 2016). Yöneticiler, yeşil inovasyon uygulamalarında karar verici olmakta ve süreci etkin bir şekilde yönetmeye çalışmaktadır. İşletmelerin stratejik tedarikçilerle güçlü bağlar kurması ile zaman içerisinde aşamalı olarak yeşil inovasyonlarda gelişim görülmektedir (Roscoe ve diğ., 2016). Organizasyonlarda yeşil inovasyonları teşvik etmek için insan kaynakları uygulamaları geliştirilmekte ve çevre sorunlarını önleme amaçlı oluşturulan yeşil ekipler ve ödüller gibi çeşitli insan kaynakları faktörleri tarafından desteklenmektedir. Yeşil inovasyon bilgileri, aynı ve farklı endüstrilerdeki bölgesel sanayi kuruluşları arasında kolaylıkla iletilmektedir ve bu sebeple Ar-Ge yatırımlarının yeşil inovasyon performansını artırdığı ifade edilmektedir (Liu ve Zou, 2012).

Ayrıca bu çalışmada, dünyadaki yeşil inovasyon uygulamaları incelenmiş ve çevreye katkıları değerlendirilmiştir. Bunlar; Dikey tarım, 3D yazıcılar, pil saklama/ev pili, emisyonlu ulaşım, tuzdan arındırma, okyanustaki plastikleri temizleme ve sıfır emisyonlu binalar olmaktadır (Chow,

2015). Yeşil inovasyon uygulamalarının çevreye ve işletmelere olan et-

kileri tartışılmaktadır. Örneğin, güneş enerjisinin kullanılması fosil yakıt talebini azaltmakta; fakat yeni altyapı gereksinimlerini ortaya çıkararak, belirli metallere ya da diğer malzemelere duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Aynı durum yeni ulaşım türleri için de geçerli olmaktadır. Tedarik sistemi veya ulaşım sistemi büyük ölçekli teknolojik ve toplumsal enerjiyi yeniden tanımlamakta ve yeniden kullanımdaki değişiklikler, endüstriyel proseslerde kullanılan malzemelerde oldukça hızlı bir şekilde uygulanmaktadır. Dolayısıyla devlet düzenlemeleri ve işletmelerin çevresel politikaları, bu değişikliklerin kolaylaştırılmasında daha önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye çevresel düzenlemeler konusunda, uluslararası desteklerin de yardımıyla oldukça yol kat etmekte fakat talep ve arz için daha fazla çabaya ihtiyaç duymaktadır (Yiğit, 2014).

Sonuç olarak, yeşil inovasyonun ulusal ve uluslararası düzeyde olumlu etkileri olduğu görülmektedir. Devletler yeşil inovasyon uygulamalarını desteklemek amaçlı gerekli teşvikleri ve düzenlemeleri yaparak, sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmektedir. Organizasyonlarda ise, yeşil inovasyon uygulamaları maliyetleri düşürerek, karlılığı artırmakta ve bu şekilde kurumsal rekabet avantajı sağlamaktadır. Bu sebeple işletme politikaları yeşil inovasyonun doğru uygulanabilmesi için düzenlenmektedir. Günümüz dünyasında yeşil inovasyona yönelik çalışmalar sağladığı avantajlardan dolayı giderek artmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ar, A. A. (2011). *Yeşil Pazarlama Tekstil Sektöründen Örneklerle*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Büyükkökçü, A., Toksarı, M. ve Bülbül, H. (2010). Çevresel Duyarlılık ve Yenilikçilik Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (3), 373-393.
- Can, M., Etemoğlu, A. ve Avcı, A., (2002). Deniz Suyundan Tatlı Su Eldesinin Teknik ve Ekonomik Analizi. *Uludağ University Journal of The Faculty of Engineering*, 7(1), <https://dergipark.org.tr/en/pub/uumfd/issue/21690/233488>.
- Carrión-Flores, C.E. ve Innes, R. (2010). Environmental innovation and environmental performance. *Journal Environment Economic Management*, 59, 27-42.
- Chen, Y., Lai, S. ve Wen, C. (2006). The Influence of Green Innovation Performance on Corporate Advantage in Taiwan. *Journal of Business Ethics*, 67, 331-339. <https://doi.org/10.1007/s10551-006-9025-5>.
- Chiou, T.Y., Chan, H. K., Lettice, F. ve Chung, S. H. (2011). The influence of greening the suppliers and green innovation on environmental performance and competitive advantage in Taiwan. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 47(6), 822-

836.

- Chow, L. (08.05.2015). 7 Green Innovations That Are Changing the Way We Do Business. https://www.ecowatch.com/7-green-innovations-that-are-changing-the-way-we-do-business_1882037193.html, (20.05.2020).
- Dresner, S. (2008). *The Principles of Sustainability*. 2.ed, Earthscan, London, UK.
- Gertz, E. (16.07.2014). Does ‘The Ocean Cleanup’ Stand Up To Peer Review?. *Popular Science*. <https://www.popsci.com/article/science/does-ocean-cleanup-stand-peer-review/>, (25.05.2020).
- Giermann, H. (2015). ArchiBlox Designs World’s First Prefabricated Carbon Positive House. *Archdaily*. <https://www.archdaily.com/602666/archiblox-designs-world-sfirst-prefabricated-carbon-positive-house>, (22.05.2020).
- Govindan, K., Muduli, K., Devika, K. ve Barve, A. (2016). Investigation of the influential strength of factors on adoption of green supply chain management practices: an Indian mining scenario. *Resour Conserv Recycl*, 107, 185–194.
- Gupta, H. ve Barua, M. K. (2018). A grey DEMATEL-based approach for modeling enablers of green innovation in manufacturing organizations. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 9556–9578.
- Hauschildt, J. ve Salomo, S. (2011). *Innovations management*. 5, Vahlen.
- Huang, J-W. ve Li, Y-H. (2017). Green Innovation and Performance: The View of Organizational Capability and Social Reciprocity. *J Bus Ethics*, 145, 309–324.
- Huang, Y. C. ve Wu, Y. C. (2010). The effects of organizational factors on green new product success-evidence from high-tech industries in Taiwan. *Management Decision*, 48 (10), 1539–1567.
- Jimenez-Jimenez, D. ve Sanz-Valle, R. (2005). Innovation and human resource management fit: an empirical study. *Int J Manpow*, 26 (4), 364–381.
- Jones, Jr., J. B. (2004). *Hydroponics: A Practical Guide for the Soilless Grower* (2nd ed.). Boca Raton, London, New York, Washington, D. C.: CRC Press,153–166.
- Keller, W. (2002). Geographic Localization Of International Technology Diffusion. *American Economic Review*, 92 (1), 120-142.
- Kemp, R. ve Pearson, P. (2007). Measuring Eco-Innovation. Final Report of MEI Project, <http://www.oecd.org/env/consumptioninnovation/43960830.pdf>.
- Lai, S. B., Wen, C.T. ve Chen, Y. S. (2003). The Exploration of the Relationship between the Environmental Pressure and the Corporate Competitive Advantage, 2003 CSMOT Academic Conference

- (National Chiao Tung University, Hsin-Chu).
- Large, R.O. ve Thomsen, C.G. (2011). Drivers of green supply management performance: evidence from Germany. *J Purch Supply Manag*, 17 (3), 176–184.
- Lavrinc, D.(22.01.2015). Lightning’s Electric Motorcycle Dominates Pikes Peak. *Wired*, <https://www.wired.com/2013/07/lightning-pikes-peak-2013/>, (25.05.2020).
- Leenders, M. A. ve Chandra, Y. (2013). Antecedents and Consequences of Green Innovation in the Wine Industry: The Role of Channel Structure. *Technology Analysis and Strategic Management*, 25(2), 203-218.
- Lee, V.H., Ooi, K.B., Chong, A.Y.L. ve Seow, C. (2014). Creating technological innovation via green supply chain management: an empirical analysis. *Expert Syst Appl*, 41 (16), 6983–6994.
- Liu, H. ve Zou, Z. (2012). Empirical Analysis on Green Innovation of Chinese Paper Manufacturing. *Business, Economics, Financial Sciences and Management*, Min Zhu (Ed.), 143, 141-148.
- Mooney, C. (01.05.2015). Why Tesla’s announcement is such a big deal: The coming revolution in energy storage. *The Washington Post*.
- Oltra, V. (2008). Environmental Innovation and Industrial Dynamics: The Contributions of Evolutionary Economics. *DIME Working Papers*, http://www.dimeu.org/files/active/0/DIME_WP_n7_oltra.pdf.
- Rennings, K. ve Rammer, C. (2010). The Impact of Regulation-Driven Environmental Innovation on Innovation Success and Firm Performance. *Discussion Paper*, 10-065, <ftp://ftp.zew.de/pub/zew-docs/dp/dp10065.pdf>.
- Roscoe, S., Cousins, P.D. ve Lamming, R.C. (2016). Developing eco-innovations: a three-stage typology of supply networks. *J Clean Prod*, 112, 1948–1959.
- Schiederig, T., Tietze, F. ve Herstatt, C. (2012). Green innovation in technology and innovation management - an exploratory literature review. *R and D Management*. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9310.2011.00672.x>.
- Schumpeter, J. A. (1983). *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, New Brunswick, New Jersey: Transaction Books.
- Yiğit, S. (2014). İnovasyonun Çevreci Yüzü ve Türkiye. *Yönetim ve Ekonomi*, 21 (1), 251-265.

- Wang, Z., Yang, Z., Zhang, Y. ve Yin, J. (2012). Energy technology patents–CO₂ emissions nexus: an empirical analysis from China. *Energy Policy*, 42, 248–260.
- Weina, D., Gilli, M., Mazzanti, M. ve Nicolli, F. (2016). Green inventions and greenhouse gas emission dynamics: a close examination of provincial Italian data. *Environmental Economics Policy Studies*, 18, 247–263.
- Wendler, T. (2019). About the Relationship Between Green Technology and Material Usage. *Environmental and Resource Economics*, 74, 1383–1423.
- Zelinski, P. (04.08.2017). Additive manufacturing and 3D printing are two different things. *Additive Manufacturing*. <https://www.additivemanufacturing.media/blog/post/additive-manufacturingand-3d-printing-are-two-different-things>, (20.05.2020).
- Zhang, Y. J., Peng, Y. L., Ma, C-Q. ve Shen, B. (2017). Can environmental innovation facilitate carbon emissions reduction? Evidence from China. *Energy Policy*, 100, 18–28.

Bölüm 75

DERNEK İKTİSADİ İŞLETMELERİNİN MUHASEBESİ, DENETİMİ VE KURUMLAR VERGİSİ MÜKELLEFİYETİ KONUSUNDA YAŞANAN SORUNLAR

Azize ESMERAY¹, Ahmet SOMUNCU²

1 Dr. Öğretim Üyesi , Kayseri Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, esmeray@kayseri.edu.tr

2 Dr. Öğretim Üyesi , Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, asomuncu@nevsehir.edu.tr

GİRİŞ

Kâr unsuru her ne kadar işletmelerin asıl amacı olarak değerlendirilirse de hepsi için bu amaçtan bahsedilemez. Bu bakış açısıyla işletmeleri kâr amacı güden ve kâr amacı gütmeyen işletmeler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Dernekler kâr amacı gütmeyen ve ortak bir amacı gerçekleştirmeyi hedefleyen, bağış ve yardımlar gibi kaynakları olan kuruluşlardır. Bu kuruluşlar, varlıklarını sürdürebilmek için ihtiyaçları olan ilave finansmanı karşılamak üzere kendilerine bağlı “iktisadi işletmeler” kurabilirler. “Dernek iktisadi işletmeleri” olarak adlandırılan bu işletmelerin öncelikle bir derneğe bağlı olmaları ve piyasa koşullarında ticari, sınai ve zirai nitelikte, devamlılık esasına göre faaliyette bulunmaları gerekmektedir. Kurumlar Vergisi mükellefi olmayan derneklerin, bu şartları haiz iktisadi işletmeleri Kurumlar Vergisi mükellefi sayılmaktadır. Dolayısıyla, bu durum, dernekler ve derneklerin iktisadi işletmelerinin vergi mevzuatı açısından ayrı ayrı değerlendirilmelerine neden olmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak da, derneklerin ve iktisadi işletmelerinin muhasebe bilgi sistemlerinin ayrı ayrı oluşturulması ve denetimlerinin de bu doğrultuda yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın konusunu; kâr amacı gütmeyen kuruluşlar arasında yer alan derneklerin amaçlarına ulaşabilmeleri için kendilerine ait iktisadi işletmelerinin muhasebe ve denetimleri ile Kurumlar Vergisi mükellefi sayılıp sayılmaları hususunun, vergi mevzuatı ve yargı kararları ışığında değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Çalışmanın derneklere bağlı iktisadi işletmelerle kısıtlı olmasının nedeni bu konunun oldukça geniş bir alana yayılması ve özellikle Kurumlar Vergisi mükellefiyeti bakımından vergi mevzuatında öngörülen koşulların çok açık olmamasıdır.

1. KÂR AMACI GÜTMİYEN KURULUŞLAR

Kâr amacı güden işletmelerle kâr amacı gütmeyen işletmeler arasındaki en temel fark; amaçları ve hedeflerindedir. Kâr amacı gütmeyen örgütler, bütçelerini artırma, maliyetlerini tespit etme, itibarlarını, hizmetlerinin kapsam ve kalitesini artırma gibi amaç ve hedefler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Özgen ve Türk, 1996:180). Bu işletmeler genel olarak Tablo 1’de tanımlanmıştır³:

Tablo 1: Kâr Amacı Gütmeyen İşletmeler

Dernekler	“Gerçek veya tüzel en az yedi kişinin kazanç paylaşma dışında belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere, bilgi ve çalışmalarını sürekli olarak birleştirmek suretiyle oluşturdukları, tüzel kişiliğe sahip kişi topluluklarıdır.”
Vakıflar	“Gerçek veya tüzel kişilerin yeterli mal ve hakları belirli ve sürekli bir amaca özgülemeleriyle oluşan tüzel kişiliğe sahip mal topluluklarıdır.”

3 <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf>, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1163.pdf>.

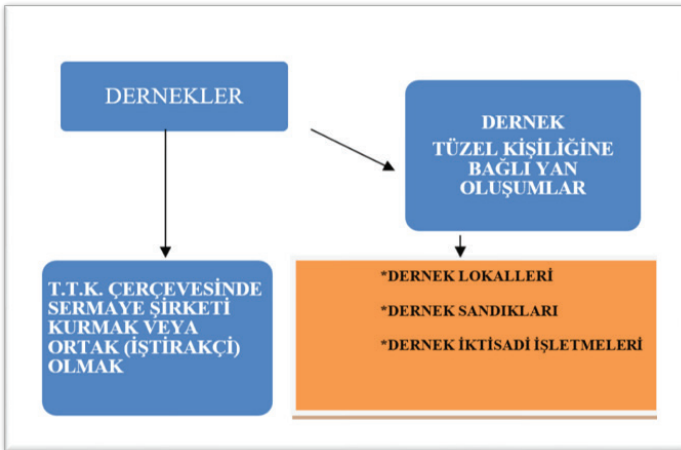
Sendikalar	“İşçilerin ya da işverenlerin ayrı ayrı olmak üzere iş, kazanç, toplumsal ve kültürel konular yönünden çıkarlarını korumak, yeni haklar sağlamak ve onları daha da geliştirmek amacıyla aralarında yasalar uyarınca kurdukları birliklerdir.”
Meslek kuruluşları	“Bir mesleğin gelişimini sağlamak, meslek üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve bunlar gibi o mesleğe ilişkin özel veya kamusal yararları gerçekleştirmek üzere oluşturulan tüzel kişilerdir” (Avşarbey ve Dilekçi, 2014:327).
Kooperatifler	“Tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortakların belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek ve geçimlerine ait ihtiyaçlarını işgücü ve parasal katkılarıyla karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlamak korumak amacıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli ortaklıklardır.”

İnsanların refah seviyelerini arttırmak ve topluma menfaat sağlamak amacıyla kurulan ve toplumun hayati organları olarak nitelendirilen (Caded ve Ryall, 2019) bu işletmeler ticari amaçlarla kurulmaz.

2. DERNEKLER VE DERNEKLERE AİT OLUŞUMLAR

Üyelerine fayda sağlamak gibi ortak bir amaç doğrultusunda kurulan dernekler, sosyal hayata katkıları nedeniyle farklı büyüklüklerde ve çok farklı amaçlarla kurulabilmektedir. Söz konusu bu faydayı sağlamak için de bir takım gelir getirici kaynaklara ihtiyaç duyarlar.

Derneklerin gelir kaynakları üye aidatları, bağış ve yardımlar (Yıldırım, 2011:157) ve kendilerine ait gayrimenkulleri kiralama veya satışlardan oluşmaktadır. Ancak faaliyetlerinin sürdürülebilirliğini sağlamak için dernekler bazen kendilerine bağlı yan örgütlerden yararlanabilirler (Şekil 1).

Şekil 1: Dernekler ve Yan Oluşumları

Sermaye şirketi olarak kurulan işletmelerin ayrı bir tüzel kişiliği vardır ve derneğin sorumluluğu koydukları sermaye ile sınırlıdır. Ancak derneğe gelir sağlayan iktisadi işletmelerinin ayrı bir tüzel kişiliği bulunmamaktadır ve sorumluluk tamamıyla derneğe aittir.

Şekil 1’de görüldüğü üzere sermaye şirketi dışında dernek tüzel kişiliğine bağlı üç oluşum söz konusudur. Bu oluşumlardan ikisini oluşturan dernek lokalleri ve dernek sandıklarının kuruluş amaçları ve faaliyet konuları Şekil 2’de özetle gösterilmiştir (Dernekler Yönetmeliği Madde 4 ve Madde 72):

Dernek Lokalleri	Dernek Sandıkları
• "Umuma açık kamp, spor saha ve salonları ile iktisadi işletmeler hariç, yurt, kitaplık, çocuk bakım yuvası, huzur evi ve aşevi gibi dernekten ayrı bir varlığı olmayan ve derneğin amacını doğrudan desteklemek için kurulmuş yerlerdir."	• Dernekler üyelerinin yiyecek, giyecek gibi zaruri ihtiyaç maddelerini ve diğer mal ve hizmetlerle kısa vadeli kredi ihtiyaçlarını "dernek sandıkları" kurarak karşılayabilirler. • Sandıklar üyelerine kar payı dağıtamaz, gelir, faiz veya başka adlarla para aktarmaz.

Şekil 2: Derneklere Bağlı Lokal ve Sandıklar

Derneklerin üyelerinden ücret almadan lokallerinde hizmet sunması esasen iktisadi bir faaliyet ve vergiyi doğuran bir durum değildir. Ancak bu hizmetleri ücret karşılığında yapmaları lokallere iktisadi işletme niteliği kazandırmaktadır. Sandıklar da aynı şekilde derneklerin yan kuruluşlarıdır ve bunların da tüzel kişilikleri yoktur. Bu konu (3) numaralı başlıkta detaylı olarak ele alınacaktır.

2.1. Dernek İktisadi İşletmelerinin Muhasebesi ve Denetimi

Konusu, malî nitelikli ve parasal işlemlerin kaydı olan muhasebe bir sistem üzerine kurulur ve bu sistemin kâr amacı güdüp gütmeyen işletmelerde uygulanması açısından işletmeler arasında bir fark yoktur. Sadece işletmenin türüne göre benzerlik ve farklılıklar söz konusudur.

Bilanço esasına göre defter tutma açısından; kâr amacı güden işletmeler ile gütmeyen işletmelerin muhasebe bilgi sistemi çerçevesinde benzer yönü; her ikisinde de muhasebenin "Varlıklar = Borçlar + Sermaye" eşitliğine dayanması ve çift taraflı kayıt sistemini kullanmasıdır. Kâr amacı güden işletmelerde muhasebenin amacı kârı ortaya çıkarmak iken,

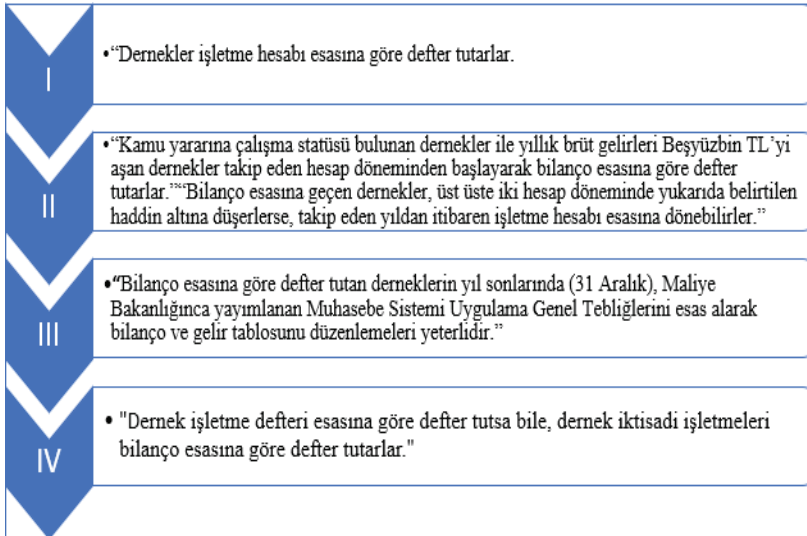
kâr amacı gütmeyen işletmelerde muhasebenin amacı gelirin ölçülmesi değil işletmelerin mali durumunu tespit etmesi ve yaptığı hizmetler hakkında doğru bilgiler elde etmesidir. Benzerlik açısından bu gelirlerin ölçülmesi ile ilgili kavram ve ilkeler dışındaki, muhasebe temel kavram ve ilkeleri kâr amacı gütmeyen işletmeler için de aynen geçerlidir (Ayдын, 1992:241).

Derneklere bağlı iktisadi işletmeler tek düzen hesap planına göre muhasebe işlemlerini kaydederek, bilanço ve gelir tablosu hazırlayacak ve kurumlar vergisi matrahını hesaplayacaklardır.

2.1.1. Defter Tutma

Türk Ticaret Kanunu'na göre; *“amacına varmak için ticari bir işletme işleten vakıflar, dernekler ve kendi kuruluş kanunları gereğince özel hukuk hükümlerine göre yönetilmek veya ticari şekilde işletilmek üzere Devlet, il özel idaresi, belediye ve köy ile diğer kamu tüzel kişileri tarafından kurulan kurum ve kuruluşlar da tacir sayılırlar”*.

Dernekler yönetmeliği md. 31’de ise; *“Ticari işletmesi bulunan dernekler, ticari işletmeleri için, ayrıca Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre defter tutarlar.”* hükmü yer almıştır. Kâr amacı gütmeyen işletmeler arasında yer alan dernekler işletme hesabına göre defter tutar. Ancak dernek iktisadi işletmeleri kurumlar vergisi mükellefi sayılır (Mercan, Dündar, 2006,84). Dernekler Kanunu’na göre derneklerin hangi esasa göre defter tutacakları Şekil 3’ deki gibi gösterilebilir:

Şekil 3. Derneklerde Tutulacak Defterler

“İktisadi işletme kuran tüm derneklerin ilk yapması gereken iş, işletme ve derneğe ait tüm defter, kayıt ve demirbaş malı tespit ederek, ticari faaliyete ait muhasebe ile salt dernek faaliyetlerine ilişkin muhasebeyi ayırmaktır. Bu kapsamda; iktisadi İşletmenin mükellefiyetinin tesciline müteakip, işletmeye ilişkin defterler tasdik edilmeli, demirbaş ve diğermal ve malzeme ayrıştırılarak ait oldukları tarafın kaydına alınmalıdır” (Şimşek,2010).

Derneklere bağlı iktisadi işletmelerin muhasebe açısından belli başlı özelliklerini aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür (Tablo 2):

Tablo 2: Derneklere Bağlı İktisadi İşletmelerin Özellikleri

1	Tüzel kişilikleri yoktur.
2	Yönetimleri derneğe aittir.
3	V.U.K’na göre defter tutma bakımından 1. Sınıf tacir sayılırlar.
4	Kurumlar Vergisi Mükellefidirler.
5	Sermayenin tamamını dernek karşılar.
6	Muhasebe kayıtları ayrı tutulur.

“Aynı bünyede iki ayrı defter tutulması da kanuni bir gerekliliğin yerine getirilmesi olup dernek tüzel kişiliğinden ayrı defter tutan dernek iktisadi işletmesinin dernekten ayrı veya bağımsız bir teşekkül olduğu sonucunu doğurmaz” (Şimşek 2010). Dolayısıyla, dernek kendisine bağlı iktisadi işletmesinden de tamamıyla sorumludur.

Derneklerin ve iktisadi işletmelerinin muhasebe kayıtları, ilgili mevzuata tam olarak hâkim kişiler tarafından yapılmalıdır. Çünkü uygulamada bu açıdan bazı karışıklıklar söz konusu olabilmektedir. Bu duruma aşağıdaki örnekler verilmiştir:

Durum 1: Dernek ve iktisadi işletmesi arasındaki bağ nedeniyle kâr payı, sermaye gibi işlemlerin ayrımının yapılması güç olabilmektedir.

Şöyle ki; Derneklere ait iktisadi işletmelerin dernekle olan bağı sermaye hesabı ile kurulur. Dernek yönetiminin kararı ile kurulacak iktisadi işletmeye sermaye tahsisi yapılır ve bu sermayenin sahibi dernek tüzel kişiliğidir. Tahsis edilen bu sermaye iktisadi işletmenin sermayesi olur

Bu durumda dernek iktisadi işletmesinden derneğe gönderilen para ne olarak değerlendirilecektir?

Söz konusu para kâr payı olarak değerlendirilmeli ve stopaj yapılmalıdır.

Buna rağmen derneğin iktisadi işletmesinin sermayesini arttırmak istemesi halinde dernek yönetim kurulunun kararına ihtiyaç duyulması, dernek yönetiminin “kişilik kavramını” tam olarak ayırt edememesine neden olmaktadır.

Durum 2: Dernek ve iktisadi işletmesi arasındaki borç alacak durumu nasıl kaydedilebilir?

Dernekler iktisadi işletmelerine borç verebilir, ancak bu borcun niteliğinin ne olacağı ile ilgili farklı bakış açıları söz konusu olabilmektedir. Bu borç ne bağış ne de avans niteliğindedir. İktisadi işletme açısından bu işlem ticari bir borç olarak değerlendirilmelidir. İşletme bu işlemi Tekdüzen hesap planındaki “Diğer Ticari Borçlar” hesabına kaydedebilir.

Derneklere ait iktisadi işletmeler ayrı bir tüzel kişilik şeklinde örgütlenmediği sürece, derneğin mal varlığı ile iktisadi işletmenin mal varlığı arasında gerçekte bir farklılık yoktur (Mercan ve Dündar 2006: 86). Bir başka anlatımla her ikisi de aynı kişiliktir.

Bu doğrultuda dernekler ve iktisadi işletmeleri muhasebenin temel kavramlarından kişilik kavramına göre muhasebe sistemlerini kurmalı, kayıt düzenini oluşturmali ve beyannamelerini hazırlamalıdır.

2.1.2. Derneklerin ve İktisadi İşletmelerinin Denetimi

Dernekler karmaşık organizasyonlardır. Sayıca çok olmaları, farklı büyüklükte olmaları, farklı faaliyet kollarında olmalarının yanı sıra kuruluş amaçlarının yardım olması buna karşın ticari işletmelerinin olması, kendisi ve iktisadi işletmelerinin kamuya karşı sorumluluklarının önemini arttırmaktadır.

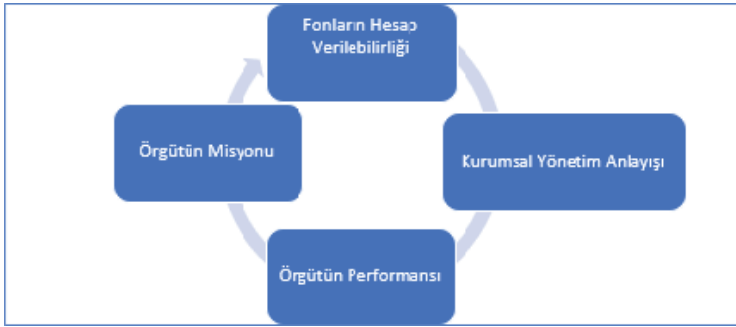
“Sosyal hesap verebilirlik mekanizması açısından kritik öneme sahip olan bu işletmelerdeki hesap verebilirliğin en önemli araçlarından biri olan muhasebe bilgi sistemi ve ürettiği raporların incelenmesi bir gerekliliktir” (Uysal ve Kurt, 2016:1556). Bu gereklilik muhasebenin denetimi ihtiyacını ortaya çıkarır.

Hesap verilebilirlik açısından denetime olan ihtiyaç Dernekler Kanununda şu şekilde ifade edilmiştir⁴: “Derneklerde iç denetim esastır. Genel kurul, yönetim kurulu veya denetim kurulu tarafından iç denetim yapılabilir. Genel kurul, yönetim kurulu veya bağımsız denetim kuruluşlarınca denetim yapılmış olması, denetim kurulunun yükümlülüğünü ortadan kaldırmaz. Denetim Kurulu; derneğin, tüzüğünde gösterilen amaçların gerçekleştirilmesi için sürdürüleceği belirtilen çalışma konuları doğrultusunda faaliyet gösterip göstermediğini, defter, hesap ve kayıtların mevzuata ve dernek tüzüğüne uygun olarak tutulup tutulmadığını, dernek tüzüğünde tespit edilen esas ve usullere göre ve bir yılı geçmeyen aralıklarla denetler ve denetim sonuçlarını bir rapor halinde yönetim kuruluna ve toplandığında genel kurula sunar.”

4 <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5253.pdf>

İç denetim; işletme varlıklarının olabilecek her çeşit zarara karşı korunup korunmadığına, sunulan bilgilerin güvenilirliğine ve işletme faaliyetlerinin önceden saptanmış ölçütlere uyup uymadığına dair bir tespit işlemidir. Uygunluk denetimi ise yetkili bir üst makam tarafından belirlenmiş kurallara uyulup uyulmadığının ortaya çıkarılması için yapılır, bu açıdan uygunluk denetimi aynı zamanda iç denetimdir. İç denetim iç denetçiler tarafından yapılır. Dernekler isterlerse bağımsız denetim de yaptırabilirler. Ayrıca dernekler için kamu denetimi de söz konusudur, bu denetim aynı zamanda mali denetim olarak da adlandırılabilir.

Denetim bir hesap verebilirlik aracıdır. Kâr amacı gütmeyen işletmeler hesap verebilirlik noktasında birçok faktörden etkilenmektedir. Bu faktörler Şekil 4’deki gibi gösterilebilir (Uysal ve Kurt, 2016: 1558):

Şekil 4: Kâr Amacı Gütmeyen İşletmelerde Hesap Verebilirlik

Şekildeki unsurlar aşağıdaki gibi açıklanabilir (Uysal ve Kurt, 2016: 1558):

-Fonların hesap verebilirliği: Finansal nitelikli işlemlerin sadece örgüt seviyesinde değil makro açıdan da şeffaflığa ihtiyaç duyulmasını ve bu finansal işlemlerin örgütün paydaşlarına sunumunu gerekli kılmasıdır.

-Kurumsal Yönetim Anlayışı: Kurumsal yönetim anlayışının gelişmesi ile birlikte etkin bir iç kontrol sisteminin kurulmasını ve iç denetim uygulamalarını arttırmasıdır.

-Örgütün Performansı: Örgütün amaçlarına ulaşma düzeyi ve uzun dönemli olarak etkinliği yani örgütün faaliyet sonuçlarının sürekliliğinin sağlanmasıdır.

-Örgütün Misyonu: Bu örgütlerde misyonun sosyal sorunlar ile ilgili olması ve örgüt seviyesinde bu sorunlara getirilen çözümler ya da değişimler örgütün misyonunu yerine getirme noktasında önem taşımasıdır.

Sağlanan kaynakların çeşitliliği göz önüne alındığında, derneklerde toplanan fonların hesap verilebilir olması aynı zamanda etik bir gereklilik-

tir. Birbirleri ile olan bağı nedeni ile kurumsal yönetim, örgüt performansı ve örgütün misyonu açısından derneklerin ve dernek iktisadi işletmelerinin denetimi giderek önem taşımaktadır.

Dernekler ve dernek iktisadi işletmeleri hem bağışlarla sağlanan fonların takibi hem de bu her türlü finansal nitelikteki işlemlerinin paydaşlarına gerçeğe uygun olarak sunulduğunun nesnel göstergesi olarak bağımsız denetim raporunu kullanmalıdır. Ayrıca kâr amacı güden işletmelerde olduğu gibi kurumsal yönetim anlayışının gelişmesi ile birlikte bu işletmelerde de etkin iç kontrole ihtiyaç doğurmakta ve iç denetim faaliyetlerinin uygulamalarını ve önemini arttırmaktadır (Uysal ve Kurt 2016:1556). İç denetim faaliyetlerinin etkinliği mevzuata hâkim, nitelikli denetçiler tarafından gerçekleştirilmelidir.

3. DERNEK İKTİSADİ İŞLETMELERİNİN KURUMLAR VER- GİSİ MÜKELLLEFİ OLUP OLMAMASI SORUNU

Yukarıda belirtildiği gibi, derneklerin gerek üyelerine hizmet vermek gerekse amaçlarını gerçekleştirecek mali kaynaklar elde etmek için, bir takım işletmeler kurması kaçınılmazdır. Ancak, bu işletmelerin vergi mevzuatı karşısında hangi konumda olacağı çoğu zaman açıklığa kavuşturulması gereken bir vergi sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Derneklerin vergi idaresi ile yaşadığı ve çoğu zaman yargıya taşınan uyuşmazlıklar, bu sorunun kaynağının ne olduğu sorusunu hep gündemde tutmuştur. Bir taraftan hazine çıkarının, yani vergilendirme yetkisi ve kamu giderlerinin karşılanması için mali güce göre vergi ödeme zorunluluğunun bulunması; diğer yanda topluma hizmet için çalışan sivil toplum kuruluşlarının yaşaması için gerekli olan gelirlerin vergilendirilip vergilendirilmemesi sorunu bir “dilemma” (ikilem) olarak karşımızda durmaktadır.

3.1. Genel Olarak Dernek İktisadi İşletmelerinin Vergi Mevzuatı Karşısındaki Durumu

Derneklerin, sosyal amaçları gerçekleştirebilmesi için kuracakları iktisadi işletmeler; gerek (eski) 5422 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu (KVK), gerekse (yeni) 5520 sayılı KVK’na göre kurumlar vergisi mükellefleri arasında sayılmıştır. Ancak bu işletmelerin topluma hizmet amaçları ve bu yöndeki faaliyetleri göz önüne alınarak vergi dışında bırakılması; yani, istisna ve muafiyet imkânlarından yararlanması beklenirken, 1980’lerden itibaren bu konuda işletmeler aleyhine düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Buradan hareketle, mevcut vergi sisteminin sosyal fayda yaratmak için kurulan ve topluma hizmet eden derneklerin faaliyette bulunmalarını ve büyümelerini zorlaştırdığı ileri sürülmüştür (TÜSEV, 2018: 10).

3.2. Kanun Koyucunun ve Vergi İdaresinin Konuya Yaklaşımı

Derneklere ait iktisadi kuruluşlar KV mevzuatı (kanun gerekçesi, kanun, genel tebliğler, özelgeler) açısından, herhangi bir ticari işletmeden farksız bir şekilde değerlendirilmiştir. Gerek (eski) 5422 sayılı KVK'nunda, gerekse (yeni) 5520 sayılı KVK'nunda, kanun koyucunun benzer yaklaşım içinde olduğu görülmektedir. 2006 yılında yürürlüğe giren 5520 sayılı (yeni) KVK'nun TBMM'ye sunulan tasarı metninin madde gerekçesinde yazılan ifadeler ile kanunun açıklama ve yorumlama metni olan 1 seri numaralı Kurumlar Vergisi Genel Tebliği (KVKGT)'ndeki açıklamaların neredeyse aynı olması, bu işletmelerin “mutlaka” vergi mükellefi olmasını; aksinin mümkün olmayacağı yönünde hükümler içerdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB), bu işletmelerin vergiden muaf sayılması veya elde ettikleri gelirin vergiden müstesna sayılması halinde, vergisel yönden haksız bir avantaj edeceklerini ve bunu önlemek gerektiği şeklinde konuya yaklaşmaktadır.

Gerçekten de 5520 sayılı (yeni) KVK'na baktığımızda, derneklerin iktisadi işletmelerine yönelik herhangi muaflık veya istisna hükmü bulunmadığı görülmektedir. Sadece Muafiyetler başlıklı 4'ncü maddesin(j) bendinde *“Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü ile özerk spor federasyonlarına tescil edilmiş spor kulüplerinin idman ve spor faaliyetlerinde bulunan iktisadi işletmeleri”* vergiden muaf sayılmıştır.

İstisna hükmü olarak da “İstisnalar” başlıklı, 5'nci maddesinin (ı) bendinde (...) *“kamu yararına çalışan derneklere bağlı rehabilitasyon merkezlerinin işletilmesinden, ilgili Bakanlığın görüşü alınmak suretiyle Maliye Bakanlığının belirleyeceği usuller çerçevesinde beş hesap dönemi itibarıyla elde edilen kazançlar”* vergiden istisna sayılmıştır. Burada, istisnadan sadece kamu yararına çalışan derneklerin bu istisnadan yararlanabileceği hususu gözden kaçırılmamalıdır.

3.2.1. Dernek İktisadi İşletmelerinin KV Mükellefi Sayılmaları ile İlgili Tespitler

Derneklere bağlı iktisadi işletmelerin vergi mükellefi sayılmalarına ilişkin tespitler aşağıda sıralanacaktır. Ancak önce genel açıklamalara bakmak gerekmektedir.

5520 sayılı (KVK) Md.2/5 deki mükellefiyet tanımı çok da açık değildir. KVK'nun “Mükellefler” başlıklı ilgili madde hükmü şöyledir: *“Dernek veya vakıflara ait iktisadi işletmeler: Dernek veya vakıflara ait veya bağlı olup faaliyetleri devamlı bulunan ve bu maddenin birinci ve ikinci fıkraları dışında kalan ticarî, sınai ve zirai işletmeler ile benzer nitelikteki yabancı işletmeler; dernek veya vakıfların iktisadi işletmeleridir. Bu Kanunun uygulanmasında sendikalar dernek; cemaatler ise vakıf sayılır.”*

Bu hüküm çok da açık olmamasına rağmen, 1 sayılı KVK Genel Tebliği (KVKGT) ile Hazine ve Maliye Bakanlığı (HVMB) yorum yoluyla mükellef olma veya olmama durumunu belirlemektedir.

Söz konusu KVKGT’de, dernek veya vakfa ait bir iktisadi işletmenin varlığından söz edilebilmesi için iktisadi işletmenin genel bir şart olarak; sermaye şirketi veya kooperatif şeklinde kurulmamış olması gerekmektedir. Bunun dışında iktisadi işletmenin;

1. Derneklere ait veya bağlı olması;
2. Faaliyetlerin devamlı bulunması
3. Ticari, sınai ve zirai faaliyetlerde bulunması gerektiği belirtilmekte ve koşullar örnekler de verilerek açıklanmaktadır.

Bu koşullardan birincisi konusunda tereddüt yoktur. Çünkü dernekler kanunu ve yönetmeliği lafzının gereği, zaten, dernek iktisadi işletmeleri derneklere ait veya bağlı olarak kurulabilmektedir.

Ancak hukuki olarak, bir iktisadi işletmenin derneğe ait olması, o işletmenin sermayesinin (mal varlığının) dernek tarafından tahsis edilmesi, derneğin o sermaye üzerinde hak iddia edebilmesi demektir. Tabi olma ise, iktisadi işletmenin idari bakımından dernek yönetimine bağlılığı anlamına gelmektedir (Yılmaz, 2016: 103).

İkinci koşul olan faaliyetlerin devamlı olması hususunun açıklanmasının biraz daha kapsamlı olduğu görülmektedir.

1 sayılı KVKGT’de ticari faaliyetin özelliklerinden birisi olarak kabul edilen “faaliyetin devamlılık arz etmesi” konusunda şu açıklamalar yapılmakta ve bazı örnekler verilmektedir. Buna göre; “*devamlılık; bir hesap dönemi içinde aynı veya ayrı faaliyet alanlarında ticari mahiyet arz eden işlemlerin birden fazla yapılması*” şeklinde ifade edilmektedir. “*Ancak, aynı hesap döneminde tek işlem söz konusu olursa ticari faaliyetin devamlılık unsurunun oluşmadığı, bununla birlikte, faaliyetin organizasyon gerektirmesi veya amacının ticari olması durumunda devamlılık unsurunun varlığının kabul edileceği*” de belirtilmektedir.

Buradan hareketle de, iktisadi işletmenin unsurları, “*ticari faaliyetin temel özelliklerinden olan, bir organizasyona bağlı olarak piyasa ekonomisi içerisinde bedel karşılığı mal alım-satımı, imalatı ya da hizmet ifaları gibi faaliyetlerdir*” denilerek örnekleme yapılmaktadır. Kanun koyucunun, bu gibi halleri tek tek saymak yerine, dernek ya da vakıf tarafından piyasa ekonomisi içerisinde icra edilen tüm iktisadi faaliyetleri kapsama aldığı görülmektedir.

Öte yandan dernek tarafından gelir elde etmek amacıyla çay, yemek, tiyatro, kermes, konser gibi ticari organizasyonu gerektiren faaliyetlerin “*yılda birden fazla tekrar ettirilmesi devamlılık ölçüsü*” olarak açıklanmış-

tır. Ayrıca *her yıl bir defa olmakla beraber müteakip yıllarda ya da birkaç yıl arayla yapılırsa bile, periyodik olarak tekrar etmesi durumunda da bu faaliyetlerin devamlı olduğu*” kabul edilmektedir.

Dolayısıyla, derneğin bu koşullar altında bu tür bu faaliyetlerden dolayı gelir elde etmesi halinde oluşacak olan iktisadi işletme için kurumlar vergisi mükellefiyetinin tesis edilmesi gerektiği ancak, yapılan işlemlerin ticari mahiyet arz etmemesi durumunda, devamlı bir ekonomik faaliyet söz konusu olmayacağı belirtilmiş olmaktadır.

KVKGT’nde daha sonra, sayılan bu şartları taşıyan dernek veya vakıfların vergiye tabi olmaları için yorum biraz daha genişletilerek şu ifadelere yer verilmiştir:

“Kazanç gayesi güdüp gütmediklerine,

- Faaliyetin, kanunla verilmiş görevler arasında bulunup bulunmamasına,
- Tüzel kişiliğe sahip olup olmamalarına,
- Bağımsız muhasebelerinin bulunup bulunmamasına,
- Kendilerine tahsis edilmiş sermaye veya iş yerlerinin olup olmadığına bakılmaksızın vergiye tabi tutulurlar”.

“Diğer taraftan,

-Satılan mal veya hizmete ait bedelin sadece maliyeti karşılayacak kadar olması,

-Kâr edilmemesi,

-Kârın kuruluş amaçlarına tahsis edilmesi bunların iktisadi işletme olma vasfını değiştirmeyecektir.

Kazanç sağlama amacı olmasa dahi işletmenin konusunun ve faaliyetinin; her türlü mal ve hizmet satışı, kiralaması ya da bunlara benzer şekillerde olması ve devamlı olması durumlarında da dernek ya da vakıflara ait iktisadi işletme olduğu kabul edilecektir.

TESPİT 1: Bu durum verginin mükellefinin anayasaya uygun çıkarılan kanunla belirlenmesi ilkesini içinde barındıran ve anayasanın “Vergi Ödevi” başlıklı Madde 73/III’de düzenlenmiş olan “verginin yasallığı ilkesine” aykırılık oluşturmaktadır.

TESPİT 2: KVKGT’ndeki bu ifadeler, 5520 sayılı (yeni) KVK’nun gerekçesindeki açıklamalarla hemen hemen aynıdır.

TESPİT 3: KVKGT’nde “kazanç sağlama amacının olmaması, bedelin sadece satılan malın maliyetini karşılayacak olması, kâr elde edilmemesi, ticari bir işletme ve ticari hayatın genel prensipleriyle çelişen ifade-

lerdir. Ticari bir kâr yoksa vergilendirilecek kazanç da olmayacaktır. Bu durumda, mükellefiyet kaydı yapmanın ne anlamı olacaktır?

Öte yandan, burada şöyle bir sorun da ortaya çıkmaktadır: “Yapılan işlemlerin ticari mahiyet arz edip etmediği” nasıl tespit edilecektir? Daha doğrusu, bu durumu kim, nasıl tespit edecektir? Dernek kendiliğinden KVK’na göre hareket ettiğinde KV mükellefi olması kaçınılmazdır. Ancak, derneğin yapacağı bir faaliyetin, vergiyi doğuran olayı meydana getiren getirmeyeceği, mükellefiyet kaydı gerektirip gerektirmeyeceği konusundaki belirsizlik, pek çok derneğin GİB’ndan izahat talebinde bulunması sonucunu doğurmuştur (Seviğ,2007). GİB tarafından özellikle, derneklerin sosyal ve kültürel içerikli gelir elde etme yollarından kermes, kitap dağıtımı, kurs düzenleme, çay, yemek, konser vb. faaliyetler konusunda mükellefiyet kaydı gerektiği yönünde çok sayıda özelge⁵ verilmiş

5 “Dernek tarafından yapılan kermesin iktisadi işletme oluşturup oluşturmayacağı ve belge düzeni hk.”

“Yukarıda yer alan hüküm ve açıklamalara göre, Derneğiniz tarafından organize edilecek kermesin bir defaya mahsus olmak üzere gerçekleştirilmesi halinde, bu faaliyet nedeniyle Derneğinize bağlı bir iktisadi işletme oluşmayacaktır.

Ancak, bu faaliyetin yılda birden fazla veya her yıl bir defa olmakla beraber müteakip yıllarda ya da birkaç yıl arayla periyodik olarak tekrar ettirilmesi veya ticari bir organizasyon çerçevesinde gerçekleştirilmesi halinde, söz konusu faaliyet dolayısıyla Derneğinize bağlı bir iktisadi işletme oluşacağından bu iktisadi işletme nezdinde kurumlar vergisi mükellefiyetinin tesis edileceği tabiidir.” (Ankara Vergi Dairesi Başkanlığı 18/01/2012 tarih ve B.07.1.GİB.4.06.17.01-KDV-4:2011/14001-03-99 sayılı özelgesi).

“İlgide kayıtlı yazınızda, ... olarak dernek tüzüğü dahilinde çeşitli spor dallarında kursların düzenlenmek istendiği belirtilerek bu kurslar için kurumlar vergisi ve katma değer vergisi mükellefiyet tesisinin gerekli olmadığı yönünde Başkanlığımız görüşü sorulmaktadır. (...)Bu çerçevede; derneğinizin belli bir bedel karşılığında kursiyerlere düzenleyeceği kurslar, Kurumlar Vergisi Kanununun 4 üncü maddesinin birinci fıkrasının (j) bendi kapsamında idman ve spor faaliyeti olarak değerlendirilmesi mümkün olmadığından ve kurs faaliyeti nedeniyle derneğinize ait iktisadi işletme oluşacağından oluşan iktisadi işletmeden dolayı kurumlar vergisi mükellefiyetinin tesisine gerekmemektedir.”

(Ankara Vergi Dairesi Başkanlığı 18/07/2011 tarih ve B.07.1.GİB.4.06.17.01- KDV-3/2010-14001-35-542 sayılı özelgesi).

“İlgide kayıtlı dilekçenizde, iktisadi işletmeler tarafından elde edilecek gelirlerin iktisadi işletme yevmiye defterine mi yoksa dernek gelir gider defterine mi kaydedileceği ile iktisadi işletmede çalışan satış elemanlarının yemek, konaklama giderlerinin iktisadi işletmeye gider olarak kaydedilip kaydedilmeyeceği hususlarında bilgi istenilmektedir.(...)”

(Denizli Vergi Dairesi Başkanlığı’nın 14/11/2011 tarih ve B.07.1.GİB.4.20.15.02-MUK-2010-23-392 sayılı özelgesi).

“İlgide kayıtlı özelge talep formunda, ulusal ve uluslararası alanda faaliyet gösteren ve kamu yararına çalışan bir dernek olduğunuzu, kimsesiz çocuklar ve ihtiyaç sahipleri için yardım kampanyası yaptığınızı, yardım kampanyası dahilinde elektronik sistem üzerinden kermes düzenlemek istediğinizi, bu kermeste bağışçıların elektronik ortam üzerinden aynı bağış yaparak bağışladıkları aynı yardımları kargo ile yollayacaklarını, bu aynı bağışların elektronik ortamda satılarak elde edilen gelirin ihtiyaç sahiplerine bağışlanacağını belirterek yapılan satış işlemlerinin vergilendirilmesi hususunda görüş talep edildiği anlaşılmıştır. (...) Yukarıda yer alan hüküm ve açıklamalara göre, (Yazarın notu: KVG’de yer alan hükümler ve açıklamalar) elektronik ortam üzerinden derneğinize gönderilen aynı yardımların yine bu ortam üzerinden ticari bir organizasyon çerçevesinde ve bedel mukabilinde satışının gerçekleştirilmesi ve ayrıca, yapılan işlemin belirli bir süreyle sınırlı olmaksızın süreklilik arz etmesi halinde derneğinize bağlı bir iktisadi işletme oluşacağından bu iktisadi işletme nezdinde kurumlar vergisi mükellefiyetinin tesis edilmesi gerekmektedir.”

(İstanbul Vergi Dairesi Başkanlığı’nın 28/12/2016 tarih ve 62030549-125[2-2015/390]-267678 sayılı özelgesi).

olduğu görülmektedir.

TESPİT 4: Dernekler, amaçlarını gerçekleştirebilmek amacıyla bir takım iktisadi faaliyetlerde bulunurken, mevzuatın açık olmayan hükümlerini yorumlamakta zorlanmakta, herhangi bir vergi tarhiyatına ve vergi cezasına muhatap olmamak için izahat talebinde bulunmaktadır.

Üstelik bunların amaçlarını gerçekleştirmek için kurdukları bu işletmeler genellikle kâr etmemekte derneğin mali desteği olmadan faaliyetlerini devam ettiremeyecek durumda olabilmektedir (TÜSEV, 2018: 21).

3.3.Yargının Konuya Yaklaşımı

Konuyla ilgili Danıştay kararları incelendiğinde, temyize konu davalarda çoğunlukla kanunun öngördüğü yönde olayların değerlendirildiği görülmektedir.

Bu durumun istisnaları olsa da⁶ genellikle herhangi bir sebeple gelir elde eden derneklerin “tedavül ekonomisine katıldığı”, “devamlılık arz edecek şekilde faaliyetlerde bulunduğu”⁷, gibi gerekçelerle derneklerin iktisadi yönlü faaliyetlerinden dolayı KV mükellefi olmaları yönünde karara bağlamış olduğu görülmektedir.

Bu kararların Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulu’nun 16/6/1994 tarih, 1992/2 Esas ve 1994/2 nolu kararın⁸ bağlayıcı olmasının etkisi olduğu söylenebilir.

6 “Atlıspor’un teşviki, gelişmesi ve spor yapmak amacıyla kurulan dernek adına bastırılan makbuzlar karşılığında aidat, ata binme, giriş aidatı at pansiyonu adı altında ücret alınarak yılın belli dönemlerinde atlı spor hizmetini sunan ve faaliyet yeri ile binaları Beden Terbiyesi İl Müdürlüğüne ait olan spor klübü derneğinin kurumlar vergisi kanununun 1/d maddesine göre ticari faaliyette bulunduğundan söz edilemeyeceği hakkında” **Danıştay 3. Dairesi; 8.11.1994 tarih; E.:1993 / 227, K.1994 / 3559 kararı.**

“Davacı dernekçe bir bedel karşılığı olmaksızın yayımlanan derginin, yayımı sırasında alınan reklam gelirlerinin ticari faaliyet olduğu kabul edilemeyeceğinden idarece mükellefiyet tesis edilmesinde ve tarhiyat yapılmasında isabet görülmediği hakkında” **Danıştay 4. Dairesi; 5.11.2003 tarih; E.: 2002 / 4493, K. 2003 / 2705 kararı.**

“Davacı derneğin, üyesi dışındaki kimselere hizmet verdiği hususunda somut bir tespit yapılmadan, derneğe ait lokalde yapılan hizmetin masrafını karşılamak için üyelerinden tahsil edilen paralar nedeniyle, derneğe ait lokal iktisadi işletme sayılamayacağından, bu faaliyet nedeniyle idarece mükellefiyet tesisinde ve kesilen özel usulsüzlük cezasında isabet olmadığı hakkında” **Danıştay 4. Dairesi, 7.10.2003 tarih ve E.2003/1298, K.2003/2244 kararı.**

“Tüzüğünde öngörülen gençliğe yönelik sosyal amaçlarını gerçekleştirmek üzere çeşitli spor dallarında kurslar düzenlendiği, söz konusu kurslar ticari faaliyet niteliği taşımadığı gibi Derneğin kâr amacının da bulunmadığı, Dernek tarafından kursiyerlere Üniversitesi ve Gençlik Spor Genel Müdürlüğünün spor tesislerinde olmak üzere (...) Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulunda okuyan öğrenciler tarafından eğitim verildiği, inceleme elemanınca, kursiyerlerin ifadesine başvurulmadığı dikkate alındığında, Dernek tarafından yürütülen faaliyetin iktisadi işletme oluşturduğu hususu somut olarak ortaya konulmadığından 2006 yılı dönemlerine dair olarak yapılan bir kat vergi ziyayı katma değer vergisi tarhiyatında hukuka uyarlık görülmediği gerekçesiyle davanın kabulüne karar verilmiştir. Kararın, hukuka aykırı olduğu ileri sürülerek bozulma talebinin reddi hakkında” **Danıştay 4. Dairesi, 1.06.2016 tarih ve E.2015 / 4673, K. 2016 / 2729 kararı.**

7 3 Nisan 1995 tarih ve 22247 Sayılı Resmî Gazete’ de yayımlanmıştır.

Dolayısıyla 5520 sayılı (yeni) kurumlar vergisi kanunundaki gerekçelerin de bu Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulu kararına dayandığı düşünülebilir.

3.4. Derneklerin İktisadi İşletmelerinin Hepsini Aynı Kefeye Koymanın Vergi Hukuku Bakımından Ortaya Çıkan Diğer Sorunlar

Defter tutma ödevi bakımından derneklere bağlı iktisadi işletmelerin herhangi bir ölçü, sınır konulmadan Vergi Usul Kanunu (VUK). Md. 177/ (I)-5'e göre birinci sınıf tacir sayılmaları da pek çok sorunu beraberinde getirmektedir.

Gerçi, VUK Md. 177(I)-5'e göre, bunlardan işlerinin icabı bilanço esasına göre defter tutmalarına imkân veya lüzum görülmeyenlerin, işletme hesabına göre defter tutmalarına HVMB (GİB) izin verilebileceği hüküm altına alınmıştır. Uygulamada bu madde hükmünün karşılığını tam olarak bulup bulmadığı, izin isteyen, izin verilen dernek iktisadi işletmelerine hangi gerekçeyle izin verildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Konu tamamen HVMB'na bağlı GİB'nin takdir yetkisindedir. Bu durumda, kanun koyucu herhangi bir ölçüt belirlemeden, küçük-büyük demeden derneklerin hepsini aynı kefeye koymaktadır.

Derneklere bağlı iktisadi işletmeler konusunda KVK'nun uygulanmasında belirsizlikler derneklerin asıl amaçlarına ulaşmalarının önünde önemli bir engel teşkil edebilecek niteliktedir. Örneğin yılda iki defa, üyelerinin çocuklarına küçük bir bedel veya bağış karşılığı enstrüman kursu düzenleyen bir dernek, birinci sınıf tacir sayılacak, bilanço esasına göre defter tasdik ettirecek, fatura bastırarak, vergi levhası alacak, KDV mükellefi olacak, KDV beyannamesi, geçici vergi beyannamesi, Ba, Bs bildirimini vermek zorunda kalacaktır. Bu işlemleri yaptırmak için serbest muhasebeci mali müşavir ücreti, defter tasdiki, fatura temini gibi maddi külfetler bir yana, pek çok şekli ödevle yüz yüze kalabilecektir. Bu ödevlerden her hangi birini eksik yerine getirmesi halinde çeşitli vergi cezaları ile karşı karşıya gelebilecektir⁸.

Tabii ki bu durumun aksi de söz konusu olabilir. Bir dernek, kendi üyeleri ve üyeleri dışındaki kişilere yönelik konaklama, yemek, sportif faaliyetler gibi hizmetler sunabilir. Ticari anlamda her tür hacimde faaliyette bulunabilecek işletmeler kurabilir. Nitekim uygulamada bazı derneklerin hastane, okul, yurt, maden suyu işletmesi, otobüs terminali işletmesi vb.

8 “12.9.2001 günlü yoklamada davacı **derneğin** 10 ayrı **üyesine** çay ve meşrubat satışı yapıldığı halde perakende satış fişi düzenlemediğinin tespiti üzerine tesis olunan mükellefiyet işleminin iptali ile **kesilen özel usulsüzlük ve usulsüzlük cezalarının** kaldırılması istemiyle dava açılmıştır.” **Danıştay 4. Dairesi'nin 7.10.2003 tarih ve E. 2003 / 1298, K.2003 / 2244 kararı.**

faaliyetlerde bulunan çok sayıda işletmesi bulunduğu bilinmektedir. Bu durumda KVGT’ de bahsedilen “tedavül ekonomisi” içinde açıkça bir ticari, sınai faaliyet icra edildiği bir gerçektir. Bu durumda da, bu işletmelerin KV mükellefi olmaları gerek anayasal eşitlik ve vergi adaleti, gerekse kamu giderlerini karşılamak üzere herkesin maddi gücüne göre vergi ödemesi zorunluluğunun bir gereğidir.

SONUÇ

Dernekler ile derneklere ait iktisadi kuruluşlar arasındaki organik bağ bulunması nedeniyle muhasebe kayıtları birbirinden bağımsız olamamaktadır. Bu durum bir ikilem doğurarak bu kuruluşların muhasebe açısından belirsizliğe neden olabilmektedir. Bu belirsizliği ortadan kaldırmak için dernekler ve diğer kâr amacı gütmeyen kuruluşlar için ayrı muhasebe ve finansal raporlama standartları geliştirilerek, yürürlüğe konulmalıdır. Dernekler ve derneklere ait iktisadi işletmelerin bağımsız olmayan muhasebe kayıtları nedeniyle yolsuzluklara karşı açık olmaları, denetimleri; özellikle bağımsız denetimleri yolsuzlukların önlenmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca etkin bir iç kontrol sisteminin kurulması bağımsız denetiminin daha sağlıklı ve güvenilir olmasını sağlayacaktır.

Derneklere bağlı iktisadi işletmeler, derneğin “kamuya yararlı amaçlarını gerçekleştirmek için kurdukları ve bu doğrultuda faaliyet gösteren iktisadi işletmeler” ve “derneğe gelir sağlamak için amaçları dışındaki alanlarda faaliyet gösteren iktisadi işletmeler” olarak ikiye ayrılmalıdır. Derneklerin gelir getirici faaliyetlerinden dolayı iktisadi işletme sayılması konusunda KV ve ilgili mevzuatta yer alan şartlar yeniden düzenlenmelidir. Bunun için, derneğin mükellef olup olmaması, yapılan faaliyetin sıklığı ile değil elde edilen gelirin tutarı ile ilişkilendirilmeli, belirlenecek şartlara göre bu gelirlerin belirli bir kısmı vergiden istisna tutulmalıdır.

Bu bağlamda, derneklerin sosyal, kültürel, sağlık, toplumsal bilinç, eğitime katkı vb. topluma hizmet odaklı amaçlarını gerçekleştirmeleri için kurulan iktisadi işletmeler belirli koşullar altında doğrudan KV’nden muaf sayılmalıdır.

Derneklerin kurs, kermes, yemek, gezi, konser ve benzeri faaliyetleri, piyasa koşullarında haksız rekabet yaratmayacak boyutları aşmamak koşuluyla iktisadi bir faaliyet sayılmamalıdır. Bunun için belirli sınırlar kanunla konulmalıdır.

Derneklerin iktisadi işletmelerinin defter tutma bakımından VUK kanununda yer alan hükümler yeniden düzenlenmeli, bu işletmelere maddi külfet getirmeyecek bir belge ve kayıt düzeni oluşturulmalıdır.

Vergi idaresi, kanunla kendisine verilmiş olan yoklama, inceleme ve bilgi toplama yetkilerini, derneklerin iktisadi faaliyetlerini denetlemekte

daha etkin bir şekilde kullanmalıdır. Böylece vergiyi doğuran olayın gerçek mahiyeti tam olarak ortaya konulabilecek ve bu konudaki tereddütler ve uyuşmazlıklar da ortadan kalkacaktır.

KAYNAKÇA

- Avşarbay, A.; Dilekci, T. (2014). Türkiye’de Kamu Kurumu Niteliğindeki Meslek Kuruluşları İle İlgili Temel Tartışmalar Ve İngiltere’deki Tıp Mesleği İle İlgili Uygulama. *Türk İdare Dergisi-TİD*, Sayı:478. 323-358.
- Aydın, D. (1992). Kar Amacı Gütmeyen İşletmelerin Karşılaştırılması. *Anadolu Üniversitesi, Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1. 235-248.
- Cadet, F.T.; Carroll, R.(2019). Nonprofit Organization Communication: Risky business. *Review of Business*. Vol. 39 Issue 1, s. 1-14.
- Gelir İdaresi Başkanlığı, (2012). Derneklerin Vergilendirilmesi Rehberi, Ankara.
- Mercan, E.; DüNDAR M. (2006). Kar Dağıtımı ve Vergilendirilmesi. Türmob Yayınları, 288.
- Özgen, H.; Türk, A. G. M. (1996). Kar Amacı Gütmeyen Örgütlerde Yönetim. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4).
- Seviş, V., (2007). “İktisadi İşletmenin Oluşumu”, Dünya Gazetesi, 26.01.2007.
- Şimşek M., (2010). Derneklerin, Dernek Lokallerinin ve Derneklere Ait İktisadi İşletmelerin Vergisel Yükümlülükleri <http://www.alomaliye.com/2010/12/10/derneklerin-lokallerinin-iktisadi-isletmelerin-vergisel-yukumlulukleri/>
- Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV)(2018), Vakıf ve Dernekleri İlgilendiren Vergi Uygulamaları ve Kamu Yararı Statüsü Mevcut Durum ve Öneriler, TÜSEV Yayınları, İstanbul.
- Uysal, T. U.; Kurt, G. (2016). Kâr amacı gütmeyen işletmelerde denetim: bir paradoks mu?. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 21.
- Yıldırım, B. (2011). Dernekler ile dernek iktisadi işletmelerinin hukuki durumu ve vergisel açıdan değerlendirilmesi. *Vergi Dünyası*, Sayı 363, 157-167.
- Yılmaz, H., (2016). *Derneklere bağlı iktisadi işletmelerde muhasebe ve vergilendirme düzeni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet Kaynakları

- Dernekler Yönetmeliği Resmî Gazete Tarihi: 31.03.2005 Resmî Gazete Sayısı: 25772. <https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.8038&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=Dernekler%20Y%C3%B6netmeli%C4%9Fi>. (Erişim Tarihi: Mayıs 2020).
- Dernekler Kanunu <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5253.pdf>. (Erişim Tarihi: Mayıs 2020).
- Dernekler Yönetmeliği <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/03/20050331-5.htm> (Erişim Tarihi: Mayıs 2020).
- www.gib.gov.tr (Erişim Tarihi: Mayıs 2020)
- <http://www.kazanci.com/kho2/ibb/giris.html> Erişim Tarihi: Mayıs 2020
- Kooperatifler Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1163.pdf>. (Erişim Tarihi: Mayıs 2020).